

U J V Á R Y   G Á B O R

KULTURÁLIS HÍDFŐÁLLÁSOK

A külföldi intézetek, tanszékek
és lektorátusok szerepe a magyar
kulturális külpolitika történetében

I. K Ö T E T

*Az I. világháború előtti időszak
és a berlini mintaintézetek*

RÁCIÓ KIADÓ

UJVÁRY GÁBOR
KULTURÁLIS
HÍDFŐÁLLÁSOK

I. kötet

KODOLÁNYI JÁNOS FŐISKOLA
Történeti Műhelyének Kiadványai

6.

Sorozatszerkesztők:
UJVÁRY GÁBOR és CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF

A sorozat eddigi kötetei:

Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék.
Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”,*
szerkesztette Császtvay Tünde,
munkatárs Nagy József Zsigmond, 2010

*A negyedik nemzedék és ami utána következik.
Szekfü Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében,*
szerkesztette Ujváry Gábor, munkatárs Nagy József Zsigmond, 2011

Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus,
szerkesztette Ujváry Gábor,
munkatárs Csurgai Horváth József, 2011

K. Lengyel Zsolt: *Emigráció, szórvány, hungarológia.
Válogatott írások 1985–2012*, 2012

Demeter Zsófia: *Egy hajdani nagybirtok.
A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés
herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870)*, 2013

UJVÁRY GÁBOR
KULTURÁLIS
HÍDFŐÁLLÁSOK

A külföldi intézetek, tanszékek
és lektorátusok szerepe a magyar
kulturális külpolitika történetében

I. kötet

Az I. világháború előtti időszak
és a berlini mintaintézetek

Ráció Kiadó
Budapest, 2013

A kötet kiadását a Nemzeti Kulturális Alap

és a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány
támogatta.

A szöveget gondozta:
Császtvay Tünde

A borítót Arany Imre tervezte.

Az első borítón: *Gragger Róbert arcképe, 1910-es évek*
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

A hátsó borítón: *A berlini tudományegyetem Magyar Intézete, 1929* (Magyar Művészet,
1929/7. szám) (felül), *A berlini Collegium Hungaricum épülete, 1920-as évek vége* (a berlini
Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének Magyar Szemináriuma) (alul)

© Ujváry Gábor, 2013
© Ráció Kiadó, 2013

TARTALOM

Előszó.....	7
1. Bevezetés	11
2. A kutatás nehézségei.....	23
3. A kezdetek – a dualizmus kora.....	29
4. Fraknói Vilmos Római Magyar Történeti Intézete.....	37
5. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet.....	45
6. A magyar mint idegen nyelv oktatása az I. világháborúig.....	59
7. A magyar kultúrpolitika és a két világháború közötti magyar intézetek és tanszékek alapítása.....	65
7. A magyar kultúrpolitika.....	65
8. A magyar kulturális külpolitika berlini mintaintézménye: az egyetem Magyar Intézete.....	125
8.1. A Magyar Intézet alapítása	125
8.2. Az intézet kiadványai és könyvtára (Kitérő: Szekfű Gyula és Gragger Róbert)	141
8.3. Az intézet diákjai és tanárai.....	156
8.4. A német tanársegédek (Kitérő: <i>A Magyar történet</i> fordítása).....	159

9. Gragger Róbert, Klebelsberg Kuno és Carl Heinrich Becker baráti háromszöge A magyar–német kapcsolatok baráti szemüvegen keresztül	183
10. A „tudós kolostor”: a berlini Collegium Hungaricum	
10.1. A Collegium Hungaricum alapítása és otthona(i).....	231
10.2. A Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum vezetői ...	246
10.3. A Collegium Hungaricum anyagi alapja, szervezete és a „haszonélvezők”: az ösztöndíjasok.....	257
Névmutató.....	293

ELŐSZÓ

Immár több mint két évtizede foglalkozom a magyar kulturális külpolitika – annak elsősorban két világháború közötti időszaka – történetével. Eddigi kutatásaim összegzését kívánom közreadni ebben a 2006-os habilitációs dolgozatomon alapuló kötetben, bízva benne, hogy folytatása is hamarosan megjelenik. Mindez azért sem előzmények nélküli vállalkozás, hiszen 2006 óta is tanulmányok sorát írtam e témáról, amely három esztendeje, ugyanebben a sorozatban kiadott könyvemben (*A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*) is központi szerepet kapott.

Mindig is fontosnak tartottam e területet, mivel azt gondolom: Magyarország igazi arcát, gazdagságát és sokszínűségét, vélt vagy valós jellegzetességeit elsősorban az ügyesen szervezett kulturális külpolitika segítségével – és így a túlpolitizáltság veszélye nélkül – mutathatjuk be külföldön. Sokkal hatásosabb országképet adhat és országimázst jelenthet ez, mint bármilyen más – politikai tartalma miatt gyakran már eleve gyanús – diplomáciai akció. Meggyőződésem, hogy napjainkban éppen ezért nyer mind nagyobb teret a kulturális külpolitika a hagyományos (politikai és gazdasági irányultságú) diplomáciával szemben. Különösen igaz ez az olyan esztendőkre, amikor a klasszikus diplomácia eszköztára – többnyire a külső körülmények szorításában – kiüresedik, nehézkessé válik. Amikor Magyarország külföldi megítélése – főleg politikai okokból – romlik és vele kapcsolatban a negatív hírek túlsúlyba kerülnek a külföldi médiában. Ilyenkor, miként az I. és II. világháború utáni években vagy akár napjainkban, még inkább nő a kulturális diplomácia jelentősége.

Ezért aztán nem tanulság nélküli végigtekinteni, hogyan is vizsgázott Magyarország ebből a szempontból. Nyugodtan állíthatom, hogy összességében nem volt és nincs is különösebb szégyellnivalója. A középkorban és az újkorban a magyar diákok külföldi egyetemjárása (*peregrinációja*) kiválóan működött, így Magyarország elitje alig maradt el a nyugat-európai államok kulturális fejlettségi szintjétől. A modern nemzetté válásban is meghatározóak

voltak a kulturális kapcsolatok, melyek fő irányai hosszú évszázadokon át az osztrák tartományok, a német birodalom, Itália, Franciaország és Anglia felé mutattak. A dualizmus idején már elsősorban a magyar tudomány nemzetközi felzárkózását és nyitását jelentette a – Monarchia közös külpolitikája miatt csak óvatosan vezethető – kulturális diplomácia, amely aztán a Horthy-korszakban teljesebben kiigazán. Ekkor a korszerűtlen társadalmi berendezkedés ellenére is modern, nyugat-európai ihletésű és szellemű kulturális politika valósult meg, amelyben kitüntetett szerepet játszott a külföldi intézetek alapításában, illetve a külföldi egyetemek magyar tanszékeinek és lektorátusainak magyar állami támogatásában megnyilvánuló, a vonalvezetésében 1947-ig lényegében változatlan kulturális diplomácia. Akárcsak a magyar történelemben, az 1947 és 1949 közötti időszak e szempontból is komoly törést hozott. Politikai kényszerűségből ugyan, de az addigi nyugat-európai egyértelműen kelet- és közép-kelet-európai irányultság váltotta föl a kulturális külpolitikában is. 1963-tól ugyan óvatos korrekciók történtek ennek ellensúlyozására, ám végül csak 1989–1990-től nyílt lehetőség arra, hogy ismét a magyar történelmi hagyományoknak megfelelő kulturális orientáció érvényesüljön. (Nem adva persze föl azt, ami az 1949 utáni időszakban is gazdagodást hozott; azaz a szomszédos és a kelet-európai kultúrák alaposabb ismeretét.)

A kötetben ennek a fejlődési folyamatnak a főbb állomásait igyekszem föltérképezni, részletesebben bemutatva a magyar állam létrehozta külföldi intézetek, illetve a külföldi univerzitások által alapított magyar tanszékek és lektorátusok történetét.

Mivel időben hozzánk viszonylag közeli, az idézett szövegek helyesírását – néhány jellegzetes kivételtől eltekintve – modernizáltam, azaz a mai helyesírás szerint közlöm. Ezekbe szúrt megjegyzéseimet szögletes zárójellel jelzem.

Munkámhoz számos hazai és külföldi levéltár és könyvtár valamint kéziratár nyújtott állandó segítséget, amit – félve a hosszú felsorolástól, és attól, hogy valamit kifelejtsek – ezúton is hálásan köszönök e közgyűjtemények munkatársainak. Kollégáimmal és barátaimmal a kulturális külpolitikáról folytatott beszélgetéseim mindig ösztönzőek és elgondolkodtatóak voltak. Különösen így volt ez a K. Lengyel Zsolttal, Nagy József Zsigmonddal, Fazekas Istvánnal, Kovács Péterrel, Hanák Gáborral, Jankovics Józseffel, Monok Istvánnal, Sárközy Péterrel, Siklós Péterrel és a körünkből sajnos idő előtt eltávozott Szakály Ferencsel jó néhány alkalommal megismételt baráti eszmecsereik alkalmával. De szintén rengeteget tanultam a kulturális diplomáciát is bölcsen áttekinteni képes, mindig okos tanácsokat adó Kosáry Domokostól. És külön köszönöm feleségemnek, Császtvay Tündének írásaim

állandó és szakszerű lektorálását és szerkesztését, megértő türelmét, mint ahogy Anna lányomnak is – az enyémétől sokszor teljesen más szempontból közelítő, ezért is hasznos – megjegyzéseit, kérdéseit. Elcsépett és unos-untalan ismételt szólam, amit nagyon is komolyan gondolok: nélkülük e munka bizonyosan nem jött volna létre. Köszönöm nekik!

1. BEVEZETÉS

Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak és nemzeti művelődésének fejlődésében már a 12. század közepétől meghatározó szerepet játszottak a külföldi, mindenekelőtt az itáliai és a francia, a későbbiekben a német, a holland és a svájci egyetemeken tanult és végzett, hazájukba rendszerint több éves külhoni tartózkodás után visszatérő fiatalok. A 11–13. században létrejövő európai univerzitások többnyire uralkodói kezdeményezésre alakultak, a pápa vagy a német-római birodalmi császár jóváhagyásával működtek. Közülük néhány messze földön híressé vált szaktudományi rangja miatt: Párizs a teológiai és a filozófiai, az itáliai Salerno az orvosi tudományok, Bologna pedig a jogi tanulmányok központjává vált. Ám a középkorban és a későbbiekben valamennyi más egyetemnek is komoly szerepe volt székhelye városi fejlődésének előmozdításában. Már ekkoriban is előfordult, hogy egy-egy intézmény a tanárok és a diákok egy részének elköltözésével hozott létre új intézményt: így születtek Oxfordból kiválva Cambridge vagy Bolognából kiszakadva Padova szintén világhírűvé vált egyetemei. Az Alpoktól északra és a Rajnától keletre élő, felsőfokú képzésre vágyó fiatalok azonban tágabb szülőföldjükön sem tanulhattak, kénytelenek voltak valamelyik itáliai vagy nyugat-európai egyetemre beiratkozni. A külföldi egyetemjárás gyakorlata Közép-(Kelet-)Európában még évszázadokon át, részben a 20. századig megmaradt, hogy napjainkban megváltozott formában és tartalommal – immár nem a teljes, hanem a részképzést szolgálva – újuljon meg az Európai Unióban és azon kívül is.

A neves és nagy európai egyetemeken már a kezdetektől megfordultak magyarországi hallgatók. Mivel a középkori oktatást az egyház tartotta kézben és felügyelte, ők általában klerikusok voltak: III. Béla későbbi főpapjai közül többen Párizsba jártak, ahogy az Anonymusként ismert P. mester, az első ránk maradt magyar geszta szerzője is. Ez időben Oxford és különösen Bologna is kedves úticélja volt a magyar peregrinusoknak. A 14. század közepétől földrajzilag sokkal közelebbi helyszínnek látogatását tette lehetővé, hogy a Magyarországhoz közeli területeken új egyetemek létesültek (1348: Prága; 1364: Krakkó; 1365: Bécs), amelyek értelemszerűen átvették a korábbi

univerzitások szerepét. Az első magyarországi felsőoktatási intézmény, a pécsi egyetem létesítéséig (1367) az említett intézményeken túl további negyven kezdte meg működését: 18 Itáliában, 10 a mai francia területeken, 7 az Ibériai-félszigeten, 3 Közép-Európában és 2 Angliában.

A középkor- és a korai újkor magyar egyetem- és főiskola-alapítási kísérletek – Pécsen kívül Óbuda (1395; újjáalapítva: 1410), Pozsony (1467), illetve Buda (domonkos főiskola a 14. századtól), majd a 16. századtól a felekezeti irányú törekvései – azonban rendre kudarcba fulladtak. Ezen intézmények a Mátyás által is pártfogolt budai Studium Generale kivételével csak rövid ideig álltak fenn, így a magasabb egyházi és világi méltóságokra vágyó, korabeli magyarországi ifjak szinte kizárólag külföldi univerzításokon képezhették magukat tovább. Így volt ez 1635-ig, a nagyszombati egyetem, a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem – és több más budapesti egyetem – jogelődjének alapításáig, s részben ezután is, hiszen ez az intézmény jó ideig felekezeti, katolikus univerzitásként működött, de amúgy is képtelen lett volna ellátni a korabeli felsőoktatás iránt támasztott érdeklődést és igényeket. Ráadásul kezdetben „csonka” egyetem volt, azaz csak bölcsészeti és teológiai karral rendelkezett, amelyet 1667-ben a jogi, 1769-ben pedig az orvosi fakultás egészített ki, hogy így váljon klasszikus, teljes szerkezetű univerzitássá.¹

A külföldi felsőoktatási intézmények közül elsősorban a földrajzilag és kulturális tekintetben is közeli bécsi egyetem került a magyarországi hallgatók érdeklődésének homlokterébe. Bár a térségben a bécsinél előbb létesült a prágai és a krakkói egyetem, a prágai vonzása igen gyenge volt. Vele ellentétben a krakkóinak a magyarokra gyakorolt hatása a 16. századig jelentős maradt – az 1470-es évektől saját házuk, „bursájuk” volt a magyar hallgatóknak (Bursa Hungarorum) –, mégis jóval enyhébbnek bizonyult, mint a bécsié. Krakóba 1526-ig mintegy 4000, Bécsbe viszont több mint 7200 magyarországi fiatal iratkozott be. Ez az Európában a 12. század elejétől 1526-ig regisztrált magyarországi peregrinusok 13 100 fős összlétszámának 55%-át jelentette.²

A középkori egyetemszervezési elveknek megfelelően a magyar diákok a bécsi egyetemen a négy „nemzet” egyikét alkották, s a Natio Hungarica tagjai 1526-ig a hallgatóság egyötödét tették ki. A többihez hasonlóan a magyar náción is elsősorban érdekvédelmi feladatokat látott el, amelybe nemcsak a Magyarországról, hanem a Cseh- és a Lengyelországból, valamint az egyéb szláv területről érkezők, illetve a görögök is beletartoztak. Azonban ezzel együtt is – az 1453 és 1630 közötti időszak kimutatásai szerint – tagjainak

¹ Mindennek rövid, de tartalmas és szakszerű összefoglalása Szőgi László, *A magyar felsőoktatás kezdetei*, Természet Világa 1996/1. (interneten: <http://chemonet.hu/hun/olvaso/histchem/legenda/egyetem/felso1.html>).

² Lásd alább, a 7. jegyzetben hivatkozott táblázatokat.

háromnegyede magyarországi illetőségű volt. Közülük nagyon sokan érkeztek az erdélyi szász területekről, illetve a szintén jórészt német anyanyelvűek lakta felvidéki (ma szlovákiai) és nyugat-magyarországi városokból, így valószínűleg több mint a felük nem magyar anyanyelvű volt. A náción védőszentjének (*Schutzpatron*) I. László királyt – az államalapító István mellett leginkább tisztelt magyar szentet – állították, akinek június 27-i névnapját mindig nagyszabású ünnepeléssel köszöntötték. A „nemzetek” 1838-ban átalakultak, ekkortól a Natio Hungaricában már kizárólag a Magyarországról érkezők kaphattak helyet. A gyakorlatban 1848-ig működtek, ám a magyart – utolsóként – csak 1881-ben oszlatták föl.³

A bécsi egyetem a későbbiekben is kiemelt szerepet játszott magyar szempontból. 1526-tól 1650-ig ugyan – különösen 1570 és 1620 között – erősen csökkent magyarországi hallgatóinak száma, elsősorban a reformáció térhódítása nyomán. (A diákok nem a katolikus bécsi, hanem inkább a német és a németalföldi protestáns egyetemeket látogatták.) A katolikus megújulás következtében azonban a 17. század közepétől ismét egyre több magyarországi fiatal tanult Bécsben. Különösen igaz ez a 19. századra, amikor az egyetemen kívül már az újonnan létrejövő bécsi felsőoktatási intézményekben is – köztük az 1872-ben alapított Mezőgazdasági Főiskola (a mai Universität für Bodenkultur) az 1869-ig német oktatási nyelvű Magyaróvári Gazdasági Akadémia mintájára jött létre – számos magyarországi beiratkozóval (*Immatrikuliert*) találkozunk. Csaknem 26 000-rel, és több mint a felük még ekkor is az egyetemre járt. 1526 és 1918 között összességében a 36 000-et is meghaladta a bécsi felsőoktatási intézményekbe – döntő többségében a tudományegyetemre – beiratkozottak száma, s ha ezt összesítem a középkori adatokkal, majdnem 43 500 főről van szó. Ez óriási szám, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a 20. század elejéig a felsőoktatási képzés csak nagyon kevesek kiváltsága volt.⁴ 1900-ban a csaknem 17 milliós Magyarországon 10 567 hallgatót regisztráltak, ami az össznépesség 0,063%-át tette ki. Az osztrák birodalomfél 26 150 000 lakosából nem egészen 18 000-et, ami

³ KURT MÜHLBERGER, *Relikte aus dem Mittelalter. Die „Akademischen Nationen” im Rahmen der neuzeitlichen Universitätsgeschichte. Mit einem Exkurs zur Natio Hungarica Universitatis Vindobonensis = Österreichisch-ungarische Begegnungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens. Osztrák-magyar felsőoktatási kapcsolatok*, szerk. K. LENGYEL Zsolt – NAGY József Zsigmond – UJVÁRY Gábor, Kodolányi János Főiskola – ELTE Könyvtára, Székesfehérvár–Budapest, 2010, 11–31. (interneten: www.kodolanyi.hu/images/tartalom/File/kiadvanyok/osztrak_magyar_felsooktatasi_kapcsolatok.pdf).

⁴ *A Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* sorozat alábbi kötetei alapján közlöm az adatokat (valamennyi kötet az ELTE Levéltár kiadásában, Budapesten jelent meg): KISS József Mihály, *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715–1789* (2000); SZŐGI László – KISS József Mihály, *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen és főiskolákon 1849–1867* (2003); PATYI Gábor, *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen és főiskolákon 1890–1918* (2004); KISSNÉ BOGNÁR Kriszina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789* (2004).

a teljes lakosság 0,068%-át jelentette.⁵ Más közelítésben: Magyar Zoltán 1926-ban még arról értekezett, hogy „Paul Otlet számítása szerint a világon ma 280 egyetem, 25 000 egyetemi tanár, félmillió egyetemi hallgató, mintegy 5000 tudományos társulat és legalább 1000 nagy könyvtár van. Ebben a keretben kell Magyarországot mindig látnunk.”⁶ Ehhez képest az Eurostat számításai szerint 2010-ben egyedül az EU 27 tagállamában 4000 felsőoktatási intézményben 20 millió hallgatót regisztráltak.⁷

Bécs főiskolái és egyetemei részben még a két világháború között is komoly vonzerőt gyakoroltak a magyar fiatalokra. Valószínűleg alábecsült adatok alapján az 1920-as években esztendőnként átlagosan több mint 400-an, 1930 után mintegy 300-an látogatták valamelyik bécsi intézményt, elsősorban az 1920-as numerus clausus-törvény miatt a magyar egyetemekről részben kiszorult zsidó hallgatók.⁸ A kapcsolat mélypontját e tekintetben is a hidegháború teljes elzártságot eredményező időszaka jelentette. 1956 után, mivel magyar főiskolások és egyetemisták tömegei menekültek nyugatra, ismét számos fiatal talált továbbtanulási lehetőséget Bécsben. A magyarországi rendszerváltást követően aztán, az 1990-es évektől ismét folyamatosan emelkedik a császárvárosban élő magyar egyetemisták száma, amely jelenleg 1200-ra tehető. 1999-től már önálló egyesületük is működik, a Magyar Diákok Egyesülete (Verein Ungarischer Studierender) néven.

Mivel a bécsi tudományegyetemnek – majd a 18. századtól már más bécsi felsőoktatási intézményeknek is – a magyarországiakat vonzó hatása messze a legerősebb volt, ezt kutatták a legtöbben és a legalaposabban. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy a többnyire családi támogatással, nem ritkán azonban patrónusok segítségével, királyi – illetve Erdély esetében fejedelmi – stipendiumokkal külföldön tartózkodó hallgatókról a külföldi egyetemi anyakönyvek és levéltári források átvizsgálása alapján már a múlt század hetvenes éveitől pontos és részletes kimutatások, a hallgatók származását, társadalmi helyzetét, későbbi sorsát is bemutató elemzések készültek. Az ez irányú kutatások mindmáig folytatódnak.⁹ Keserű Bálint

⁵ LAKY Dezső, *Adalékok Magyarország kulturális viszonyainak újabbkori fejlődéséhez = A magyar tudománypolitika alapvetése*, szerk. MAGYARY Zoltán, Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Budapest, 1927, 38.

⁶ MAGYARY Zoltán, *A magyar tudomány nemzetközi helyzete*, Budapesti Szemle 1926/382., 242.

⁷ Lásd http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Tertiary_education_statistics/de.

⁸ Minderről újabban, ugyan kissé elfogultan (a két világháború közötti magyar történelemben a zsidóellenes kormányzati politika folyamatosságát hangsúlyozva, ezáltal durván egyszerűsítve), ám alapos kutatások nyomán: KOVÁCS M. Mária, *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon*, Napvilág, Budapest, 2012, e vonatkozásban 163–165.

⁹ Ezeket összegzi és bibliográfiai tájékoztatót ad KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai, Budapest, 1983³, 126–129, 516–524; *A magyar nevelés története*, I., főszerk.

iskolateremtő munkássága nyomán szegedi munkacsoport foglalkozik a magyar peregrinusok Nyugat-Európa nagy szellemi mozgalmaihoz való aktív hozzájárulásával, a nyugati műveltség és tudományosság magyarországi terjesztésének eredményeivel.¹⁰ A marosvásárhelyi Tonk Sándor az erdélyiek középkori egyetemjárását térképezte föl,¹¹ a Szögi László vezette kutatási program a Magyarországról származó külföldi hallgatók adatait a 16. századtól a 20. század elejéig, illetve a bécsi egyetem vonatkozásában 1365 és 1526 között dolgozta föl.¹² Szögi és munkacsoportja 21 ország 120 közgyűjteményében 215 egyetem és főiskola magyarországi hallgatóiról végzett, több mint kétévtizedes kutatásai alapján még korántsem véglegesen – ám a legfontosabb, magyarországi diákokat vonzó intézmények beiratkozottakról vezetett anyakönyveinek az áttekintése után – megállapítható, hogy a középkorban több mint 13 000-re, az újkorban 83 000 fölöttire, azaz összesen mintegy 100 000-re tehető az európai egyetemeken tanuló magyarországi peregrinusok száma. Valószínű, hogy ez az adat finomodni fog a jövőben, az újabb kutatások alapján, de nagyságrendi változása már nem várható.

MAGYAR HALLGATÓK PEREGRINÁCIÓJA¹³

1) 1117–1526

Időszak	Franciaország	Német Birodalom	Anglia	Svájc	Itália	Krakkó	Prága	Bécs	Összesen
1117–1299	50*	–	2	–	50*	–	–	–	102
1300–1349	50*	–	0	–	100*	–	–	–	150*
1350–1399	50*	–	0	–	150*	–	400*	599	1199

HORVÁTH Márton, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 132–134, 141–142, 198–199, 209, 254; SZABÓ Miklós, *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században = Uő., Művelődéstörténeti tanulmányok*, Kriterion, Bukarest, 1980, 152–168, 289–292.

¹⁰ A peregrinációkutatáshoz kiválóan használható-hasznosítható sorozataik: 1965-től *Adattár XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 1980-tól megváltozott címen: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (mindkettő sorozatszerk. KESERŰ Bálint; eddig 37 kötet jelet meg); 1988-tól 1991-ig a *Peregrinatio Hungarorum* (sorozatszerk. HERNER János; 9 kötet); 1989-től a *Fontes Rerum Scholasticarum* (sorozatszerk. KESERŰ Bálint; 8 kötet).

¹¹ TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Kriterion, Bukarest, 1979 (interneten: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=873>).

¹² Az általa szerkesztett kiadványsorozat *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* címmel jelenik meg (eddig 19 kötet), *A magyarországi diákok a középkori egyetemeken*-sorozatban pedig egy kiadvány látott napvilágot.

¹³ A táblázatok forrása: László SZÖGI, *Neueste Forschungsergebnisse über die Studentenmigration aus Ungarn 1117–1918 = Österreichisch–ungarische Begegnungen...*

Időszak	Franciaország	Német Birodalom	Anglia	Svájc	Itália	Krakkó	Prága	Bécs	Összesen
1400–1449	50*	10*	0	–	300*	1500*	50*	2820	4730*
1450–1499	50*	20*	0	4	300*	2000*	30*	2484	4888
1500–1526	50*	C. 70	0	–	100*	500*	20*	1310	2050*
Összesen	300*	100*	2	4	1000*	4000*	500*	7213	13 119*

* Hozzávetőleges adat.

2) 1526–1919

Időszak	Franciaország, Belgium	Német Birodalom, Skandinávia	Hollandia	Anglia, Skócia	Svájc	Itália, Trieszt	Lengyelország, Litvánia	Habsburg Birodalom (Bécs nélkül)	Bécs	Katonai akadémia	Összesen
1526–1549	6	222	–	0	0	46	195	0	268	–	737
1550–1599	11	1413	2	10	34	268	141	268	351	–	2498
1600–1649	1	1745	639	124	19	235	44	671	639	–	4117
1650–1699	4	2317	872	138	34	198	3	636	1397	–	5599
1700–1749	4	2249	888	35	186	153	25	739	1531	–	5810
1750–1799	1	2282	596	10	476	140	100	586	2411	1123	7725
1800–1849	1	1672	18	8	3	110	370	1130	7997	1136	12 445
1850–1899	64	6265	106	153	1009	200	163	2999	17973	2117	31 049
1900–1919	63	5964	22	137	826	95	70	1304	3622	1272	13 375
Összesen	155	24 129	3143	615	2587	1445	1111	8333	36 189	5648	83 355

A magyarországi peregrinációról és annak mértékéről tehát – nagyrészt Szöginek és tanítványainak köszönhetően – számos kiváló kötet és tanulmány jelent meg az utóbbi évtizedekben. Az 1918–1919 utáni időszakra vonatkozóan azonban rendre megakadnak, megtorpannak a kutatások. A statisztika 19. század eleji önálló tudománnyá válása következtében a mind szélesebb területet átölelő felmérések rengeteg adattal szolgálnak ugyan arról, hogy körülbelül hány magyarországi diák milyen külföldi felsőoktatási intézményben tanult a dualizmus idején és a két világháború közötti időszakban. Ám az összesített, személytelen adatokból megállapíthatatlan: ki tanult önerőből vagy ki, miért, miféle támogatást élvezve iratkozott be valamelyik külföldi egyetemre, és ebben mennyiben segítette őt a magyar állam. Hasonló a hely-

zet a középkor és az újkor vonatkozásában is, hiszen az összes peregrinus-hoz képest viszonylag kevésnek az életútját ismerjük, miközben többségük a magyar társadalom korabeli elitjéhez tartozott. Nyilvánvaló, hogy az alapozó munka – a külföldi egyetemi anyakönyvekben szereplő magyarországi hallgatók összegyűjtése – befejeztével a jövőben erre is figyelnie kell majd a kutatásnak.

A peregrináció, a diákok külföldi egyetemjárása még a 20. században, a magyar felsőoktatás teljes kiépülése után, sőt a relatív értelmiségi túltermelés korában is jelentős volt. Igaz, a 19. század második felében és a két világháború között a magyar állampolgárok már inkább tovább- és elítképzési célokból, illetve – mindenekelőtt a zsidók esetében – a numerus clausus rendelkezései miatt látogatták a külföldi felsőoktatási intézményeket. 1947/48-at követően viszont – „a múltat végképp eltörölni” szemlélet jegyében – teljesen megváltozott a magyar kulturális külpolitika iránya: az addigi nyugat-európai orientációval szemben kelet-európaivá vált és a „baráti”, szocialista országok irányába fordult. Korábban oly fontos kapcsolataink megszakadtak, s csak a hatvanas évek közepétől – jó ideig még komoly politikai ellenőrzés mellett – lehetett ezeket újraépíteni. Az 1980-as évek közepéig-végéig a magyar egyetemisták vagy friss diplomások – mindenekelőtt a nyelvszakosok – általában részképzés céljából, szinte kizárólag a szovjetrendszer országaihoz tartozó államokba utazhattak.

Napjainkban ismét nagyon fontossá váltak a hosszabb-rövidebb ideig tartó külföldi tanulmányok. Az európai felsőoktatást meghatározó Bolognai Nyilatkozat egyik legfontosabb pontja ugyanis a diákok és az oktatók mobilitásáról rendelkezik, az ezt célzó Európai Unió-s támogatások összege évről évre növekszik.

A magyarországi diákok külföldi egyetemjárása mellett a magyar tudományos és kulturális külpolitika, valamint a magyarokról külföldön alkotott kép, de az országimázs formálása szempontjából is rendkívüli jelentősége volt azoknak az intézményeknek, amelyeket a 19. század közepétől külföldön hoztak létre a magyar kultúra és tudomány népszerűsítésére, illetve a magyar állami célokat szolgáló tanulmányok és kutatások minél nyugodtabb körülmények közötti biztosítására. Ezeknek két fő formája volt: 1. a magyar állam – esetleg magánszemély – alapította, illetve 2. a külföldi fenntartású, de többnyire magyar támogatást is élvező intézetek.

1. Az előbbiekre tartozik – fontos előzményként – a bécsi Pázmáneum (1623), majd a már modern tudományszervezési elképzelések alapján szervezett Római Magyar Történeti Intézet (1895). Mindkettő magánkezdeményezésre, Pázmány Péter érsek, illetve Fraknói Vilmos címzetes püspök és kiváló történész tervei alapján jött létre, s még napjainkban is működik.

Mellettük, mint különleges típusú, ugyan nem a magyar állam alapította, de magyar diákokat is képző intézményekről, meg kell emlékeznünk az 1578-ban alapított római Collegium Hungaricumról, amelyet 1580-ban egyesítettek a Collegium Germanicummal – így jött létre a mindmáig létező Pápai Német–Magyar Kollégium (Collegium Germanicum–Hungaricum), illetve az 1749 és 1938 között működő, Mária Terézia alapította, a Monarchia elitjének képzését szolgáló – éppen emiatt mindig sok, elsősorban főnemesi családokból származó magyar fiatal fogadó – Theresianumról is.¹⁴ Ide sorolhatjuk emellett a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet (fennállt 1917–1918 között), majd a két háború között, a részben még ma is példaként szolgáló és sokat emlegetett Collegium Hungaricumokat (1924: Bécs és Berlin, 1927: Róma). Ez utóbbiak szervezésében tevékeny szerepet vállalt minden idők egyik legkiválóbb magyar kultuszminisztere, gróf Klebelsberg Kuno. Mindegyik Collegium Hungaricum külföldön működő, magyar állami intézmény volt. Vezetőik a magyar tudományos élet jeles képviselői közül kerültek ki, ösztöndíjasaik többsége pedig valóban tehetséges volt: Magyarországra hazatérve több mint kétharmaduk az értelmiség, a művészeti vagy a köztisztviselői elit tagjaként folytatta pályafutását.

A Collegium Hungaricumok közül a berlini már 1945-ben megszűnt. A bécsi és a római 1945 és 1948 között még érdemi munkát végeztek ugyan, de ezt követően – bár jogilag léteztek – semmiféle komolyabb tevékenységet nem folytat(hat)tak. Működésük mindössze a rosszízű politikai propagandára korlátozódott. A külföldi magyar kulturális intézetek rendszere 1948–1949-től átalakult, aztán a kádári konszolidáció idején, az 1960-as évek közepétől újjászerveződött. Immár megváltozott tartalommal, elsősorban nem a tudományos kapcsolatokra, hanem sokkal inkább a kultúra-közvetítésre, azaz akkori jelentésében a legkülönbözőbb műfajú művészeti programok szervezésére összpontosítva. A legfontosabb partnerekké innen-

¹⁴ A Pápai Német–Magyar Kollégiumról: PROHÁSZKA Ottokár, *A római Collegium Hungaricum = A katolikus Magyarország. A magyarok megtérésének és a magyar királyság megalapításának kilencszázados évfordulója alkalmából*, I., szerk. KISS János – SZIKLAY János, Budapest, 1902, 430–432; LÁZÁR István Dávid, *Kísérlet a római Collegium Hungaricum megalapítására 1578–1579*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXV. (1988) 135–143; BITSKEY István, *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996. A római kollégiumra és a Pázmáneumra egyaránt: *Az esztergomi főegyházmegye névtára és évkönyve*, Esztergomi Főegyházmegyei Hatóság, Esztergom, 1982, 457–460; a Pázmáneumra még: NITSCH Árpád, *A Pázmány-intézet Bécsben = A katolikus Magyarország*, I., 385–390; *A bécsi Pázmáneum*, szerk. ZOMBORI István, METEM, Budapest, 2002; FAZEKAS István, *A bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói, 1623–1918 (1951)*, ELTE Levéltár, Budapest, 2003. A Theresianumról újabban: ROMSICS Ignác, *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921*, Magvető, Budapest, 1987, 18–23; POÓR János, *A Theresianum*, Rubicon 1992/8–9., 25–26.

tól a „baráti” és a „fejlődő” vagy a „harmadik világ” országai váltak, itt egymás után jöttek létre a magyar intézetek (Varsó, 1948; Szófia, 1948; Prága, 1953; Kelet-Berlin, 1970; Kairó, 1974; Delhi, 1948). Bukarestben 1991-ben (sepsiszentgyörgyi fiókiintézete 2006-ban), Tallinban a helsinki intézet fiókiintézeteként 1992-ben (2001-ben önállósult), Szlovákia fővárosában, Pozsonyban az új állam születésének esztendejében, 1993-ban, Moszkvában 1999-ben, Pekingben és Isztambulban pedig 2013-ban alapítottak magyar kulturális képviselőket, s hamarosan Zágrábban és Belgrádban is tervezik megnyitásukat.

Nyugat-Európában – a hatvanas évek közepétől újra tevékenyen működő bécsi és római collegiumok és az 1927-től jogfolytonos párizsi intézet kivételével – csak a nyolcvanas évek elejétől jöttek ismét létre magyar kulturális intézetek (Helsinki, 1980; Stuttgart, 1989; London, 1999; Brüsszel, 2004; illetve a tengerentúlon New York, 2001). Különleges helyzetű az 1962-ben alapított és hosszú ideig kizárólag a Bajor Szabadállam finanszírozta – 1999-től már a bajor és a magyar állam által közösen fenntartott – Münchener Magyar Intézet, amelyet 2009 őszén Regensburgba költöztettek, és az ottani egyetemhez csatoltak, Münchener Magyar Intézet a Regensburgi Egyetemen néven.¹⁵ Szintén 1999-ben hozták létre a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumában a hungarikakutatásokat támogató – ily módon az I. világháború előtti és a Horthy-korszakbeli hagyományokhoz és az akkori bölcsész elitképzéshez kapcsolódó – Klebelsberg Kuno-ösztöndíjat,¹⁶ amelyet napjainkban már a magyar kulturális külpolitika irányítására 2002-ben alapított Balassi Intézet ítélt oda.

2. Ugyancsak külföldön működtek azok a magyar egyetemi nyelvtanfolyamok, lektorátusok és tanszékek, amelyeket a 19. század közepétől különböző okokból – az egyazon birodalmon belülség (Bécs, Prága), a nyelvrokonság (Helsinki), illetve az érdekesség vagy az illető oktató érdeklődése (Uppsala és Párizs) miatt – hoztak létre. Ezek azonban nem magyar, hanem külföldi alapításúak voltak, az autonómiát élvező ottani egyetemek indították a kurzusokat, s ezáltal az adott államnak sem volt igazán komoly befolyása arra, hol is állítsák ezeket föl. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy magyar érdekeket is szolgáltak, hiszen a magyar nyelv, kultúra és tudomány külföldi terjesztésében fontos szerepet játszottak. Oktatóik között csaknem mindig voltak Magyarországról érkezett vendégprofesszorok és lektorok. Ez a rendszer

¹⁵ Utóbbiról – tágabban a németországi hungarikakutatásokról is – nemrégiben megjelent kiváló munka K. LENGVEL Zsolt, *Emigráció, szórvány, hungarológia. Válogatott írások, 1985–2012*, Ráció, Budapest, 2013, elsősorban 141–248.

¹⁶ Ennek alapítását Hámosi József miniszter (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma), ugyanezen minisztérium helyettes államtitkára, Pál József és e sorok szerzője javasolta és valósította meg.

bővült és teljesedett ki aztán a két világháború közötti időszakban, elsősorban az európai nagyvárosokban.

Bár a negyvenes évek végétől a nagypolitikai okok, a hidegháborús szembenállás miatt szinte valamennyi nyugat-európai magyar szakirányú oktatást folytató egyetemi intézmény megszűnt, néhány mégis – immár magyar állami támogatás nélkül, kizárólag a fogadó intézményre utaltan – folytatta a tevékenységét. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor a Szovjetunió irányítása alatt álló „baráti országokban” új tanszékek alakultak. A hatvanas évek közepétől pedig ismét egymás után jöttek létre a nyugat-európai magyar egyetemi képviseltek. Jórészt azokon az egyetemeken, ahol már a két világháború között is léteztek. Többségük magyar segítséggel, kétoldalú nemzetközi egyezmények alapján, a magyar kulturális külpolitika viszonylagos függetlensége nyomán. Ez a szabadnak semmiképpen sem nevezhető, ám a többi szocialista országénál mégiscsak önállóbb kulturális külpolitika politikai befolyásolásra is igyekezett kihasználni a kapitalista országokban lévő tanszékeket: a legrosszabb értelemben vett kulturális és tudományos propaganda szellemében. Ugyanakkor mégiscsak ennek köszönhetjük, hogy a hetvenes évek végétől megint lehetett – igaz, még csak félve – hungarológjáról és e területen a széles nemzetközi összefogás szükségességéről beszélni, valamint azt is, hogy napjainkban 17 ország 33 egyetemére 35 vendég-tanárt küldhet ki a hungarológia magyarországi intézményrendszerének legfontosabb, hazai és nemzetközi koordinatív szervezete, a Balassi Intézet. S talán az elmúlt esztendőkből bekövetkezett, Magyarországra nézve is káros európai és tengerentúli felsőoktatási folyamat: a „kis nyelvek” és kultúrák egyetemi tanításának háttérbe szorulása sem folytatódik tovább. Ezt követően pedig a külföldi magyar tanszékek, illetve – sokkal inkább – a különböző tanszékekhez tartozó, magyar szakirányú oktatást is folytató egyetemi egységek, valamint a Magyarországról hivatalosan kiküldött magyar vendégoktatók, a professzorok és a lektorok száma is növekedni fog, immár nem a politika, hanem a hungarológiai szakterület képviselőinek egyeztetett álláspontja és távlati programja alapján. Reménykedem abban, hogy mind többen lesznek azok a külföldi egyetemisták, akik érdeklődnek a magyar nyelv és a magyar kultúra iránt. Hogy mind többen lesznek azok a másod-, harmad- vagy akár negyedgenerációs magyar származású fiatalok, akik nagy- és dédszüleik nyelvét már nem vagy alig ismerik, de – valamiféle magyar identitástudattal mégiscsak bírva – szeretnék azt minél tökéletesebben elsajátítani. Hiszen itt áll előttünk finn nyelvrokonaink példája. Ők manapság is remekül élnek azzal a lehetőséggel, hogy unikális volta miatt milyen érdekes a nyelvük és a kultúrájuk illetve az egészen a 20. századig az állandó idegen elnyomással küzdő történelmük. Mindezt a nagyvilágnak is kitűnően

tálatják és ügyesen „adják el”. A kuriózum, az egyediség, a jó értelemben vett egzotikusság hatékonyabb kihasználására lenne szükségünk nekünk is.

E két intézményrendszer: a magyar kulturális külpolitika alapját jelentő külföldi magyar intézetek illetve a külföldi magyar egyetemek magyar tanszékeinek és lektorátusainak a történetét kíséreltem meg a továbbiakban összefoglalni, a dualizmus korától a II. világháborúig, rövid kitekintéssel pedig egészen napjainkig. Mivel vállalkozásom szinte előzmények nélküli, elsősorban azokra a területekre és időszakokra fordítok nagyobb figyelmet, amelyek magyar szempontból a legfontosabbak voltak. Mindenekelőtt a Történeti Intézetekre (Róma, Bécs), a Collegium Hungaricumokra (Bécs, Berlin, Róma), illetve a tanszékek közül mindmáig a „mintának” tartottra: a berlini tudományegyetem Magyar Intézetére. Legfőként pedig a minden szempontból – az elsődleges források szintjén is – jól kutatható, a két világháború közötti időszak eseményeit vizsgálom, hiszen ebben a témában már több mint húsz esztendeje folytatok levéltári, kéziratári és könyvtári bűvárkodásokat, belföldön és külföldön egyaránt.

2. A KUTATÁS NEHÉZSÉGEI

A magyar kulturális és tudományos külpolitika átfogó elemzésére sajnos még senki sem vállalkozott. A két világháború közötti időszakban a már említett, Magyar Zoltán szerkesztette *A magyar tudománypolitika alapvetése* (1927) – majd ennek 1932-es, bővített német kiadása¹⁷ – és a Kornis Gyula jegyezte *Magyarország közoktatásügye* (1927) önálló fejezetekben, színvonalasan tárgyalta a külföldi magyar intézethálózat történetét és helyzetét. A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a kultuszminisztérium külföldi tudományos kapcsolatokért felelős vezetője, Paikert Géza több írása is foglalkozott ezzel a témával.¹⁸

A Magyar Törvénytárban, az állami költségvetési törvények Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumról szóló fejezeteiben és az évenként kiadott, részletes költségvetésekben – változó címek alatt – találkozunk a külföldi ösztöndíjasoknak biztosított összegekkel. Ezeket azonban gyakran csak becsülni lehet, mivel más tételekkel együtt szerepelnek.¹⁹ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1870-től megjelenő, a közoktatás állapotáról adott jelentései 1897-ig tájékoztatnak a külföldre kiküldöttek ösztöndíjairól.²⁰ Az 1897:XXXVI. tc. 5. §-a alapján 1898-tól évente összeállított kormánybeszá-

¹⁷ *Die Entstehung einer internationalen Wissenschaftspolitik. Die Grundlagen der ungarischen Wissenschaftspolitik*, szerk. Zoltán MAGYARY, Felix Meiner, Leipzig, 1932.

¹⁸ KORNIS Gyula, *Magyarország közoktatásügye a világháború óta*, Magyar Paedagogiai Társaság, Budapest, 1927; PAIKERT Géza, *Külföldi magyar intézetek*, Magyar Szemle 1940. március, 185–191; Uő., *Magyar kultúrélet a hadviselő és semleges országokban. Külföldi magyar intézeteink működése* (különlenyomat a Néptanítók Lapja 1940/8. számából), Budapest, 1940. (Paikert a háború után még a helyén maradt a kultuszminisztériumban, majd 1947-ben az Egyesült Államokba emigrált. Itt írta összefoglalását a két világháború alatti kulturális külpolitikáról: Uő., *Hungarian foreign Policy in Intercultural Relations, 1919–1944*, különlenyomat a The American Slavic and East European Review XI. évfolymából, 42–65.)

¹⁹ Lásd a Magyar Törvénytárban évenként közzétett költségvetési törvényeket, illetve *Az országgyűlés képviselőházának üléseiről készült jegyzőkönyvekben*, az „utazási ösztöndíjak” címén megszavazott összegeket, valamint az *Államköltségvetés* (később: *Állami költségvetés*) a *Magyar Korona Országai részére* című kiadványokat.

²⁰ *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás ... évi állapotáról szóló (...) jelentése*, Egyetemi Nyomda, Buda, majd Budapest, 1874–1898.

molók és statisztikák is többé-kevésbé részletesen szóltak az „utazási ösztöndíjakról” és útiutakról.²¹

Mivel a dualizmus kori külföldi ösztöndíjasok névsora a fenti források felhasználásával is csak hiányosan állítható össze, igen fontos segédanyagok a budapesti és a kolozsvári tudományegyetem, valamint a műegyetem rektorainak rendszeresen, általában évenként kiadott zárbeszédai, melyekben az elmúlt tanév eseményeit bemutatva-elemelve sokszor megnevezték az állami vagy egyetemi alapítványi ösztöndíjjal külföldön tartózkodó hallgatókat és tanárokat.²²

A külföldi ösztöndíjasok névsorát az 1893-tól napvilágot látott Hivatalos Közlöny, majd a Budapesti Közlöny, a két világháború között pedig néhány napilap is hozta. Tevékenységüket, kinti munkásságukat, az ösztöndíjakció alakulásában bekövetkezett változásokat *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az ... tanévben* című, 1924/25-től 1941/42-ig folyamatosan megjelenő kiadvány ismertette. 1936-ig különböző kimutatások és jól hasznosítható statisztikák kíséretében közölte az 1923-tól kiutazott ösztöndíjasok listáját *A Collegium Hungaricum Szövetség zsebkönyve*.²³ Az ösztöndíjakról – később már a külföldi magyar intézetekről is – szóló rendeleteket a Magyarországi Rendeletek Tárában lapozhatjuk föl, az ezzel kapcsolatosan az 1920-as években, különösen az 1927:XIII. tc. tárgyalásakor megélénkült parlamenti vitákról a *Képviselőházi napló* köteteiből és a korabeli újságcikkekből, valamint a Magyar Távirati Iroda interneten is elérhető, rendkívül gazdag, minden fontosabb eseményről tudósító híreiből tájékozódhatunk. Emellett a tiszti címtárak adatai,²⁴ a Külügyi Közlöny (1921–1944), a Külügyi Évkönyv (1941, 1942) kötetei és a *Magyar tájékoztató zsebkönyv* két kiadása (1941 és 1943) is sok hasznos információval szolgálnak a témáról. Akárcsak a Magyar Szemle (1927–1944), a Debreceni Szemle (1927–44), a Láthatár (1933–1944) és a Magyarországtudomány (1935–1937, majd 1942–1943) című folyóiratok egyes híradásai.

Több olyan periodika is indult, amely a nagy világnyelveken tájékoztatja az érdeklődőket a magyarsággal kapcsolatos hazai és külföldi kutatások legfontosabb eredményeiről. A sort a mindmáig klasszikusnak és példának

²¹ A kormányjelentések 1898 és 1918 között megjelent sorozata az I. világháború után 1928-ig szünetelt: *A m. kir. kormány 1898–1938. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, Athenaeum, Budapest, 1899–1943.

²² Ezt rendszeresen megtették a budapesti tudományegyetem rektorai, zárbeszédük 1861-től megjelentek az *Acta Reg. Scient. Universitatis Ung.* (később *Hung. Budapestinensis*) köteteiben.

²³ *A Collegium Hungaricum Szövetség évkönyve 1936*, szerk. MARTONYI János, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936.

²⁴ Az 1873-tól megjelenő tiszti címtárak sorozata az I. világháború után 1927-ig szünetelt: *Magyarország tiszti cím és névtára 1927–1944* (38–51. évf.), Magy. kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (1930-ban, 1933–1934-ben és 1939-ben nem jelent meg).

tekintett *Ungarische Jahrbücher* (1921–1943) nyitotta, ezt követte a *Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes* (1923–1935), a *Revue des Études Hongroises* 1928–1935), a *Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944) és a *The Hungarian Quarterly* (1936–1944).

Az 1945–1948 közötti rövid időszak elemzésével – a levéltári dokumentumok leírásán túl mást alig nyújtva, nem különösebb sikerrel – N. Szabó József próbálkozott. Ugyanakkor – még tíz évvel N. Szabó könyvének megjelenése előtt – szintén ugyanezekről az esztendőkről egy kiváló dokumentum-összeállítás jelent meg Gönyei Antal szerkesztésében.²⁵ Sajnos az ezt követő időszakról nem született még összefoglalás, sőt – néhány kivételtől eltekintve²⁶ – résztanulmányok sem állnak rendelkezésünkre.

A külföldi magyar tanszékek közül a legtöbbet messze a berlininek a két világháború közötti történetével foglalkoztak. Írt róla – többek között, részben más témák kapcsán – Keresztury Dezső, Futaky István, Kornya László, Tarnói László, Schneider Márta és jómagam is.²⁷ Bár a Collegium Hungaricum két világháború közötti szerepéről s ezzel kapcsolatosan Klebelsberg Kuno tudománypolitikai elképzeléseiről szintén sokan értekeztek (Glatz Ferenc, Tókéczki László stb.),²⁸ a külföldi magyar intézetek, valamint a tanszékek, lektorátusok 20. századi sorsáról az 1980-as évekig szinte semmit sem tudunk. Teljesen hiányzik az 1947-et követő magyar kulturális külpolitika, ezen belül a külföldi magyar intézetek, tanszékek, illetve a hungarológia külföldi és hazai intézményrendszerének feldolgozása. Ezekre vonatkozó adatok csak a Magyar Külpolitika Dokumentumai (1961–1967) és a Magyar Külügyi Évkönyvek (1968–; ezek kötetei 2012-ben, a két világháború közötti külpolitikai kiadványokkal együtt DVD-n is megjelentek a külügyminisztérium kiadásában *Magyar külpolitika-történeti dokumentumok* címen), valamint a „belső használatra” készült, a Kulturális Kapcsolatok Intézete Dokumentációs Osztálya kiadta *Kulturális kapcsolatok kronológiája* (1968–1971) sorozatában található. Az itt megjelent, kulturális diplomáciáról szóló tudósítások rendkívül töredékesek, hiszen a magyar külpolitika az ebben rejlő lehetőséget – legalábbis az úgynevezett kapitalista országok irányában – alig-alig

²⁵ N. SZABÓ József, *Magyar kultúra – egyetemes kultúra*, Akadémiai, Budapest, 1998; *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből*, szerk. GÖNYEI Antal, Új Magyar Központi Levéltár, Budapest, 1988.

²⁶ Például MURBER Ibolya, *A bécsi Collegium Hungaricum újjászervezése*, Levéltári Szemle 2005/4., 26–40.

²⁷ Ezek bibliográfiai adatait lásd KORNIA László, *Bibliográfia Gragger Róbert halálának 75. évfordulóján – a megjelenés időrendjében*, Hungarológiai évkönyv 2002/1., Pécs, 2002, 211–215; *A hazatérő Farkas Gyula*, szerk. FUTAKY István – KESZTYÚS Tibor, Argumentum, Budapest, 2003, irodalomjegyzék.

²⁸ Klebelsbergéről jól használható válogatott bibliográfiát ad: *Klebelsberg Kuno*, vál., s. a. r., bev., jegyz. T. Kiss Tamás, Új Mandátum, Budapest, 1999, 359–363.

használta ki. Persze ez egy túlideologizált korszakban nehezen is lett volna megvalósítható. Egyedül a gazdasági terület volt az, ahol az ideológiai szembenállás nem – vagy csak kevéssé – volt érezhető.

A nyolcvanas évek közepétől-végétől mind több híradás jelent meg a különböző hungarológiai periodikákban – Nyelvünk és kultúránk (1974–), az újvidéki Hungarológiai Közlemények (1976–), Hungarológiai Értesítő (1979–), A Hungarológia Oktatása (1987–1990), Hungarológiai Hírlevél (1989–1991), Hungarológiai Ismerettár (1989–1991), Hungarológia (1993–2001) – a külföldi magyar tanszékekről és lektorátusokról. Az ötévente megrendezett nemzetközi hungarológiai kongresszusok (1981: Budapest, 1986: Bécs, 1991: Szeged, 1996: Róma, 2002: Jyväskylä; 2006: Debrecen; 2011: Kolozsvár) előadásainak szerkesztett változataiból született, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság kiadásában napvilágot látott kötetek szintén foglalkoztak e témával, ezen túl pedig a külföldi magyar intézetek történetével is. Ugyanakkor az utóbbi esztendőkből a magyar külpolitika 20. századi történetéről megjelent összefoglalások és tanulmánygyűjtemények szinte teljesen megfedkeznek kulturális külkapcsolatainkról. Ez alól csak két mintaszerű, ám időhatárát és témáját tekintve is szűk körre szorító írás a kivétel: Pritz Pál a *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében*, illetve Ablonczy Balázs *Távol Párizstól. A magyar–francia kapcsolatok 1919 és 1944 közötti történetéhez* címmel.²⁹

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium – amelyen belül az 1920-as évek elejétől önálló ügyosztály foglalkozott a külföldi kulturális kapcsolatokkal, így az ottani magyar tanszékekkel és lektorátusokkal is – két világháború közötti időszakra vonatkozó aktái 1956-ban a Magyar Országos Levéltárban szinte teljesen megsemmisültek. A következő fondokat mégis lehet használni: K 636. (Egyetemek, főiskolák, tudományos intézetek), K 639 (Külföldi kulturális kapcsolatok), K 726. (Magyar Nemzeti Múzeum. Tanácsi iratok), illetve a II. világháború utáni időkre: XIX-I-1-e (Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya). 1957-től a jogutód minisztériumok anyagában is kutathatunk (XIX-I-4 [Művelődésügyi Minisztérium], XIX-I-7 [Kulturális Minisztérium], XIX-I-8 [Oktatási Minisztérium]). Tovább bonyolítja persze a helyzetet, hogy 1949-től elsősorban a meglehetősen önállósággal rendelkező Kultúrkapcsolatok Intézete (később Kulturális Kapcsolatok Intézete) foglalkozott a kulturális külpolitikával, amelyet 1989-es megszüntetéséig ez az

²⁹ PRITZ Pál, *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében*, Századok 1994/6. (kötetben: PRITZ Pál, *Magyar diplomácia a két világháború között*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995, 241–275); ABLONCZY Balázs, *Távol Párizstól. A magyar–francia kapcsolatok 1919 és 1944 közötti történetéhez = Magyarország helye a 20. századi Európában*, szerk. PRITZ Pál, mtsák. SÍPOS Balázs – ZEIDLER Miklós, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002, 65–78.

intézmény határozott meg alapvetően. A külügyminisztérium levéltárában az 1919–1945 közötti korszakból – habár 1930-tól a minisztériumon belül is működött egy önálló kulturális osztály – csak szórványos adatok maradtak fenn a kulturális külkapcsolatokról, s ugyanígy volt ez 1945 után is.

Az így keletkezett hiányt a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok, a nemzetközi felsőoktatási kapcsolatok, a tanár- és diákcserek vonatkozásában részben kiegészítik a magyar egyetemi levéltárak e tekintetben gazdag állagai. Az 1916-ban alakult berlini egyetemi Magyar Intézetnek pedig igen komoly – általam rendezett – irategyüttese maradt ránk, amelyből sok más intézmény és a kultuszminisztérium elpusztult aktái is jórészt rekonstruálhatóak.

A magyar anyag töredékessége miatt rendkívül fontosak számunkra az osztrák és a német központi levéltárak kulturális kapcsolatokra vonatkozó, magyar viszonylatban igen gazdag forrásokat őrző fondjai. Mindenekelőtt a berlini Bundesarchiv birodalmi oktatási, külügyminisztériumi és kancelláriai, a Preußischer Kulturbesitz oktatási minisztériumi iratai, ugyanott az igen nagy mennyiségű Carl Heinrich Becker-hagyaték, a Külügyi Hivatal Politikai Levéltárának (Auswärtiges Amt, Politisches Archiv) külügyi és budapesti követségi aktái, illetve a Humboldt Egyetem levéltárának Magyar Intézetre vonatkozó állagai. Osztrák szempontból pedig elsősorban az Archiv der Republikban a Neues Politisches Archiv külügyi, valamint az Allgemeines Verwaltungsarchiv kultuszminisztériumi, Magyarországgal kapcsolatos anyagai.

Az 1960-as és az 1970-es évekbeli források viszont részben még kutatási korlátozás alatt állnak. Emellett a külföldi egyetemek levél- vagy irattáráiban található anyag sem különösebben gazdag, ezért a meglehetősen töredékes források alapján egyelőre csak kisebb részterületek feltérképezésére nyílik mód. Éppen emiatt – előmunkálatok hiányában csak igen elnagyoltan és vázlatosan – az 1945 utáni eseményekre inkább csak kitékintek a következőkben. Az alaposabb feldolgozás – a források teljes körű hozzáférhetősége után – a közeljövőre marad.

3. A KEZDETEK – A DUALIZMUS KORA

Magyarország történetét – és így kulturális politikáját is – döntően befolyásolta, hogy négy évszázadon keresztül nem volt független állam. Éppen az újkori Európa kialakulásának korában: az 1526-os mohácsi vésztől az 1918-as, I. világháborús összeomlásig. Belügyi intézésében hol inkább, hol pedig kevésbé dönthetett önállóan. Igaz, hogy a Habsburg – Erdély esetében a 16. század közepétől a 17. század végéig pedig az Oszmán – Birodalom többi területénél jóval szélesebb körű belső szabadságot élvezett. Külpolitikailag viszont mindenkor a Habsburgok (Erdélyben az oszmánok) dinasztikus törekvéseinek, a Habsburg Monarchia nagy-, majd középhatalmi státuszából adódó politikájának volt alárendelve. Így volt ez a kiegyezés, azaz 1867 után is, amikor – a dualista rendszer következményeképp – Magyarország ugyan teljesen visszanyerte belpolitika mozgásszabadságát, ám a szövetségi államokra jellemző „közös ügy”-es rendezés révén a külpolitikában változatlanul a birodalom egészének vélt vagy valós érdekeit kellett követnie. Bár a közös hadügyminiszter sohasem, de a közös miniszterek közül a külügyi vagy a pénzügyi tárca valamelyikének – de sohasem egyszerre a kettőnek – a birtokosa mindig magyar volt. Noha a pénzügyi tárcát egyenesen magyar dominanciájúnak tekintették, és Andrássy Gyula közös miniszterségétől a külügyi apparátusban is egyre nőtt a magyarok aránya, e minisztériumokban a magyar szempontok érvényesítésére nem, vagy legfeljebb csak korlátozottan nyílt lehetőség.³⁰

A külpolitikával szemben a vallás- és közoktatásügy a magyar kormányzat hatáskörébe tartozott, teljes önállósággal. Állami irányítású magyar kultúrpolitikáról – a felvilágosult abszolutizmus, főleg Mária Terézia jórészt az oktatáspolitikát érintő reformjai kivételével – csak az alapvető polgári szabadságjogok kivívása után, azaz 1848/49-ben, majd 1867-től beszélhetünk. Ez a kultúrpolitika azonban, éppen Magyarország külpolitikai függősége miatt, kifelé nem, csak befelé irányulhatott. Külföldi államokban magyar állami kulturális vagy tudományos képviselők alapítására és megnyitására ezért nem nyílt lehetőség. Ugyanakkor a magyar kultuskormányzat, a ki-

³⁰ SOMOGYI Éva, *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (A közös minisztertanács, 1867–1906)*, História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.

egyezés nemzedékének nagy magyar államférfijai, Eötvös József és Trefort Ágoston fölismerék, hogy az európai felzárkózásunkat siettető külföldi tanulmányutak támogatásában s ezzel a magyar–nyugat-európai kulturális és tudományos kapcsolatok ápolásában – saját, jól felfogott érdekében – jelentős részt kell vállalnia az államnak is.

Ezért nem véletlen, hogy a magyar kormány az 1868. évi, első költségvetésében s ettől kezdve mindegyikben, találkozunk olyan tételekkel, amelyek a kultuszárca terhére külföldi ösztöndíjakra voltak elkülönítve. Ezek közül a legfontosabbak, az „utazási ösztöndíjak” elsősorban a hazai tanár- és a tanítóképzés színvonalának emelését, valamint az egyetemi és a főiskolai tanári kar utánpótlásának biztosítását hivatottak szolgálni. A kulturális külpolitika tehát nem kifejezetten a külföldi terjeszkedést, sokkal inkább a tervszerű továbbképzést, a kulturális belpolitikát segítette. Ahogy Eötvös József megfogalmazta: „tanerőket csak úgy nyerhetünk, ha a lehetőségig sok fiatal képzett embert küldünk ki külföldre és műveltetjük őket, főképpen azért, hogy itten a tanítóképezdek föllállítására szükséges erőket nyerjünk; mert mielőtt tanítóképezdeket nem állíthatunk kellő számmal, addig a népnevelést bizonyára nem emelhetjük a kellő fokra”.³¹ 1870. évi jelentésében pedig már arról számolt be, hogy a tanítóképzők erősítése érdekében „nyilvános pályázat útján az 1868. évben öt, 1869. évben 24 képezdei tanárjelöltet küldtem állami segéllyel Németország és Svájc jelesebb tanítóképezdeibe tanulmányozni a pedagógiai oktatást. A jelen évben hasonlóul pályázatot hirdettem e célra, s az 1870/71. tanévre ismét 22 tanárjelöltet küldöttem külföldre. Ezen kiküldöttek közül 15 már képezdekben alkalmaztatott tanárul.” Az 1869. évben pedig „államsegéllyel 36 kitűnőbb népiskolai tanítót küldtem ki hat hétre külföldi jelesebb népiskolák tanulmányozására”.³²

Pauler Tivadar a kultuszárca 1871. évi költségvetési vitájában kijelentette: „nem fog megszűnni a tanárjelöltek küldése külföldre, folytattni fog az a jövőben is, sőt, hogy ez annál sikeresebben történjék, az eddigi módtól eltérve, szándékom pályázatot hirdetni. Felszólítottam az egyetemet és műegyetemet: jelöljék ki azon szakokat, melyekre nézve a külföldre küldést főleg szükségesnek és kívánatosnak tartják, hogy így a szükségnek megfelelően, ne csak az egyesek szellemi tőkéje gyarapodjék; hanem azon tőkének kamatozását itt az országban lehetővé tegyük; mert ha az illetők terv nélkül küldetnek ki: azon eredményt szüli, hogy visszatérvén, az állam nincs azon hely-

³¹ *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából*, szerk. MANN Miklós, Tankönyvkiadó, Budapest, 1987, 19.

³² EÖTVÖS József, *A vallás- és közoktatásügyi miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskola közoktatás állapotáról 1870-ben* = Uő., *Kultúra és nevelés*, szerk., előszó, jegyz. MEZEI Márta, Magyar Helikon, Budapest, 1976.

zetben, hogy nekik tüstént alkalmazást nyújtson; mert az ösztöndíjak adományozása nem szüli egyszersmind azon kötelezettséget, hogy tüstént alkalmaztassanak; ellenben ha tekintettel bizonyos szakokra történik a kiküldés: akkor azt könnyebben lehet tenni.”³³

Az ösztöndíjak sikeres megindulásáról tanúskodott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1872. évi jelentése, miszerint „a törvényhozás által közép- és felsőbb tanintézeti tanárok és tanárjelöltek külföldre leendő küldetésére négy év óta engedélyezett 70000 ft-ból eddigelé 73 tanárjelölt és tanár vett részt; az ösztöndíjak 800–1200 ft-ig terjedtek”.³⁴

Az állami költségvetésekben az egyetemi, a jogakadémiai és a műegyetemi tanárjelöltek számára kiírt „utazási ösztöndíjak” összege az 1870-es évek végéig alig változott. 1868-ban 12 000, 1870-ben 15 000, 1871-től 1874-ig 20 000, 1875-ben 25 000, 1875-től 1879-ig ismét 20 000 forint állt rendelkezésre e célra. Ezt követően egészen a kilencvenes évek végéig csökkent a keret: 1880-tól 16 000, 1883-tól 12 000, majd 1889-től 8000 forintra. 1892-től 1895-ig az utazási ösztöndíjak nem is szerepeltek külön címként a kultuszárca költségvetésében. 1896-tól 1899-ig mindössze 6000 forint volt a támogatás mértéke, de 1900-tól megduplázódott az erre szánt összeg. 1903-tól ismét nem részletezték a költségvetési részesedést, ez azonban – a kiutazó ösztöndíjasok számának állandó növekedéséből következtethetően – fokozatosan emelkedett, hogy közvetlenül a világháború kitörése előtt érje el a legmagasabb szintet.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésében az utazási ösztöndíjakon kívül egyéb tételek is voltak, melyek külföldi tanulmányutak finanszírozását szolgálták. 1871-ig kilenc, 1875-ig pedig hét magyarországi „növendék” éves tanulmányi költségeit fedezték állami pénzekből a Monarchia egyik legelőkelőbb középfokú nevelőintézetében, a bécsi Theresianumban. A közművelődési célra elkülönített összegekből egy pontosan meg nem határozott részt képzőművészek utazási ösztöndíjaira fordíthattak. 1883-tól ugyanezen a címen évi 2000 forintért béreltek egy dolgozóasztalt a nápolyi Stazione Zoologica-ban magyar tudósok részére. Utóbbi helyen még a két világháború között is kutattak magyar biológusok és zoológusok. A század végétől „a külföldi tudományos mozgalmakban való részvétel költségeire” is beállítottak 2000, 4000, végül már 8000 forintot.³⁵

³³ *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából*, 37.

³⁴ *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló [...] jelentése 1872*, Egyetemi Nyomda, Buda, 1872, 134. Lásd még MOLNÁR Aladár, *Báró Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–70-ben*, Havi Szemle 1879. január–március, 235–240 és április–június, 4 és 17. (Az utóbbi összeállítás adatai némileg eltérnek az idézett jelentésétől.)

³⁵ Az adatok forrásai a Magyar Törvénytár megfelelő évi köteteiben megjelent állami költségvetési törvények. (Ezek interneten is elérhetőek: www.1000ev.hu/index.php.)

A kultusztárcán kívül más minisztériumok költségvetésébe is fölvettek külföldi tanulmányutakat lehetővé tévő tételeket. Így például a kereskedelmi miniszter a század végétől rendszeresen támogatta kereskedelmi főiskolai hallgatók – elsősorban keleti országokba irányuló – egyéni és csoportos utazásait.³⁶ Emellett különböző egyetemi alapítványok kifejezetten a külföldi továbbképzés segítését szolgálták.³⁷

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium évente átlagosan 15-20 főnek – néhány évben azonban, például 1906 és 1909 között ennél lényegesen többnek, mintegy negyvennek – juttatott utazási ösztöndíjat. A stipendiumot általában az egyetemek és a főiskolák vagy a pályázókat foglalkoztató intézmények javaslatára adományozta a kultuszminiszter. Egy 1897-es szabályozás szerint: „a külföldi utazási ösztöndíjak minél eredményesebb felhasználása és az eredménynek mindenkor ellenőrizhetése” céljából az ösztöndíjat elnyert fiatalok kötelesek voltak az őket javasoló főiskola szaktanáraival útítervüket részletesen megbeszélni, velük a kint tartózkodás idején is kapcsolatban maradni, „az első félév végén leckekönyvvel, tanári vagy egyéb hiteles bizonyítványokkal igazolni külföldi tanulmányaikat, s azokról egyszersmind rövid jelentést tenni; a tanév, illetőleg a tanulmányút végével pedig hasonlóképpen részletesen felszerelt jelentést tartoznak tenni egész útjukról; ezen kívül legkésőbb a hazaérkeztüket követő két esztendő alatt tudományos dolgozattal is tartoznak számot adni külföldi tanulmányútjaikról és tapasztalataikról”.³⁸

1906-ig nem egységes szempontok szerint történt a pályázatok elbírálása, így nyilvánvalóan fontos szerepet kaptak a válogatásnál a jelölt társadalmi-szakmai kapcsolatai. Szabó Dezső – e tekintetben minden bizonnyal a valóságot tükröző – visszaemlékezései szerint: 1905. „május folyamán izenetet kaptam az Eötvös-kollégiumból, hogy adjak be kérvényt a főigazgatósághoz egy évi ösztöndíjért Párizsba. Az ilyen kérvényeket a főigazgatóság aztán – ajánlva vagy nem – a Közoktatásügyi Minisztériumba továbbította. Másnap délben már kopogtattam kérvényemmel a főigazgatói iroda ajtaján. Beengedtek. A főigazgató nem nyújtott kezet, csak végigmért. Átvette a kérvényt, kinyitotta, belenézett, visszadobta. Kinyitotta az ajtót, és némán, megvetően, parancsolóan mutatott ujjával kifelé. Megbántott emberséggel rohantam

³⁶ Részletesen lásd ZSIDI Vilmos, *Magyar ösztöndíjasok és volt kereskedelmi főiskolai hallgatók keleten (Forrásközlés) = Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből*, szerk. Kiss József Mihály, ELTE, Budapest, 1991, 71–103.

³⁷ Így a Bene-, a Schordan- és a Wagner-alapítvány a budapesti tudományegyetemen, a Gubicz-alapítvány a műegyetemen. (Az alapítványok listáját az egyetemi almanachok közölték.)

³⁸ A 7783/1897. VKM. sz. rendelet; lásd *A m. kir. Ferenc József Tudományegyetem igazgatását érintő fontosabb törvények és rendeletek gyűjteménye*, összegyűjt., s. a. r. LAKY Dezső, Városi Nyomda, Szeged, 1926, 207–208.

az Eötvös-kollégiumba, és kizáporoztam magamból az elkeseredésemet. Még azt is megvillantottam, hogy kihívjam párbajra a vén rosztbífet. Véletlen szerencséből ott volt Bartoniek igazgatónál Schmidt tanár – későbbi egyetemi professzor. Schmidt tanár is tagja volt az Eötvös-kollégiumnak, az előtt az év előtt végzett, hogy én bejutottam oda. De azért ismertük egymást, sokszor beszélgettünk, és jó barátságban voltunk. Akkor a Tisza István fiának, ifj. Tisza Istvánnak volt a nevelője. Amint hazament, rögtön elmondta az esetet Tisza Istvánnénak. Aznap este éppen vacsora volt Tiszáéknál, melyen az akkori közoktatásügyi miniszter, Berzeviczy is jelen volt. Tiszáné elmondta a dolgot a miniszternek. Kikérdezték Schmidt tanárt is, ki szintén jelen volt a vacsorán. Tisza is élénken helytelenítette ezt az idomtalanságot. Berzeviczy felajánlotta a főigazgató rögtöni nyugdíjazását. Tiszáék ezt nem kívánták, csak az ügy azonnali orvoslását kérték.

Másnap kora reggel izenetet vettem, hogy még aznap délben vigyem vissza kérvényemet a főigazgatóhoz. Hát most nem volt sem Napóleon, sem Atyaúristen. Egy csikorgóan nyájas vén ember nyitott ajtót, aki megjátszott kedélyességgel mentegetőzött:

– Ne haragudj, kedves öcsém, de az ilyen vén embernek néha rossz órái vannak. Voltaképpen azt sem tudtam, kivel beszélek. Hát hogyan ajánlanám egy ilyen tehetséges fiatalember kérvényét.

Bronzarccal hallgattam az áradozást. Nem vettem észre a felém nyújtott kezet. Megfordultam, és elhagytam az irodát.

Két nap múlva megkaptam a hivatalos írást, hogy a közoktatási miniszter ezer korona ösztöndíjjal kiküld egy évi tanulmányútra Párizsba. Mintha életemen millió ablak nyílt volna fel, az öröm minden irányból átfújta életemet. Úgy éreztem magam, mint a mesékben a legkisebb fiú, aki a vadonban vándorolva, egyszerre csak érzi, hogy közel van Szezáam a maga rejtett végtelen kincseivel.³⁹

Az ösztöndíjasok kiválasztásában mutatkozó esetlegességek elkerülése, az ösztöndíjasok „céltudatos, tervszerű felhasználása érdekében” Apponyi Albert kultuszminiszter 1906-ban elrendelte, hogy „ezután az egyes intézetek tanári testületei állapotjanak meg a kiküldendő személyére nézve, úgy, hogy mindig a legjelesebb, irodalmi téren is működő tanárok ajánlattanak, a modern nyelvi szakhoz tartozók különös figyelemben részesíttessenek, a vidékieknek elsőbbség adassék, a kiküldetés határozott program alapján történjék, az illetők szaktárgyaira figyelemmel, s hogy az egyetemet már elvégzett kiválóbb tanárjelöltek is az eddigieknél nagyobb számban kapjanak ilyen ösztöndíjat, hogy így, pályájuk küszöbén, külföldre küldetésükkel

³⁹ SZABÓ Dezső, *Életem. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*, I., Püski, Budapest, 1996, 519.

dúsan gyümölcsöző szellemi tőkét halmozhassanak fel. A kiküldetések iránt – a mellőzhetetlen egységes elvek keresztülvihetése érdekében – nem esetenként, hanem egyszerre, a nyári szünet előtti időben történik intézkedés.”⁴⁰

Az ösztöndíjasok többsége Ausztriában, Németországban, Franciaországban és Olaszországban – a magyar peregrinusok által addig is a leglátogatottabb egyetemeken – tanult és kutatott. A budapesti tudományegyetemről utaztak ki a legnagyobb számban állami ösztöndíjasok.⁴¹

Annak ellenére, hogy a dualizmus alatt a külföldön tanuló magyar fiataloknak mindössze egy-három százaléka volt állami ösztöndíjas; s annak ellenére, hogy a fél, az egész, ritkábban pedig a több évre szóló stipendiumok többségének célja nem volt pontosan meghatározva, és Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak szervezett kiépítését a Monarchia külügyeinek közös ügyként kezelése is hátráltatta, a kiutazottak névsorán végigtekintve mégis eredményesnek tekinthetjük az I. világháború előtti ösztöndíjakit. Az állami támogatással külföldön tartózkodó hallgatók és kutatók között ott találjuk a századvég, a századelő és a két világháború közötti időszak magyar tudományos és művészeti életének szinte valamennyi nevesebb képviselőjét. Csak néhányukat – kiutazásuk időpontja szerint – kiemelve: Alexander Bernátot, Pasteiner Gyulát, Vámbéry Ármint, Goldziher Ignácot, Timon Ákost, Simonyi Zsigmondot, Marczali Henriket, Ábel Jenőt, Riedl Ferencet, ifj. Szinnyei Józsefet, Stein Aurélt, Klupathy Jenőt, Dietz Sándort, Apáthy Istvánt, Némethy Gézá, Richter Aladárt, Doleschall Alfrédet, Hornyánszky Gyulát, Kövesligethy Radót, Polner Ödönt, Veress Endrét, Somló Bódogot, Kolosváry Bálintot, Cholnoky Jenőt, Kossalka Jánost, Vári Rezsőt, Angyal Dávidot, Pauler Ákost, Melich Jánost, Szádeczky Lajost, Horváth Jánost, Szladics Károlyt, Györy Tibort, Tomcsányi Mórict, Bernolák Nándort, Négyesy Lászlót, Fejér Lipót, Jászi Oszkárt, Zemplén Győzöt, Szentpéteri Imrét, Személyi Kálmánt, Kornis Gyulát, Szabó Dezsőt, Laczkó Gézá, Bakay Lajost, Gerevich Tibort, Buchböck Gusztávot, Hekler Antalt, Trikál Józsefet, Germanus Gyulát, Csánki Dénest, Riesz Marcellt, Eckhart Ferencet, Gragger Róbertet, Lukinich Imrét, Hornyánszky Gyulát, Vadász Elemért, Egyed Istvánt, Czebe Gyulát, Pólya Györgyöt, Thienemann Tivadart,

⁴⁰ *A m. kir. kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, Athenaeum, Budapest, 1907, 170–171. Részletesebben lásd a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1906. évi 47 732. számú körrendeletét a középiskolai tanárjelöltek számára rendszeresített utazási ösztöndíjak és külföldi útisegélyek tárgyában (Hivatalos Közlöny 1906/12., 267–268).

⁴¹ Az 1893-tól megjelenő Hivatalos Közlöny és a külföldi ösztöndíjasok névsorát (legalábbis részben) szintén közlő egyetemi rektori zárbeszédnek alapján. A pályázók kiválasztására lásd még: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára [továbbiakban: ELTE Lt.] 8/b.1655/1910–11; 980, 1658, 1872, 1875 és 2236/1911–12; 1447 és 1978/1912–13; 2431, 2572 és 2836/1913–14.

Zolnay Bélát, Trostler Józsefet, Magyary Zoltánt, Kastner Jenőt, Eckhardt Sándort, Hankiss Jánost, Fabinyi Tihamért, Moór Gyulát, Huszti Józsefet.⁴²

A kiutazottak önkényesen összeállított névsorát böngészve, kinti tevékenységük eredményességét és hazai hozadékát ismerve indokolatlannak tűnnek azok a két világháború közötti visszaemlékezések, amelyek – nyilván aktuálpolitikai okokból, Klebelsberg Kuno vitathatatlan érdemeinek további felnagyítása céljából – megkérdőjelezték és igyekeztek minimalizálni az I. világháború előtti külföldi állami ösztöndíjakit hatékonyságát.⁴³ Igaz, már az 1870-es években is vitatták az állami ösztöndíjakit hasznát és szükségességét. Kármán Mór szerint például „a tanárképezdének a pedagógiai osztály által való kiépítése folytán a tanárjelölteknek külföldön való képezetése oly nagy számmal, amint eddigelé történt, semmi módon nem indokolható. Nem szólok arról, hogy jelenleg is az ösztöndíjasok nagy része nem éppen a középtanodai oktatás érdekeit tartotta külföldi tanulmányaiban szem előtt és hazaérkezéssel nem igen felelt meg a személyéhez kötött várákozásnak, de kétségtelennek tartom, hogy a külföldi egyetem látogatása ha ugyan, valami, úgy egyedül a tudományos képzésre, de korántsem a gyakorlati képesség elnyerésére volt és lehet befolyással”.⁴⁴

Néhány külföldi intézetbe már ekkor is rendszeresen utaztak magyar fiatalok. Mint már említettem, 1883-tól állandó munkahelyet tartottak fenn a nápolyi Stazione Zoologicában egy-egy magyar biológus vagy zoológus részére, 1909-től pedig a Boulogne sur Seine-i Fiziológiai Intézetben is dolgoztak magyar kutatók. 1908-tól 1914-ig évente nyolc-tíz magyar egyetemista vehetett részt nyári egyetemi nyelvtanfolyamon Franciaországban vagy Angliában.⁴⁵

⁴² A névsort ismét a Hivatalos Közlöny és az egyetemi rektori zárbeszédnek nyomán állítottam össze. A századfordulóig kiválóan hasznosítható a rendkívül adatgazdag és megbízható, tizennégy kötetes lexikon életrajzai: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Hornyánszky, Budapest, 1891–1913 (interneten: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>).

⁴³ „A külföldi egyetemjárás, mely a középkortól elkezdve egészen a XIX. század második feléig szinte megszakítatlan folytonosságú hagyománnyá vált, a XX. század elején hirtelen megszakadt – állítja például Bessenyei Ákos. – Magyarország kezdte elveszíteni az összeköttetést a külföldi tudós világgal.” BESSENYEI Ákos, *Gragger Róbert*, Danubia, Budapest, 1944, 13. DEÉR József, *A külföldi collegiumok*, Magyar Szemle 1931. október, 110–111 szerint: „a[z] 18]90-es évektől kezdődőleg a külföldi kiküldetés szokványos adminisztratív ténykedéssé korcsosult. Az összegek kicsinyek, az államhatalom nem tartja érdemesnek a kiküldetések részleteibe beleszólni [...] Ez az ösztöndíjpolitika nem volt és nem is lehetett a magyar szellemi élet szerves életfunkciója, és ezért még a társadalmi érzék hiányában a háború előtti magyar ösztöndíj-ügy így eredménytelenségre és csendes elmúlásra volt ítélve.”

⁴⁴ *Eötvös Józseftől – Eötvös Lorándig. Dokumentumok a budapesti egyetem tanárképző intézetének és gyakorló-főgimnáziumának történetéből (1870–1918)*, bev., szerk. KISS Istvánné, ELTE, Budapest, 1988, 32.

⁴⁵ Vitéz NAGY Iván, *A magyar diák külföldön egykor és most = A franciaországi magyarság. Egy fejezet a külföldi magyarok életéből*, szerk. BARÁTH Tibor, Studium, Budapest, é. n., 81–82; ELTE Lt. 8/b 1483

A szervezett ösztöndíjakció megindítása és a tervszerű külföldi tudományos kutatómunka szükségességének fölismerése Fraknói Vilmos és Klebelsberg Kuno érdeme volt. Fraknói a vatikáni levéltár magyar vonatkozású anyagában végzett bűvárkodásai során, Klebelsberg pedig 1917-ben – amikor a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, a külföldön folytatandó magyar levéltári föltárásokat szorgalmazva, vérbeli modern tudományszervezőként – ébredt rá arra, hogy egységes irányítású, több ember munkáját összefogó és koordináló intézetekben jóval eredményesebben lehet külföldön, de persze belföldön is dolgozni, mint egymástól függetlenül, nemegyszer mások kutatásait is keresztezve és átfedve.⁴⁶

és 1821/1910–11; 1611 és 1178/1911–12; 1444 és 2125/1912–13; 2333, 2335, 2358, 2539 és 2933/1913–14. Lásd még: *A m. kir. kormány 1908. évi működéséről [...] szóló jelentés [...]*, Athenaeum, Budapest, 1909, 168.

⁴⁶ Fraknóira vonatkozóan lásd FRAKNÓI Vilmos, *A vatikáni levéltár és a római magyar történelmi intézet = A katolikus Magyarország*, I., 425–429. Klebelsberg 1917-ben a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédét lásd Gróf KLEBELSBERG Kuno *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*, Athenaeum, Budapest, 1927, 8–10.

4. FRAKNÓI VILMOS RÓMAI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZETE

Magyarország a német nyelvterület mellett már az államalapítás óta Itáliával ápolta a legszorosabb kulturális kapcsolatokat. Ehhez – sok egyéb tényező mellett – az antik, majd a humanista hagyományoknak az európai közoktatásban a 20. század közepéig játszott kiemelkedő szerepe, a magyarországi diákok itáliai peregrinációja, a mindenkor, különösen Mátyás király uralkodása idején erős itáliai művészeti hatások, illetve a katolikus egyház római központjának Magyarország életére nézve is meghatározó befolyása nagyban hozzájárultak. A 19. század harmincas éveitől a kölcsönös politikai szimpátia is a kötelek szorosabbra fonását siettette. Magyarországhoz hasonlóan Észak-Itália is Habsburg-fennhatóság alatt állt, és a magyar reformmozgalom az olasz szabadságmozgalmak mindmáig egyik legismertebb képviselőjének, Giuseppe Mazzininek az érdeklődését is felkeltette. 1848/49-ben Alessandro Monti alezredes vezetésével olaszok is harcoltak a magyar szabadságharcban, melynek bukása után nemcsak magyar emigránsok, de (1861-től 1894-ben bekövetkezett haláláig) Kossuth Lajos is Itáliában talált otthonra.

A magyarok által is oly lelkesen támogatott olasz egységért Garibaldi oldalán küzdött a magyar légiót vezető Türr István, de Teleki Sándor vagy a Palermónál elesett Tüköry Lajos és mellettük még sok más magyar is. Az olasz nemzeti mozgalom látványos sikerei Magyarországon is rendkívül pozitív visszhangot váltottak ki, s 1882-ben a Monarchia és az Olaszország közötti külpolitikai viszony is harmonikusává vált, mivel Olaszország ekkor csatlakozott a Német Birodalom és a Monarchia között aláírt egyezményhez, amely így hármas szövetséggé bővült. Kulturális szempontból a kölcsönhatások különösen a színház és a zene, de az irodalom területén is tovább élénkültek (igaz, az olasz befolyás mindig jelentősebb volt a magyar művészetekre, mint fordítva).⁴⁷

Tudományos szempontból mindenekelőtt a világi és az egyházi történelmi összeköttetések feltárása számított fontosnak a 19. század utolsó negyedében

⁴⁷ KOLTAY-KASTNER Jenő, *Olasz–magyar művelődési kapcsolatok*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1941; CSORBA László, *A Kossuth-emigráció fényképekönve*, Kossuth, Budapest, 1994; RÉTI György, *Itália és Magyarország kapcsolatainak képes krónikája*, Palombi Editori, Róma–Budapest, 2002.

Magyarországon. Mindez komoly előzményekre tekinthetett vissza. A 17. század közepétől Inchofer Menyhért, majd Cseles Márton, a 18. század végén Batthyány Ignác könyvtárosa, a Rómán kívül Velencében, Milánóban, Paviában, Pármában, Modenában, Firenzében és Nápolyban is kutató Dániel Imre, majd a 19. század derekán Augustin Theiner és Óváry Lipót forrásfeltárásai és azok alapján kiadott kötetei voltak ennek jelentős állomásai. Őket követte Fraknói Vilmos, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett – miként gyakran nevezte – a történetbúvárlat területén.⁴⁸ Fraknói már 27 évesen a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 36 esztendősen főtitkára – azelőtt egy esztendővel pedig nagyváradi kanonok – lett, végül 1892-ben arbei címzetes püspöki címet kapott. Az 1870-es évektől számos olasz – köztük a vatikáni – könyvtárban, levéltárban kutatott, a jezsuiták római központi rendházában egy addig ismeretlen corvinát is felfedezett. Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek közbenjárására XIII. Leó pápa államtitkárával, Ludovico Jacobini bíborossal is megismerkedett és baráti kapcsolatba került.⁴⁹ 1881 júniusában pedig örömmel számolt be atyai barátjának, Ipolyi Arnoldnak arról, hogy XIII. Leó magánkihallgatáson fogadta őt, s az egyházfő a történeti munkásságáról is érdeklődött.⁵⁰

Ugyanettől az esztendőből lényegesen könnyebbé váltak Fraknói és mások archívumi feltárásai, mivel a pápa – igaz, hogy szigorú felügyelettel, de – az 1815 előtti aktákra vonatkozóan megnyitotta a vatikáni levéltárat az egyháztörténeti témák iránt érdeklődő tudósok előtt. Fraknóiék így adhatták ki a Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia sorozatát, amelynek két alsorozata 1885-től 1909-ig hat, illetve három kötetben jelent meg. Szerkesztőbizottságának elnöke Ipolyi Arnold, tagjai Dankó József, Knauz Nándor, Rémer Flóris, Tárkányi Béla és a munka javát végző Fraknói voltak. (A Monumentát tekintve elődjének napjaink Collectanea Vaticana Hungariae című vállalkozása is.)

⁴⁸ A kutatástörténet kiváló összefoglalása: TUSOR Péter, *Magyar történeti kutatások a Vatikánban*, PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2004. Ezen kívül a fejezet további részében is támaszkodom az intézet történetéről készített összefoglalókra: VÁRI Rezső, *Történeti intézetek Rómában*, MTA, Budapest, 1916; GRAGGER, Robert, *Ungarische Institute für Geschichtsforschung*, Ungarische Jahrbücher 2. (1922), 203–211; ROTTLER Ferenc, *A római Magyar Történeti Intézet alapítása és működése (1895–1944) = Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon* (Jogtörténeti Értekezések 13.), szerk. KOVÁCS Kálmán, ELTE Jogtörténeti Tanszék, Budapest, 1983; CSORBA László, *A Római Magyar Történeti Intézet megalapítása és első évei (1895–1922) = Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*, szerk. CSORBA László, HG és Társa, Budapest 1998, 7–18.

⁴⁹ R. TAKÁCS Olga, *Fraknói Vilmos olasz kapcsolatai = A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14., III.*, szerk. JANKOVICS József – MONOK István – NYERGES Judit – SÁRKÓZY Péter, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., Budapest–Szeged, 1998, 1323–1327.

⁵⁰ ROTTLER, I. m., 180.

Emellett Fraknói jól ismerte az 1875-ben a franciák, 1888-ban a németek, majd 1890-ben az osztrákok létrehozta római tudományos intézetek tevékenységét. (Ezeket aztán 1904-től a holland és a belga, 1906-tól a finn, 1910-től a spanyol intézetek alapítása követte.) Valamennyi elsődleges célja az akkor nemrég hozzáférhetővé vált vatikáni iratok minél teljesebb kiaknázása volt, főleg kapcsolattörténeti vonatkozásban. Fraknói állandó kapcsolatban állt velük, sőt az Osztrák Történeti Intézet (Österreichisches Historisches Institut in Rom) igazgatójával, az oklevéltant új alapokra helyező legendás történésszel, Theodor von Sickellel baráti viszonyt is ápolt. Nem csoda, hogy mindezek hatására 1891-es Rómába költözése után elgondolkodott róla, hogy a felmérhetetlen kincseket rejtő vatikáni titkos levéltárat magyar szempontból is fel kellene dolgozni. Mindez azonban már több tudós tervszerű kutatását igényelte.

„Fölebredt bennem az óhajlás – írta Schlauch Lőrinc bíborosnak, nagyváradi püspöknek 1894. október 4-én –, hogy egy ilyen intézet előnyeiben részesüljön hazánk is. [...] Ezért elhatároztam, hogy egy római magyar történeti intézet céljaira házat építsek és ajánlok föl. Ez a ház immár készen áll és befogadhatja a történeti és régiségtudományok magyar munkásait.”⁵¹ Fraknói a villát magánvagyonából emelte a Piazzale del Policlinico 139. szám alatt. 1892-ben, az építkezés kezdetekor így számolt be erről jeles történésztársának, Szilágyi Sándornak: „kis kerttől környezve, a déli növényzet örökzöld keretében fog emelkedni a nem ugyan fényes, de nem is dísztelen ház. [...] Az első emeleten a könyvtártermet öt lakószoba környez: elsősorban magyar történetbúvárok, de egyszersmind az egyetemes történelem, a régiségtudomány és a művészettörténelem magyar munkásai számára. [...] Nem kell néked magyaráznom, mennyire boldognak érzem magamat, hogy nemcsak irodalmi műveimmel, hanem egy bizonyára tartósabb hatású alkotással is éleszthetem a kegyeletet nemzeti történetünk emlékei, hagyományai és tanulságai iránt, melyeket elhanyagolva – hogy dicsőült barátunk és mesterünk, Ipolyi Arnold nemes szavaival éljek – »üresebb lesz a múlt, sivárabb a jelen, kétesebb a jövő«.”⁵²

A sivár jelen és a kétes jövő elkerülése érdekében Fraknói 1895-től fogadott ösztöndíjasokat az ebben az esztendőben átadott, 32 helyiségből álló épületben, amelyet napjainkban is Fraknói-villaként ismernek; jelenleg Magyarország Szentszék melletti nagykövetségének a székhelye.⁵³ A magyar

⁵¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [a továbbiakban: OSZKK], Fol. Hung. 1749. (Fraknói Vilmos: Kéziratok, levelek és nyomtatványok a római magyar történeti és művészeti intézetek ügyéhez).

⁵² Idézi R. TAKÁCS, I. m., 1326–1327.

⁵³ CSORBA László, *A Fraknói-villa – A Magyar Köztársaság Szentszék melletti nagykövetségének a székhelye*

egyháztörténettel foglalkozó tudósok kissé rendszertelenül érkeztek ide az esztergomi és a nagyváradi egyházmegye, az MTA, a Szent István Társulat és a Nemzeti Múzeum alapítványi ösztöndíjaival. Közülük Beke Antalt, Hodinka Antalt, Kollányi Ferencet, Lukcsics Józsefet, Schönherr Gyulát, Sörös Pongrátot, Tóth-Szabó Pált, Villányi Szaniszlót, valamint úgynevezett külső tagokként Czaich Gilbertet és Veress Endrét emelhetem ki. Kutatásaik fő eredménye az említett Monumenta-sorozat kiadása volt, amelyben időrendben közölték az egy-egy egyházmegye történetére vonatkozó forrásokat. Emellett Hornig Károly veszprémi püspök megbízásából 1896 és 1907 között négy kötetben látott napvilágot a *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis (A Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára)*, valamint számos kötet és tanulmány született a római tartózkodás eredményeként.

A történészekon kívül Fraknói – a többi római külföldi intézet példájára – képzőművészeket is szívesen látott volna Rómában. Fogadásuk céljából 1902 és 1904 között művészházat építtetett a villa mellé. „A román stílusban tartott kétemeletes épület – tudósított minderről a Művészet 1905 elején – kettős terasszal bír s úgy a földszint, mint a két felső emelet külön-külön műtermet és lakást foglal magában. Mindezeket pedig kényelmes bútorzattal, egy-egy csomó művészeti könyvvel és minden aprólékosságra kiterjedő figyelemmel látta el a nemes alapító, Fraknói Vilmos püspök. Mintegy tíz évig fáradozott a magyar művészház eszméjének megvalósításán. Mélyszánatású humanista lévén kerülte a nyilvánosságot, s így történt, hogy odahaza csak a múlt évben, az alapító-level elkészülte után vehettünk tudomást e nagyszerű nemzeti ajándékról.” Olyan művészek pályázhattak ide, akik „a bibliai festészetben mutattak fel eredményeket”. Két festő, a már ekkoriban is elismert, komoly karriert befutó Grünwald (1906-tól Iványi Grünwald) Béla és a mára már elfeledett, az Osztrák–Magyar Bank százkoronását tervező Hegedüs László, illetve a számos köztéri szobor mellett II. Szilveszter pápa síremlékét is megalkotó szobrász, Damkó József voltak ekkoriban a művészház vendégei.⁵⁴ 1906–1907-ben, csaknem két éven át a nagyszerű festő, a híres nagybányai művésztelep egyik alapítója, Réti István is Fraknói vendégszeretét élvezte.⁵⁵

= Magyarország és a Szentcsék diplomáciai kapcsolata 1920–2000, szerk. ZOMBORI István, Szent István Társulat, Budapest, 2001, 113–135.

⁵⁴ LENDVAI Károly, *Római levél (A római magyar művészház. A nápolyi képtár ügye. Venezia újabb veszedelmei. A francia római díjak)*, Művészet 1905/1., 61–62. Lásd még a Művészet 1904/1., 50–51. oldalán a *Hazai krónika* rovatban a név nélkül megjelent tudósítást: *Fejedelmi alapítvánnyal lepte meg Fraknói Vilmos püspök a magyar művészeket*. Hegedüs László felesége pedig fényképekkel illusztrált tudósítást adott a művészház életéről: HEGEDÜS Lászlóné, *Római emlékek*, Vasárnapi Ujság 1905/49., 785–786.

⁵⁵ ARADI Nóra, *Réti István*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1960, 285.

Fraknói közel kétezer kötetes magánkönyvtárát is az intézetnek adományozta; az 1945 után kalandos sorsot végigszenvedő gyűjtemény a Római Magyar Akadémia jelenlegi könyvtárának egyik alapja.⁵⁶ Az intézet teljes kiépülése és a kezdeti sikerek ellenére azonban – főleg a magánalapításból adódóan a jogi helyzet rendezetlensége és az érdeklődő fiatalok hiánya miatt – Fraknói a 20. század elejétől mégis egyre nehezebben tartotta fenn az intézményt. Tökéletesen tisztában volt azzal, hogy önerőből nem fogja tudni tovább működtetni.

1910. augusztus 20-án, Vaszary Kolos hercegprímáshoz benyújtott előterjesztésében arról szólt, hogy a történeti intézetben „egy évtizeden át, a püspöki kar tagjai, a szerzetesrendek főnökei és a M. T. Akadémia által kiküldött történetbúvárok eredményteljes munkásságot fejtettek ki, amiről jelentékeny kiadványok tanúskodnak. A művészházban a mai napig három művész dolgozik, kiket évenként 10 000 korona ösztöndíjjal, ezenfelül egy részüket megbízásokkal is láttam el.” Eszerint – és más források alapján is – tehát a történeti intézetbe 1905-től már nem érkeztek kutatók. Fraknói ezért is indítványozta, hogy „a nekem tíz év előtt adományozott szentjobbi apátság javadalom jövedelmei ezentúl állandóan az egyházi tudományosság és művészet céljaira, elsősorban a római intézetek fenntartására fordíttassanak”. A javadalom azóta szerzett, Fraknói magántulajdonát képező ingó és ingatlan vagyonát, az ehhez tartozó földterületet, egy pénzalapot, valamint római házait – azok teljes felszerelésével együtt – szintén e célra ajánlotta fel a magyar püspöki karnak. Ennek fejében csupán 20 000 korona évjáradékot és 100 000 koronás adományának 4 százalékos kamataival való szabad rendelkezést kért. Ahogy a Századok Fraknói előterjesztését kommentáló *Vegyes közlések* rovatának szerkesztője írta: az indítvány előtt „tisztelettel hajlik meg minden nemes érzésű hazafi”.⁵⁷

Fraknói nagyvonalú ajánlatát a hercegprímás komolyan vette. Körkérésben érdeklődött püspöktársaitól és a pannonhalmi főapáttól, hajlandók-e azt támogatni. Végül azonban a püspöki kar – hosszas viták után – mégsem „hajlott meg tisztelettel” Fraknói gesztusa előtt: elutasította a kedvező lehetőséget.⁵⁸ A kiábrándult és megcsömörlött Fraknói valószínűleg részben ezért lépett vissza az intézet vezetésétől. „Mivel egészségi állapotom és előrehaladott korom nem engedik, hogy Rómában tartózkodjam és az intézetet vezessem – írta az MTA-nak –, ismételten megújított kísérleteim pedig,

⁵⁶ TULOK Magdolna, *A százéves Római Magyar Akadémia Fraknói-könyvtárának viszontagságai*, Könyvtári Figyelő 1995/1., 68–75.

⁵⁷ Századok 1911/2., 153–155.

⁵⁸ Akadémiai Értesítő 1912, 127. Az OSZKK Fol. Hung. 1749. Fraknói jórészt ezzel kapcsolatos levelezését tartalmazza.

amelyek az intézet biztos és állandó megalapítását célozták, sikertelenek maradtak: azon fájdalmas kényszerűség előtt állok, hogy az intézet fenntartásáról le kell mondanom. Midőn ezt a tisztelt Akadémiának bejelentem, egyszersmind ezennel 50 000 korona névértékű 4%-os földhitelintézeti záloglevelet (1912. július 1-től kamatozó szelvényekkel) bocsátok rendelkezésére, azon kéréssel, hogy ezen értéket, mint a római könyv- és levéltárakban végzendő kutatások elősegítésére és eredményeik közzétételére hivatott alapítványomat kezelésbe venni méltóztassék és kiküldendő bizottsága velem egyetértőleg az alapítvány szabályzatát elkészítse.” Az Akadémia 1912. január 29-i összes ülése „mély köszönettel vette a nagyjelentőségű adományt, és bizottságot küldött ki, mely a nemes lelkű adománytevővel egyetértőleg állapítsa meg az alapítvány ügyrendi szabályzatát”.⁵⁹

Végül Fraknói a művészházat eladta, a villát pedig bútoraival, könyvtárával és a hozzá tartozó telekkel együtt a magyar államnak ajándékozta. Az erről szóló okiratot 1913. május 8-án keltezték. Közben az Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert 1912 márciusában gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszterhez írt felterjesztést a római magyar történelmi intézet „állami költségen leendő felállítása tárgyában”. Ez Klebelsberg néhány évvel későbbi, világosabban, tisztábban megfogalmazott és gondolatilag kiérleltebb terveit előlegezte. Berzeviczy összefoglalója szerint: „főleg attól az időtől kezdve, hogy XIII. Leó pápa a Vatikánnak és más egyházi testületeknek levéltárait a történelmi kutatás számára valódi liberalitással megnyitotta, egyik kultúrállam a másik után létesít az örök városban tudományos intézeteket. Elérkezett az idő, hogy a kultúr nemzetek e nemes törekvéséből Magyarország is kivegye a maga részét.” A kísérletek, melyeket Fraknói az 1895-ben megnyitott „intézet állandósítása érdekében illetékes tényezők elé terjesztett, sajnos, valóra nem válhattak; de megérlelték a nemzeti kultúra és tudományosság fejlődése iránt melegen érdeklődő körökben azt a meggyőződést, hogy egy római magyar történelmi intézet létesítése elsősorban állami feladat, melynek megvalósítása a jelenlegi kedvező körülmények között az állam részéről nagyobb áldozatokat nem igényel. A létesítendő magyar történelmi intézetnek célja volna úgy a római, mint általában a magyar történelem forrásaiban szintén rendkívül gazdag olaszországi levéltárakat és könyvtárakat a magyar történelem szempontjából mennél szélesebb körben rendszeresen átkutatni s a kutatások eredményét időről-időre külön kiadványokban közzétenni. Emellett az intézet módot és alkalmat nyújtana önálló régészeti és műtörténelmi tanulmányokra, kutatásokra és ezek eredményeinek közzétételére. [...] Az intézet állandó helyisége is biztosítva van

⁵⁹ Századok 1912/2., 157–158.

Fraknói Vilmos tiszteleti tagtársunk újabb áldozatkészsége által, ki is hozzá intézett kérdésemre azt a választ adta, hogy Rómában a történelmi intézet céljaira épült házát készséggel hajlandó minden ellenérték nélkül az államnak átengedni és így ezáltal az államra csak az intézet fenntartásának költségei hárulnának. E fenntartási költségeket is nagymértékben alább szállítja néhány rendelkezésre álló alapítvány, melyeknek kamataiból Rómába küldendő 2-3 kutató költségei fedezetet nyernek. [...] Excellentiádnak is módjában volna a törvényhozás által külföldi ösztöndíjak céljaira meghatározott összegből az állami költségvetés minden különösebb megterhelése nélkül néhány ösztöndíjat Rómában végzendő, főleg régészeti és műtörténelmi tanulmányok céljaira lekötöni.”

Berzeviczy – a római osztrák történelmi intézet dotációját figyelembe véve és arra hivatkozva – legalább 30 000 korona állami költségvetésbe illesztését kérte a minisztertől.⁶⁰ Az Akadémia óhajára végül 20 000 koronát vettek föl az 1913. évi költségvetésbe „a Rómában felállítandó »Magyar Történelmi Intézet« céljaira”. A miniszter az intézet szervezését és irányítását a Magyar Tudományos Akadémiára bízta. Az Akadémia Történelmi Bizottsága Berzeviczy Albert elnökségével, báró Forster Gyula, Fraknói Vilmos, Wlassics Gyula, Csánki Dezső és Fejérpataky László tagok részvételével bizottságot küldött ki, amely az intézet szervezeti szabályzatát is elkészítette.⁶¹ Eszerint az intézet „befogadja, irányítja és támogatja a történelem, archeológia, művészettörténet, classika-philológia és irodalomtörténet magyar munkásait”, a kutatások „eredményeinek közzétételéről a körülményekhez képest gondoskodik”. Fölötte a felügyeletet és a vezetést a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából az Akadémia állandó bizottsága, a Római Magyar Történelmi Intézet Bizottsága gyakorolja.⁶² Az 1943-ig működött bizottság tagjai az Akadémia elnöklete alatt a másodelnök, a főtítkárnak, a történettudományi bizottság három, az archeológiai és a klasszika-filológiai bizottság két-két választott képviselője, valamint a kultuszminiszter megbízottja voltak.⁶³ A szervezeti szabályzatot gróf Zichy János kultuszminiszter 1913. augusztus 6-án hagyta jóvá, majd – az Akadémia javaslatára – ugyanezen év december 20-án Vári Rezsőt, a pozsonyi egyetem címzetes rendkívüli egyetemi tanárát kinevezte az intézet titkárnak, aki az igazgatói állás betöltetlenségéig az igazgatóhelyettesi címet viselte.⁶⁴

⁶⁰ Századok 1912/4., 318–320.

⁶¹ Századok 1913/2., 157.

⁶² Akadémiai Értesítő 1913, 679–681.

⁶³ FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai*, MTA, Budapest, 1974, 251–252.

⁶⁴ Akadémiai Értesítő 1915, 277–278; VÁRI, *I. m.*, 48–51.

A kultusztárca által fenntartott, az Akadémia irányította Római Magyar Történeti Intézetbe évente két-két kutató kiküldését határozták el. Az 1914. január 31-től az intézet alkalmazásában álló Vári Rezső azonban csak a Fraknoi Vilmos és Patthy Károly adományozta könyvtár rendezéséhez láthatott hozzá. Bár az ösztöndíjasok személyét – jól választottak, hiszen Eckhart Ferencet, Divéky Adorjánt, Fögel Józsefet, Gerevich Tibort és Láng Nándort, majd az utóbbi helyett Moravcsik Gyulát jelölték – és munkatervét, az ösztöndíjak mértékét és időtartamát is meghatározták, az október elejére tervezett ünnepélyes megnyitás a világháború kitörése miatt végül meghiúsult.⁶⁵

⁶⁵ VÁRI, I. m., 45–52.

5. A KONSTANTINÁPOLYI MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZET

A mindössze másfél esztendeig, 1917 januárjától 1918 szeptemberéig, a háborús összeomlásig fennálló Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet – ügyvezető alelnökként – már Klebelsberg Kuno szervezte. 1918 előtt ez volt az egyetlen magyar állami tulajdonban lévő, ösztöndíjasokat fogadó, folyamatosan működő külföldi intézet, amelyet majd 1920 után, szintén Klebelsberg kezdeményezésére követtek a továbbiak.⁶⁶

Létrehozását több tényező segítette. A közvetlen okot nyilvánvalóan abban kereshetjük, hogy az Oszmán Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségesekként harcoltak az I. világháborúban, a Német Birodalommal és Bulgáriával a központi hatalmak tömbjét alkották. Mindez azonban nem lett volna elegendő ahhoz, hogy a világháború utolsó harmadában, a háborús tespedtségben élő és már a kimerülés jeleit mutató Magyarország külföldi intézetet alakítson a török fővárosban. Ehhez jóval mélyebben rejtőző, történelmi alapokon nyugvó hagyományok, közelmúltbéli események, a magyar közvélemény ereje, a magyar tudománypolitikai, elsősorban történelmi kapcsolódások és többek személyes érdemei is nagyban hozzájárultak.

Mindenekelőtt az a magyar honfoglalás óta, részben még napjainkban is kimutatható érzés és toposz, miszerint Magyarország Kelet és Nyugat között helyezkedik el, az utóbbi határterületeként. Bár a római rítusú kereszténység felvételével Magyarország a nyugati kultúrkörhöz kapcsolódott, ennek utolsó keleti védőbástyája lett, ugyanakkor mindig megőrizte keleti

⁶⁶ A fejezetben az alábbi összefoglalókra támaszkodtam: *A magyar tudománypolitika alapvetése*, 457; KORNIS, *Magyarország közoktatásügye*, 292–293. Az intézet szervezeti felépítését, tagjai tevékenységét, tudományos munkásságát elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltárában [a továbbiakban: MNL, MOL P 436.] található, sajnos csak egy csomónyi, nem különösebben értékes iratanyag alapján – ezt magam is átnéztem – összegzi: TÖTH GÁBOR, *Az első külföldi magyar tudományos intézet (Konstantinápoly, 1916–1918)*, Századok 1995/6., 1380–1395. Szintén a levéltári anyagra támaszkodik egy kiváló összefoglalás: ÁGOSTON GÁBOR, *Hungarian Research Institute in Constantinople (1917–1918)*, kézirat (amelynek rendelkezésre bocsátásáért külön köszönettel tartozom szerzőjének). Lásd még NAGY Norbert, *A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*, Mediterráneum 2007/2. (június 18.), 2–7; UÓ., *A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2010.

eredetének tudatát. S mivel az Árpád-korban még a bizánci irányú tájékozódás is fontos külpolitikai tényező volt, az oszmán-török hatalom pedig több évszázadon át, a 14. század végétől az 1718-as pozsareváci békéig fenyegette, illetve megszállás alatt tartotta a középkori Magyarország egy részét, az egykori bizánci, később oszmán birodalom további sorsára gyakorolt hatását nehéz lenne túlbecsülni. A 19. század közepétől mindezt tovább színezte, hogy a Habsburgokkal való szembenállás, a pángermanizmustól és a pánszlávizmustól való – az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverése által csak fokozódó – félelem erősítette a magyarság keleti „rokonépek” iránti szimpátiáját. Évszázadok távolából és a többnyire csak vélelmezett, néha viszont valós Habsburg-elnyomás szemszögéből nézve az egykori oszmán-török hódoltság már messze nem tűnt olyan nyomasztónak, mint a 16–17. századi elődöknek.

Ráadásul az aktuálpolitika is a törökbarát nézetek terjedését segítette ekkoriban. Hiszen nemcsak arra emlékeztek némi nosztalgiával, hogy a magyar szabadsághősöket: Thököly Imrét, Rákóczi Ferencet és egy időre Kossuthot is szívesen fogadták menekülteként az Oszmán Birodalomban, hanem azt is rémülten észlelték, hogy a keleti krízis (1875–1878) következtében a Balkánon visszaszorulnak a törökök, és helyüket a magyar közvéleményben igencsak negatív szerepben, mind félelmetesebb nagyhatalomként megjelenő oroszok foglalják el. Erre a ráismerésre és történelmi analógiára – hogy egy elkeseredett harcot vívó, addigra már középhatalommá vált állam védekezik egy óriási birodalom ellen – mintegy reakcióként, 1877 januárjában magyar diákküldöttség látogatott Konstantinápolyba, ahol egy díszkardot nyújtottak át a török hadsereg fővezérének. A gesztus viszonzásaként 1877 tavaszán – díszvonattal érkezett, lelkesen és ünnepélyes programsorozattal fogadott – török delegáció kereste föl Budapestet,⁶⁷ amely II. Abdülhamid szultán nevében 35 kódexet, köztük 12 Mátyás király könyvtárából származó corvinát adott vissza Magyarországnak. Mindemellert például Vámbéry Ármin munkássága, a tudománytörténetbe „ugor–török háború” néven bevonult vita a magyar nyelv finnugor vagy török eredetéről, a Keleti Kereskedelmi Akadémia 1899-es és a Fiumei Kiviteli Akadémia 1912-es alapítása, valamint a volt törökországi menekültek, Thököly Imre, Rákóczi Ferenc és társai halmvainak 1906-os hazahozatala is nagyban hozzájárult a török–magyar barátság és közösség érzésének fenntartásához és a törökök iránti szimpátia izmosodásához.

De ugyanígy ezt szolgálta 1910 végén az eredetkutatási igyekezetből és orientalista érdeklődésből táplálkozó turanizmus szellemében létrehozott

⁶⁷ A törökbarát közvélemény akcióiról és tüntetéseiről lásd CSÁSZTVAY Tünde, *Drabantszótár. A Tiszai és a Thaisz-párt összefolyása*, Ufi 2006. december, 33–36.

– török, bolgár, albán és bosnyák fiatalok százainak magyarországi egyetemi képzését támogató – Turáni Társaság, melynek Vámbéryn kívül a kiváló földrajztudós, Cholnoky Jenő, a nemzetközi hírű orientalista, Goldziher Ignác, illetve Teleki Pál és Károlyi Mihály egyaránt az elnökségi tagja volt, vagy az 1914-ben a Magyar Tudományos Akadémia alapította Balkán (1916-tól Keleti) Bizottság is. Utóbbi tagjai közül Goldziher mellett a szlavista Asbóth Oszkárt, a nyelvész Melich Jánost, három neves historikust: Csánki Dezsőt, Hodinka Antalt és Thallóczy Lajost, a jogász-közgazdász Matlekovics Sándort, a geográfus Lóczy Lajost és a botanikus Tuzson Jánost emelhetjük ki.⁶⁸

Ilyen előzmények után a Budapesti Szemle joggal figyelmeztetett a keleti kapcsolatok súlyára, illetve a tudományos célok és a politikai szándékok részbeni összefonódására a Konstantinápolyi Tudományos Intézet alapítása kapcsán: „A világháború megpróbáltatásai végre talán komoly tartalommal fogják megtölteni a török–magyar testvériségnek eddig meglehetősen üres szólalmát, s a szolidaritás éreztetésével megadják neki a szilárd alapot. E nehézségek talán ráeszméltetnek bennünket földrajzi helyzetünktől s múltunktól kijelölt egyetemes kulturális hivatásunkra. Évszázadokon át mint a nyugati polgáriassulás védőbástyája állottunk a keletről beözönlő hódítók útjában s testünkkel fedeztük e civilizatio munkáját s védtük eredményeit. Becsülettel megfeleltünk e feladatnak s annak a másíknak is, mely e támadó hullámok megtörése után ránk szakadt: államiságunk kiépítésének s művelődésünk európai színvonalra emelésének. E küzdelmes munka eredményei jogot adnak arra, hogy sikerrel vállalhassuk azt a másik feladatot is, mely bennünket, mint az európai művelődésnek szélső keleti részeseit és munkásait e kultúrának előretolt őrszeméből kelet felé terjesztőjévé, a kelet számára átadójjává tesz. Ez lesz a béke beálltával igazi nemzetközi hivatásunk s nemzetközi jelentőségünk, és súlyunk csak akkor lesz, ha ennek a feladatnak becsülettel meg tudunk felelni.”⁶⁹

Az intézet létrehozását a Magyar Iparművészet is hasonlóan, a tudományos szempontokat inkább kiemelve indokolta: „A turanizmus, ázsiai eredetünk etnikai, nyelvi és művészi sajátságok alapján való eldöntése, fajunk titokzatos eredetének pozitív módszerekkel való megállapítása sürgetőbben jelentkezik ma, mint a nagy nyelvcsata [az „ugor–török háború”] idején. Érezzük, hogy nem kíváncsiság és a skatulyázó kedv, hanem erős antropológiai

⁶⁸ HAJDÚ Zoltán, *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra*, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2003, 10–11, 14–19; NAGY, *A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története...*, 9–15.

⁶⁹ *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet*, Budapesti Szemle 1917/171., 297.

és népszichológiai adatok szüksége irányítja ez érdeklődést. Árpádkori műveltségünk első évszázadaira a bizánci nevelő hatások, ötvös- és textilművészetünk legszebb emlékeire a keleti császárság fejlett templomi stílusa volt maradandó befolyással. A mi koronánk fényébe a bizánci aranyművesség finom luxuson nőtt ragyogásából is beleesik egy sugárkéve. És hány probléma vetődik fel a korai kereszténység klastromi életével, egyházi költészetünk e keleti forrásaival kapcsolatban? Azután a kereszties hadjáratok művelődéstörténeti országútján minő iparművészeti anyagok, miféle szasszanida selymek, damaszkuszi pengék, minő hímzések és bíborszövetek és velük együtt szép-históriánk mely hősei kerültek ide a Pancsatantrából [szanszkrit nyelvű állatmese-gyűjtemény]? És azután a gyászos nemzeti hajótörés idején mi vándorolt innen, Mátyás palotájából és keresztény egyházainkból a Hagia Sophiába?”⁷⁰

A történészek számára azonban nem pusztán az alig feltárt művészeti kölcsönhatások és a kétségtelenül meglévő politikai szimpátia, hanem mindekelőtt azért volt fontos Konstantinápoly, mivel a sok évszázados magyar-bizánci, illetve magyar-török összeköttetések írásos forrásait az ottani levéltárakban őrizték. Ahogy a vatikáni archívumok a kereszténység és Magyarország évezredes kapcsolatai, a konstantinápolyiak Bizánc, illetve az oszmánok és a magyarság közötti, szintén csaknem ezer esztendő érintkezések okán váltak nélkülözhetetlenné a magyar szempontú kutatások szempontjából. Ezért szorgalmazták többen is ezek mielőbbi beindítását. A politika, azaz a Magyarország és Törökország közötti baráti viszony pedig nagyban segítette és erősítette a tudomány ezt célzó terveit.

Az elképzelések megvalósításának kezdeteként Karácson Imre 1907-ben kapott hivatalos megbízást a Magyar Tudományos Akadémiától a Rákóczi-emigráció iratainak kutatására. 1908-ban ő volt az első olyan nyugati történész, aki külön szultáni engedéllyel az Oszmán Birodalom 1465 és 1856 közötti szultáni lakhelye és adminisztratív központja, a Topkapi (Ágyúgolyó)-palota (Topkapı Sarayı) aktáiban is búvárkodhatott, magyar vonatkozású anyagokat keresve. Forrásfeltáró munkájának eredményeként számos cikket és több kötetet publikált a török-magyar kapcsolatokról, így 1911-ben, Isztambulban bekövetkezett korai halála valóban szinte pótolhatatlan veszteséget okozott.⁷¹

Karácson mellett azonban mások is felkarolták a konstantinápolyi kutatásokat. Közülük kulcsszerepet játszott Klebelsberg Kuno és a bécsi közös pénzügyi levéltár, a Hofkammerarchiv igazgatója, a rendkívül befolyásos, kiváló történész és Balkán-szakértő, Thallóczy Lajos.

⁷⁰ LINDNER ERNŐ, *Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet*, Magyar Iparművészet 1917/1–3., 4.

⁷¹ NAGY, *A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története...*, 15–16. Lásd a Karácson Imréről bemutatott honlapot is: <http://muteferrika.mtak.hu/hu/karacson.htm>.

Klebelsbergnek 1909-től bizonyosan kész elképzelései voltak a Thallóczyval közösen tervezett intézmény létesítésére. „Bárcsak meg lenne valósítható a konstantinápolyi magyar intézet gyönyörű eszméje – írta Thallóczynak. – Nézeteim szerint szükség lenne:

1. egy tágasabb telekre, hogy az intézetet kert vegye körül és hogy később, ha az intézmény bővülne, hely szűke miatt a fejlődés meg ne akadjon.

2. egy, az ottani klimatikus viszonyoknak megfelelő épület[re], melynek már külsőleg is el kellene árulnia, hogy »magyar ház«. Az épületben kellene lenni:

a) egy tágasabb könyvtár-teremnek, mely egyben ülés- és dísztermül is szolgálhatna,

b) pár egyablakos dolgozó-szobának közvetlen összeköttetésben a könyvtárral,

c) egy igazgatói lakásnak,

d) mondjuk a második emeleten több hálószobának, az intézet tagjai számára,

e) mellékhelyiségeknek, főleg konyhának és cselédségi lakásoknak, mert az ottani közegészségi viszonyokra való tekintettel kétségtelenül felette kívánatos, hogy mindenki a telepen lakjék.

Az épületet egyszerű kivitelben kellene előállítani.

3. egy könyvtárnak, melynek állani kellene:

a) magyar történeti művekből,

b) keleti nyelvészeti,

c) török történeti,

d) bizánci történeti,

e) ó-görög és bizánci művészeti munkákból.

A könyvtár összeállításánál különösen ügyelni kellene az ú. n. »Nachschlage-Buch«-ok [kézikönyvek, lexikonok] beszerzésére. Először a könyvtár számára csak a legszükségesebb műveket kellene beszerezni, azonban az intézetet évi könyvtár-gyarapítási átalányban kellene részesíteni.

4. Nélkülözhetetlen lenne a Nagyméltóságod által említett folyóirat, mert Európa csak így venne tudomást az általunk végzett kultúrmunkáról.

5. Végül, de nem utolsó sorban szükség lesz egy jó és szakavatott igazgatóra, mert hiába vannak intézmények, ha a személy nem arra való. A mi Karácson [Imre] barátunk lehetne talán az első igazgató.”⁷²

Karácson 1911-es halála ugyan meggátolta, hogy rá és kiváló kapcsolataira alapozva állítsák föl a tervezett intézetet, ám Klebelsberg nem mondott le 1909-ben megfogalmazott szándékáról. Vérbeli tudományszervezőként

⁷² Klebelsberg Kuno levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. április 17., OSZKK XI/549. fond.

vallotta, hogy a kutatásokat koordináló és részterületekre fölosztó intézetekben jóval eredményesebben lehet dolgozni, mint egymástól függetlenül, nemegyszer mások munkáját keresztezve vagy átfedve. Ezért a konstantinápolyi intézetet is a modern tudományszervezési elveknek megfelelően igyekezett kialakítani. Éppen Karácson kutatásaira emlékezve jelentette ki 1917-ben: „Rómában Fraknoi Vilmos kezdése alapján a Magyar Tudományos Akadémia szervezett ilyen külföldi intézetet, Konstantinápolyban pedig Karácson Imre nyomán a magyar állam. Karácson Imre itt hangyaszorgalommal dolgozva, lassanként eligazodott a török levéltárakban, s midőn fáradozásainak gyümölcse érni kezdett, váratlanul elhunyt, halálával figyelmeztetve bennünket arra, hogy többé ne egyének személyes vállalkozására, hanem intézmények állandó alapjára fektessük akciónkat. Különben az egymást követő kutatóknak a munkát óriási időpazarlással mindig újra kellene kezdeniök, holott az intézet az elődök folyton halmozódó gyakorlati és tudományos tapasztalatait játszva közvetíti az újonnan érkezőknek.”⁷³

Az intézet igazgatótanácsának 1916. november 21-i alakuló ülésén elfogadták az intézet szervezeti szabályzatát. Eszerint a vallás- és közoktatásügyi miniszter – ekkoriban Jankovich Béla, akinek Klebelsberg volt a közigazgatási államtitkára – „fennhatósága alá tartozó” intézet célja, „hogy az egyetemes történelemmel, főleg a bizánci–magyar és a török–magyar érintkezések kutatásával, a classica és keresztény archaeológiával, Bizánc és az Iszlám művészetének történetével, végül a keleti, elsősorban török–magyar összehasonlító nyelvészettel foglalkozó szaktudósoknak kutatásaik helyszíni folytatására módot adjon, ezzel az említett tudományszakok hathatósabb fejlesztését intézményesen biztosítsa s egyszersmind a hazai tudományosságnak a török szellemi élettől való kapcsolatát erősítse”. Az intézet irányítására és közvetlen felügyeletére igazgatótanácsot hoztak létre, melynek összetételéről szintén az alakuló ülésen döntöttek. Elnöke József Ferenc főherceg, ügyvezető alelnöke Klebelsberg lett, és tagjai között helyet foglalt – a már korábban említett Csánki Dezső és Goldziher Ignác társaságában – a napjainkban újra felfedezett kiváló író – IV. Károly koronázásnak kormánybiztosa –, Bánffy Miklós, a bizantinológus Darkó Jenő, a Magyar Nemzeti Múzeumot vezető történész, Fejérpataky László, az egyik legnagyobb magyar nyelvész, a turkológusként is ismert Gombocz Zoltán, az építész Kertész K. Róbert – aki később Klebelsberg államtitkára lett –, a Ferenc József és az Erzsébet hidat tervező Nagy Virgil, a jeles művészettörténész, a Szépművészeti Múzeumot igazgató Petrovics Elek és a művészettörténész Végh Gyula, 1917-től az Iparművészeti Múzeum direktora. A tanács előadójának íj. Wlassics

⁷³ KLEBELSBERG *Beszédei...*, 9–10.

Gyulát, igazgatójának a már nemzetközileg is ismert klasszika-archeológust, a később a reneszánsz és a barokk kutatása felé forduló Hekler Antalt, titkárának az ugyanezeket a pályáján akkor induló tehetséges régész-művészettörténészt, Oroszlán Zoltánt jelölték.

Az intézetbe az egy – hosszabbítással akár két – évre szóló, 3000 koronás ösztöndíjat az a magyar állampolgár kaphatott, „aki valamelyik egyetem bölcsészeti karán az intézet által felölelt tudományszakok valamelyikéből, mint főtárgyból, doctori fokozatot nyert, ha az oklevél megszerzése és azon időpont között, melyben az ösztöndíj esedékessé válik, öt évnél hosszabb idő nem telt el. Ösztöndíjban részesülhet továbbá az, akinek középiskolai tanári vagy építési oklevele van, ha az intézet által felölelt tudományszakok valamelyikében eredményes munkásságot mutat fel, és ha az oklevél megszerzése és az ösztöndíj esedékessé válása között öt évnél hosszabb idő nem telt el.” Utóbbi kitétel alól azonban az igazgatótanács javaslatára mindkét pályázati kategóriánál felmentést adhatott a miniszter.⁷⁴

József Ferenc főherceg az alapító ülésen mondott ünnepi beszédében – melyet szinte bizonyosan Klebelsberg fogalmazott – kijelentette: „Az intézet fő feladata a történelem ápolása lesz, annak a tudománynak a művelése, mely minden magyar ember lelkéhez a legközelebb áll. [...] A történelem nálunk nemcsak tantárgy, nemcsak tudományszak, hanem élő valóság, melyből a nemzet ereje táplálkozik. A történeti érzék hanyatlása tehát a nemzet szellemi erejének fogyását jelentené. Gonddal és szeretettel szervezzük meg a konstantinápolyi intézetet, és ha majd Isten segítségével felvirágozik, megfontolt egymásutánban és anyagi erőnkhez mérten újabb intézetek létesítésére is gondolhatunk azokon a helyeken, ahol levéltárakban és múzeumokban saját nemzeti múltunk emlékei bőségben vannak, továbbá ott is, ahol az emberiség teremtő ereje különösen termékeny volt és a nagy alkotó korszakok műemlékekben tovább élnek. Korunk az erők rendszeres összefogásának, a szervezésnek időszaka. [...] Az egyeseknek elszigetelt erőfeszítése sokszor meddő marad, eredménye rendszerint nem áll arányban a kifejtett munka nagyságával. De ha külföldi intézeteinket majd összefogja Budapesten egy középpont, mely a munkásokat a történeti és művészettörténeti kutatás módszereibe bevezeti, és amely mindenkit tehetségének és hajlamainak megfelelő helyre állít, akkor a történeti tudományoknak is megadjuk azt a szervezetet, melyre szükségünk van, ha méltók akarunk maradni Katona, Fejér és Pray, Horváth, Szalay és Pauler meg Henszlmann hagyományaihoz.”⁷⁵

⁷⁴ *A Konstantinápolyi Magy. Tud. Intézetnek szervezeti szabályzata, Századok 1917/2–3.*, 202, 205. Az igazgatótanács összetételéről: NAGY, *A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története...*, 18.

⁷⁵ JÓZSEF FERENC főherceg, *Megnyitó beszéd a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatótanácsának alakuló ülésén, Századok 1917/2–3.*, 97–98.

Klebelsberg alapításban játszott kulcsszerepét már a kortársak is felismerték. 1917 elején a Magyar Iparművészetben így lelkendezett Lindner Ernő: „igen szerencsés körülménynek kell tartanunk, hogy az új tudós-intézet ügyeit oly alelnök irányítja, mint Klebelsberg gróf vallás- és közoktatásügyi államtitkár. Abból az alkalomból, hogy mostanában a koronázási kitüntetések között valóságos belső titkos tanácsosává lett új királyunknak, személyéről s ez alkalommal üdvözlői előtt elmondott beszédéről érdekes kommentárok jelentek meg a napilapokban. Minekünk, akik már eddig is itt-ott egész közvetlenül láthattuk a magyar művészet iránt való meleg érdeklődését, éppenséggel nem volt meglepő e beszéd impulzív hatása. Hogy a hivatali akták mögött mindig meg kell találni az embert, a bürokrácia fagyos formái közt az ügyet a maga meleg életével, hogy a szürke iktatószámok mögött emberek sorsa, boldogsága és végzete van letéve, oly szavak, amelyeket mintha a háború után feltámadó új Magyarország hivatalnoki karához intéznének és talán régi bajoktól sínylő közigazgatásunk egészségesebb fejlődését egyengetik. Bizonyos, hogy amily meglepő e szavak proklamációszerű hangja oly magas helyről, annyira természetesnek találják mindazok, akik figyelték Klebelsberg gróf nagy munkáját a háborús ország kultúrájának fenntartására és a háború rokkantjainak talpra állítása érdekében.”⁷⁶

Klebelsbergnek a konstantinápolyi intézet megalakításával szerzett érdemeit a történészek is nagyra értékelték. Részben ennek köszönhető, hogy az intézet bölcsőjénél bábáskodó társ, Thallóczy Lajos halála után, 1917 februárjában Klebelsberget választották meg a Magyar Történelmi Társulat új elnökévé. „A konstantinápolyi magyar tudományos intézet szervezése – hogy egyéb sokoldalú és kiváló eredményeit ne említsük – dicséri az ő szervező erejét és képességét, széles látókörét és lelkes odaadását terveinek megvalósításában” – írták róla a társulat szakfolyóiratában, a Századokban 1917-ben.⁷⁷ Lukinich Imre pedig a következőképp emlékezett minderre 1938-ban: „Klebelsberg kivételesen nagy egyéni kiválóságaira talán mi, a történelem művelői lettünk legelőször figyelmesek. Meglepett bennünket, hogy ő, a kultuszminisztérium adminisztratív államtitkára, a világháború közepett és a vállaira nehezedő hadigondozás ezernyi gondja között is talált időt arra, hogy – felhasználva a kínálókozó lehetőségeket – megteremtse a *konstantinápolyi magyar tudományos intézetet*. Az intézet szervezésével szükségképpen együtt járó diplomáciai tárgyalások nyugodt lebonyolítása, az intézet megszervezése, rendeltetésének mindenre kiterjedő meghatározása, anyagi feltételeinek biztosítása s nem utolsó sorban a magyar társadalom érdeklődésének felkeltése az új intézmény élete és működése iránt, mindez

⁷⁶ LINDNER, I. m., 6.

⁷⁷ *Gróf Klebelsberg Kuno – Társulatunk új elnöke*, Századok 1917/2–3., 207.

nagy meglepetés volt számunkra, mert ilyenre még nem volt példa tudományos közéletünkben. Olyan egyéniség körvonalai bontakoztak ki ekkor előttünk, aki ismeri a magyar történelem problémáit, tisztában van a kutató munka nemzeti és nemzetközi jelentőségével és azzal is, hogy eredményes munkát végezni csak a kutató munka mindenre kiterjedő szervezésével lehet és végül, aki akar is, tud is olyan szervezeteket létesíteni, melyek révén a kitűzött célok elérése legalább is valószínű. Amikor 1916 decemberében a herceghalmi katasztrófa következtében időszzerűvé lett a Magyar Történelmi Társulat elnöki székének betöltése, szinte magától értetődő volt az ő elnöksége. Elnöksége – mint ismeretes – a magyar történelem leggyászosabb éveire esett s mégis, ez az idő volt a Magyar Történelmi Társulat életének a fénykora.”⁷⁸

Bár a Klebelsberg sógora, Hekler Antal művészettörténész⁷⁹ igazgatta intézet tevékenysége a háborús viszonyok miatt meglehetősen korlátozott volt, az ösztöndíjjal kint tartózkodó, már végzett fiatalok így is jelentős kutatási eredménnyel büszkélkedhettek. Oroszlán Zoltán titkár az antik, Luttor Ferenc az ókeresztény-bizánci régészeti emlékekkel, Fehér Géza bizantológiaiával, az 1917-ben Isztambulban fiatalon elhunyt Ralbovszky Péter epigráfiaiával (maradandó anyagra készített feliratok tana) és a klasszika-filológia keleti hatásaival, Zsinka Ferenc a magyar–oszmán kapcsolatokkal, Kós (az intézetbe kerülésekor még Kosch) Károly pedig Konstantinápoly városfejlődésével foglalkozott.⁸⁰

Hekler a következőképpen értesítette egyik levelében ismeretlen címzettjét: „Az uraim [az ösztöndíjasok] munkásságát nagy meglepedéssel szemlélem. Luttor derekasan dolgozik, Kós hihetetlen becsvágygal és éleslátással kutatja a török építőművészet emlékeit, Oroszlán is igen megbízható, kitartó munkás, bár szegényt egyelőre az intézeti adminisztráció nagyon leköti. Ralbovszky is nekibuzdult.”⁸¹ Arról is beszámolt, hogy már 1917 elején élénk kapcsolatokat épített ki az athéni osztrák és a konstantinápolyi német régészeti intézetekkel. „Március 31-én és április 3-án rendkívül érdekes előadások voltak intézetünkben az összes itt időző német és osztrák tudósok részvételével. 31-én Walter beszélt aigeireai ásatásai eredményeiről, melyek Euklides egy hiteles művét, egy életnagyságon felüli márvány Zeus-

⁷⁸ LUKINICH Imre, *Gr. Klebelsberg Kuno emlékezete*, Budapesti Szemle 1938/732., 231–232.

⁷⁹ Róla újabban: NAGY Árpád Miklós, *Hekler Antal (1882–1941). Pont – ellenpont. Hekler Antal a klasszika archeológus = „Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény*, I., szerk. MARKÓJA Csilla – BARDOLY István, Enigma 47., 161–177.

⁸⁰ Részletesebben lásd NAGY, *A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története...*, 22–29.

⁸¹ Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Kutatóintézetének Adattára [a továbbiakban: MTA BTK MTK], MDK – C – I – 76, Hekler Antal hagyatéka, 20–1a, Hekler levele ismeretlenhez, 1917. március 28.

fejet hoztak napfényre. [Otto Walter az athéni Osztrák Régészeti Intézet munkatársaként 1916-ban Egirában – ógörögül Aigeirában – végzett ásásokat; ekkor találtak a híres Zeus-fejre.] [...] Április 3-án én beszéltem a velanidezzai torzóról [a velanidezzai temetőből származó, a Szépművészeti Múzeumban őrzött Kr. e. 4. századi férfitorzóról]. [...] Azt hiszem, az urak, akik előadásainkon részt vesznek, mindig megrakott tarisznyával távoznak. Intézetünk megbecsülése és szeretete nőttön nő. Mindenütt dicsérik a benne uralkodó eleven szellemet és mozgékonytágot. [...] Intézetünket atyai büszkeséggel szeretem. Hiszek benne, mint szülő a gyermekében, s úgy érzem, egy ily intézet megteremtése és fejlesztése az egész embert kitöltheti.”⁸²

1917. április 9-én egy fényképezőgép vásárlásáról tudósított Hekler. „Nagy szükségünk van rá. Különösen Kós, aki a török városépítő és rendező művészet múltjáról és jövőjéről dolgozik, fényképezőgép nélkül egészen tehetetlen volna. Azokat a részleteket, melyek az ő szempontjából fontosak, a hivatásos fényképeszek elkerülték.”⁸³ Részben nyilván ennek a fényképezőgépnek köszönhető a Konstantinápolyba már nem is olyan fiatalon, 34 évesen kiérkező Kós Károly kiváló várostörténeti tanulmánya (*Sztambul*), amelyet éppen az ezzel készített fotókkal és a valószínűleg azok nyomán rajzolt, jellegzetes illusztrációival díszített.

A szakmai körökben akkor már számon tartott és megbecsült Kós 1917 januárjában, népfölkelési tényleges szolgálat alól felmentett tagként érkezett az Oszmán Birodalom fővárosába, ahol másfél esztendőn át, 1918 májusáig tartózkodott.⁸⁴ Heklernek az intézet első félévéről írott jelentése szerint: „Kósch Károly első feladatának azt tekintette, hogy az európai műtörténeti irodalomban teljesen föl nem dolgozott oszmán-török művészet történetével és lényegével megismerkedjék. Az irodalmi tájékozódást nyomon követte a helyszínen való szemléleti tanulmányozás, amit három csoportba osztva végzett. Az első csoportot a bizánci és török templomok alkották, a második csoportba a temetők és türbék kerülnek, a harmadik csoport pedig Konstantinápoly, illetőleg Sztambul világi építkezéseit foglalja magában. A főszóly itt Kósch az utca, illetőleg a városépítés és rendezés kérdésére kívánja helyezni, mely kérdés történeti fejlődéséről, múltjáról és jövőjéről intézeti kiadványaink számára egy nagyobb, új és eredeti fényképfölvételekkel kísért tanulmányt készít elő. E tanulmányához hozzá fogja fűzni valamely leégett sztambuli városrész újjáépítési vázlatát is. Kósch Károlyt, az építész, mint a nemzeti formák nagy megértőjét és lelkes rajongóját ismerjük, biztosak

⁸² Hekler levele ismeretlenhez, 1917. április 4., MTA BTK MTK, MDK – C – I – 76/21–1a és 2a.

⁸³ Hekler levele ismeretlenhez, 1917. április 9., MTA BTK MTK, MDK – C – I – 76/22–1.

⁸⁴ Kós isztambuli ösztöndíjas tartózkodásáról: VINCZE Zoltán, *Adatok Kós Károly sztambuli tanulmányúthoz*, Múvelődés 2013. április, 20–22.

lehetünk tehát benne, hogy az ő városépítő terveiben a sajátos helyi és nemzeti hagyományok formakincsének minden szépsége tovább fog élni s Konstantinápoly nem lesz lassanként kínosan szabályos, hatalmas háztömbökből álló európai szabású város, aminőnek a háború előtt ott működött francia építésszek városrendezési tervei szánták! Kósch munkája, ha megjelenik, acélkapocs lesz, mely intézetünket Konstantinápolyhoz és a törökség nemzeti érdekeihez fűzi. Éppen ezért magyar és német nyelvű kiadása mellett török nyelvű kiadását is tervbe vettem.”⁸⁵

Kós a készülő kötetéről 1917. december 8-án az intézet előadás-sorozatában számolt be. Bizonyára ennek a referátumnak az előkészülete volt a Magyar Iparművészetben valamivel korábban megjelent összefoglalója is. Ebben a 19. század második felében és a 20. század elején Magyarországon erősödő törökbarát nézeteket visszhangozva kijelentette: „török kultúra van és abban hatalmas, nemzeti művészet, mely független Nyugattól és Kelettől egyaránt. A közép-ázsiai turáni mag gazdagodott és termékenyült arab és perzsa, de bizánci, sőt olasz elemekkel is, végeredményében azonban török maradt és a XVI. és XVII. század Sztambulja egy önálló, öntudatos kultúrnemzet fővárosa már. Hogy mi, a magunkéra olyan nagyon hiú Európa minderről nem tudunk, de tudni nem is igen akartunk, az nem a törökség hibája. Kultúráját ezzel nem lehet eltüntetni, hogy mi kijelentjük azt, hogy: nincs.”⁸⁶

És bár a világháborús vereség és annak következtében az intézet megszűnése miatt a Hekler által beharangozott német és angol kiadás, illetve az újjáépítési tervek nem valósulhattak meg, Kós *Sztambuljában* – a nemzetközi hírű orientalistához, Vámbéry Árminhoz és a később a Bécsi Magyar Történeti Intézet alapítását ottani kutatási tapasztalatai alapján helyeslő kiváló történészhez, Takáts Sándorhoz hasonlóan – az oszmán megszállás magyar nemzetépítésben betöltött pozitív szerepét emelte ki. Hangsúlyozta, hogy a korábbi vélekedésekkel ellentétben elsősorban nem ez, hanem mellette sok egyéb tényező összejátszása, kiemelten a hibás Habsburg-politika járult hozzá Magyarország 16–17. századi hanyatlásához.⁸⁷

Hekler gondos és realista vezetőként minden levelében jelezte, hogy havi beszámolóit József főhercegnek és Klebelsbergnek is elküldi, s bíz benne, hogy megelégedéssel nyugtázzák azokat. Mikor Klebelsberg vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkári állása (1914–1917) miniszterelnöki államtitkáriává változott, s így Tisza István egyik legközvetlenebb munkatársa lett, Hekler aggodalmának is hangot adott, hogy Klebelsberg ezáltal a szakpolitikai területet elhagyva a nagypolitikába kényszerül. „Én sajnálom,

⁸⁵ Hekler Antal jelentése, 1917. június 1., MNL MOL K 828, I. tétel.

⁸⁶ Kós Károly, *Sztambuli impressziók*, Magyar Iparművészet 1917/9–10., 255.

⁸⁷ FODOR Pál, *A törökök magyar szemmel*, Magyar Tudomány 2011/4., 400–407, Kósról: 406.

hogy a csendes, mély vizekről, melyekben az igazi nagy alkotó erők lakoznak, eltávozott s nekiindult örvénynek, hullámnak, mely gyorsan magasra emel, szédítő sebességgel visz tova, de gyors a mélységbe is taszíthat. Az igazán alkotni képes, hivatott férfiakért kár, ha beállanak a politika gátversenyébe, melyben a legkiválóbbak is gyakran önhibájukon kívül letörnek. Nagyon fájlnám, ha Kunót is egyszer ilyen sors érné.”⁸⁸

Ma már tudjuk, hogy Klebelsberg nem engedett a kísértésnek, amelytől Hekler – nyilván számos rossz példa alapján – jogosan tartott. Klebelsberg Tisza oldalán is egyértelműen és határozottan a konzervatív-liberális ideológiát képviselő, a tisztességet és a szakmaiságot akár politikai meggyőződését is felülíró értékeknek tekintő személyiség maradt. Mindent megtett a konstantinápolyi intézet minél sikeresebb működése érdekében is: „hangoztatta annak fontosságát, hogy az ösztöndíjas tagok között az intézet által felölelt összes tudományzajok képviselve legyenek, s hogy az intézet életében az archeológia mellett a történelmi tudomány is az őt megillető szerepet töltse be – írta névtelen méltatója 1917 derekán. – Utalva arra, hogy azok a fiatal tudósok, akikre az intézet ebből a szempontból elsősorban számot tartott, egyelőre katonai szolgálatuk alól nem voltak felmenthetők s előadva azokat a lépéseket, melyek ebben az irányban illetékes helyen történtek, kifejezte azt a reményét, hogy a jövőben sikerülni fog az intézet munkássága számára a történettudomány művelői közül is oly értékes erőket megnyerni, kik az archeológia terén megindult szép munkát kiegészíteni lesznek hivatva.”⁸⁹

Az intézetben igen értékes, mintegy másfélezer kötetes szakkönyvtárak alakítottak ki, melyben az akkoriban Magyarországgal hadban álló antant-hatalmak országaiban megjelent kötetek is helyet kaptak (e könyveket a semleges Svájcban szerezték be). A még 1945 után is meglévő könyvtárról az intézet egykori titkára, Oroszlán Zoltán a következőket jelentette 1946-ban: „A kormányzat jóvoltából meglehetősen nagy összegeket fordíthattunk könyvtárunknak fejlesztésére és megalapozására. [...] A könyvtár három irányban épített ki. A leggazdagabban a klasszika-archeológiai részt alapoztuk meg, amelynek számára Svájcból hozattuk meg a velünk háborúban álló antant-hatalmak fontosabb újdonságait is. Azután súlyt helyeztünk a török és bizánci rész kiépítéséhez is. [...] A könyvtár mai [1946-os] viszonyok között igen jelentős értéket képvisel. [...] Annak idején a Vatikáni követség kriptájában helyeztem el biztosítás végett, majd 1926-ban dr. gr. Klebelsberg Kuno akkori kultuszministerünk megbízásából kiküldetvén Konstantinápolyba intézetünk függő ügyeinek teljes likvidálása végett, a miniszter meg-

⁸⁸ Hekler levele ismeretlenhez, 1917. április 9., MTA BTK MTK, MDK – C – I – 76/22 – 1.

⁸⁹ *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet első félévi működése*, Századok 1917/6., 402.

hagyása szerint a könyvtárt az ottani Német Birodalmi Archeológiai Intézetben helyeztem el letét, bármikor visszavonható letét gyanánt. Ennek ellenében ott megforduló kutatóink gyakran kaptak szállást a németektől kedvezményes áron és könyvtárunkat is ingyen használhatták.”⁹⁰ A könyvtár állománya később valószínűleg Ankarába került, hiszen a kultuszminister 1947. október 31-i, a külügyminiszternek szóló, mielőbbi intézkedést sürgető átíratára szerint már 1946 decemberében felkérték az ankarai magyar követet, hogy a volt Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet könyvtárát, melyet a török kormány által lefoglalt Német Archeológiai Intézetben őriztek, „nevemben a török államnak ajándékozzanak azzal, hogy ennek a magyar könyvtárnak anyaga Ankarába szállíttassék és az ottani Egyetem Hungarológiai Intézetének könyvtárához csatoltassék”.⁹¹

Rendszeresek voltak az intézetben a zártkörű, illetve a konstantinápolyi török, német és osztrák tudósok élénk részvételével megtartott előadások. Az ösztöndíjasok minden kedden és pénteken beszámoltak egymásnak újabb kutatási eredményeikről, gyakran pedig tanulmányi kirándulásokon vettek részt Isztambulban és környékén. Az 1917. évben – február 9. és december 12. között – 33 intézetbeli, valamint 11 kirándulással összekötött előadást és megbeszélést, 1918 márciusa és májusa között pedig 12 rendezvényt tartottak.⁹² Az elhangzott referátumok szerkesztett változataként indították útjára a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei című sorozatot, amelyben hat füzetben négy tanulmány – köztük a legterjedelmesebbként Kós már említett, napjainkban féltett könyvritkaságnak számító *Sztambulja* – jelent meg.⁹³

Az intézet – rövid fennállása miatt meg nem valósítható – egyezményt kötött az athéni német és osztrák intézetek igazgatóival egymás ösztöndíjasainak cserelátogatásairól. Komoly, az intézmény megszűnése miatt sajnos ugyancsak meghiúsult tervek születtek a tudományos profil minél pontosabb meghatározására. „Intézetünk elsőrangú és legfontosabb feladatának tartom, hogy Konstantinápoly ókori és bizánci-kori topográfiaja kiépítésének munkájában rendszeresen és céltudatosan részt vegyen [...] – jelentette

⁹⁰ MNL MOL XIX-I-1-e – 95.990/1946.

⁹¹ MNL MOL XIX-I-1-e – 160.177/1947.

⁹² Részletesebben lásd NAGY, *A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története...*, 22–29.

⁹³ Valamennyi füzet a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet kiadásában, Budapest–Konstantinápoly helymegjelöléssel jelent meg: 1.: GLÜCK, Henrik, *Török művészet*, 1917; 2.: HEKLER Antal, *Istenezmény és portráit a görög művészetben*, 1917; 3.: Johannes Heinrich MORDTMANN, *Adalék Buda 1526-iki elfoglalásához*, 1917; 4–6.: Kós Károly, *Sztambul. Város történet és architektúra*, 1918. Öt esztendővel az intézet megszűnése után a sorozat 7–8. füzet is megjelent; Hekler Antal felkérésére olyan témából, amelynek megírását Luttor Ferenc tervezte még Konstantinápolyban: MORAVCSIK Gyula, *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator monostor*, 1923.

ki Hekler Antal igazgató. – Itt természetesen nem egy esztendő, hanem generációk egymásba kapcsolódó munkájáról van szó, melynek lelkiismeretes teljesítése után Konstantinápoly topográfiája a mai vérszegény tapogatózás helyett egészen új és meglepő képet fog kapni.”⁹⁴ 1917 áprilisának végén pedig egyik levelében így vallott: „Az intézet jelene és jövője teljesen leköti lelkemet. Úgy érzem, erőim javát egy időre még neki kell szentelnem. Megtartom a vezetést: hogy ha én vettem, legalább majd én is arassak. Már nézegetek telek után, hová majd az intézet házát békén építhetjük.”⁹⁵

Heklernek még másfél esztendeje maradt a generációkon átívelő működést célzó intézet irányítására. De a bérházból saját épületbe költözés is csak álom maradt. 1918 júniusában ugyan még az is szóba került, hogy ősszel a budapesti tudományegyetem művészeti tanszékére kerülő Hekler helyét majd Szekfű Gyula foglalja el,⁹⁶ ám a Monarchia és az Oszmán Birodalom világháborús veresége következtében a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet is bezárta kapuit. Bár a két világháború között, majd az 1990-es években is többször megkísérelték újjáalapítását, erre végül – a magyar kormány 2013. októberi döntése alapján, megváltozott profillal, kulturális intézetként – 2013 végén vagy 2014-ben kerülhet sor.⁹⁷

⁹⁴ *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet első félévi működése*, 399.

⁹⁵ Hekler levele ismeretlenhez, 1917. április 27., MTA BTK MTK, MDK – C – I – 76/24–1.

⁹⁶ „Hekler itt van, művészettörténeti tanár lesz, azt reméli és önt szeretné utódjának Konstantinápolyban. Mit szólna ehhez? Ez csak megbízás volna, drága zullaggal [pótlékkal]. Nem tudom, elfogadná-e?” (Angyal Dávid levele Szekfű Gyulának, 1918. június 17., ELTE Könyvtár Kézirattára [a továbbiakban: ELTE KK], G 628.) Következő levelében (1918. június 25., ELTE KK, G 628.) pedig arról számolt be, hogy a főrendiház elnöke, Wlassics Gyula úgy tudja, hogy Szekfű Konstantinápolyba megy.

⁹⁷ Lásd www.kormany.hu/hu/kozigazgatasi-es-igazsagugyi-miniszterium/kozigazgatasi-allamtitkarsag/hirek/magyar-intezet-nyilik-isztambulban.

6. A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV OKTATÁSA AZ I. VILÁGHÁBORÚIG

A magyar kultúrpolitika a dualizmus idején szembesült először a magyar mint idegen nyelv oktatásának problémájával. Hiszen külföldön ekkor már több egyetemen hirdettek magyar kurzusokat, belföldön pedig az 1868-as népiskolai törvény (XXXVIII. tc.) értelmében a nemzetiségi tannyelvű iskolákban bevezették a magyar nyelv tanítását, melyet a nem magyar nyelvű felsőbb népiskolákban – ez a hat elemi elvégzésére épülő iskolatípus hamar elsorvadt és átadta a helyét a polgári iskoláknak, ahova négy elemi befejezése után lehetett beiratkozni –, a polgári iskolákban, illetve a tanító- és tanítónőképzőkben tettek kötelezővé (64., 74. és 88. §).

A kulturális és a nyelvi magyarosítás – mint bebizonyosodott, teljesen hiábavaló – ábrándját kergető törvények sorozata 1879-ben indult (XVIII. tc.), amikor a tanító(női) oklevél elnyerésének feltételévé tették, hogy az „1882-re vagy azután végzett egyének közül tanítói vagy segédtanítóul senki sem alkalmazható, aki a magyar nyelvet beszédben és írásban annyira el nem sajátította, hogy azt a népiskolában taníthassa” (2. §). Emellett elrendelték, hogy a magyar nyelv valamennyi „nyilvános népiskolában” – tehát már az alsó négy osztályban is – „a köteles tantárgyak közé ezennel felvétetik” (4. §).

A nemzetiségek körében a legnagyobb felzúdulást az ún. Lex Apponyi (1907:XXVII. tc.) váltotta ki. Ez többek között arról határozott, hogy a nem állami (egyházi vagy önkormányzati) fenntartású népiskolák tanítóinak a járandóságát államsegéllyel pótolják. Az előremutató, a néptanítók helyzetét nagyban könnyítő intézkedés teljesítésének egyik feltételül azonban azt szabták, hogy a tanító „magyar nyelven helyesen beszélni és írni, valamint tanítani is” tudjon (15. § b)). Egyben azt is kikötötték, amennyiben a nemzetiségi tannyelvű iskolákban „a magyar anyanyelvűek száma a húszat eléri, vagy az összes beírt növendéknek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv mint tannyelv okvetlenül használandó. Ha pedig a beírt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskola-fenntartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban.” Ugyanakkor a kizárólag magyar tannyelvű iskolák nyelvhasználatának megváltoztatását megtiltották,

s valamennyi népiskola ismétlődő tanfolyamában – e két felső, 4–6. osztályt már alig látogatták a diákok – a magyart tették tanítási nyelvűvé (18. §). Azt is kikötötték, hogy a magyar nyelv a népiskolák alsó négy osztályában „oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni” (19. §).⁹⁸

E – napjainkban már teljesen természetesnek tűnő – követelmények akkoriban még nehezen voltak teljesíthetőek, amit az is bizonyít, hogy a nem magyar anyanyelvűek döntő többsége a korszak végén sem tudott magyarul. S bár a törvényt – mint eredménytelenségéből is kitűnik – a gyakorlatban nem alkalmazták mereven, mégis lehetőséget adott arra, hogy az „ezeréves magyar elnyomásról” szóló – máig élő és ebben a formában teljesen igaztalan és hamis – vádat erősítse. A Lex Apponyiból tehát semmi különösebb előny nem származott, ellenben végképp megrontotta a magyar és a nemzetiiségi politikusok közötti – addig is meglehetősen hűvös, sokszor ellenséges – viszonyt, és szinte lehetetlenné tette megegyezésüket, előrevetítve ezzel 1918 késő őszének eseményeit. Rendkívül negatív külföldi visszhangja pedig rengeteg kárt okozott Magyarország nemzetközi megítélésében, és előlegezte azt a fajta meg nem értést és ellenérzést, amellyel Magyarország a Monarchia felbomlásakor, a trianoni békekötéskor és az 1920-as évek első felében találkozott – illetve a kisebbségi kérdés kapcsán részben még napjainkban is szembesül. Így vált az oktatáspolitikai 1907-es, belső szabályozása – részben napjainkig ható érvénnyel – diplomáciai tehertéllé.

Érdekes fejezete a magyar mint idegen nyelv oktatása történetének a fiumei. Az adriai kikötőváros 1779–1813, 1822–1848 és 1868–1918 között *corpus separatum*ként (teljesebben *separatum coronae adnexum corpus*ként, azaz a magyar Szent Koronához csatolt külön testként) közvetlenül Magyarországhoz tartozott, hivatalos nyelve azonban olasz volt. Itt 1868 után ugyanúgy kötelező volt a magyar nyelv tanítása az olasz és a horvát elemi iskolákban, illetve az olasz és a később kiköltözött horvát tannyelvű gimnáziumban, mint bárhol másutt Magyarországon. Az már más kérdés, hogy – bár a város olasz értelmisége többnyire kiválóan beszélt magyarul – egy 1901-es felmérés szerint az elemi iskolák többségében nem dolgozott magyarul tudó tanító.⁹⁹ Csitáry G. Emil, az 1930-as évek legendás székesfehérvári polgármestere 1900-as évek eleji fiumei tanulmányi kirándulására emlékezve idézte fel: „Elutazásunk estéjén az iskola kerítéssel körülvett udvarán elénekeltük a magyar himnuszt és diákésszel nem tudtuk megérteni, hogy miért lesz pillanatok

⁹⁸ A törvények szövegét lásd: www.1000ev.hu.

⁹⁹ A fiumei magyaroktatásról bővebben: PELLE Tamás, *A magyar nyelv Fiume közigazgatásában*, Hungarológiai Évkönyv 2001, 171–187; FRIED Ilona, *Fiume*, Enciklopédia, Budapest, 2004, 81–85.

alatt tele az utca, miért kiabálnak felénk öklüket rázva az olasz lakosok és miért kell nekünk – rendőrök kíséretében – sietve az állomásra vonulnunk. Sajnos, utólag kellett megtudnunk, hogy a magyar állam akkori nagy büszkesége: Fiume már akkor is súlyosan alá volt aknázva az olasz irredentizmussal!¹⁰⁰ Mégis jórészt a fiumei gimnáziumban tanultak azok, akik a 19. század végétől, de különösen 1920-tól Olaszországban a magyar, Magyarországon pedig az olasz nyelv oktatásában és fordításában, a két nép közötti kapcsolatok elmélyítésében jeleskedtek.

Annak ellenére, hogy a dualizmus korában a Monarchia „közös ügyes” rendszere miatt önálló magyar külpolitika érvényesítésére nem volt lehetőség, kulturális téren mégis sikeres kísérletek történtek a magyarság külföldi megismertetése érdekében, a Lex Apponyi-féle kudarcok dacára. Közvetetten ezt szolgálták az utazási ösztöndíjak, a római és a konstantinápolyi magyar intézetek, közvetlenül pedig a magyar nyelv, ezáltal pedig magyar vonatkozású tárgyak külföldi egyetemeken induló oktatása. Még akkor is, ha az utóbbi érdekében nem sokat tehetett a magyar kormány vagy a Monarchia valamelyik külképviselője, hiszen az autonóm egyetemek maguk döntöttek arról, kívánna-e ilyen képzést hirdetni.¹⁰¹

A Habsburg-birodalmon belül azonban, Bécsben és Prágában már korábban is voltak olyan egyetemi oktatók, akik a magyart idegen nyelvként tanították az ez iránt érdeklődő fiataloknak. A korábbi hagyományaihoz híven a 19. század elején is magyarországi hallgatók százait fogadó bécsi egyetem vált az első, külföldön magyar nyelvet oktató felsőoktatási intézménnyé. Márton József, a kiváló lapszerkesztő, nyelvkönyv-, nyelvtan- és szótáríró – nem melleleg a trónörökös nevelője, a Theresianum és a magyar királyi nemesi testőrség tanára – 1801-ben költözött Bécsbe, ahol 1806-tól 1814-ig, majd 1835-től 1840-ben bekövetkezett haláláig „nyelvmesterként” tevékenykedett az egyetemen. Ezt követően jó ideig szünetelt a császárvárosban az oktatás. S bár az egyetemi évkönyvekben a tantárgyak listájában következetesen – és nem az ábécérendből adódóan – az utolsó helyre került a magyar, Márton pedig fizetést sem kapott, így nem bírt azokkal a jogosítványokkal, mint többi kollégája, mégis részben neki köszönhetjük, hogy a bécsi tudományegyetemen mindmáig oktatják a magyar nyelvet.¹⁰²

¹⁰⁰ CSITÁRY G. Emil, *Emlékiratok*, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára, Székesfehérvár, 2013, 63.

¹⁰¹ A magyar mint idegen nyelv oktatásának mindmáig legjobb áttekintése, amelyet a továbbiakban is használok: NÁDOR Orsolya, *A magyar mint idegen nyelv / hungarológia oktatásának története = Magyar mint idegen nyelv. Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény*, szerk. GIAY Béla – NÁDOR Orsolya, Osiris, Budapest, 1998.

¹⁰² MIKÓ Pálné, *Marseillaise és Gotterhalte. Találkozás Márton Józseffel*, Magvető, Budapest, 1986, 68–73.

Bár Közép-Európa első egyetemére, az 1348-ban alapított prágaira a 19. században is kisszámú magyar hallgató iratkozott be, mégis itt alapították a második külföldi magyar tanszéket – furcsa ellentmondásként, éppen az önkényuralom idején, az egyébként nemcsak az osztrák és a cseh, de a magyar oktatásügyet is megújító – csehországi születésű és illetékességű – gróf Leo von Thun-Hohenstein osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezései nyomán. Az ekkoriban német tannyelvű egyetemen a beszercebányai német anyanyelvű fiatalember, Riedl Szende – a zsebében a neves osztrák drámaíró, Franz Grillparzer, akkori bécsi közös pénzügyi levéltári igazgató ajánlásával a zsebében – 1854–1860 között tanított magyar nyelvet és irodalmat, emellett pedig jól használható nyelvtanokat írt, és a magyar írók műveinek német fordítását is sikeresen szorgalmazta. Riedl Prágából történt távozásával egy ideig szünetelt az oktatás, amely csak 1883-ban, a magyar nyelvet már gyermekkorának magyar környezetében elsajátító és az első magyar–cseh és cseh–magyar szótárt kiadó František Brábek magyar nyelv és irodalmi lektori kinevezésével folytatódott. Brábek egyben – számos fordításával – a magyar irodalom cseh tolmácsolójaként is fontos szerepet játszott.¹⁰³

A svédországi Uppsalában 1900 őszén kezdődött a magyar nyelv egyetemi oktatása. A finnugor nyelvtudomány docense, Karl Bernhard Wiklund ekkor tartotta első magyar kurzusát. A század első évtizedében hatszor, az ezt követő 23 esztendőben viszont már mindössze csak négyszer került sor ennek újbóli meghirdetésére.¹⁰⁴ Helsinkiben August Ahlquist, a finn nyelv és irodalom professzora mellé 1869-ben nevezték ki a *Halotti beszédről* értekező Oskar Blomstedtet a finn és a magyar nyelv docensévé.¹⁰⁵

Később, 1881-től 1909-ben bekövetkezett haláláig Antti Jalava működött itt magyar lektorként. Bár ezt követően a lektori állás néhány esztendőn át betöltetlen volt, a finn és a finnugor nyelvészet professzorai rendszeresen hirdettek magyar nyelvészeti, nyelvtörténeti és irodalmi órákat, így 1869-től a magyar nyelv és kultúra helsinki oktatása folyamatosnak tekinthető.

A párizsi Sorbonne-on a magyar származású – a magyar–francia irodalmi kapcsolatokból doktorált – Kont Ignác 1902-től tartott előadásokat a magyar nyelv és irodalom témaköréből, 1907-től 1912-ben bekövetkezett

¹⁰³ SAS Andor, *Riedl Szende hídverési kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában*, Slovenská Grafia, Bratislava-Pozsony, 1937, 6–15; Richard PRAŽÁK, *Hungarológia Csehszlovákiában*, A hungarológia Oktatása III. (1989/5–6.), 12.

¹⁰⁴ Lars-Gunnar LARSSON, *A magyar nyelv oktatásának kialakulása a svédországi egyetemeken = Hagymányok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológiaoktatási Konferencia előadásai*, I., szerk. EGYED Orsolya – GIAY Béla – B. NÁDOR Orsolya, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1990, 90.

¹⁰⁵ SZATHMÁRI István, *Hungarológia a Helsinkii Egyetemen – levonható tanulságokkal = Hagymányok és módszerek*, I., 294–301.

haláláig pedig a magyar irodalom rendkívüli tanáráként tevékenykedett.¹⁰⁶ Ahogy Szabó Dezső – közvetlenül a halála után – emlékezett rá: „Az élet felhasználásában, a filológiai munka értékelésében és formájában típusát jelenti mindannak, mit gyűlölök lényegem minden egészséges, építő gyűlöletével. De egy jó, szívesen segítő, humánus szívet búcsúztatok, s a megindulás természetes, hiszen személyes hálából ered. Egyik párizsi középiskolában volt a német nyelv tanára, s a magyar irodalomról tartott előadásokat a Sorbonne egyik termében a magyar állam sovány támogatásával. Megejtette a jóakaró lelkek ős betegsége: a szorgalomért való szorgalom, de ennek az óriási életrágó szorgalomnak az alapján mégis volt egy nagy becsületeség is: a használni vágyó magyarság.”¹⁰⁷

Harminc esztendővel később, élete végén – a tőle megszokott szarkazmussal és gunyorossággal – Szabó már így jellemezte Kont 1905/06. tanévi előadásait:

„Ő volt megbízva az ösztöndíjasok felügyeletével, ami rendesen nem jelentett valami szigorú dolgot. [...] Ő maga mindent elkövet, hogy a magyar irodalmat megismertesse a francia közönséggel. És jaj, tényleg sok mindent elkövetett. Többek között írt egy elég vaskos magyar irodalomtörténetet franciául. Ezért az irodalomtörténetért a másvilágon magyar szén fölött izzó rácson a századok összeromlásáig kell hallgatnia, hogy Pintér Jenő tanár úr a saját irodalomtörténetét olvassa fel neki. [Pintér Jenő rendkívüli szorgalommal összeállított – adattárként egyébként mindmáig haszonnal forgatható – nyolckötetes magyar irodalomtörténete Szabó Dezső csipkelődéseinek igen gyakori céltáblája volt.] [...] De a szegény Kont tanár úr legnagyobb tartozása az égi és földi rováson mégis az, hogy előadásokat tartott a Sorbonne egy kis szobájában a magyar irodalomról. Enyhítő körülmény, hogy a magyar kormány megbízásából tette. [...] Abban az évben a Petőfiék szegény Sándorát vonta irodalomtörténeti deresére. [...] Minden igyekezete oda lyukadt ki – nagyon kilyukadt –, hogy Petőfi milyen rettenetesen-borzasztóan lelkes hazafi volt, hogy szerette a szabadságot, és mennyire utálta a németeket. Ezért aztán, lúdbőröző rémületemre, Petőfit legcsapnivalóbb politikai verseiben mutatta be. [...] Hallgatósága rendesen tíz–tizenöt beéletunatkozott magyar egyetemi hallgatóból állott. Ha nagy ritkán egy-egy francia betévedt, felbukkanó derűtsége túl hangosságával csakhamar ki menekült.

De azért nagy igazságtalanság volna mindezért Kont tanár urat és csak őt vádolni. Nem az volt-e alapelve mindig, a kiválasztásban és a megmutatásban egyaránt, egyes szellemi műveink külföldre vitelének: hogy az illető

¹⁰⁶ KISS Sándor, *Kont Ignác*, kiadó nélkül, Debrecen, 1925.

¹⁰⁷ SZABÓ Dezső, *Kont Ignác*, Nyugat 1913/2. (január 16.), 147.

író milyen száz celsiusosan hazafi, és hogy a kis lábujjkájától a feje búbjáig mennyire meg van kenve azzal a bizonyos »nemzeti szellemmel«, amely a hivatalos drogériában éppoly bőven és olcsón volt kapható, mint a vazelin és a huszársír a sarki patikában? [...] De irodalomban és művészetben a megválasztás csak az olyan művekre eshetik, melyeket esztétikai és emberi értékek tesznek az emberiség örök kincsévé.”¹⁰⁸

Szabó Dezső utóbbi megjegyzésével mindenben egyet kell értenie napjaink kulturális diplomatájának is. Mint ahogy azzal is, hogy a „száz celsiusosan hazafi” ismérvei semmiképpen sem alkalmazhatóak ezen a területen. Ugyanakkor az is veszélyes, ha olyasvalaki képvisel egy államot, aki részben vagy teljesen ellenségesen viszonyul annak törekvéseihez. Erre nézve elretentő példa lehet Louis Eisenmann szlavista professzor, aki Kont Ignác utódjaként hirdetett magyar vonatkozású tárgyakat a Sorbonne-on.¹⁰⁹

A korábban a magyarokkal szemben elfogulatlan Eisenmann az 1910-es évek elején már Magyarország állandó bírálójával, a magyarországi nemzetiségi mozgalmak elszakadási törekvéseinek lelkes támogatójával, Robert William Seton-Watsonnal, illetve Jan Masarykkal és Edvard Benešsel szimpatizált, és a cseh függetlenségi mozgalmak egyik franciaországi szószólója volt. Ahogy az őt egyébként kedvelő Gyergyai Albert jellemezte a halála előtt a prágai francia kulturális intézetet is vezető tudóst: „Eisenmann igen jó ember volt, akin segíthetett: segített. Rajtunk is segített akkor. De – később – sajnos, szemére kellett hánynunk, hogy jobban dolgozott Trianon szempontjából a csehekkel, mint mivélünk. Emiatt elfordultunk tőle, és a háború után nem akartunk ővele semmiféle közelebbi kapcsolatot, ami érthető, magyarázható mindenféleképp, de hát tény az, hogy Eisenmann egészen csehbarát lett, és a magyarokat elfelejtette. Egyébként ő Kont Ignác utóda volt, ő volt az első magyar lektor a Sorbonne-on...”¹¹⁰

A világháború kitörése, az Osztrák–Magyar Monarchia és Franciaország hadiállapotba kerülése miatt aztán hamarosan meg is szűnt a magyar oktatás a Sorbonne-on.

¹⁰⁸ SZABÓ, *Életeim*, II., 561, 567.

¹⁰⁹ Eisenmannról: KÁROLYI Mihály *Levelezése I. 1905–1920*, szerk. LITVÁN György, Akadémiai, Budapest, 1978, 703–704.

¹¹⁰ Gyergyait idézi FODOR Ilona, *Szellemidézés*, Korunk 1999. július (interneten: www.korunk.org/?q=node/8&ev=1999&honap=7&cikk=6346).

7. A MAGYAR KULTÚRPOLITIKA ÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR INTÉZETEK ÉS TANSZÉKEK ALAPÍTÁSA

A mindent a jelenből, saját problémáinkból magyarázni szándékozó törekvések következtében napjaink „átlagembere” számára egyenesen felfoghatatlan és érthetetlen, mit jelentett a 20. század második évtizedének végén a két forradalom megrázkódtatása, majd a történelmi Magyarország fölbomlása, részekre szakítása. Pedig ez olyan trauma volt, amelyet a magukat magyarnak valló kortársak – politikai meggyőződésüktől függetlenül, jobb- és baloldaliak egyaránt – képtelenek voltak földolgozni és nem voltak hajlandóak elfogadni. Nem törődtek bele a kész tényekbe. Igyekeztek azok revízióját elérni – többnyire a „mindent vissza” illuzórikus, de érzelmileg könnyen megmagyarázható követelése jegyében. (Igaz, többségüket a legkevésbé sem érdekelte az 1918 előtti államterületen élt, nem magyar anyanyelvűek véleménye, illetve igyekeztek azt a maguk szája íze és politikai célja szerint eltorzítani.) Így válhatott a revízió követelése a legkisebb közös politikai többszörössé. Olyan céllá, amelyet – néha ugyan vitatkozva annak mértékéről, de – a szélsőbaltól a szélsőjobb minden párt a magáénak vallott, ily módon az egész magyar társadalmat áthatotta, és a kulturális politikát, a kulturális diplomáciát is meghatározta.

Magyarország az I. világháború előtti időszakban – önálló külpolitika hiányában – minden nemzetközi kapcsolatra lehetőséget nyújtó alkalmat megragadott, ápolt és kihasználta. Erre azonban csak a gazdaság és a kultúra területén nyílt lehetősége. Hiszen a Monarchia „közös” külpolitikája elsősorban a nagyhatalmi, dinasztikus érdekeket szolgálta, a magyar szándékok pedig többnyire egyébként is egybeestek ennek elsődleges feladatával, az európai status quo megőrzésére irányuló törekvéssel. 1918 után azonban a hivatalos magyar diplomácia már nem az adott helyzet, azaz a békediktátumok teremtette viszonyok fenntartását, hanem ellenkezőleg, azok megváltoztatását és lerombolását tekintette fő feladatának.

A magyar külpolitika önállóvá vált ugyan, de mozgásteret igencsak szűkre szabott volt. Az utódállamok – Ausztria kivételével – minden tekintetben igyekeztek elszigetelni a több évszázada vágyott függetlenségét szörnyű áron, az ország szétszaggatásával visszanyerő országot. E törekvésük azonban csak

politikai és gazdasági szempontból lehetett igazán sikeres. Kulturális téren – már csak az utódállamokban maradt magyarok milliói miatt is – sokkal kevésbé. Éppen ezért a húszas évek elején erősen felértékelődött a klasszikus diplomáciánál mindig, napjainkban is nagyobb cselekvési szabadságot biztosító kulturális külpolitika szerepe.

Trianon Magyarországára nézve katasztrófális – az utódállamok szempontjából viszont igencsak üdvös – politikai és gazdasági hatásai többnyire ismertek, ám kultúrpolitikai vonatkozásai annál kevésbé. Pedig az 1920-as évek elején nemcsak az ipari – és részben a mezőgazdasági – termelés, illetve a kereskedelem akadozott az átalakult államkeretek és az ebből törvényszerűen adódó piaci változások következtében, de a kulturális intézményrendszer is romokban hevert. A szomszédjai, sőt sokszor a saját politikusai által is életképtelennek tartott országban ugyanis 1918 őszétől 1920 tavaszáig – a többszöri hatalomváltás, ennek következtében a teljes létbizonytalanság, az állandó szénszünetek stb. miatt – nem vagy alig működött a köz- és a felsőoktatás, minden szempontból elszegényedtek a közgyűjtemények, megbémultak a tudományos műhelyek és egyesületek, csődbe került a magyar tudományosság elitintézménye, a Magyar Tudományos Akadémia is. Az új helyzethez – tetszett, nem tetszett – valamilyen módon alkalmazkodni kellett.

Az ebből adódó változtatási kényszerben rejlő korszerűsítési és újítási lehetőségeket fölismerve foglalta el a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bársonyszékét 1922 júniusában gróf Klebelsberg Kuno, aki – mai miniszter utódai többségétől eltérően – nem négyéves ciklusra gondolt előre, hanem sokkal távlatosabban kívánt építkezni. (Erre persze jóval kedvezőbb lehetőségei voltak egy mostani politikusénál.¹¹¹) Úgy, hogy közben a múltból adódó

¹¹¹ Klebelsberg kulturális politikájáról számos kötet, tanulmány jelent meg az utóbbi években (köztük jó néhány olyan is, amely – heroizáló vagy éppen deheroizáló iránya vagy a meglehetősen szegényes, illetve egyoldalú forrásbázisa miatt – jobb lett volna, ha meg sem íródik). Glatz Ferenc az 1970-es évek végétől behatóan foglalkozott Klebelsberg személyével és munkásságával. Ladányi Andor, Tökécski László, Romsics Ignác, Nagy Péter Tibor ugyancsak többször írtak róla – ahogy ezt jómagam is megtettem. Klebelsberg-ről a legteljesebb, rengeteg, a II. világháborúban elpusztult forrást is használó életrajz: HUSZTI József, *Klebelsberg életműve*, MTA, Budapest, 1942. Klebelsberg írsaiból, illetve a vele kapcsolatos szakirodalomból szemelgetve – komoly bevezetéssel, alapos, válogatott bibliográfiával – a Magyar Panteon sorozatban jelent meg a 28. jegyzetben már hivatkozott, T. Kiss Tamás gondozta kiadvány: *Klebelsberg Kuno*. (T. Kiss több más műve is foglalkozott az állami művelődéspolitikai problémáival.) Viszonylag új tanulmánykötet: *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága*, szerk. MIKLÓS Péter, Belvedere Meridionale, Szeged, 2008; ebben részletes, tematikusan rendezett bibliográfia is olvasható BOGOLY József Ágostontól: 208–227. Saját, összefoglaló igényű munkáim közül lásd legújabbban UJVÁRY Gábor, *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája = A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 2009, 377–413. Klebelsberg munkáiból tematikus válogatás, megítélésének változásairól szóló utószóval: „A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter”, gróf Klebelsberg Kuno, vál. és szerk. UJVÁRY Gábor, Kairosz, Budapest, 2013.

„tanulmányokat” is igyekezett megismerni és programjában figyelembe venni. A legtágabb értelemben vett historiával való foglalkozás kedvenc időtöltése volt, a Magyar Történelmi Társulat elnökeként (1917–1932) pedig teljesen és sikeresen újjászervezte a húszas években nemzeti „kulcstudománnyá” vált történettudomány intézményrendszerét, benne a két külföldi történeti intézettel (Róma és Bécs), amelyek kulturális külpolitikájának alappilléreivé váltak. Tudta, hogy 1920-ban nem lehetett alternatíva: az ország megmaradása érdekében a békeszerződést el kellett fogadni, alá kellett írni. Erre – és saját kultúrpolitikai elképzeléseire – utalva jelentette ki öntudatosan a parlamentben: „Én nem hozhatom fel a magam védelmére Trianont. A politikai Trianonba be[le] kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne. (*Úgy van! Úgy van!*)”¹¹²

Klebelsberg – sok kortársától eltérően, ám Bethlen István miniszterelnökhöz hasonlóan – helyesen mérte föl a magyarság 1920-as évek eleji lehetőségeit, ezen belül a felügyelete alatt álló kultúrpolitika feladatait. Jól látta a külső körülmények szorítását, a hagyományos külpolitika mozgásterének erős korlátozottságát. Ám azt is, hogy ebből a belső viszonyok konszolidálása révén ki lehet törni, a megerősödésben pedig a kultúrpolitikának vezető szerep juthat. Nem csak amiatt, mert a politikában mindig is hangadó értelmiségi réteg – amelynek döntő többsége a kultuszárca irányítása alá tartozó intézményekben, állami alkalmazottként dolgozott – igényeinek kielégítése és ezáltal megnyerése fontos volt a kormányzat számára, de azért is, mivel a magyarság a környező népekenél – az osztrákokat és a cseheket kivéve – kétségtelenül kedvezőbb kulturális mutatóinak megőrzése, sőt növelése bel- és külpolitikai szempontból hihetetlenül felértékelődött.

Ehhez a gondolathoz kapcsolódott Klebelsberg egyik, napjainkban is legtöbbször emlegetett, sokszor hangoztatott fogalma, a – kissé szerencsétlen és rosszul megválasztott, majd rendszerint eltorzítva értelmezett – *kultúrfölény*. Ez a kifejezés a közhiedelemmel ellentétben ugyan nem Klebelsberg szóalkotása volt, viszont erős kulturális diplomáciai vonatkozásokkal bírt. Már a 19. század végén is használták, de Kossuth Lajos is hasonló értelemben nyilatkozott, amint azt Schvarcz Gyulához írott leveléből Klebelsberg idézte is tőle.¹¹³ Klebelsberg egyik elődje, Wlassics Gyula – az 1895 és 1903 közötti

¹¹² *Az 1927/1932. évi országgyűlés képviselőházának naplója*, XII., Athenaeum, Budapest, 1928, 106 (1928. május 4-én, a kultuszárca költségvetési vitájában elmondott beszéd). Lásd még: KLEBELSBERG Kuno, *Neonacionalizmus*, Athenaeum, Budapest, 1928, 247.

¹¹³ „[...] a mint Ön is helyesen megjegyzi, nemzeti létünk csak az által biztosítható, ha a súly, melyet a szám, az életrealitás s a történelmi állás nyújt, a közművelődés súlya által hatályoztatik. / Tökéletesen egyetérték Önnel e részben. Teljesen meg vagyok győződve, hogy, ha a Közép- és Al-Duna etnográfiai rendszerében nem sietünk nemzetünk számára kulturái tekintetben a »primus inter pares« [első az egyenlők között] szerepet biztosítani, vagy éppen túlszárnyaltatni engedjük magun-

kultuszminiszter – szerint pedig a Kárpát-medencében vezető szerepet játszó magyar kultúra az állam és a politikai nemzet egyik legfontosabb összetartó erejét jelenti.¹¹⁴ Klebelsberg – részben szociáldarwinista indíttatás alapján – úgy vélekedett, hogy a nemzetek állandó versenyben állnak egymással, és ennek a küzdelemnek a legfontosabb területe éppen a kultúra. Elsősorban ennek minősége dönti el, melyik állam milyen helyre kerül nemzetközi összehasonlításban.

Ahogy imént már idézett beszédében kijelentette: „A kiegyezés korának folyamán a bennünket környező országok előtt és felett mi közművelődési téren tényleg bizonyos előnyre tettünk szert, amelyet lehet röviden kultúrfölénynek vagy hosszadalmasabban közművelődési elsőbbségnek, előbbre valósnak nevezni. [...] Reischl Richárd [a keszthelyi választókerület képviselője] nagyra becsült barátom beszédében nem fukarkodott velem szemben az elismeréssel, de mégis némi kritikai éllel a modern motorsportnak egy hasonlatával élt. Azt mondotta, hogy én nyolcvan kilométernyi sebességgel hajtok, már pedig a nemzet erői legfeljebb negyven kilométert bírnának meg, és hogy neki olyan értesülései vannak, hogy a miniszterelnök úr az én tempómat – amint ő kifejezte magát – lassítani is óhajtana. Ebben az egy tekintetben az én t. barátom tévedésben van. Gróf Bethlen István ezt a tempót sohasem kifogásolta, sohasem lassította. Bár Bud János pénzügyminiszter úr rendszerint megadta nekem azokat az összegeket, amelyekre szükségem volt, mégis, ha egyik-másik tételt, amely tőlem megtagadtatott, lényegesnek tartottam, sohasem fordultam siker nélkül éppen Bethlen István grófhhoz. Nem tagadom, hogy például Romániában Anghelescu [Constantin, román oktatási miniszter 1922 és 1928, illetve 1933 és 1937 között, közben 1933–1934-ben miniszterelnök] elsőrangú szakember és az előtt sem hunyhatok szemet, hogy a cseh és szerb kultuszminisztériumban is kiváló hivatalnokok ülnek, akik egészen céltudatosan – hiszen a büdzsé-beszédekből, a büdzsékből és azoknak indoklásából ez a legvilágosabban kitűnik – arra törekszenek, hogy azt a kulturális előnyt, amellyel ma még a bennünket környező államok fölött bírunk, szisztematikus, tervszerű munkával és nagy áldozatokkal behozzák, hogy bennünket utolérjenek. (*Úgy van! Úgy van!*) És itt folytatom Reischl Richárd nagyra becsült barátomnak a hasonlatát a gépkocsiról. (*Halljuk! Halljuk!*) A világtörténelem végzetes útján négy gépkocsi robot. Az első gépkocsi kénytelen gyorsítani, mert a másik három már

kat, veszve vagyunk. Pedig a közművelődés, melynek alapját a közoktatásügyi reform képezi, nem nő fel egy éj alatt, mint a gomba. És a világ mozog, nincs vesztegetni való időnk. De csak egy óránk sincsen.” Kossuth Lajos *Válogatott munkái*, összeáll., bev. Kossuth Ferenc, Lampel, Budapest, 1903. (Interneten: www.google.hu/#q=kossuth+lajos+v%C3%A1logatott+munk%C3%A1i.)

¹¹⁴ *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából*, 138.

nyomában van, már harsonajelt ad, jelezve, hogy kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia Szerbia és Csehország. (*Mozgás.*) Arra a kocsira pedig, amely még elől jár, de gyorsítani kénytelen, az van írva: Magyarország. Kérdem; t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért, hogy ez a három másik kocsi a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elrobogjon és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket... (*Úgy van! Taps a jobb- és a baloldalon.*) Ha ezt akarják, igen t. uraim, ehhez más kocsivezetőt keressenek (*élénk éljenzés és taps a jobb- és a baloldalon*), mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohasem leszek.”¹¹⁵

Más alkalommal így vélekedett a miniszter:

„Az összeomlás után, hogy a nemzet önbizalmát emeljük, többen egész tudatosan hangsúlyoztuk tagadhatatlan kultúrfölényünket a rovásunkra Trianonban nagyra lett népek felett. Utóbb szinte megbántam, hogy erre a tényre a közfigyelmet rátereltem, mert megdöbbenve láttam, hogy sokan úgy gondolkodtak, hogy ha egyszer megvan már a kultúrfölényünk, akkor inkább foglalkozzunk más dolgokkal, kár lenne művelődésünk fejlesztésére még többet költeni. Veszedelmes filiszter [nyárspolgári] fogás ez! Gondoljunk csak vissza saját esetünkre, midőn az 1867-iki kiegyezéskor függetlenségünket visszanyertük, és egy szép, nagy országban csekély államadóssággal terhelve hozzáláthattunk a teremtő munkához. Hogy megteltek a lelkek bizalommal, tette készkésztető optimizmussal! Ugyanilyen nagy érzés tölti most be valószínűleg a területileg rovásunkra megnövekedett szukcessziós [utód-] államokat körülöttünk és a Balkán-országokat.

A politikai siker felkeltette ezeknek az államoknak reményeit s megnövelte a saját nemzetük erejébe és jövőjébe vetett hitet. Tervezett programjuk felépítéséhez hozzá is láttak. [...] a magyar nemzetnek tisztában kell lenni azzal a tragikus igazsággal, hogyha a művelődési versenyben alul maradunk, ha az ellenünk egyébként is jól beszervezett agitáció folytán azoknál a nyugati kultúrnemzeteknél, akik ma a világ sorsát intézik, az a meggyőződés verne gyökeret, hogy a szukcessziós és balkáni államok bennünket túlszárnyaltak, akkor veszve lennénk, mert lefegyverzetten, nyitott határokkal üdvöt a legközelebbi jövőben mástól alig várhatunk, mint erkölcsi és szellemi erőnktől.”¹¹⁶

A fentiek értelmében kijelenthető tehát, hogy a klebelsbergi kultúrfölényelmélet – modernizált formában – akár napjainkban is vállalható. Ha nem is ezzel az elnevezéssel, de szinte azonos tartalommal számos európai és tengerentúli politikus bizonygatja – Klebelsberg több mint nyolc és fél évtizede

¹¹⁵ KLEBELSBERG, *Neonacionalizmus*, 245–247.

¹¹⁶ KLEBELSBERG *Beszédei*, 490–491.

leírt szavaihoz hasonlóan – a kulturális mutatók állandó emelésének szükségességét. Klebelsberg számos beszédéből és újságcikkéből idézhetnék még, hogy bizonyítsam, mennyire fontosnak tartotta Magyarország nemzetközi versenyképességének biztosítása szempontjából az általános műveltség szintjének fokozatos emelését. Két további kedvenc gondolata is ezt igazolta: a kultúrpolitikája alapmotívumairól illetve a neonacionalizmusról kifejtettek. Gyakran ismételte ugyanis: „Kultúrpolitikám két alapgondolaton épül fel. Emelni igyekszem a magyar nemzet széles néprétegeinek, nagy tömegeinek értelmi szintjét. Ezt a célt szolgálja a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló 1926. évi VII. tc., melyet javaslatomra szavazott meg a tisztelt Nemzetgyűlés, továbbá a polgári iskoláról szóló javaslatom, melyet egyidejűleg terjeszték a t. Nemzetgyűlés elé. [A polgári iskolák szabályozására végül az 1927:XII. tc.-kel került sor.] Gondoskodni kell azonban arról is, hogy minden téren kellő számban álljanak oly szakemberek rendelkezésre, kik teljesen európai színvonalon állnak s így minden működési téren, minden szakmában a nagy feladatok megoldásánál elsőrangú erőkre támaszkodhassunk. E másik célból adom be egyidejűleg a természettudományok fejlesztése érdekében teendő intézkedésekről szóló javaslatomat [az 1930:VI. tc. rendelkezett „a természettudományok fejlesztése érdekében teendő intézkedésekről”, de az ezeket támogató társadalmi egyesületet, a Széchenyi István Tudományos Társaságot már 1927-ben létrehozta Klebelsberg], s e második célt fogja meggyőződés szerint előmozdítani a külföldi magyar intézetekről és a tudományos ösztöndíjgyűjtéséről szóló jelen javaslatom is [1927:XIII. tc. „a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról”.]¹¹⁷

A „széles néptömegek” oktatás általi felemelése és az elitképzés jelentőségének hangsúlyozása Klebelsberg rendszerszerű terveiben egyaránt fontos volt, és valóban kiemelt szerepet játszott. Az egyik szorosan kapcsolódott a másikhoz, szinte feltételezte egymást. Még akkor is, ha – a dolog természetéből adódóan – a népiskola-építési programra nagyságrendekkel nagyobb összegeket fordítottak, mint a szűk körű elitképzésre. Egy felkészült és a helyét a nemzetközi porondon is megálló elit és a korábnál alaposabb képzettségben részesülő tömegek révén ugyanis az egész ország szellemi szintje is emelkedik – érvelt Klebelsberg. „Az én tudománypolitikámnak alapja az a gondolat – jelentette ki többször is –, hogy a nemzetek kultúráját kicsiny és nagy nemzeteknél egyaránt három-négyezer ember képviseli. Hogy ez a három-négyezer ember a tudományosságnak, a művészetnek, az irodalomnak, a kereskedelemnek, a földművelésnek, iparnak, közlekedés-

¹¹⁷ *Uo.*, 184.

nek milyen fokán áll, attól függ az, hogy az a nemzet milyen helyet foglal el a nagy népek sorozatában. [...] Tehát nem valami üvegházi kultúrának kitermeléséről van szó, mikor mi hatalmas kultúráról beszélünk, hanem bizony mondom, hogy magas kultúrintézmények fokától függ az, hogy egy országban lehet-e élni és milyen körülmények között lehet élni. Vétek szembeállítani azt a két szempontot, hogy mit teszünk a tömegek műveléséért és mit teszünk a magas kultúrának a fejlesztéséért, mert, hogyha a magas kultúrának laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor az a magyar néptanító is kint a falun és tanyán csak idegen műveltségnek lehet utazó ügynöke, de semmi esetre sem terjeszti azt a művelődést, amelytől évezredes nemzetünknek egy második évezredét is várjuk.”¹¹⁸

Klebelsberg szerint tehát a magasabb átlag- és szakmai műveltséggel rendelkező ország mindig nagyobb teljesítményekre képes, mint az alacsonyabb szinten álló, hiszen a képzettség minőségének emelkedése csaknem egyenesen arányban nő a nemzetközi téren elért politikai és gazdasági eredményekkel. Az általános műveltség terjedésével és bővülésével mindig gyarapodik a szellemi tőke is, ez esetben pedig a nemzet versenyképességét nem az olcsó fizikai munkaerő mennyisége, hanem a tudás minősége és értéke fogja meghatározni. (Ezt a ma már evidenciának számító tételt akkor még kevesen hangoztatták.) Emellett pedig a világban elfoglalt kulturális és tudományos pozíció az ország megítélését is erősen befolyásolja, és ezáltal visszahat a kül- és a belpolitikára is.

Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódott a szintén sokat vitatott és bírált *neonacionalizmus* fogalom is.¹¹⁹ Ezt az ugyancsak különös, sokak által joggal kifogásolt műszozt – a „kölcsonzött” kultúrfőlényel szemben – Klebelsberg már önmaga találta ki, először 1928. január 1-jei cikkében használta. Ebben azt is indokolta, mi készítette a megalkotására: „Azt a nemzeti érzést és elgondolást – írta –, amelyet a magyar iskola révén ápolni igyekszem, *neonacionalizmusnak* kell, hogy nevezzem. [...] Mert mi volt az elmúlt négy évszázadban a magyar nacionalizmus tartalma? Elsősorban *küzdelem* az osztrák centralizáló és germanizáló törekvésekkel szemben. Ez tárgytalanná vált, miután elszakadtunk Ausztriától. Másodsorban harc volt a magyar nacionalizmus a magyar állameszmének beleplántálásáért azoknak a népeknek lelkébe, amelyek hazánk területén éppen azon idő alatt szaporodtak el, midőn a török és a német egyaránt pusztította a magyart. Ez a törekvés is tárgytalanná vált annak következtében, hogy a trianoni béke elszakította

¹¹⁸ *Uo.*, 486–487.

¹¹⁹ A neonacionalizmus körüli vitáról bővebben: UJVÁRY GÁBOR, *Kultúrfőlény és neonacionalizmus. Klebelsberg Kuno és Tormay Cécile kapcsolata = Tormay Cécile-emlékkonferencia*, szerk. KOLLARITS KRISZTINA, Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2013, 147–176.

tőlünk nemzetiségeinket. A magyar nacionalizmus ekként elvesztette legfőbb tartalmát, és így *a régi érzés elé új célokat kell állítani. [...] művelt és jómódú nemzet akarunk lenni, szóval, fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek.*¹²⁰ Egy héttel ezután Klebelsberg bővebben is kifejtette, mire gondol, amikor a neonacionalizmusról beszél. „Az ellen a veszedelem ellen kell küzdeni, hogy az állam keretén belül a csoportosulás ne akként történjék, hogy *a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli*, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené. [...] Kötelességtudó, műveltebb munkásság nélkül nem emelhetjük a nemzeti termelést, a nemzeti termelés emelése és takarékoság nélkül nincs töképeződés. Nemzeti töképeződés nélkül nyomorogni fogunk és azoknak a külföldi nemzeteknek maradunk rabszolgái, amelyek nekünk időnként kisebb-nagyobb kölcsönüket adnak. A magyar nacionalizmusnak minden téren meg kell hogy legyen a maga speciális programja. Ez a program a kultúrpolitikában nem lehet más, mint: a nemzeti termelés élére európai nívón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsi és értelmi kultúrával bíró tömegek millióit állítani.”¹²¹ Mindebből is egyértelmű tehát, hogy Klebelsberg Kuno a neonacionalizmus céljainak bemutatásakor is visszatért azon elképzeléseihez, amelyeket korábban kultúrfőlényként, illetve kultúrpolitikája két fő alapmotívumaként határozott meg.

Imént idézett cikkében Klebelsberg azonban további fontos megállapításokra jutott, amelyek a szerinte helyes és követendő nemzeti és a nemzetközi kulturális irányultságra és tájékozódásra vonatkoznak. Érdekes egyébként, hogy Horthy Miklós kormányzóval és Bethlen István kormányfővel szembeni teljes lojalitása dacára Klebelsberg – mint ez esetben is – a legtöbbször az ellenzéki Pesti Naplóban tette közzé az írásait, talán ezzel is kifejezve, az egész nemzethez kíván szólni. A következőképpen nyilatkozott 1928. január 8-án:

„Az ellenforradalmi időkben kitalálták *a turanizmust*.¹²² Íme, a tősgyökeresen magyarnak vélt kül- és kultúrpolitikai orientáció megjelölésére *megint csak latin műszó, szintén afféle izmus*. Az alapézés, amely a turanizmus alatt

¹²⁰ KLEBELSBERG, *Neonacionalizmus*, 123–124.

¹²¹ *Uo.*, 131, 133.

¹²² Érdekességként említtem, hogy mindez a budapesti német követ figyelmét is felkeltette. 1922. április 7-i jelentésében számolt be róla, hogy olyan vezető földrajztudósok, mint Cholnok Jenő és Teleki Pál, illetve magas rangú hivatalnokok, mint Pekár Gyula államtitkár vagy Paikert Alajos miniszteri osztálytanácsos képviselik ezt az eszmét, amely Magyarország nemzetközi elszigeteltségét a keleti „rokonépekkel” ápoló kapcsolatok révén szeretné oldani. Ugyanakkor azt is jelezte, hogy mindennek csekély a hatása, hiszen az igazán komoly politikusok és tudósok utópiának tartják a turanizmust. Auswärtiges Amt (Berlin), Politisches Archiv [a továbbiakban: AA PA], Gesandtschaft Budapest K. 140. Turanische Frage 1916/1922 dosszié.

lappangott, ha jól fogtam fel, az volt, hogy Európa Trianonban igazságtalan és kegyetlen volt velünk szemben, és a nyugat elfeledte, hogy a velünk fajrokon törökkel szemben mi voltunk a nyugati civilizáció védelmezői. E hálátlanság, igazságtalanság és kegyetlenség láttára forduljunk el tehát a hálátlan nyugattól és keressünk fajunk keleti eredetének és érzelmvilágának megfelelően *keleti orientációt*. De hát vissza Etelközbe vagy tovább Levédiába vagy még hátrább, a Kaspi-tenger északi partvidékére alig telepedhetnénk, mert azokra az óriási területekre, ahol korábban a velünk rokonnépek, hunok, avarok, besenyők, kunok tanyáztak, azóta előre nyomult a szlávok és bennünket elvágott északon a rokon *finnektől*, délen a *törököktől*. *A japánok* meg olyan messze vannak, hogy minden jóakaratum ellenére sem jöhetnek segítségünkre. E *rokonépekkel* irodalmi és érzelmi kapcsolatokat ápolhatunk, de *a magyar reálpolitika szempontjából ezektől a törekvésektől aránylag kevesebbet várhatunk*, s különösen külpolitikai és kultúrpolitikai orientáció tengelyévé e törekvéseket nem tehetjük. [...] Hiába, *ápolnunk kell a kapcsolatokat a hálátlan Nyugattal*, tetőtől talpig európeereknek kell lennünk, hiszen Európa közepén élünk. Általában mitől sem kell inkább óvakodni, mint a fanatikustól, mert *úgyis nagy hajlam van bennünk arra, hogy az élet nagy realitását fel nem ismerve, politikai légvárakat építsünk*.

Ugyancsak az ellenforradalom hozta a *fajvédelem* jelszavát. [...] De ha még a nagy nemzeteknek is csínján kell bánniuk a fajiség kérdésével, *mit kezdjen ezzel a jelszóval a maroknyi magyarság*, amely bele van ékelve a germán, szláv és román elemek közé? De ha faji álláspontra helyezkednénk, akkor, hogy csak a hegycsúcsokról beszéljek, baj lenne a Zrínyiekkal, József nádorral, Petőfivel, Damjanichcsal, Erkellel, Munkácsyval, Semmelweisszel és annyi mással legjobbjaink között, *akik nélkül a magyar haza nagyságát és művelődését el sem lehet képzelni*. [...] *Ha faji álláspontra helyezkednénk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni*. Ezzel szemben a politikai okosság azt kívánja, hogy *magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkiességben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad*. A fajvédelem *nem is egészen világos fogalom*, mert a fajvédők soraiban legtöbbször Petőfiről és Munkácsyról nem akarnak lemondani, hanem akcióikat kizárólag *a zsidóság ellen* irányítják. De akkor meg bent vannak a tiszta antiszemitizmusban. Ebben a cikkemben én nem az antiszemitizmusról, hanem a neonacionalizmusról akarok beszélni, mely utóbbinak tartalma pozitív kell hogy legyen. Az antiszemitizmus lényegében pedig *negatív politikai elv*.¹²³

Mindez nem csak azért lényeges, mert világosan mutatta Klebelsberg nyugat-európai kultúrpolitikai orientációját és a turáni álmodozókkal, az

¹²³ KLEBELSBERG, *Neonacionalizmus*, 128–130.

antiszemitaikkal – általában a fantasztákkal és a „fanatikusokkal” – szembeni ellenérzéseit. Hanem amiatt is, mivel egyértelművé tette, hogy a politikai palettán Bethlen miniszterelnökkel együtt a sokszínű kormánypárt centrumában helyezkedik el, és elutasítja azt a fajta negatív hozzáállást, amely mindig csak azt mérlegeli, hogy mit miért nem lehet megvalósítani. Ő ennek a jellegzetes típusnak éppen az ellenkezője volt: állandóan tenni akart, ezért azt vizsgálta, miként lehet a legnehezebbnek tűnő feladatot is megoldani, az ezt akadályozó tényezőket legyűrni. Sok-sok koncepciót fogalmazott meg, és keményen harcolt ezek majd mindegyikének a gyakorlatba való átültetéséért.

Klebelsberg Kuno a magyar kulturális politikát a konzervatív reform szellemében szervezte újjá. Programja rendkívül igényes és nagyra törő volt. Magyarország jövőbeni fejlődésének alapját a tervszerű, valamennyi fontosabb területre (a köz- és a felsőoktatásra, a tudományra, a művészetekre és a népművelődésre, a testnevelésre, az egyházakra, sőt a médiára) kiterjedő és valamennyi társadalmi réteget érintő kulturális és tudománypolitikában határozta meg. Egységes, szervesen, az evolúció útján állandóan fejlődő, a modern kor kihívásaihoz alkalmazkodó rendszerben gondolkozott. Fanatikusan hitt abban, hogy a kultúra a nemzet felemelkedésének záloga, Magyarország nemzetközi erősödésének és megismertetésének legfontosabb eszköze. Ahogy már miniszteri beköszöntő beszédében mondta: „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét nagygyá”.¹²⁴ Érdekes párhuzam, hogy már az 1808-ban a Ludovika Akadémiáról hozott törvény preambuluma is hasonló gondolatra épült (bár magát az intézményt végül csak 1872-ben hozták létre): „Midőn a karok és rendek az ország védelmi ügyét tárgyalják vala, tanácskozásaikat nem csupán a jelen időre, hanem a jövőre is kiterjesztették; s hogy fiaik és utódaik *nem csak erővel, hanem annál hathatósabban tudománnyal is tudjanak hazáért, ősi alkotmányért és a felséges uralkodó házáért harcolni: Ő* szent felsége iránti hódolatuk és honszerelmök érzelmeitől indítva, önkéntes ajánlataikból jelentékeny alapot gyűjtöttek össze, melyből az országban nemzeti katonai akadémiát állítani és a hadi tudományokat fejleszteni lehessen.” (1808:VII. tc.)¹²⁵

Klebelsberg koherens programjában is ezért vált a *kulturális külpolitika* olyannyira fontossá. Maga a kifejezés is egészen újszerű volt, a tízes években honosodott meg, először Németországban. Valószínűleg Karl Lamprecht, a neves kultúrtörténész volt az első, aki egy 1912-ben tartott beszédében meg-

¹²⁴ KLEBELSBERG *Beszédei*, 604.

¹²⁵ Lásd www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5066 (az én kiemelésem).

állapította: az addig csak belpolitikai értelemben kezelt kultúrpolitikának erős külpolitikai vonatkozásai is vannak.¹²⁶ Az 1895/96. tanévet a világ akkori legkiválóbb tudományegyetemén, a berlinin töltötte Klebelsberg, aki példaképként tekintett a német tudománypolitika legnagyobbjaira – Wilhelm von Humboldtra, Friedrich Althoffra, Adolf von Harnackra, Friedrich Schmidt-Ottra és Carl Heinrich Beckerre –, illetve kedves berlini tanárára, a közgazdász Adolf Wagnerre, és bizonyíthatóan az ő hatásukra fogalmazta meg később a kulturális külpolitikával kapcsolatos elképzeléseit. Különösen Friedrich Schmidt-Ott, az I. világháború utáni német tudomány nemzetközi szerepének megőrzésére hivatott Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft elnöke, illetve a kortárs és barát Carl Heinrich Becker, a porosz kultúrpolitika 1925 és 1930 közötti irányítója, a két világháború közötti nemzetközi tudománypolitika egyik legjelentősebb személyisége befolyásolták elképzeléseit és alakították gondolatait.¹²⁷ Mindezt már a kortársak is érzékelték. Pukánszky Béla 1930-ban hívta föl a figyelmet arra, hogy „A magyar–német tudományos kapcsolatoknak ez a rendszeres, intenzív kimélyítése a háború után szinte kizáróan kultúrpolitikánk állami szerveinek műve és érdeme. A magyar kultuskormány nemcsak anyagi eszközöket adott erre a célra, hanem nagystílusú kezdeményezéseivel maga mutatott rá a magyar–német szellemi együttműködés új lehetőségeire, s mint legfőbb irányító és szabályozó erő teljes joggal szabja meg ma is ennek az együttműködésnek módjait és kereteit, úgyhogy jelentősebb akció tőle függetlenül vagy éppen célkitűzéseivel szemben eleve életképtelen. A magyar–német szellemi érintkezéseknek ez az államosítása ma rendkívül örvendetes és szép eredménnyel kecsegtet. Kultúrpolitikánk hivatalos vezetője gondolatvilágának és egész műveltségének alapjaiban a német tudományosságban gyökerezik és elvitathatatlan pozitív alkotásain kívül számtalan nyilatkozatban, beszédben, előadásban, újságcikkben s a volt porosz közoktatásügyi miniszterhez [Beckerhez] fűződő személyes barátságával tett hitvallást a német szellemi élettel való kapcsolatok hathatós ápolása mellett.”¹²⁸

Három szempont kapott tehát Klebelsbergnél – német indíttatásra – kiemelt szerepet: I. a „tudományos nagyüzemekben” kiválóan képzett, nemzetközi tapasztalatokat szerzett és hazáját a tudásával szolgáló elit szükséges-

¹²⁶ Lamprecht 1912. október 7-i heidelbergi beszédét idézi Kurt DÜWELL, *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente*, Böhlau, Köln–Wien, 1976, 255–267.

¹²⁷ Vö. GÁBOR UJVÁRY, *Auswirkung Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren. Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebelsberg = Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts*, szerk. Rüdiger vom BRUCH – Brigitte KADERAS, Franz Steiner Verlag, Berlin, 2002, 180–192.

¹²⁸ PUKÁNSZKY Béla, *Magyar–német szellemi kapcsolatok gyökerei*, Magyar Szemle 1930. július, 236–237.

sége; 2. a magyar kultúra legjobb értelemben vett külföldi propagandájának fontossága; 3. mindebben az állam kiemelkedő szerepe (nem feledkezve meg a „magánosok” támogatásának elengedhetlenségéről sem). Ám ő sohasem csak egyszerűen átvette, hanem mindig átalakította, a sajátos magyar viszonyokra alkalmazta e részben kívülről érkező, megtermékenyítő eszméket.

Mint válsághelyzetekben vagy a nagy átalakulások idején – ahogy később, a II. világháború előestéjén és a világháborúban, vagy azt követően, 1945 és 1948 között, majd 1985-től szinte folyamatosan – oly gyakran történik, Klebelsberg is feltette a húszas évek elején oly sokakat foglalkoztató kérdést: hol a helyünk, mi a szerepünk a körülöttünk megváltozott világban, és melyek az ebből adódó teendőink? Mint láthattuk, Klebelsberg az akkoriban (és napjainkban ismét) felerősödő, ősi, keleti kulturális kötődéseinket újra feleleveníteni kívánó „turáni” ábrándokkal szemben egyértelműen a nyugati irányultságú (kultur)politikában határozta meg a magyarság számára követendő utat. Élesen elítélte az általa destruktívnek bélyegzett bolsevik kultúrtörekvéseket; szinte teljesen zárt volt a Kelet, viszont nyitott volt a Nyugat felé. Az adott világpolitikai körülmények, a német és az orosz hatalom húszas évekbeli meggyengülése miatt már kevésbé foglalkoztatta a pánszláv és a pángermán veszedelem réme, azaz a fenyegetettségnek az az érzése, amely a 19–20. század fordulóján, majd az 1930-as évek közepétől a magyar politikusok tetteit oly nagymértékben befolyásolta és bénította, és amely aztán – már Klebelsberg halála után – az „egyedül vagyunk”-érzés hangoztatásához vagy a „harmadik út” követéséhez vezetett, és így aztán a német vagy az orosz szövetséget találta egyedül üdvözítőnek.

Klebelsberg Kuno nem csak a Magyarországhoz sok szempontból hasonló helyzetű – nemzetközileg a húszas évek végéig részleges bojkott alatt álló – német kulturális és tudományos törekvéseket kísérte figyelemmel. Tájékozódása ennél jóval szélesebb körű volt. Sok nyugat-európai kortársához hasonlóan szimpátiával szemlélte a fasiszta Olaszország kultúrpolitikáját. A húszas évekbeli Itália ugyanis még egészen más állam volt, mint a későbbi. Nyugat-Európában is sok demokrata és liberális politikus nézett föl csodálattal – a természetben nem éppen kimagasló – Mussolinire. De ugyanígy érdekelték Klebelsberget a francia, az angol vagy az Egyesült Államok-beli változások is. Ez irányú tájékozódása – amelyet olyan kiváló miniszterium-béli munkatársai, mint a tudománypolitikát meghatározó Magyary Zoltán külföldi tapasztalatai és benyomásai is alátámasztottak – és a nemzetközi helyzet józan mérlegelése révén azt a következtetést szűrte le magában, hogy Magyarország a szinte teljes külpolitikai elzártságból a kultúrpolitika terén törhet ki a legsikeresebben.

Klebelsberg koncepciójának kialakulásában meghatározó szerepet játszott Magyary Zoltán is, akit manapság a magyar közigazgatás-tudomány legkiválóbb képviselőjeként tisztelünk. Újabban számos intézményt, sőt elismerést és ösztöndíjat is elneveztek róla, konferenciákon emlékeznek meg érdemeiről.¹²⁹ Arra viszont alig emlékeznek, hogy Magyary tevékenysége miként nyomta rá a bélyegét a két világháború közötti tudományos közigazgatásra és a kulturális diplomáciára. Bár e hatást nehéz lenne túlértékelni, mégis maig kevés figyelmet szentelt neki a kutatás.

Magyary 22 éves korától, 1910-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott, ahol már fiatalon szoros kapcsolatba került az 1914 és 1917 közötti közigazgatási államtitkárral, Klebelsberggel, akinek miniszterelnökségi államtitkársága idején (1917) a titkára lett. Magyaryt az 1920-as évek elejétől foglalkoztatta az akkoriban újszerűnek számító tudományszervezés (*scientific management*), a tudományos nagyüzem – e fogalmat (*wissenschaftlicher Großbetrieb*) Adolf von Harnack használta először 1905-ben¹³⁰ – gyakorlati megvalósításának módja s ennek kapcsán az állam és az üzem működésének hasonlóságait hangsúlyozó, modern közigazgatás-tudomány is, amely végső céljául az állam minél nagyobb határfokú működését tűzte ki. Harnack nyomán Magyary is úgy látta, hogy a 20. század elejétől egyre gyorsabb ütemben specializálódnak a különböző szakterületek, így a tudósok sokkal inkább egymásra utaltak, mint korábban bármikor, ezért a tudományos munkamegosztás parancsoló követelménnyé vált. Ez pedig a korábbinál sokkal átgondoltabb és hatékonyabb tervezést és szervezést, valamint a kultúrára és a tudományra fordított költségvetési – és más forrásból származó – támogatások jelentős növelését igényli.

Magyaryt 1924 októberében nevezte ki Klebelsberg a kultuszminisztérium egyetemekkel, tudományos intézményekkel és nemzetközi kulturális kapcsolatokkal foglalkozó III/b. osztályának az élére. E minőségében nemcsak Klebelsberg egyik legközelebbi munkatársává vált, hanem minisztere kulturális külpolitikáról vallott gondolataira is erősen hatott; talán nem véletlen, hogy Huszti Klebelsberg-életrajzának a jegyzeteiben az ő műveit idézi talán legtöbbször. Magyary ugyanis számos 1920-as évekbeli külföldi útján (Német-, Francia-, Olasz- és Lengyelország, Svájc, Belgium) behatóan tanulmányozta a meglátogatott államok kulturális igazgatását, benyomásairól és élményeiről mindig beszámolt Klebelsbergnek. (Miután már elkerült a mi-

¹²⁹ Legutóbb: É. L., *A Magyar Közigazgatástudományi Intézet alapításának 80. évfordulóján. Konferencia és kiállítás az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán*, Jogtörténeti Szemle 2011/4., 80–84. Ezen belül Koi Gyulától olvasható egy lényegre törő lexikonszócikk Magyaryról, legfontosabb műveinek és a róla szóló újabb szakirodalomnak a felsorolásával: 81.

¹³⁰ Adolf HARNACK, *Vom Großbetrieb der Wissenschaft*, Preußische Jahrbücher 1905, 193–201.

nisztériumtól, az USA-ban és a Szovjetunióban is járt, mindig azt kutatva: mi lehet hasznos ezen országok közigazgatási rendszeréből a magyar viszonyokra átültetve és átalakítva.)¹³¹

Ezt igazolja, ahogy 1926-ban Magyary a magyar tudomány nemzetközi beágyazottságát összegezte:

„Magyarországnak gazdasági és politikai helyzete is annyira megváltozott, hogy a magyar tudománynak fokozott mértékben van szüksége arra, hogy nemzetközi helyzetét számon tartsa. Mentül kisebb egy ország, annál jobban alá van vetve a többiek behatásának és mentül elszigeteltebb a nyelve, annál nagyobb erőfeszítésbe kerül, hogy a tudomány nemzetközi közösségébe bekapcsolódjék. [...]”

Az a nagy erőfeszítés, amit minden állam tesz, minket is kötelez. Sőt ránk még súlyosabb terhet ró, mert Csonka-Magyarországnak kell mindazt a tudományos munkát továbbra is szállítania, amit Nagy-Magyarország jelentett a nemzetközi tudományos munkamegosztásban, és itt nem az elhatározás és hazafias fogadkozás, hanem – mint *Schmidt-Ott* helyesen mondta – a teljesítmény számít.

El kell tehát érünk tudományos teljesítőképességünk határait. A kutatómunka lényege az egyén agyában folyik. De ahhoz ma a munka szervezete nélkülözhetetlen előfeltétel. És a szervezet terén is haladást látunk a külföldön, amellyel lépést kell tartanunk. Amint az egyetemi tanszékek mellett bizonyos feladatokra és bizonyos keretek között az önálló kutatóintézetek kifejlődtek, látjuk, hogy ma az akadémiák mellett, sőt részben éppen azoknak kezdeményezésére, mint a Notgemeinschaftnál [Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft, a német tudomány „megmentésére”, annak csúcs-szervezeteként 1920 őszén, Friedrich Schmidt-Ott elnökségével alakult testület] is történt, a tudományos kutatás ötletszerűségének kiegyenlítésére, a tudományok nagyarányú specializálódásának ellensúlyozásaképpen a szintézis biztosítására külön szervek alakultak, amelyek a kutatás programját kidolgozzák, időnkint kiegészítik, az e célra globálisan biztosított összeg legeredményesebb felhasználásáról is döntenek és kevés organizátor emberből állnak, hogy ne vitatkozó, hanem alkotó szervek legyenek. A természettudományok természeténél fogva elsősorban azokra terjed ki ez a szervezés, de lehetséges és kívánatos sok tekintetben a szellemi tudományok terén is, amire szintén találhatóak a külföldön példák.

¹³¹ Magyary tevékenységéről kiváló összefoglaló *Magyary Zoltán*, vál., s. a. r., bev., jegyz. SAAD József, Új Mandátum, Budapest, 2000. Lásd elsősorban Saád előszavát, illetve életrajzának kronológiáját: 287–289. Magyary tudományszervezői működését szinte egyedül, de igen alaposan elemezte (a cím sejtetésével ellentétben azonban Klebelsberghez fűződő kapcsolatát csak elnagyoltan mutatta be): B. BERNÁT István, *Magyary Zoltán a klebelsbergi kultúra- és tudományszervezés szolgálatában (1922–1930)*, Múltunk 1999/3., 98–137.

Általában egyetemi és tudománypolitikánkban meg kell szoknunk a hosszú időre szóló programcsinálást. Nagy kérdések teljes áttekintését, a megvalósításukhoz szükséges összegek kiszámításának mérését akkor is, ha ijesztő számok jönnének is ki. Ha azokat több évre elosztjuk, mindjárt a földre szállnak az utópiák régióiból. Vannak tudományos szükségletek, amelyek, ha kell, évekig is várhatnak a sorukra, de a fő, hogy meglegyenek és józanul bízni lehessen megvalósításukban. [...] Magyarország szerencsés abban a tekintetben, hogy tudománypolitikai célkitűzéseinek megvan a nagyvonalúsága. Megvan tudományos intézményeinknek olyan hálózata, amelynek teljességéhez nem sok kell és az évek nem hosszú sora alatt tervszerűséggel az ország mai anyagi erejével is megvalósítható. Szervezeti tekintetben az Országos Magyar Gyűjteményegyetem [az országos hatáskörű közgyűjteményeket – később más intézményeket is – az 1922:XIX. tc. alapján önkormányzati testületben egyesítő szervezet] szerencsés nívumot hozott, amely nemcsak itthon vált be, hanem alap gondolatával külföldön is presztízst szerzett magának.

A tudománypolitika legnehezebb része a személyi rész. Itt jelentkeznek leginkább a határai annak, ami a szervezés kérdése a tudományban. E téren is elmondhatjuk, hogy főleg, ami a szakreszcencia [új nemzedék] képzését illeti, ma több történik, mint Nagy-Magyarország idején.¹³²

Talán az idézetből is kitűnik, hogy Magyary Zoltán Klebelsberghez feltűnően hasonlóan fogalmazta meg a magyar kultúrpolitika legfontosabb feladatait. Kettejük erre vonatkozó írásainak ismeretében valószínűsíthetőnek tartom, hogy Magyary minisztériumbéli előterjesztései többször is inspirálhatták Klebelsberget cikkei megírásakor. (Mint ahogy fordítva, Magyary is felhasználhatta Klebelsberg gondolatait.) Az is feltételezhető, hogy a Klebelsberg nevéhez kapcsolódó szövegek némelyikének alapfogalmazványa Magyary tollából származik. Klebelsberg ugyanis mindig szívesen vette át mások gondolatait, általában utalt is erre. Szinte bizonyos azonban, hogy roppant elfoglalt emberként a leginkább megbízhatónak tartott minisztériumbéli vezetői – Magyary mellett például a közoktatási kérdésekben jártas államtitkára, a kiváló kultúrfilozófus Kornis Gyula – írásbeli javaslatait is rendszeresen felhasználta, hiszen a politikai megrendelést, az ideológiai alapot és részben a koncepciót, ha minden bizonnyal ő adta is, a formába öntés azonban már többnyire mások feladata lehetett. Nem túl finoman erre a gyakorlatra utalt Magyary, amikor – már a kultuszminisztériumból

¹³² MAGYARY Zoltán, *A magyar tudomány nemzetközi helyzete = Uó., A magyar tudományos nagyüzem megszervezése. Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában*, Danubia, Pécs, 1931, 75–76, 94–96. Lásd még ugyanitt egy 1929-es és egy 1931-es írását: *Tudománypolitikánk legközelebbi feladatai* (113–122); *Nemzeti és nemzetközi tudománypolitika* (153–162).

történet távozása után – a tudománypolitikai írásából kiadott kötetébe fölvetve az 1927:XIII. törvénycikkhez készített azon javaslatát is, amelyet Klebelsberg korábban már közölt egy saját kötetében. Egészen bizonyos, hogy 1931-ben Magyary ezt nem tette volna meg, ha ennek valóban nem ő lett volna szerzője.¹³³

Szintén Magyary kulcsszerepét bizonyítja, hogy 1927-ben ő tette közzé a magyar tudománypolitika egészét átfogó, vaskos, több mint 600 oldalas „alapvetést” is. Bár „csak” szerkesztője volt a Klebelsberg előszavával megjelent kötetnek, a kezdő írásban ő jelölte ki a kötet célját és adta meg a programját, emellett ő jegyezte a tudományegyetemokről, a jogakadémiákról, a tudományos intézetekről és társulatokról, a külföldi magyar intézetekről és egyéb kapcsolatokról, a korszak nemzetközi kulturális bizottságáról – az UNESCO jogelődjéről, a Commission Internationale de Coopération Intellectuelle-ről –, a magyar tudományos élet közigazgatásáról és jövőbeni feladatairól szóló részeket. A még ma is haszonnal forgatható, számos jeles szerző közreműködésével készült munkának a későbbiekben sajnos nem lett folytatása.¹³⁴

Magyary végül 1930-ban távozott a minisztériumból. 1931-től 1933-ig racionalizálási kormánybiztosként, majd egyetemi tanárként nemzetközi hírű közigazgatási szakértővé vált, nemzetközi szakmai szervezetek vezetője és kongresszusok főelőadója volt. Ahogy élete 1942-ben napvilágot látott főművének bevezetőjében írta, sikeres kísérletet tett ugyan „a közigazgatási jogot és a közigazgatást egyaránt felölelő közigazgatástudomány új szintézisének megalkotására”, de 1930 után a kulturális és tudományos közigazgatással, annak nemzetközi vonatkozásaival már nem vagy alig foglalkozott.¹³⁵ A témáról valószínűleg 1936-ban, az Országos Magyar Felsőoktatási Kongresszuson beszélt utoljára hivatalosan. Itt Magyarország nemzetközi tudománypolitikai helyzetét elemezte. Röviden bemutatta a külföldi – német, francia, angol, olasz és Amerikai Egyesült Államok-béli – egyetemeken kívüli tudományos intézményeket. Azért éppen ezen országokét, mivel úgy vélekedett, hogy „A nemzetközi tudományos munka irányát és ütemét ezek a nagy államok állapítják meg. A munka fegyvereit is ők kovácsolják. Nekünk ehhez alkalmazkodnunk kell, ha a nemzetközi versenyben szóhoz akarunk jutni [...]” Egyben ismét kijelölte a magyar tudománypolitika legfontosabb

¹³³ MAGYARY Zoltán, *Törvényjavaslat a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról* = Uő., *A magyar tudományos nagyüzem megszervezése*, 185–191. Klebelsberg a javaslatot az indokolással együtt jelentette meg: KLEBELSBERG *Beszédei*, 180–198.

¹³⁴ *A magyar tudománypolitika alapvetése.*

¹³⁵ MAGYARY Zoltán, *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942, vi. Magyary utolsó nagy, összegző művében a kulturális közigazgatás már meg sem jelenik önálló témaként.

feladatait, és kijelentette, hogy ebben „Rendkívül nagy fontossága van a külföldi ösztöndíjaknak és a *Collegium Hungaricum*oknak. Azt hiszem, a magyar tudományos közvélemény egyhangúan osztozik abban a felfogásban, hogy az 1927:XIII. tc., amely ezeket létesítette, egyike a legjobban bevált tudománypolitikai alkotásoknak. [...] Nemzetközi tudományos kapcsolataink fenntartásában és kiépítésében legfontosabb szerepük van a külföldi *Collegium Hungaricum*oknak, egyes külföldi egyetemek magyar tanszékeinek és a magyar tudománypolitika többi külföldi gócpontjainak, külföldi előőrseinek, mint a *Centre d'Études Hongroises* Párizsban vagy a Magyar Intézetek Münchenben, Varsóban stb.” Emellett szükség van a kulturális egyezményekre, az idegen nyelvű folyóiratokra, „a magyar folyóiratok idegen nyelvű szemléjére, amelyeket német és francia nyelven a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége ad ki stb.”¹³⁶

Magyary a mondottakkal egy oldalvágást tett a hivatalban lévő kultuszminiszter, Hóman Bálint felé is, ráadásul előadásában a tudománypolitikai ügyek minisztériumbéli feldarabolását is kifogásolta. Tudott volt ugyanis, hogy – mint még szó lesz róla – Hóman a *Collegium Hungaricum*okkal szemben inkább a szabadon felhasználható, úgynevezett kézi ösztöndíjak rendszerét pártfogolta, mint ahogy nyílt titok volt az is, hogy mindketten kölcsönös ellenszenvvel viseltettek egymás iránt.

Magyary és Klebelsberg, de a későbbiekben Hóman is egybehangzóan vallotta, hogy a helyes kultúrpolitika mindig figyelembe veszi a külpolitikai adottságokat. Mindezt alátámasztotta, hogy a passzivitásra ítélt – az új hatalmi viszonyokba kényszerűen beilleszkedő – magyar diplomácia csak 1927-től módosult, a békés úton elérni kívánt revíziós célok immár nyílt meghirdetésével. A kulturális külpolitika pedig éppen ez esztendeig volt igazán aktív, ezután a mind mozgékonyabbá váló magyar külpolitika elszívta előle a levegőt, s így lehetőségei beszűkültek. (Érdekes párhuzam, hogy a II. világháború utáni másfél esztendőben, Keresztury Dezső minisztersége idején szinte ugyanezek a megfontolások irányították a magyar kulturális külpolitikát. Mindez persze nem a véletlen műve: Keresztury ugyanis a klebelsbergi ösztöndíj-politika kedvezményezettjeként a húszas évek közepén Bécsben és Berlinben tölthetett egy-egy esztendőt magyar állami stipendiummal, majd a berlini tudományegyetem Magyar Intézetének – magyar állami támogatást is élvező – lektora volt.)

¹³⁶ MAGYARY Zoltán, *A tudomány nemzetközisége, nemzetközi verseny és nemzetközi együttműködés = Magyar felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december hó 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai*, I., közléteszi HÓMAN Bálint, szerk. MÁRTONFFY Károly, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937, 208.

Magyarország esetében – a klebelsbergi gondolat szerint – az egykori hazájától elszakított magyarság kultúrájának, tudományosságának a megőrzése, ennek legalább valamilyen módon történő segítése is a kulturális külpolitika feladatkörébe került. Bár az utódállamok magyarságának intézményes támogatása a Miniszterelnökség Nemzetiségi Osztályához tartozott, és ennek irányításában Bethlen István miniszterelnök is aktívan részt vett, az osztályt irányító Pataky Tiborhoz Klebelsberget is jó kapcsolat fűzte.¹³⁷ Ahogy a korábban belpolitikai viták sorát kiváltó kérdések – mint például az Ausztriához való viszonyunkat illetők – 1918 után külpolitikai természetűvé lettek, ugyanúgy vált azzá a határokon kívül rekedt magyarokkal való törődése is.

Más tekintetben is változásokat eredményezett a kisebbségi sorba került magyarok problémája. A dualizmus korát meghatározó alapelv, miszerint a Magyarország területén élő állampolgárok – bármely nemzetiséghez tartozzanak és bármely anyanyelvet vallják is magukénak – egyetlen politikai nemzetet alkotnak, az új hatalmi viszonyok között nyilvánvalóan elfogadhatatlanná vált. Ezen elméleti konstrukció fenntartása magyar szempontból ugyanis az öncsonkítással: az egykori magyar területekről és a magyar anyanyelvű közösség minden harmadik tagjáról való lemondással lett volna egyenlő. Emiatt a mindaddig szinte egyeduralkodó *államnemzet*-értelmezéssel szemben – ahogy azt Carl Heinrich Becker is vallotta német vonatkozásban – a *kultúrnemzet* fogalmát kezdték használni Magyarországon. Mivel a húszas években Magyarországnak nem voltak politikai eszközei a nemzetközileg sokkal jobban pozícionált kisantant-országokkal szemben (amelyek ráadásul katonailag is nyomasztó fölényt mutattak), a bárhol élő magyarokat valamilyen formában összefogó és összetartó kultúra – és ezzel a kulturális külpolitika – szerepe e téren is jelentősen felértékelődött.

A dualizmus idején – jórészt a külpolitikai szuverenitás hiánya és a nemzetiségi kérdés kezelésének módja miatt – a sokszor egyáltalán nem, jobb esetben pedig félreismert magyarság fokozatosan romló külföldi megítélésének javítására, a magyarság külföldi képeinek jobbítására is lehetőség nyílt. Ahogyan Hankiss János, a debreceni Nyári Egyetem megálmodója és – Klebelsberg támogatásával – 1927-ben egyik alapítója, a korszak egyetlen kultúrdiplomáciáról szóló kötetének szerzője a kulturális külpolitika feladatáról szólva kijelentette: ennek célja „a) a magyarságot minden vonatkozásában

¹³⁷ Az osztály működéséről: *Magyarok kisebbségben és szóróányban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*, főszerk. ROMSICS Ignác, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. Kiváló összefoglaló: BÁRDI Nándor, *A budapesti kormányzatok magyarságpolitikai intézményrendszere és stratégiája 1918–1938*, Kisebbségkutatás 2007/1., 7–18 (illetve ennek bővebb változata, kéziratban).

ismertté tenni; jóvátenni a múlt mulasztásait s különösen az osztrák spanyolfal okozta mérhetetlen károkat; b) a nemzetek versenyében minél előbbre vinni Magyarországot; c) a revízió ügyét előmozdítani”.¹³⁸

Emellett Hankiss kifejtette, hogy a fő feladatot – azaz a revízió elérését – a klasszikus diplomáciánál sokkal kevésbé direkt, ma úgy mondanánk: *soft* eszközökkel is lehet szolgálni: „Ott, ahol Trianonról nem is lehet beszélnünk, a legudvariasabb s legközbösebb arccal támadhatjuk meg, ha vigyázunk a látszatra. Azt nem mondhatjuk, hogy ennyi meg ennyi magyarul területeket vettek el tőlünk, s mégis ezt mondjuk, szemrehányóan és megdöntetlenül, ha elsoroljuk, hogy hol születtek nagyjaink s most hova tartozik ez vagy amaz a község; vagy ha művészettörténeti eszmefuttatásban felsoroljuk nagy műemlékeink helyét... Nem szabad bizonygatnunk, hogy nem nyomtuk el a nemzetiségeket? De azt elmondhatjuk, hogy erdélyi magyarurak adták ki az első román Bibliát. [...] Nem követelözünk, nem vádolunk, nem panaszkodunk, hanem látszólag összefüggéstelen tényekből alakítjuk ki jogaink, sérelmünk és gyászunk annál hatásosabb allegóriáját, mert simán és akadálytalanul folyik a gyanútlan idegen fülebe. Használjuk ki azt, hogy értünk, helyettünk még a kövek is beszélnek.” És azt is hozzátette: „A kultúrdiplomata figyelmének legfőbb tárgya a kulturális *verseny*”, amelyhez „a modern reklámtechnikát” is segítségül kell hívni annak érdekében, hogy a kulturális külpolitika jó értelemben vett nevelési funkciója – mely (ahogy akkoriban nevezték) az iskolán kívüli népműveléshez, azaz a felnőttoktatáshoz áll a legközelebb – megvalósulhasson.¹³⁹

Mindezek egyébként teljesen egybecsengtek Klebelsberg Kuno elképzeléseivel. Mintegy négy esztendővel „a Gróf” (ahogyan a kultúrpolitikust emlegették) halála után Hankiss gondolatai Klebelsbergét visszhangozták. Ugyanúgy a kulturális versenyfutás napjainkban is élő nemes eszméjét, illetve a manapság már vállalhatatlan, akkoriban viszont pártállástól függetlenül minden magyar politikus által hangoztatott célt, a revíziót hirdették, ahogyan azt Klebelsberg is tette. Hiszen a kulturális diplomácia – legalábbis áttételesen – mindkettejük szemében a végső célként kitűzött revízió egyik leghatékonyabb segítőjeként játszott igazán jelentős szerepet.

A kulturális külpolitika tehát Klebelsberg koherens, rendszerszerűen építkező programjának egyik tartópillére volt. Ezen belül a legfontosabbnak a gyakorlatban a következőket tekintette: 1. a külföldi magyar intézetek és tanszékek, illetve lektorátusok hálózatának kialakítása-bővítése; 2. a korábról eltérő, tudatos, az elitképzés céljait szolgáló állami ösztöndíjkiadás beindítása; 3. Magyarország kultúrájának, tudományos értékeinek minél

¹³⁸ HANKISS János, *A kultúrdiplomácia alapvetése*, Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 1936, 17.

¹³⁹ *Uo.*, 8, 12, 16.

szélesebb körű külföldi megismertetése; 4. a külföldi és a magyarországi diákok és tudósok csereutazásainak, előadásainak előmozdítása; 5. hazánk térségbeli kulturális – szerinte *primus inter pares* – szerepének megőrzése, kulturális versenyképességének erősítése; 6. a külföldi magyarság kulturális azonosságtudatának megőrzése az anyanemzet segítségével. Az utóbbi kivételével szorosan egymáshoz kapcsolódó, egymásból következő szándékokról volt szó. Távolbalátó, ellenségei és ellenfelei, illetve a néha jogos kritikák szerint nagyraavagyó, olykor a valóságtól elrugaszkodó terveit viszont e tekintetben a korszak másik nagy formátumú, vezető kulturális és tudománypolitikusa, Hóman Bálint is szinte mindenben követte.¹⁴⁰

Klebsberg egységes rendszerbe foglalt, kulturális diplomáciáról vallott gondolatait igyekezett a gyakorlatba is átültetni. Az 1920-as évek elejének lehetőségeit reálisan és józanul fölmérve azon a területen látott munkához, amelynél a legkisebb befektetéssel a legnagyobb hasznot vélte elérni. Ezért fordult elsőként a történettudomány felé, és 1920-ban létre hozta a Bécsi Magyar Történeti Intézetet (ezt még nem miniszterként, hanem a Magyar Történelmi Társulat elnökeként hajtotta végre), illetve 1923-ban újraalapította a Római Magyar Történeti Intézetet (már miniszterként). Mindkét esetben kiváló segítői voltak. Bécsben olyan historikusok-levéltárosok, mint Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc és Miskolczy Gyula, Rómában pedig a kiváló művészettörténész, a komoly menedzseri erényekkel rendelkező Gerevich Tibor, akik a későbbiekben is valamennyien támogatták Klebsberg tudománypolitikai programját.

Az 1920-as években a Trianonhoz vezető történelmi események feltárása nemcsak a történettudomány, de általában a magyar tudományosság egyik központi problémájává vált. Emiatt a magyar vonatkozású források sokaságát őrző vatikáni és bécsi központi levéltárak szerepe rendkívüli módon felértékelődött. Így teljesen logikus és érthető volt, miért a (kapcsolat)történeti kutatások prioritását határozta meg Klebsberg, miért ezekbe a – magyar kulturális kötődések szempontjából történelmileg is meghatározó – városokba küldött először magyar állami ösztöndíjasokat. Minden értelmiségit rendkívül élénken foglalkoztatott ugyanis a kérdés, hogy „miként jutottunk

¹⁴⁰ Hóman Bálint kulturális politikájáról több tanulmány és kötet jelent meg az utóbbi években, Farkas Gábor, Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Ladányi Andor, Nagy Péter Tibor, Tökécski László tollából vagy említhetem éppen a saját írásaimat. Az utóbbi időben a legfontosabbak: népbírói peréről, ám ezzel kapcsolatosan általában politikai tevékenységéről alapvető összefoglaló: HORVÁTH László Béla, *Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951)*, Sic Itur ad Astra 1993/3–4., 120–229; UJVÁRY Gábor, *A politikus Hóman Bálint = Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*, szerk. ORMOS Mária, Osiris, Budapest, 2003, 261–285. Számos kiváló tanulmányt tartalmaz: *Történelmi átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*, szerk. UJVÁRY Gábor, mtárs. CSURGAI HORVÁTH József, Ráció, Budapest, 2011.

idáig”, „hol tévesztettünk utat”, mennyiben vagyunk ezért mi magunk felelősek, illetve mennyiben okolhatóak külső – vagy az államkereteket belülről feszítő – körülmények az „ezeréves, szentistváni” államkeretek felbomlásáért. (Nem is beszélve arról, hogy a két világháború között az orvosokat, a jogászokat, a természettudományi és a műszaki szakembereket is erősen érdekelték a történettudományi problémák, az ezekről szóló fontos össze-foglaló munkák több tízezres példányszámban keltek el.)

A következő lépésben, a gazdasági konszolidáció megindulásakor a történelmen túl már más tudományterületekre is kiterjedt Klebsberg figyelme. 1924-ben a bécsi és a berlini, 1927-ben pedig a római Collegium Hungaricumok – illetve az ugyancsak 1927-es, félig-meddig Collegium Hungaricum-típusú Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda (1933-tól: Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ) – alapításával lerakta annak a rendszernek az alapjait, amely mindmáig meghatározza a magyar kulturális diplomáciát. Klebsberg előrelátását és bölcsességét bizonyítja, hogy napjainkban is ugyanezekben a nagyvárosokban működnek Collegium Hungaricumok, amelyekhez 1999-től ötödikként Moszkva társult. Mellettük még számos, kizárólag „kulturház”-funkciót betöltő magyar intézet alakult a II. világháború után. A Collegium Hungaricumok feladata időközben ugyanis módosult: ma már elsősorban kultúráközvetítő és csak másodsorban tudományos intézmények (megfordítva vagy tudatosan elfelejtve a két világháború közötti rangsort). Ugyanakkor kétségtelen, hogy a Collegium Hungaricumok mindmáig a (rég)múltban gyökerező – a német, az olasz és a francia nyelvtérülethez kötődő – kulturális kapcsolataink miatt játszanak kiemelkedő szerepet, akár csak a két világháború között. (Moszkva pedig teljesen érthető okokból csatlakozott hozzájuk, hiszen – az új levéltári anyagok megnyitásával – magyar szempontból a II. világháború idején elhurcolt műkincsek, közgyűjteményi anyagok sokaságának felkutatása és számbavétele kiemelt tudományos teendőnk.) A történelmi szempontok tehát a múlthoz, de a jelenhez is éppúgy szorosan hozzátartoznak, sőt – bizonyítottan – kézzelfogható, gazdaságilag is értékelhető eredményeket hozhatnak. Komolyan elgondolkodtató tehát, hogy egyes, magukat elhivatottnak érző és kulturális menedzsereknek nevező közszereplők napjainkban úgy igyekeznek „megújítani” a Collegium Hungaricumok arculatát, hogy egy, „a múltat végképp eltörölni” szemléletre hivatkozva saját, egyedül üdvözítőnek gondolt eszme- és ízlésvilágukat erőltetik rá az intézményekre, miközben tudományos szerepükről mintha akarattal, szánt szándékkal feledkeznének meg.

Megszületésükkor és a két világháború közötti időszakban tehát a Collegium Hungaricumok mindenekelőtt az elitképzés céljából létrehozott tudományos műhelyek, másodsorban pedig a magyar kultúra értékeit külföldön

közvetítő intézetek voltak, amelyek – a bécsi és a római történeti intézetekkel együtt – már magyar állami tulajdonban lévő (Bécs) vagy annak megvásárolt (Berlin és Róma) épületekben kaptak helyet. Művészettörténetileg is komoly értékkel bíró (kora)barokk (Róma és Bécs), illetve klasszicista (Berlin) palotákban: Bécsben a Johann Fischer von Erlach tervezte Gárda- vagy Testőrpalotában (napjainkban már inkább Trautson-palotaként ismerik), Rómában a Francesco Borromini emelte Palazzo Falconieriben, Berlinben pedig a kevésbé jelentős Herz-palotában. Közülük a római még ma is Collegium Hungaricumként – bár a harmincas évektől inkább csak Római Magyar Akadémiaként emlegetik – működik. A II. világháború végén bombatalálatot kapott berlini helyén 2007-ben nyílt meg az új, posztmodern, neo-Bauhaus stílusú Collegium. A legkülönösebb sorsa kétségkívül a bécsinek volt: a császárváros egyik legszebb és legismertebb barokk palotáját 1961-ben eladta a magyar állam – ma az osztrák szövetségi igazságügyi minisztérium működik benne –, ám a 194 helyiséges barokk palota értékesítéséből befolyt összeg sem volt elegendő arra, hogy 1963-ra egy jóval kisebb és sokkal jelentéktelenebb, csúnya és igénytelen épületet emeljenek a Duna-csatorna partján, amelyet aztán 1999-re újítottak föl.

A Collegiumokban fiatal, többségükben egyetemet végzett, gyakran már doktorált kutatókat fogadtak, többnyire egy esztendőre (két szemeszterre), ritkábban ennél rövidebb vagy hosszabb időre. Nem kizárólag magyar állami, hanem városi vagy törvényhatósági ösztöndíjasokat, illetve „félfizető” vagy „fizető” vendégeket is. Teljes ellátást biztosítottak számukra, napi háromszori étkezéssel, de sportolási, nyelvtanulási lehetőséghez is jutottak, sőt még mostak is rájuk. A külföldi ösztöndíjasok magyar intézettel nem rendelkező városokban és országokban – 1924-től az Egyesült Államokban, 1925-től Franciaországban és Angliában, 1926-tól pedig még Svájcban – is kutathattak és tanulhattak a magyar kormány támogatásával. (A francia kormány már 1921-től biztosított ösztöndíjat magyar egyetemisták számára.) De más országokba is mehettek tehetséges magyar fiatalok. Hiszen Klebelsberg kezdeményezése nyomán különböző intézmények, testületek és magán-személyek, hazai és külföldi alapítványok úgynevezett kézi – azaz a kiküldetési helyen szabadon fölhasználható és beosztható – ösztöndíjaival finanszírozhatták kint tartózkodásukat. Bár mint láttuk, az egész akcióról csak 1927-ben hoztak törvényt, a gyakorlatban a rendszer már a húszas évek legelejétől, a Bécsi Magyar Történeti Intézet megalapításától jól működött.¹⁴¹

Bár az ösztöndíjakció és a Collegium Hungaricumok „fényűzése” miatt sokan vádolták luxuskiadásokkal Klebelsberget, könnyen igazolható, hogy

¹⁴¹ Bővebben lásd UJVÁRY Gábor, *Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944*, Levéltári Szemle 1993/3., 14–26.

mégis nagyon jó befektetésnek bizonyultak ezek az intézetek. Nemcsak azért, mivel többnyire olyan szakmák képviselői érkeztek ide, amelyeknek a költségigénye alacsony volt (bölcsezsékek, társadalomtudósok, jogászok, művészek), hanem amiatt is, mivel a jelentősebb ráfordításokat igénylő tudományterületek (műszaki és természettudományok) ifjú tudósai nem a magyar állam intézeteiben, laboratóriumaiban folytatták igencsak sokba kerülő kutatásait. Klebelsberg Bécsben az egyetem klinikáival, Berlinben ezek mellett a világhírű Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft (a mai Max Planck Institutes) kutatóintézetével kötött megállapodást a magyar ösztöndíjasok fogadásáról és segítéséről. Ugyanígy állandó kapcsolatban állt a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschafttal (a Deutsche Forschungsgesellschaft jogelődjével) is.

Kulturális külpolitikájának alakításában – Magyar Zoltán mellett – még olyan tanácsadói voltak, mint a hungarológia fogalmát megalkotó irodalomtörténész, tudományos menedzser Gragger Róbert; a magyar történészek egyik doyenje, Károlyi Árpád; vagy a neves művészettörténész, Gerevich Tibor. Az utóbbi ötleteit annak ellenére is elfogadta, sőt megvalósította Klebelsberg, hogy nem értett velük egyet. Gerevich ugyanis a Római Collegium Hungaricum igazgatójaként, majd kurátoraként olyan magyar művészek római kiküldését szorgalmazta, akiknek a stílusát a művészi ízlésében meglehetősen konzervatív, a neoklasszicista, a neobarokk és a historizáló irányzatokat kedvelő Klebelsberg nem sokra értékelte. Mégis hallgatott a szakember szavára – államférfiúi erényeit ezzel is igazolva. Ennek következménye, hogy a Gerevich pártfogolta ösztöndíjas társaságot ma, „római iskola” néven, a 20. század egyik legjelentősebb képzőművészeti áramlataként tartja számon a magyar művészettörténet.¹⁴²

A külföldi magyar intézetek az ösztöndíjasok istápolásán túl kulturális programokat, filmvetítéseket, képzőművészeti és fotókiállításokat, zenei és előadóművészeket is szerveztek. Részben saját falaikon belül, többnyire azonban – kultúraközvetítő tevékenységet folytatva – külső helyszíneken. Ugyanígy támogatták a magyar diákok illetve professzorok csereutazásait, csereelőadásait is. Vezetői kiváló tudósok voltak, akik mai értelemben véve kulturális tanácsosi/attaséi feladatot is elláttak, bár nem a külügyminisztérium, hanem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alá tartoztak. (Klebelsberg idején Bécsben Károlyi Árpád és Lábán Antal, illetve a Történeti Intézetben Eckhart Ferenc és Angyal Dávid; Rómában Gerevich Tibor és Miskolczi Gyula; Berlinben pedig Gragger Róbert, Gombocz Zoltán és Farkas Gyula; Hóman alatt hozzájuk csatlakozott még a Rómából Bécsbe visszakerülő Miskolczi, illetve Rómában Koltay-Kastner Jenő és Genthon István.)

¹⁴² P. Szűcs Julianna, *A római iskola*, Corvina, Budapest, 1987. Ennek kissé rövidített, némileg módosított változata: Uő, *A „római iskola” = Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában*, 95–126.

A külföldi kulturális és tudományos kapcsolatok összehangolásával, a külföldi magyar intézetekkel, tanszékekkel, lektorátusokkal és könyvtárakkal, valamint az állami ösztöndíjakkal nem kizárólag a kultuszminisztérium foglalkozott. 1930-ban a külügyminisztériumon belül is alakult egy kulturális osztály, amelyet 1932-től Villani Lajos, majd 1939 végétől – egyesülve a sajtóosztállyal – Ullein-Reviczky Antal irányított. 1941-ben ismét önállóvá vált az osztály, amelynek főnöke – az Ullein-Reviczkyhez hasonlóan – németellenes beállítottságú Szent-Iványi Domokos lett. A kulturális külkapcsolatok irányításában így bizonyos kettősség volt megfigyelhető. Azonban így is megállapítható – bár államigazgatási szempontból érthetően mindenfajta külkapcsolat legfőbb képviselője a külügyminisztérium volt –, hogy a külügyi tárca a szakkérdésekben az egész korszak folyamán mindenkor és mindenben messzemenően megfogadta és tiszteletben tartotta az illetékes szakértőket. Ez a kulturális és tudományos ügyek tekintetében annyiban is érthető volt, hogy nemcsak Klebelsberg, de Hóman Bálint is az akkori magyar kormányok legerősebb és legbefolyásosabb minisztereinek számítottak.

Klebelsberg jól látta, hogy „A tervszerű művészeti és tudománypolitikával bíró államok régtől fogva szükségét érezték annak, hogy külföldre küldött ösztöndíjasok az idegenben szakszerű irányítás és ellenőrző felügyelet alatt álljanak”.¹⁴³ Felismerte azt is – amit ma már biztosan tudunk –, hogy a 20. századi, bámulatos japán fejlődés elsősorban éppen a felsőfokú, mindenekelelt az elitoktatásba fektetett, hosszú távon busásan megtérülő tőkének köszönhető: „Mídon a múlt század kilencvenes éveinek elején a külföldi egyetemeket jártam, bámulattal töltöttem el az a szorgalom, amelyet a japán hallgatóknál tapasztaltam. Mikor megkérdeztem őket, bírják-e a napi 12-14 óra megfeszített szellemi munkát, azt válaszolták, hogy ők akkor még a szegény japán állam ösztöndíjaival tanultak külföldön s ezért ők úgy érzik, hogy egyenesen megrabolnák hazájukat, ha minden idegszáluk végső megfeszítésével nem dolgoznának. Magam is azt adtam erkölcsi útravalóul külföldre menő ösztöndíjasainknak, hogy a magyar haza, a magyar föld legnemesebb terményét, búzáját adja el a külföldön, hogy kiváló tehetségű fiainak külföldi iskolázását lehetővé tegye és meglopja hazáját az, aki az idegenben nem fordítja minden erejét tudásának tökéletesítésére.”¹⁴⁵

¹⁴³ Bővebben a *Magyarország tisztái cím és névtára 1927–1944*. A rendszeresen megjelenő kötetek túl lásd *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*, vál., szerk., jegyz. PRITZ Pál, Külügyminisztérium – ELTE BTK, Budapest, 1994, 105–106, 464–465, 493; PRITZ, *Magyar diplomácia a két világháború között*, 94–96.

¹⁴⁴ KLEBELSBERG *Beszédei*, 188.

¹⁴⁵ *Uo.*, 192.

1925-ös németországi látogatásakor Klebelsberg szinte ugyanezt mesélte el a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasainak (nyilván nem minden tanító szándék nélkül):

„Mikor én 30 évvel ezelőtt itt voltam Berlinben, 6-7 órát töltöttünk az egyetemen és utána a könyvtárakban dolgoztunk. Megismerkedtem japán diákokkal, s megkérdeztem őket, hogy naponta mennyit dolgoznak, s kiderült, hogy ők az erejüket jobban megfeszítették, mint mi, és amikor azt kérdeztem, hogy győzik-e, akkor azt válaszolták, hogy ők nem a maguk pénzén vannak itt külföldön, hanem a japán állam küldte őket ki, miután programjával tűzte ki, hogy egy ázsiai államból egy modern nagyhatalommá lesz, melynek szüksége van vezetőkre, mégpedig olyanokra, akiket külföldön képeztek ki. Ezek a diákok azt mondták, ők úgy érzik, hogy hűtlenül kezelik hazájuk pénzét, ha nem szolgálják erejük minden megfeszítésével hazájuk felvirágzását.

Mi, magyarok ma még kritikusabb helyzetben vagyunk. A japán nép létét nem fenyegette veszedelem. Mi azonban a lét és a nemlét szélén vagyunk, fegyverrel a magunk fennállását alig védhetnénk meg, de megvédjük a tudás és a szellem ellenállhatatlan eszközeivel. Az ösztöndíjasok ösztöndíja a Mária Terézia uradalom hozadékából kerül ki. [Ez csak részben volt így, hiszen az állami költségvetésben más tételek is rendelkezésre álltak e célra.] Ott búza terem, s mi ezt eladjuk, hogy önök idekinn tanulhassanak. A magyar haza küldi el a maga terményeit ide, Berlinbe csak azért, hogy önök folytathassák tanulmányaikat. Érett férfiakra van szó, akikhez buzdító szót nem kell intéznom, de mégis, mint jóakaró barát, kérem önöket, tartsák mindig szem előtt, hogy Magyarország a végső erőfeszítéseket teszi azért, hogy az önök külföldi tanulmányait lehetővé tegye, és tartsák azt is szem előtt, hogy önöknek a szellemi vezető réteghez kell tartozni, ahhoz a három-négyezer emberhez, akiknél egy demokratikus országban is le van téve az ország sorsa. Meg vagyok győződve, hogy az önök tanulmányai meg fogják hozni a maguk gyümölcsét, s önök, ha egyszer harminc év múlva itt állnak, éppoly lelki örömmel fognak visszagondolni tanulmányaikra, mint én emlékeztem ezekben a napokban harminc év előtti ittlétemre.”¹⁴⁶

De a letehetségesebb magyar kultúrdiplomata – a berlini tudományegyetem magyar tanszékének és az ottani Collegium Hungaricumnak a vezetője –, Gragger Róbert is szinte ugyanezekkel a szavakkal buzdította az ösztöndíjasokat 1923/24 körül, tehát azelőtt, hogy Klebelsberg gondolatait egyáltalán ismerhette volna (hacsak nem egyeztettek e kérdésben korábban): „Önöket egy végveszélyben levő nemzet küldötte ki, hogy mentőkké képez-

¹⁴⁶ Klebelsberg gróf kultuszminiszter háromnapos látogatása Berlinben, Magyar Szemle (a németországi magyarság közlönye) 1925. november 1.

tesse ki [!]. A magyar nemzet végveszélyben van. Az egész világon Budapestnek van a legnagyobb tuberkulózis-statisztikája, a legnagyobb öngyilkossági statisztikája. A magyar nemzetnek, az Alföldnek van a legnagyobb gyermekhalandósága. Szegénység, tudatlanság, analfabetizmus és pártpolitika húzzák le az ország színvonalát, csökkentik versenyképességét. S mialatt a magyar nemzet zöme, a magyar paraszt és munkás, a középosztály a legnagyobb szegénységben, nyomorban, pizsokban kínlódik, küzd a mindennapi létért és emberhez nem méltóan alkoholba, duhajságba fojtja bánatát »Sírva vígad a magyar« kiáltással, a hazája jövőjét féltő és a jövőbe néző magyar kormány kiküldi Önöket ide, hogy szakemberekké képeztesse ki magukat, s azután vállvetve, közös munkával iparkodjanak a nemzet szekerét a sárból kiemelni. [...] A magyar nemzet mai válságos, súlyos helyzetében felismerve egyes emberek értékét és a nemzet fejlődésére való hatását, most legnagyobb szegénységében [...] mégis a legnagyobb erőfeszítéssel kiküldi érdemesnek ítélt fiait abból a célból, hogy a tudományos kultúra forrásainál szakemberekké és vezető egyéniségekké fejlődjenek. Ebből a célból vannak itt Önök, és én kérem Önöket, fogadják meg nekem és fogadják meg önmaguknak, hogy mindennapos erőfeszítéssel, erejüknek teljes kifejtésével napról-napra minden alkalmat és segédeszközt felhasználnak arra, hogy magukban a lehető legnagyobb fokra fejlesszék azt, amire hivatva vannak, hogy lehető legjobb szakemberekké és lehető legerősebb egyéniségekké fejlődve érhesenek egy esztendő múlva haza a nemzet szolgálatába.”¹⁴⁷

A kiküldött fiatalok többnyire megfogadták Klebelsberg, Gragger és mások intelmeit, így az ösztöndíjakció rendkívül sikeresnek bizonyult. Ezt bizonyítja, hogy a Magyarországra visszatért ösztöndíjasok több mint kétharmada néhány éven belül bekerült az értelmiségi, a tudományos, a művészeti és a köztisztviselői elitbe, a többiek pedig jórészt kiváló középiskolai tanárok lettek. Így szinte valamennyien komoly szakmai karriert futottak be, s társadalmilag megbecsült állásokba kerültek. Vezető pozíciókból a harmincas évektől egészen a hatvanas–hetvenes évekig, de részben még azután is meghatározták Magyarország kulturális életét. 1945, 1947–48 vagy 1956 után voltak ugyan, akik belső száműzetésbe kerültek – néhányan többször is –, és emiatt elhallgatták eredményeiket, napjainkban azonban legtöbbjükét már újra megbecsült tudósokként tartjuk számon, míg az emigrációt választók vagy külföldi egyetemeken és kutatóintézetekben, vagy a magyar emigráció életében játszottak aztán fontos szerepet.

¹⁴⁷ A Berlini Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének Magyar Szemináriumában őrzik a Magyar Intézet (Ungarisches Institut) és a Collegium Hungaricum iratait [a továbbiakban: BUI]. Az idézet forrása: Gragger iratai, Collegium Hungaricum-dosszié.

A külföldön időző ösztöndíjasok nemcsak nemzetközi látókörhöz és tájékozódáshoz jutottak, de – legalábbis többnyire – megtanulták kicsit kívülről is szemlélni hazájukat. Közvetlenül érzékelték, hogy a más kultúrát képviselők mit, miért és hogyan gondolnak Magyarországról. Szembesültek a részben idegen kultúrákkal, alkalmuk nyílt tudományos és kulturális párbeszédet folytatni más nemzetbeliekkel. Ezáltal pedig olyan külföldi kapcsolatokra tettek szert, amelyeket életük végéig nemcsak a saját, de a hazájuk érdekében is kamatoztathattak és használhattak.

A Collegium Hungaricumok mindegyike saját tudományos profillal bírt. Míg a történeti intézetekben értelemszerűen csak historikusok kaphattak helyet – igaz, a történelmet a szó legtágabb értelmében véve, hiszen nemcsak politika-, de művészet-, irodalom-, társadalom-, gazdaság-, zene- és hadtörténeszek stb. is voltak a stipendisták között –, addig a Collegiumok több szakterületről várták vendégeiket. Bécsbe elsősorban germanisták, orvosok és jogászok, Berlinbe főleg természettudósok és műszaki szakemberek, Rómába pedig művészek, művészet- és egyháztörténeszek, valamint kispapok érkeztek. A historikusokat főleg a kapcsolattörténeti témák érdekelték. A természettudósok és a műszakiak Magyarországon kevésbé kutató területeket tanulmányozhattak. Kísérleteztek, új módszerekkel ismerkedtek – részben a fogadó állam költségén. A képző-, az iparművészekre és az építészekre pedig igen erős hatást gyakorolt Róma, néhány esetben Párizs termékenyítő világa. Ezen túl is – ugyanilyen elvek alapján – számos országba eljutottak a magyar állami ösztöndíjasok Nyugat-Európától kezdve az Amerikai Egyesült Államokon át egészen Japánig.

Az ösztöndíjasok személyéről az 1927:XIII. törvénycikkkel fölállított Országos Ösztöndíjtanács döntött. A törvény lényegében már kész tényeket rögzített, Klebelsberg ösztöndíj-politikájának addig elért eredményeit, az akkor már meglévő külföldi magyar intézetek helyzetét kodifikálta. A miniszter még arra is ügyelt, hogy a sajtóban – jórészt a nem kormányközeliségeről ismert, az Est-lapokhoz tartozó Pesti Naplóban – megjelent cikkeiben népszerűsítse az ösztöndíjakciót. „A törvényre azért van szükség – vallotta –, hogy a kollégiumbéli helyek meg a tudományos és művészeti ösztöndíjak adományozása intézményesen oly módon rendeltessék, hogy ezeknél a kérdéseknél minden protekció eleve kizárassék.”¹⁴⁸ „Eddig külföldi nyelveket igazán jóformán csak az arisztokrácia és a haute finance [a tőzsdén és pénzügyi körökben a nagyobb bankok, bankárok, hitelintézetek és kibocsátó cégek gyűjtőneve] gyermekei tanulhattak meg. A külföldi ösztöndíjak és főleg a magyar intézetek nyitják meg majd az utat a művelt világba a magyar középosztály

¹⁴⁸ KLEBELSBERG Kuno, *Az új országgyűlés megnyitására*, Pesti Napló 1927. január 30., 1–2.

legtehetségesebb gyermekeinek. Itt van a külföldi magyar intézetek nagy szociálpolitikai jelentősége a magyar középosztály politikai szempontjából is. De ezen túl talán még fontosabb a nagy nemzeti szempont. Mikor a régi Ausztria diplomáciája és a saját élnélküliségünk mesterségesen elzárt bennünket a külföldtől, a legképtelenebb dolgokat elhitették rólunk Európában [...], magunk ugyan alig tettünk valamit önvédelmünkre. Trianonban azután meg is adtuk az árát, mert mint valami Európába betolakodott vad néppel bántak el velünk.”¹⁴⁹ Ezért „erkölcsi és szellemi erővel kell meghatározni a nemzetnek a veszített háborúk folyamán megcsökkent fizikai erejét” – hirdette Klebelsberg kultúrpolitikája „kvintesszenciájaként”.¹⁵⁰ „Külföldi kollégiummal, az ilyenbe adott ösztöndíjakkal pedig azt a célt akarom szolgálni, hogy egy erősen nacionalisztikus intelligencia külföldi felkészültséggel vezethesse az alkotó munkát, amely a nemzeteket szétmállasztó peszsimizmusnak legbiztosabb ellenszere.”¹⁵¹

A kiválóan előkészített, részben már a gyakorlatban is működő és bevált intézmények létét szentesítő 1927:XIII. törvénycikkkel kapcsolatban – a döntő többségében kedvező, sőt lelkesedő fogadtatás és sajtóvisszhang ellenére – kétkedő hangok is hallatszottak. A bírálók mindenekelőtt azt kifogásolták, hogy az ösztöndíjak: 1. nem számolnak Magyarország földrajzi helyzetével, szinte kizárólag nyugat-európai irányultságúak; 2. a kollégiumi rendszer csak néhány külföldi kultúrcentrumhoz (Bécs, Berlin, Róma és Párizs) kötött és rendkívüli költséges; 3. ugyanakkor a magyar fiatalok nyelvkészségének fejlődését is gátolja ottani összezártságuk; 4. végül szociáldemokrata oldalról a törvényjavaslat vitájában az akció „osztálykorlátaira” hívták föl a figyelmet.

Néhány hozzászólást idézve: Bleyer Jakab szerint a nyelvszakos tanárjelöltek esetében „a Collegium Hungaricumok keretében való kint tartózkodás nem ajánlatos, nem hasznos”, hiszen itt egymással csak magyarul beszélnek a fiatalok.¹⁵² Pintér László úgy vélte, elfeledkezünk arról, „hogy nekünk, magyaroknak speciális földrajzi helyzetünknel fogva a szláv nyelvek tanításának kérdését is fontolóra kell vennünk. [...] A magyarság hivatása az, hogy itt, nyugaton lábát megvetve, arccal mindig kelet felé nézzen, hogy a nyugati kultúrát kelet és dél felé közvetítse [...], hogy a nálunk alacsonyabb kultúrfokon lévő népekkel szemben a kultúrában átvehessük a vezető szerepet.”¹⁵³ Gömbös Gyula, Gaál Gaszton és Kócsán Károly is hasonlóan nyilatkozott. „Amikor nyelveket tanulunk, tanulunk angolul, franciául, de pl. szerbül,

¹⁴⁹ KLEBELSBERG KUNO, *Magyarország a világ ítélőszéke előtt*, Pesti Napló 1927. február 20., 1.

¹⁵⁰ KLEBELSBERG KUNO, *Előőrs-nemzetek és elmaradt népek*, Pesti Napló 1927. július 3., 1.

¹⁵¹ KLEBELSBERG KUNO, *Történelmi optimizmus*, Pesti Napló 1927. augusztus 14., 1.

¹⁵² *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I., Athenaeum, Budapest, 1927 [a továbbiakban: KN 1927–32 I.], 376.

¹⁵³ *Uo.*, 406.

bolgáruul, törökül nem tanulunk [...], annak ellenére, hogy közülünk nagyon sokaknak, de különösen a gazdasági élet faktorainak gravitációs vonala elsősorban oda irányul, ahol ezek a népek laknak” (Gömbös). „Méltóztassék valamilyen úton-módon a régi Keleti Akadémiát pótló olyan intézményről gondoskodni, ahol viszont a magyar fiúk a Balkán és az összes közeli keleti nyelveket” megismerhessék (Gaál). „Akkor lesz ez egész és tökéletes, ha tényleg nem csak a nyugatnak négy vagy hat helyén bocsátjuk ki a magyar ifjakat tudósképzésre, hanem a nagy, majdnem azt mondhatom: határtalan keleten is tovább fogják magukat képezni a magyar ifjú tudósok” (Kócsán).¹⁵⁴

Hoitsy Pál arra kérte a kultuszminisztert, hogy „kissé kevesebb súlyt fektessen a Collegiumra, ellenben annál nagyobb súlyt arra, hogy stipendiummal küldjünk ki ifjakat”, hiszen sokszor a kisebb egyetemeken – így Heidelbergben, Göttingában, Tübingenben – található a legkiválóbb tudósok, s nyilván lehetetlen mindegyik mellé külön magyar kollégiumot állítani.¹⁵⁵ Teleki Pál is osztozott Hoitsy aggodalmában. A Collegium Hungaricumok „csak néhány városban állíthatók fel”, mellettük ezért „nagyon nagy súlyt kell helyezni a külföldi önálló ösztöndíjakra is”, hogy „a magyar nyelv használata [...] ne legyen ártalmára a kollégiumi külföldi nevelésnek”.¹⁵⁶

Az 1927:XIV. törvénycikk – amely a közzolgálati alkalmazottak gyermekeinek belföldi ösztöndíjáról szólt – javaslatával együtt ezt a javaslatot is keményen, s ismerjük be – a Klebelsberg kultúrpolitikája iránti minden mai csodálat ellenére is –, jogosan támadta Kéthly Anna: „félő, hogy ha így alakulnak a viszonyok, akkor a magyar állam lassan a közalkalmazottak magáncélú részvény társaságává alakul át. [...] Miért csak ennek az egy osztálynak elproletárosodása az a nemzeti katasztrófa, amelytől meg kell óvni ezt az országot?” – kérdezte a törvényjavaslat középosztálybelieket előnyben részesítő osztályjellegére utalva. Ennek „politikai oka van. Ez az ok pedig az, hogy az erőszakon felépített rendszerek mindig arra törekszenek, hogy létük alapját biztosító és alkotó szuronyokat elkendőzzék és az általuk leigázott közönségnek valamelyik rétegébe beleeresszék gyökerüket, hogy onnan, abból a rétegből kapjanak életerőt. [...] Ezeknek azután a kurzus kénytelen mindent ígérni, mindent adni, minél többet és minél jobbat [...]” Természetes ezután, hogy a „kultúrjanicsárok új légiói [...] testestől-lelkestől ennek a rendszernek hívei”.¹⁵⁷ Fábián Béla szerint pedig „a világháború után, 78 évvel azután, hogy Magyarország eltörölte a nemesi privilégiumokat, ismét

¹⁵⁴ *Uo.*, 412, 422.

¹⁵⁵ *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója*, I., Athenaeum, Budapest, 1927, 113–114.

¹⁵⁶ *Uo.*, 121.

¹⁵⁷ *KN 1927–32 I.*, 398–399.

egy osztálynak akarunk privilégiumokat adni és ez osztály keretén belül azokat, akik külföldi ösztöndíjakban, kedvezményekben részesültek, a mi kiváló, kitűnő kultuszminiszterünk még az állami állások elnyerésénél is előnyben óhajtja részesíteni”.¹⁵⁸

A sokszor jogos és helytálló kritikák dacára a „művelt közvélemény” rendkívül pozitívan és megértően fogadta a törvényt. Az annak megalkotásában döntő részt vállaló Magyary Zoltán nem sokkal a kihirdetése után, 1928 elején az akkortájt indult Magyar Szemlében, minden idők egyik talán legszínvonalasabb (reform)konzervatív folyóiratában válaszolt a jogszabályt ért vádakra. „Tisztában vagyunk már azzal, hogy itthon a kormányzat, a közegészségügy, a szociálpolitika, a közgazdaság, a mezőgazdaság, a technika, a közoktatás, tudomány és művészet minden terén és külföldön nemcsak a szoros értelemben vett külképviselet, hanem a nemzetközi élet minden terén a nemzetközi mérték szerint is helyüket megálló szakembereken múlik az ország jövő érvényesülése. A külföldön való érvényesülésnek egyik nélkülözhetetlen feltétele az alapos szakképzettségén kívül a jó nyelvismeret és kellő nyelvismerettel bíró emberek nem állnak ez idő szerint megfelelő számban rendelkezésre. És hogy a jövőben kellő számban legyenek, ez kettős feladat megoldásától függ. Egyrészt attól, hogy a külföldi nyelvek eredményes tanítása már a középiskolában biztosítva legyen, amihez kitűnő középiskolai tanárok kellenek, másrészt, hogy az arra alkalmasak a főiskolai tanulmányok alatt és után valóban vezető szakemberekké képeztesse és egyúttal idegen nyelvtudásuk is a szóban és írásban való vitatkozás készségéig kifejtessék. [...] Mindkét csoport kiképzése csak úgy lehet teljes, ha hosszabb idejű külföldi tartózkodásban van részük és ez vezette a kormányt arra, hogy a kellő számú külföldi ösztöndíjat állandóan intézményesen biztosítsa.”

Az írás kifejti, hogy a kormányzat kétféle eszközt nyújtott ehhez: a külföldi magyar intézeteket, illetve a bel- és a külföldi ösztöndíjakat. Magyary azt is aláhúzta, hogy „A komoly értelemben vett szakemberré való képzés csak az egyetemi tanulmányok befejezése után lehetséges”. Ugyanakkor a modernnyelv-szakosok esetében ez alól kivételt tettek: ők az első kiküldetésüket már az alapvizsga letétele után, harmadévesen megkezdhették, majd tanulmányaik elvégzése után – ha továbbra is kiváló eredményeket mutattak föl – akár folytathatták is.

A kollégiumokkal szembeni kifogásokat – miszerint a fiatalok így jórészt magyar környezetben vannak – az addigi tapasztalatok alapján megalapozatlanoknak tartotta. „A Collegium Hungaricumok – figyelmeztetett – nagy gonddal kiválasztott, pedagógiai tapasztalatokkal bíró igazgatónak állandó

¹⁵⁸ Uo., 424.

vezetése alatt elsősorban a megélhetés gondjaitól való teljes mentesítést biztosítják az ösztöndíjasoknak, akik ott teljesen ingyenes ellátásban és a fizetési kollégisták az önköltséget fedező díjnak befizetése ellenében teljes ellátásban részesülnek. Az ellátás annak következtében, hogy az igazgató a helyi viszonyokkal az évek során át alaposan megismerkedik, sokkal jobb, mint amilyent ugyanazért a pénzért a magára hagyott ösztöndíjas magának megszerezhetne. [...] Az ösztöndíjasok így módon a kollégiumban mindazt megkapják, ami a legbehatóbb tudományos munkásságot lehetővé teszi. Maga a tulajdonképpeni szakmunkásság természetesen nem a kollégiumban, hanem a szemináriumokban, klinikákon, kutató intézetekben vagy a könyvtárakban folyik és az ösztöndíjas a nap legnagyobb részét ezeken a helyeken, tehát egyúttal Berlinben, Bécsben németek, Rómában olaszok közt, nem pedig honfitársai közt tölti és többnyire csak este, részben ezen kívül délben, találkozik a kollégiumban magyar ösztöndíjas társaival. Ez az együttlét azonban szintén nagy előnyökkel jár egyrészt azért, mert a különféle szakmabeli ösztöndíjasoknak látókörét az együttes eszmecsere rendkívül tágítja és különösen a szellemtudományok művelőinek természettudósokkal és viszont való állandó érintkezése kölcsönösen nagyon termékeny.” Ráadásul az egymás közötti versenyt is ez ösztönzi a leginkább. További hasznót jelenthet, hogy „a kollégiumok 1-2 német, illetve olasz ifjút vesznek be étkezésre, esetleg lakás fejében a kollégiumba, hogy ezáltal a magyar beszédet megakadályozzák, valamint az a sok társadalmi összeköttetés, amit az ösztöndíjasok a kollégium nélkül megszerezni nem tudnának”.

Ezzel szemben Párizsban – állította Magyary – az ösztöndíjasok nehezen boldogulnak a kézi ösztöndíjakkal. „Megkapták itthon a kiutazás költségét és az ösztöndíj első részletét, a további részleteket pedig a párizsi magyar követség fizette ki nekik. Évközben és az év végén beszámoló jelentéseket kellett írniok, ezen felül azonban csak itthoni professzoraiktól kaphattak egy-egy általános útbaigazító szót. Ott kint küzdöttek a lakáskérdéssel, és a végén a sok különböző hírű diákhótel valamelyikében telepedtek meg. Próbálgatták a különböző vendéglőket és ritkán találták meg azt, ami jó és viszonyaikhoz képest olcsó is. A beiratkozásnál nem volt tanácsadójuk. [...] Párizsban az eddigi tapasztalatok szerint az ösztöndíjasoknak számottevő része elkalldódik, pénzével rosszul gazdálkodik, némelykor éheznek, és év végén ki nem elégítő jelentést tud csak előterjeszteni.” Mindezek miatt Magyary egyértelműen jobbnak tartotta a kollégiumi rendszert.

A törvény arról is rendelkezett, „hogy azokat az ifjakat, akik a tudományos ösztöndíjra méltóknak bizonyultak, az állami szolgálatban való alkalmazásnál előnyben kell részesíteni”, a kint töltött időt az állami szolgálatba is be kell számítani. Egyébként is – állapította meg Magyary – „az ösztöndíjasok

legnagyobb része csak akkor kapja ösztöndíját, amikor mint posztgraduált már mint tanársegéd vagy gyűjteményegyetemi tisztviselő vagy a közszolgálat valamely más szakában működő tisztviselő magát specializálta, képességeit igazolta és ennek következtében az ösztöndíjjal csak tökéletesíti magát hivatásának betöltésére, ösztöndíjának lejártá után tehát nincs állás nélkül, hanem tudásban meggyarapodva visszatérhet korábbi állásába, amelynek illetményeit is többnyire megtartotta külföldi távolléte alatt. A harmadik ok pedig, amely az ösztöndíjasok elhelyezésének biztosítására szolgál, az, hogy kiválasztásuk tervszerű tudománypolitikai program alapján történik.”

Mindebben pedig döntő szerepet kap az ösztöndíjtanács, amelynek Magyary szerint „a hivatása tehát nem kevesebb, minthogy új vezető generációt és azzal új közéleti közszellemet fejlesszen ki Magyarországon, aminek feltételei meggyőződésem szerint adva vannak. Ez természetesen idő kérdése és a hazafias közvélemény kötelessége, hogy ezt az időt a magyar ifjúság elítjének türelemmel és szeretettel megadja és az ösztöndíjtanács munkásságát megértéssel támogassa.”¹⁵⁹

Az Országos Ösztöndíjtanács megalakításával a stipendisták korábban meglehetősen esetleges kiválasztását szervezetileg és jogilag is szabályozta az 1927: XIII. tc., amely – mint később kiderült, túlzott optimizmussal – Zürichben és Párizsban újabb Collegium Hungaricumok föllállítását és az ösztöndíjkiadás további fölfuttatását is ígérte.

Az ösztöndíjtanács létrehozásával Klebelsberg nem az állami beavatkozást, sokkal inkább a szakmai szelekciót kívánta erősíteni. A protekciós lehetőségek minél szűkebbre szorítása, a külföldre kiküldött ösztöndíjasok korábbinál objektívebb kiválasztása, a különböző szakterületek Magyarországon szakemberszükségletéhez mérten arányos képviselésének biztosítása volt ezzel a legfőbb célja. Az Országos Ösztöndíjtanács feladata a „magyar tudós, művész és szakemberképzés egységes, tervszerű irányításának biztosítása végett [...], hogy

1. állandóan figyelemmel kísérje a tudományágak művelőinek megoszlását mind a szellemi, mind a természettudományok terén; [...]

2. felhívja a figyelmet olyan tehetségekre, akiknek tudományos kutatásra való kifejlesztése biztosítandó;

3. a bel- és külföldi tudományos munkálkodást állandóan figyelemmel kísérje avégből, hogy [...] az egyes tudományágak vezető tudósait vagy a legmegfelelőbb intézeteket kijelölhesse;

4. a bel- és külföldi ösztöndíjakra, továbbá a kutatási segélyekre és kiküldetésekre nézve jelöljön, illetőleg előterjesztést tegyen;

¹⁵⁹ MAGYARY Zoltán, *Vezető szakemberek képzése = Uó., A magyar tudományos nagyüzem*, 122–123.

5. a külföldi művészképző intézetekbe kiküldendő ösztöndíjasokat [...] jelölje;

6. véleményt mondjon mindazokban a Tanács hatáskörébe tartozó ügyekben, amelyeket a vallás- és közoktatásügyi vagy más miniszter elébe utal”.¹⁶⁰

A szervezeti szabályzatát az 51 665/1928. VKM. sz. rendelet értelmében kialakító – majd azt később a 17 200/1936. VKM. sz. rendelettel módosító – Országos Ösztöndíjtanács az egyetemek, a főiskolák, illetve a tudományos szervezetek és intézmények részéről kiküldött, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszter által meghívott tagjai a „szellemi és természettudományokat” egyenlő számban képviselő tudósokból és neves művészekből kerültek ki. A tanács „az Országos Magyar Gyűjteményegyetem önkormányzatának részese” volt, a Gyűjteményegyetem 1934-es, Magyar Nemzeti Múzeummá (1934:VIII. tc.) történő átszervezésével a kultuszminiszter „közvetlen rendelkezése alatt álló, javaslattevő és véleményező testület”-té vált.¹⁶¹ Húsz szakmai albizottságában tevékenykedve a két világháború közötti Magyarország valóban legkiválóbb, nemzetközi hírű tudósait és művészeit tömörítette. Elnökei Berzeviczy Albert (1927–1933), Teleki Pál (1933–1936) és az utóbbi kezelőorvosa, a neves sebészprofesszor, Bakay Lajos (1936-tól) voltak, az ügyvezető igazgatói tisztséget mindvégig a korszak történettudományának egyik meghatározó személyisége, a Klebelsberggel szoros kapcsolatban álló Domanovszky Sándor viselte. A tanács munkájában – csak néhány nevet kiemelve – Kodály Zoltán, Bartók Béla, Csók István, Szent-Györgyi Albert, Petz Gedeon, Heim Pál, Huszti József, Czettler Jenő, Gombocz Zoltán, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Korányi Sándor, Magyary Zoltán, Hajnal István, Dohnányi Ernő, Gerevich Tibor, Hutya Ferenc, Kornis Gyula, Sík Sándor, Szőnyi István, Rohringer Sándor vettek részt.¹⁶²

Az Országos Ösztöndíjtanács 1929-től minden év januárjában (addig: márciusában) közzétett pályázati hirdetései szerint a külföldi ösztöndíjakra a 35 – kivételes esetben 40 – évesnél fiatalabb kutatók, művészek és állami tisztségviselők, illetve a főiskolák és az egyetemek elsősorban nyelvszakos hallgatói jelentkezhetek.¹⁶³ Az igen részletes kérdőívet kitöltő pályázókat – mun-

¹⁶⁰ 1927:XIII. tc. 3. §: *Magyar Törvénytár. 1927. évi törvénycikkek*, jegyz. TÉRFY Gyula, Franklin, Budapest, 1928, 179–180.

¹⁶¹ A rendeleteket lásd a *Rendeletek Tára* 1928. (2031–2038) és 1936. évi (258–263) kötetekben.

¹⁶² Az ösztöndíjtanács tagjainak névsorát és az abban bekövetkezett változásokat az 1923/24. tanévtől az 1941/42. tanévig a folyamatosan megjelent *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az ... tanévben* (Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926–1944) kiadvány, valamint az 1927-től 1944-ig egy-két év (1930, 1933–34 és 1939) kihagyással – ismét megjelent *Magyarország tiszti cím- és névtára* kötetei ismertették.

¹⁶³ A pályázatokat – a pályázati feltételek részletes felsorolásával, az anyagi és egyéb juttatások pontos megjelölésével – az egyetemeken, a közgyűjteményekben és a kutatóintézetekben hirdették meg, a felhívás szövegét a Hivatalos Közlönyben és a Budapesti Közlönyben is megjelentették.

kahelyük szerint – a Gyűjteményegyetem Tanácsa, 1930-tól az Országos Természettudományi Tanács, illetve a jelölt főiskolai vagy egyetemi szaknárának véleménye alapján a kari és az egyetemi tanács minősítette. Ennek figyelembevételével terjesztették föl jóváhagyásra a kultuszminiszterhez az ösztöndíjtanács albizottságai az ösztöndíjra érdemesnek tartottak névsorát. Végül a miniszter – aki a tanács jelöltjeivel szemben csak a visszautasítás jogával élhetett – határozott a javaslatokról. A február 20-i határidővel benyújtott pályázatokról augusztusra született döntés; a külföldi ösztöndíjat elnyertek listáját nyilvánosságra hozták.¹⁶⁴

Külföldön végzett munkájáról minden ösztöndíjas összefoglaló jelentésben volt köteles beszámolni az Országos Ösztöndíjtanácsnak. Az 1924–25. tanévtől 1941–42-ig ezen jelentések alapján állították össze és adták ki rendszeresen a külföldi ösztöndíjasok névsorát és kinti tevékenységük rövid összefoglalását.¹⁶⁵ Ez az egyik legfontosabb forrásunk az ösztöndíjasokra vonatkozóan. A benne szereplő adatok, illetve a hivatalos lapokban megjelent tudósítások, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban készített statisztikák és kimutatások azonban gyakran ellentmondanak egymásnak. Ennek a következő okai lehetnek: az ösztöndíjban részesítettek nem minden esetben éltek a kedvező lehetőséggel; néha csak az egy évre följánlott ösztöndíjas helyek számát, máskor viszont kizárólag a kiküldött személyeket regisztrálták (egy egész évre szóló ösztöndíjas helyre pedig fél-fél évre ketten is kiutazhattak); másrészt egy fiatal akár két-három évig is kint tartózkodhatott, több egészéves ösztöndíjas helyet egyedül töltve így be.

Néhány jellemző adat azonban mégis kiválóan érzékelteti az akció hatékonyságát. Nagy Iván 1936-os tanulmánya szerint az 1923–24. tanévtől 1934–35-ig „a magyar állam 1109 ösztöndíjat adott ki, amihez csatlakozik 65 törvényhatósági, 293 külföldi állami és 89 ún. kézi ösztöndíj. [...] Ez alatt a 11 év alatt összesen tehát 1557 ösztöndíj adományoztatott, mégpedig a legtöbb: 371 Bécsbe, 296 Németországba, 244 Franciaországba és 216 Olaszországba. A külföldi intézetek felállításának, berendezésének és fenntartásának költségeire, valamint az ösztöndíjakra a háború után igen tekintélyes összegeket fordított a magyar kormány [...] összesen 8 175 000 pengőt.”¹⁶⁶

Egy ugyancsak 1934–35-ig bezárólag készített, ám Nagy Ivánéval szemben nem az ösztöndíjas helyek, hanem az ösztöndíjasok számát felmérő ki-

Lásd ELTE Lt. 8/b, 1802/1925–26, 218, 902, 1489/1927–28, 1460/1928–29, 1262/1929–30, 1432/1930–31, 1164/1932–33, 1140/1933–34, 1141/1935–36, 500/1937–38, 1672/1943–44.

¹⁶⁴ A Hivatalos Közlönyben és a Budapesti Közlönyben.

¹⁶⁵ A külföldi magyar intézetek működése...

¹⁶⁶ Vitéz NAGY Iván, *Magyar diákok külföldi egyetemjárása = A Collegium Hungaricum Szövetség évkönyve*, 28–29.

mutatás alapján 1167-en élvezhették a magyar állam 848, a törvényhatóságok 65, a külföldi államok és alapítványok 254 ösztöndíját. Ebből 313-an Ausztriába, 267-en Németországba, 215-en Franciaországba, 205-en Olaszországba, 115-en az Amerikai Egyesült Államokba, 74-en Nagy-Britanniába, 28-an Svájcba, 27-en Görögországba, 43-an pedig 13 egyéb országba utaztak.¹⁶⁷

Érdekességként megemlítem a Pázmány Péter Tudományegyetemen az 1929–30. tanévig készített összeállítást a bölcsészkar külföldi ösztöndíjat nyert tanszemélyzetéről, amely ékesen bizonyítja, hogy ilyen rövid idő alatt, egyetlen kar esetében is milyen komoly eredménnyel járt az ösztöndíjakció. Időrendben a következők kaptak ösztöndíjat: Egry Gyula, Angyal Dávid, Domanovszky Sándor, Horváth Jenő, Tóth Zoltán, Gárdonyi Albert, Németh Gyula, Tóth László, Szekfű Gyula, Bay Zoltán, Moravcsik Gyula, Horváth Barna, Horusitszky Ferenc, Imre Lajos, Kerényi Károly, Meszlényi Antal, Kesselyák Adorján, Erdey-Grúz Tibor, valamint az ösztöndíj elnyerése után kinevezett nyilvános rendes és rendkívüli tanárok közül Brandenstein Béla, Zambra Alajos és Lukinich Imre. Ösztöndíjas tartózkodásuk után habilitáltak: Mályusz Elemér, Miskolczy Gyula, Prohászka Lajos, Horváth Henrik, Kapossy János, Koch Sándor, Méhes Gyula, Fettich Nándor, Veres Pál, Nagy Lajos, Pigler Andor, Schay Géza, Tokody László, Fekete Lajos. Stipendiumuk után lettek tanársegédek: Lengyel Béla, Soó Rezső, Bulla Béla.¹⁶⁸

Egy 1942-es összeírás már több mint 1500 ösztöndíjast említ, és mintegy 1000 ösztöndíjas földolgozott adataiból megállapította, hogy közülük 448 bölcsész, 151 orvos, 93 jogász, 66 közgazdász, 56 hittudós, 43 építész-mérnök, 32 pedig képzőművész végzettségű volt. 219-en középiskolai tanárként vagy igazgatóként, 101-en tudományos intézeti tisztviselőként, 84-en egyetemi tanársegédként, 69-69-en orvos és gyógyszerész, illetve egyetemi tanárként, 49-en vállalati magántisztviselőként, 42-en főiskolai tanárként, 41-en lelkészként vagy hitoktatóként dolgoztak.¹⁶⁹

Schneider Mártának az Országos Ösztöndíjtanács már említett, éves jelentései alapján összeállított adatai szerint – melyek az ösztöndíjas helyek, nem pedig az ösztöndíjasok számát veszik figyelembe – 1923–24-től 1941–42-ig összesen 2558, döntő többségében – mintegy 75 százalékában – egy egész tanévre szóló ösztöndíjat adományozott a magyar állam, illetve különböző alapítványok, törvényhatóságok vagy külföldi kormányok. Az ösztöndíjasok száma az 1930–31. tanévig fokozatosan emelkedett, majd radikálisan csökkent. Olyannyira, hogy 1932–33-ban már 70 százalékkal kevesebb

¹⁶⁷ *A Collegium Hungaricum Szövetség évkönyve* statisztikai alapján: 210–212.

¹⁶⁸ ELTE Lt. 8/b 1048/1930–31.

¹⁶⁹ MNL MOL K 639 – 37 513/1942.

ösztöndíjas helyet biztosítottak, mint két évvel azelőtt. 1933-tól 1939-ig ismét növekedett-stagnált, majd a világháború kitörése miatt újra erősen megcsappant a kiutazók száma. 1941–42-től azonban – paradox módon – ismét javult a helyzet, sőt új ösztöndíjakat is kiírtak. Ezek azonban jórészt (1944–45-ben már kizárólag) a Német Birodalomba szölettek. A jelzett időszakban 619 ösztöndíj – az összes helyek egynegyede – Németországba (1938-tól, az Anschluss következtében a korábban Ausztriánál jelzett ösztöndíjakat is ide sorolták), 542 Olaszországba, 535 Ausztriába (amely, ha nem lett volna az Anschluss, vezetne a rangsorban), 335 Franciaországba, 175 az USA-ba, 148 Nagy-Britanniába, 61 Görögországba, 52 Svájcba, 86 pedig további államokba szölt.¹⁷⁰ Saját számításaim szerint a két világháború közötti időszakban összesen mintegy 1800 magyar fiatal, körülbelül 2800 esetben jutott ki különböző ösztöndíjakkal külföldre, mintegy kétharmaduk magyar állami stipendiumot kapott. (Számosan részesültek ezen kívül belföldi ösztöndíjakban is.)

Az ösztöndíjasok névsora nagyon hosszú, így csak intézményenként, önkényesen válogatva – mindenféle kommentár nélkül, ábécérendben – sorolom néhányuk nevét:

Bécsi Magyar Történelmi Intézet (1933-tól Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történelmi Kutató Intézet): Alföldi András, Bakács István János, Baranyai Béla, Baráth Tibor, Barta István, Benda Kálmán, Berlász Jenő, Bobula Ida, Csapodi Csaba, Csóka Lajos, Deér József, Domanovszky Sándor, Ember Győző, Fekete Lajos, Fekete Nagy Antal, Fleischer Gyula, Genthon István, Gyóni Mátyás, Hadnagy Albert, Hajnal István, Házi Jenő, Hermann Egyed, Illa Bálint, Jakó Zsigmond, Jánossy Dénes, Kelényi Béla Ottó, Komoróczy György, Kosáry Domokos, Komjáthy Miklós, Kumorovitz Bernát Lajos, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, Miskolczy Gyula, Mollay Károly, Paulinyi Oszkár, Perényi József, Pleidell Ambrus, Ravasz Borbála, Salacz Gábor, Sashegyi Oszkár, Sinkovics István, Steier Lajos, Szabó István, Török Pál, Váczy Péter, Zádor Anna, Zsinka Ferenc.

Bécsi Collegium Hungaricum: Barta István, Bibó István, Bogsch László, Czeglédy Károly, De Chatel Andor, Eperjesy Kálmán, Fél Edith, Fekete Nagy Antal, Gál István, Genthon István, Gyallay Pap Domokos, Horváth Barna, Kalmár János, Katona Jenő, Keresztury Dezső, Koch Sándor, Lajos Iván,

¹⁷⁰ SCHNEIDER Márta, *Magyar ösztöndíjasok külföldön = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II., szerk. BÉKÉSI Imre – JANKOVICS József – KÓSA László – NYERGES Judit, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, Budapest–Szeged, 1993, II., 876–889; UJVÁRY, *Magyar állami ösztöndíjasok*. Az 1942–43., az 1943–44. és 1944–45. tanévben kiutazottakról lásd a Hivatalos Közlöny ösztöndíjat nyertekről szóló értesítéseit, valamint: MNL MOL K 639 – 35.246 és 35.531/1942, 12.507 és 13.227/1943, 1943 –1 –12.826 (Res.), illetve 71.225, 71.484 és 72.066/1944.

Lederer Emma, Lengyel Béla, Mendöl Tibor, Mollay Károly, Pálffy Ilona, Péczely László, Sashegyi Oszkár, Szabolcsi Bence, Szendrey Ákos, Szilágyi Lóránd, Treml [Tamás] Lajos, Ujváry Dezső, Waldapfel Eszter, Zemplén Béla.

Berlini Collegium Hungaricum: Alföldi András, Asztalos Miklós, Barta János, Bay Zoltán, Bogyay Tamás, Brandenstein Béla, Bulla Béla, Erdey Grúz Tibor, Fekete Lajos, Fettich Nándor, Fitz József, Harkai Schiller Pál, Issekutz Béla, Julow Viktor, Kerék Mihály, Keresztury Dezső, Kesselyák Adorján, Kniezsa István, Koch Ferenc, Maksai Ferenc, Malán Mihály, Moór Elemér, Móra Károly, Náray-Szabó István, Németh Antal, Oroszlán Zoltán, Prohászka Lajos, Rásonyi Nagy László, Soó Rezső, Szebellédy László, Sztróckay Kálmán, Treml [Tamás] Lajos, Tuzson János, Wiczian Dezső.

Római Magyar Történelmi Intézet: Artner Edgár, Bogyay Tamás, Dercsényi Dezső, Ferdinandy Mihály, Galla Ferenc, Genthon István, Huszti József, (Koltay-)Kastner Jenő, Moravcsik Gyula, Oroszlán Zoltán, Pásztor Lajos, Tamás [korábban Treml] Lajos, Tóth László, Váczy Péter, Vanyó Tihamér, Várady Imre, Voit Pál.

Római Collegium Hungaricum (Magyar Akadémia): Aba-Novák Vilmos, Árkay Bertalan, Bardon Alfréd, Basilides Barna, Breznay József, Buday György, Buza Barnabás, Farkas Ferenc, Hincz Gyula, Iván Szilárd, Jeges Ernő, Kákay-Szabó György, Kardos Tibor, Kerényi Jenő, Kurucz Dezső, Kuzmik Lívia, Medveczky Jenő, Mészáros László, Meszlényi Antal, Nemes-sányi-Kontuly Béla, Molnár C. Pál, Patkó Károly, Pátzay Pál, Radó János Polikárp, Rónay László, Szabó Vladimir, Szentgyörgyi Kornél, Szőnyi István, Végh Ilona, Vilt Tibor.¹⁷¹

Klebelsberg tehát – legalábbis ha távlatokban, nemcsak a miniszterségére szabott szűk esztendőkből mérjük a maga elé állított célok teljesítésének mértékét – a külföldi ösztöndíjkiadás tekintetében elérte, amit elgondolt. Hiszen az általa többször emlegetett 3000-4000 főnyi, kitűnő képességű magyar elitréteg fölnevelése a mintegy 1800 ösztöndíjas kiküldésével nagyrészt megvalósult.

¹⁷¹ Az előző jegyzetekben említett forrásokon túl az ösztöndíjasok személyéről: listájukat szinte minden évben közzétették a Budapesti Közlöny, illetve – az 1932. és az 1940. év kivételével – a kultuszminisztérium hivatalos lapja, a Hivatalos Közlöny 1928 és 1943 közötti, augusztus végi számaiban is. Bécsre vonatkozóan lásd még *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet tagjainak és vendégeinek névsora 1920-tól 1932-ig*, összeáll. F[LEISCHER]. Gy[ula]. = *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történelmi Kutató Intézet évkönyve 1933*, Kertész Nyomda, Budapest, 1933, 398–412; MNL MOL K 81 – A Bécsi Magyar Történelmi Intézet tagjairól, felvételi kérelmekről tétel; MNL MOL K 636 – 702–60 (14.730/1934); MNL MOL K 639 – 3–1943–12.507, 1943–1–17.707; MNL MOL K 726 – 285–1931. Rómára lásd még: MNL MOL K 99 – 2087/1938, 2566/1939, 2826/1940; MNL MOL K 636 – 1932-36-63-3 (25.087/1936.); MNL MOL K 639 – 1942-3-35.246, 35.531, 1943-1-17.107, 1943-3-13.227; MNL MOL K 726 – 1929-441-375, 1930-266-42, 1931-384-43, 1931-44, 1933-335-49.

Klebelsberg külföldi útjai is rendszerint a Collegium Hungaricumok felépítésének, fejlesztésének ügyét szolgálták. Ennek érdekében többször is járt Bécsben, 1925-ben és 1929-ben Berlinben, 1927-ben pedig Rómában. Ugyanakkor a kulturális külpolitika klasszikus diplomáciát is segítő vagy pótló szerepét bizonyítja, hogy például 1925 decemberében Genfben, a Népszövetség ülésén a magyar kormány nevében Klebelsberg hangsúlyozta, hogy a numerus clausus-törvény rendelkezései – amelyeket egyébként ő maga nem szavazott meg 1920-ban a nemzetgyűlésben, 1928-ban pedig elérte módosítását-lazítását – csak átmenetinek tekinthetők. S talán az sem véletlen, hogy Klebelsberg külpolitikai érdeklődése és érzéke következtében többször is fölkapták külügyminiszterré történő kinevezésének – utóbb mindig tévesnek bizonyult – híré.¹⁷²

A kulturális diplomáciára a miniszterelnök, gróf Bethlen István is tudatosan épített. 1927 márciusában Klebelsberg a magyar kormányfő közelgő látogatásának előkészítésére érkezett Rómába, ahol Mussolini is fogadta, majd innen utazott tovább Nápolyba, Bolognába és Milánóba. Ez volt egyébként az első alkalom, hogy a trianoni Magyarországról *hivatalosan* látogatott külföldre egy magyar miniszter. Útjának legfőbb eredménye a Collegium Hungaricum számára a csodálatos, Borromini tervezte római korabarokk épület, a Palazzo Falconieri megszerzése volt. 1929-es berlini látogatásakor pedig Németország köztársasági elnöke, az agg Hindenburg is fogadta Klebelsberget. A miniszter a magyar kulturális és tudománypolitikáról nagy sikerű előadásokat tartott Berlinben (1925), Bécsben, Stockholmban, Turkuban és Varsóban (valamennyi: 1930). Barátságba került olasz és porosz kollégájával; az utóbbival, Carl Heinrich Beckerrel többször is találkozott Berlinben és Magyarországon, ahogyan a német tudománypolitika nagy öregjével, Friedrich Schmidt-Ott-tal is. Mindkettejükkel állandó levelezésben állt a húszas évek közepétől.¹⁷³

1925 októberében Berlinben rendkívüli szívéllyességgel és kedvességgel fogadták. Magyarország kulturális politikájáról az egyetem aulájában elmondott beszéde nagy tetszést aratott és komoly német visszhangot váltott ki. A Collegium Hungaricum új elhelyezéséről folytatott tárgyalásai szintén eredményesek voltak. A Becker és Gragger Róbert közötti legendás szakmai-baráti kapcsolat következményeként töltötte be Becker 1917-től 1933-ban bekövetkezett haláláig a berlini egyetemi Magyar Intézet Barátai Egyesületének (Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts) elnöki tisztét.

¹⁷² Lásd például a budapesti német követ, Johannes (Hanno) Graf von Welczek erről szóló, 1924. február 6-i jelentését: AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 19, Ungarische Regierung, Ministerium, Kabinett (3. 1920–12. 1924.) dosszié.

¹⁷³ UJVÁRY, *Auswirkung Preußens...*

Nem véletlen, hogy a gazdasági világválság és Becker elszigetelődése, majd halála után az egyesület nem tudta korábbi aktivitását megőrizni,¹⁷⁴ végül 1941-ben betagozódott az 1939-ben létrejött Német–Magyar Társaságba, amely a korábbi Osztrák–Magyar Társaságot is magába olvasztotta. (Előbbi párja Magyarországon az eredetileg Darányi Kálmán elnökségével alapított Magyar–Német Társaság volt.¹⁷⁵) De Becker ezért is segítette oly hatásosan és eredményesen a berlini Collegium Hungaricum 1926-ban megszerzett új palotájának átépítését is.

Becker és Klebelsberg barátsága az őket egymással megismertető Graggernek köszönhető. Becker egyébként 1926-os, csaknem egyhetes, hivatalos magyarországi látogatásáról igen részletes, a magyar viszonyok alapos ismeretéről tanúskodó, adataiban többnyire megbízható, 29 gépelt oldalas beszámolót készített, amelyet a porosz és a birodalmi miniszterek többségének, a kancellárnak és a német politikai élet legjelesebb képviselőinek is elküldött.

Rendkívül kedvező, nem politikai szimpátia alapján készült beszámolója szerint a magyar konszolidáció alapja a kultúrpolitika prioritása volt. A „kormányról és belpolitikájáról mindenesetre az az ember összbnyomása – jelentette ki Becker –, hogy sok okossággal és körültekintéssel mindent megtesz, hogy a trianoni szerződés és a háború utáni események szörnyű hatásait legyőzze, és Magyarország újjászületésének alapjait lerakja. Ez első-sorban a nagyon világosan átgondolt és szisztematikusan építkező kultúrpolitika révén történik.” Bár Horthy kezdetben titkos katonai szervezetekkel készült a „végső harcra” a trianoni békediktátum ellen, „később tudatosan csatlakozott Klebelsberg sokkal ésszerűbb és alkotó politikájához. Klebelsberg ugyanis a kulturális erősödést kerülő úton kívánja elérni – akár a szoros értelemben vett katonai érdekek megsértésével –, amikor például egy óriási budapesti laktanyát egyetemi kollégiummá épített át [minden bizonynyal a Mária Terézia laktanyába költözött Horthy Miklós Kollégiumról van szó], [...] vagy amikor arra ösztönzi a kormányzót, hogy az állami költségvetésben megüresedett századosi és őrnagyi tisztii állásokat professzori státuszokká alakítsa át, mivel gondoskodni kell néhány derék fiatal tudósról, akiket ő [pontosabban a magyar állam] képeztetett ki külföldön. De a kulturális

¹⁷⁴ Farkas Gyula már 1933. január 3-án arról tudósította Hóman Bálint minisztert, hogy „Az új esztendő súlyos gondokkal kezdjük. A Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts, mely kulturális munkánkhoz az anyagi eszközöket mindeddig megadta, széthullóban van. Azok a berlini bankvezérek, akik 15 éven át nagylelkűen támogattak, most egyrészt kénytelenek voltak teljesen visszavonulni a nyilvános szerepléstől és a nagybankok egy része állami vezetés alatt áll.” (BUI CH, CH-VKM, 1931–1937.)

¹⁷⁵ Bővebben: Bundesarchiv, Berlin [a továbbiakban: BArch] R, 61 293, 61 312, 61 313, 61 314, 61 409. Münchenben egyébként már 1929-től létezett egy Német–Magyar Társaság.

szempontokat amúgy is kiemelten kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben.”¹⁷⁶

Ugyancsak szép emlékeket őrzött Magyarországról – ahol többször, 1924 szeptemberében és 1929 júniusában is járt – a német tudománypolitika „nagy öregje”, Friedrich Schmidt-Ott, akit a budapesti tudományegyetemen 1929-ben az orvostudományok tiszteletbeli doktorává avattak, és az I. osztályú Magyar Érdemkeresztet is megkapta, személyesen a kormányzótól. Ő is úgy vélte, hogy Klebelsberg „minden törekvése azt szolgálta, hogy a trianoni békeszerződés által szétszaggatott hazájában szellemi erőkket pótolja azt a veszteséget, amelyet területében és lakosságában szenvedett Magyarország [...] Az idő előtt eltávozott, a két ország és kultúra közötti összeköttetésekért oly sokat tett, velem szemben rendkívül barátságos államfőnk csak mély gyásszal tudok emlékezni” – írta már a II. világháború után.¹⁷⁷

A weimari német köztársasággal ápolt kulturális kapcsolatok is tanúsítják Klebelsberg rátermettségét és politikai érzékét. A két állam közötti hivatalos érintkezés – hiába álltak mindketten a vesztesek oldalán és voltak a versailles-i békerendszer kárvallottjai – barátinak semmiképpen, de még korrektnek is nehezen volt nevezhető. Ellenben a kulturális-tudományos viszony – részben a történelmi előzményeknek, részben pedig az előbb jellemzett személyes kontaktusoknak köszönhetően – mintaszerű volt.

1932-ben Richard Mai is részletesen beszámolt erről. Kijelentette: „A legtöbb délkelet-európai országtól eltérően Németország Magyarországgal a háborúban és utána is folyamatos kulturális érintkezésben állt. [...] Ennek következtében Németország és Magyarország közelebb kerültek egymáshoz, mint korábban bármikor. Míg a múltban Magyarország kizárólag Bécs közvetítésével fogadta a német szellemi javakat, manapság ezek nem csekély hányada már Németországból érkezik.” Állítását számos ténnyel támasztotta alá. Kiemelte, hogy a német filmben, a zenei és a színházi életben, a sajtóban és a rádióban igen sok magyar dolgozik. (Igaz, arról nem szólt, hogy

¹⁷⁶ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [a továbbiakban: GStA PK], VI HA NI C. H. Becker, 1808. A dokumentumot teljes terjedelmében közli: UJVÁRY Gábor, *Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról*, *Lymbus – Magyarságtudományi Közlemények* (Balassi Bálint Intézet – Magyar Országos Levéltár – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest) 2006, 279–305, az idézet: 293–294.

¹⁷⁷ Friedrich Schmidt-Ott, *Erlebtes und Erstrebtes. 1860–1950*, Steiner, Wiesbaden, 1952, 214. Lásd még *Uo.*, 214–217 és 266–275. 1924. szeptemberi útjáról tudósít: AA PA, 65 521, *Welczek budapesti követ távirata Schmidt-Ott rendkívül szíves fogadtatásáról*, 1924. szeptember 17. (VI 14 035B); *Der Präsident der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft in Budapest. Vortrag Dr. Schmidt-Otts*, *Pester Lloyd Abendblatt* 29. September 1924; *Deutsche und ungarische Wissenschaft*, *Weser-Zeitung* (Bremen) 1924. szeptember 30. Az érdemkereszt átadásáról: MNL MOL. K 27, 1928. június 28-i ülés, 17. napirendi pont.

egy részük emigráns.) A magyarországi németek – általa jogosnak ítélt – nemzetiségi sérelmeinek kivételével példásnak tartotta a kulturális kapcsolatokat. Megemlítette, hogy a német nyelvet minden magyar középiskolában oktatják, a budapesti német birodalmi iskola diákjainak a fele magyar, és alig van olyan előkelő magyar család, amelyben ne lenne német nevelőnő. Ezen kívül is sokan tanulnak Magyarországon németül, Németországban pedig a berlini, a müncheni és a lipcsei egyetemeken birkózhatnak a magyar nyelvvel a német fiatalok – e három univerzitáson magyarországi lektorok is tevékenykednek. Magyarországon valamennyi tudományegyetemen működik német tanszék, mindegyiken dolgoznak Németországból érkezett lektorok.

Megemlítette, hogy a magyar állam fenntartotta berlini Collegium Hungaricum és a berlini egyetem – porosz állami kezelésben lévő – Magyar Intézete mellett Greifswald, Lipcse és Boroszló (Breslau, ma Wrocław) egyetemein oktatnak még olyan tárgyakat, amelyeknek hungarológiai vonatkozásai vannak. Beszámolója szerint a tudományos kapcsolatok rendkívül sokszínűek és szorosak a két ország közt: csak a Magyar Orvosi Társaságnak 20 német levelező tagja volt. A háború után elsősorú nemzetközi kongresszusokat szervező Német Gyermekeorvosok Egyesülete Budapesten tartotta egyik éves közgyűlését. Jó néhány magyar tudós élt és oktatott Németországban, 1929 kora nyarán és őszén pedig tudóscsere-hetet is rendeztek: 23 magyar professzor utazott Boroszlóba, majd 32 boroszlói Budapestre, úgy, hogy a magyarok Boroszlóban, a boroszlóiak pedig Budapesten oktattak. Az évente kiosztott 160 magyar állami ösztöndíjből 70-et a Német Birodalomban használtak föl, ami megint csak a német–magyar tudományos érintkezés fontosságát igazolta. Emellett az akkor alapított Alexander-von-Humboldt-Stiftung évi két helyet biztosított magyarok fiataloknak, a Deutscher Akademischer Austauschdienst pedig három németet küldött Magyarországra és három magyart fogadott.

Összegzése szerint számos olyan egyesület és szervezet működött Magyarországon és Németországban, amelynek célja a két ország közötti kapcsolatok elmélyítése volt. Richard Mai számvetésében arról is megemlékezett, hogy a könyvforgalom igen jelentős a két nemzet közt, bár nyilván sokkal fontosabb volt a német(ből fordított) kötetek magyarországi forgalmazása, mint fordítva. A német nyelvű sajtó gazdag volt Magyarországon, s valamennyi jelentős magyar napilap saját tudósítóval bírt a Birodalomban, sok német újság pedig Magyarországon. Ugyanakkor kevésbé öröndetesnek tartotta, hogy a Magyarországról szóló tudósítások jó része a baloldali szimpátiájú, elsősorban a magyar emigráns forrásokból táplálkozó, bécsi sajtón keresztül érkezett Németországba, amiből következően gyakran tendenciózus és

téves híreket kapott a német közönség (például a fehérterrorról, a frankhamisítási ügyről, a királykérdésről, a magyarországi németek helyzetéről). Mai tiszteletet parancsolónak találta, hogy a magyar zene és színházművészet milyen bőségben van jelen a korabeli Németországban. Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc, Lehár Ferenc, Kálmán Imre, Ábrahám Pál, Dohnányi Ernő, Hubay Jenő, Kodály Zoltán és Bartók Béla igen népszerűek, de számos előadóművészt is említett még mellettük. A filméletben Bolváry Géza rendező, Nagy Katalin, Esterházy Márta, Eggerth Márta, Verebes Ernő, Halmay Tibor nevét emelte ki.

Részletes felsorolásában megemlékezett a kapcsolatokban jelentős szerepet betöltő személyekről, intézményekről, egyesületekről stb. (Hozzáteszem: a kulturális-tudományos összeköttetésekre vonatkozóan berlini kutatásaim során ennél még jóval több levéltári forrásra, újságcikkre stb. akadtam a berlini Szövetségi és Külügyi Levéltárban valamint a Porosz Kulturális Javak Levéltárban – mindez azonban egy külön kötet témája lesz a közeljövőben.) Összegzésként Mai leszögezte: „Magyarország a példa arra, hogy egy kisebb kultúrkör kiválóan és őszintén együttműködhet egy nagyobbal, anélkül, hogy önállósága károsodna, sőt a hatóköre sokszorosára bővíthet ezáltal.”¹⁷⁸

Egy nem sokkal Mai írása előtt – 1930 novemberében –, a magyar–német kapcsolatokról született német külügyi feljegyzés kiemelte, hogy Klebelsberg céltudatos kultúrpolitikája révén az állami költségvetés mintegy 15%-át fordítják kulturális célokra (ez ugyan enyhe túlzás volt, hiszen a büdzséből való részesedés ekkor „csak” valamivel 10% fölötti volt). Mai véleménye szerint – mivel egyik fő célja a magyar nemzeti kultúra európai kultúrkörbe való minél szervezettebb beillesztése – a Közép-Európa német nyelvű országai-val való kapcsolatok elsőrendűen fontosak Klebelsbergnek. Emellett – szolt a helyzetértékelés – ekkoriban csak Olaszországgal és Franciaországgal igazán élénkek Magyarország kulturális összeköttetései. Olaszország esetében ezek kölcsönös jóakaraton nyugszanak, Franciaországban viszont inkább a francia, mint a magyar kormány fáradozásain. A lengyel, a finn és az egyéb érintkezések ezekhez képest harmadrangúak. A magyar kormány három Collegium Hungaricumot (Bécs, Berlin és Róma – a részben ilyen típusú párizsit nem említi a jelentés), két lektori helyet (Dorpat, azaz Tartu és Helsinki) tart fenn, ezen kívül állami ösztöndíjakat ad Ausztriába, Németországba, Olaszországba valamint Franciaországba, Nagy-Britanniába és Svájcba. 1929 novemberében az olasz miniszter látogatott Budapestre, s nyilván ez

¹⁷⁸ Richard MAI, *Südosteuropa und die deutsche Kultur. Ein Beitrag zur internationalen Kulturpolitik = Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstag*, szerk. H[einrich]. KONEN – J[ohann]. P[eter]. STEFFES, Gilde-Verlag Köln, 1932, 443–469. Magyarországról: 448–465, az idézet: 448, 455.

is hozzájárult ahhoz, hogy – nemsokára más nyelvek mellett – a középiskolákban az olasz is a kötelezően választhatóak közé került. Emellett az olasz kormány támogatja a nyelvkurzusokon való részvételt és a kölcsönös diákcsere-t, a budapesti egyetemen pedig Olasz Intézet működik. Franciaország neves művészeket és tudósokat küld Magyarországra előadásokat tartani, és nyelvtanfolyamokat is finanszíroz. Ezekben azonban – hasonlóan az olaszokéhoz – jóval kevesebben vesznek részt, mint a német kurzusokon. Franciaországban 20 magyar állami és 40, a magyar városok által kiküldött ösztöndíjas tartózkodik.

Az elemzés szerint Klebelsberg 1930 májusában ugyan Varsóba utazott, és ott Lengyelország szláv népek közötti vezető szerepéről tartott előadást – amellett, hogy magyar újságírók, tisztviselők, múzeumigazgatók is számos szakmai kirándulást tettek Lengyelországba, lengyel történészek pedig Magyarországra –, ám a két állam között folyamatosan működő, intézményes kulturális összeköttetések még sincsenek. Finnország viszont éppen ekkoriban kezdeményezte, hogy állítsanak föl egy bizottságot, amely a tudósok cse-reútjait és a finnugor nyelvtudomány közös kutatását szervezné, Svédország pedig 1929-ben szervezett egy magyar művészeti kiállítást valamint svéd–magyar társaságot is alapítottak.

A magyarországi német kulturális intézmények iránt határozott az érdeklődés – alapította meg a beszámoló. A budapesti Német Iskolába (Deutsche Schule) jórészt a magyar értelmiség és a felső tisztviselő réteg 500 gyermeke jár. A Birodalom által támogatott német nyelvtanfolyamok – melyekhez a helyiségeket Budapest főváros biztosítja – évente 1500 hallgatót fogadnak, a középiskolákban pedig kötelező németül tanulni. A mintegy 30 ösztöndíjast fogadó berlini Collegium Hungaricum „igazgatója, dr. Tamedly vezetésével a tudományos és a társas élet központja lett, bázisa a német és a magyar tudományos körök közötti személyes kapcsolatok ápolásának”, tevékenységét a Külügyi Hivatal és a Porosz Kultuszminisztérium is támogatja. A berlini tudományegyetem Magyar Intézete Farkas Gyula vezetésével kiváló magyar személyiségek tartotta előadásokat is szervez, Breslau és Budapest egyetemei vendégelőadókat küldenek egymáshoz.

A budapesti német követség és a magyar kultuszminisztérium együttműködésével valamennyi magyar tudományegyetemen (Budapest, Debrecen, Pécs, Szeged) német lektorátust alapítottak az előző esztendőkből. A budapesti lektor a – németországi tanulmányokra és a német kultúra iránti megértésre buzdító, tudományos programokat is szervező – Német–Magyar Akadémiai Irodát (Deutsch–ungarische akademische Auskunftsstelle) is működteti. A lektorok a fizetésükhöz hozzájárulást kapnak a német Külügyi

Hivataltól. Magyar kívánságra 1929-ben magyar lektorátust nyitottak a müncheni egyetemen is.

Az összeállítás megemlítette, hogy az Alexander von Humboldt-Stiftung évek óta négy magyar fiatalnak biztosít ösztöndíjat, akiket a magyar Országos Ösztöndíjtanács választhat ki a jelentkezők közül. Más országok lakosságszámához mérten ez magas számnak bizonyult. A Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft magyar tudósokkal ápolt gyümölcsöző együttműködését is jó példaként emelték ki az elemzők.¹⁷⁹

A szinte ugyanekkor, 1930 novemberének végén Berlinbe látogató Bethlen István miniszterelnök egy müncheni lapnak a magyar–német kulturális kapcsolatokról adott és vezető helyen közölt írásában hangsúlyozta, hogy a német kultúra milyen erős hatással volt a magyarra. Arra is felhívta a figyelmet, hogy „Legutóbbi utazásaimon, amelyek Rómába, Londonba, Párizsba és Genfbe vezettek, mindenütt elégtétellel állapíthattam meg, hogy azok a magyar fiatalok, akik ezekben az országokban végzik tanulmányaikat, szeretettel és lelkesedéssel közelednek az őket körbevevő idegen kultúrákhoz, de ez sehol sem történik olyan örömmel és odaadással, mint éppen Németországban, amiről Berlinben alaposan meggyőződhettem. [...] Ennek a jelenségnek az okai – nyugodtan mondhatom – a két kultúra régi rokonságában rejlenek, melyet generációkon át mindig újra elismernek és megerősítenek. Ezért is küldjük a fiainkat Bécsbe, Münchenbe és Berlinbe, a német szellemiség ragyogó központjaiba, és nyilván ez az oka annak, hogy kiváló munkatársam, Klebelsberg gróf szoros kapcsolatokat ápol a német oktatási élet vezető képviselőivel, és annak is, hogy jelentős anyagi áldozatokat hozva kollégiumokat és tudományos intézményeket tartunk fenn Bécsben és Berlinben.”¹⁸⁰

Bethlen szavai nemcsak arról tanúskodtak, hogy Klebelsberg kulturális külpolitikai törekvéseivel mindenben egyetértett, de kettejük szoros kapcsolatát is sejtették. Megalapozottan állíthatom: Bethlen István miniszterelnöksége és konszolidációs programja elképzelhetetlen lett volna Klebelsberg Kuno nélkül, ugyanakkor Klebelsberg nagy ívű és messzire tekintő kultúrpolitikájának részbeni megvalósulását is bajosan lehetne Bethlen támogatása nélkül, önmagában értelmezni. Nyilván nem véletlen, hogy Bethlen minisz-

¹⁷⁹ AA PA, R 61 167, Dr. Krümmer budapesti követségi titkár feljegyzése, 1930. november 17. Ennél korábbi, de hasonló, ismeretlen által készített, 9 oldalas feljegyzés Magyarország kultúrpolitikájáról és annak külföldi kapcsolatairól: AA PA, R 61 212, 1928. január 5. Ugyanezt elemzi: AA PA, R 61 212, Hans von Schoen követ a Külügyi Hivatalnak, 1929. március 27., 1930. június 4. és egyéb dokumentumok, ugyanebben az állagban.

¹⁸⁰ Stefan BETHLEN, *Deutsch-ungarische Kulturbeziehungen*, Münchner Neueste Nachrichten 1930. november 24., 1–2. Minderről a birodalmi kormány müncheni képvisellete azonnal tájékoztatta a Birodalmi Kancellária útján a Külügyi Hivatalt (AA PA, R 61 167, 1930. november 25.).

terelnökségének (1921–1931) időszakát már az 1930-as évek közepén is többen Bethlen–Klebelsberg-érának nevezték.¹⁸¹

Hosszan időzhetnek még az Olaszországgal folytatott kulturális cserekapcsolatok felidézésénél: itt a képző- és az iparművészeti, valamint az építészeti hatások voltak a meghatározóak, mindenekelőtt a római Magyar Akadémián ösztöndíjasként dolgozó művészek munkásságában. Ennek eredményeként jött létre a sokféle stílusirányzatot felmutató római iskola, a 20. századi magyar művészeti élet egyik legfontosabb – bár egymáshoz csak laza szálakkal, többnyire az „ösztöndíjasság” révén kötődő – csoportosulása. Az iskolát teremtő Gerevich Tibornak volt köszönhető az egyik legnagyobb magyar siker a két világháború közötti kulturális diplomáciában: 1926-ban ugyanis a párizsi Jóvátételi Bizottság előtti – több éven át húzódó – nemzetközi perben Romániával szemben Magyarországnak ítélték a nagyváradi Ipolyi Arnold-gyűjteményt, az Esztergomi Keresztény Múzeum későbbi törzsanyagát.¹⁸²

Ugyancsak 1926-ban, Ausztriához fűződik a magyar kultúrdiplomácia húszas évekbeli talán legnagyobb fegyverténye, az 1926 májusában aláírt és 1927. január 1-jén életbe lépett, titkos, mindmáig érvényben lévő badeni levéltári egyezmény. Ennek megkötésében kulcsszerepet játszottak a bécsi központi levéltárakban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv és Hofkammerarchiv) dolgozó magyar történész-levéltárosok, Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc, illetve a Bécsi Magyar Történeti Intézetet vezető Károlyi Árpád, aki 1909 és 1913 között a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatója is volt. A badeni szerződés valószínűleg példa nélküli a nemzetközi megállapodások sorában, hiszen egy történeti értékében rendkívül becses, a levéltárosok és történészek nemzedékeinek hosszú időre szorgos kutatómunkát biztosító iratanyagot nyilvánított Ausztria és Magyarország közös szellemi tulajdonává.¹⁸³

Néhány esztendővel később, a múzeumi és a könyvtári területet érintő 1932. november 27-i – a hivatalos közlönyben csak 1934. március 17-én megjelent – velencei egyezményben is hasonló rendelkezéseket fogadtak el. Ennek mellékleteként tételesen felsorolták azon műkincseket, kódexeket stb., amelyeket a két állam kiszolgáltatót egymásnak. Az osztrákok által átadott

¹⁸¹ Erről újabban lásd UJVÁRY Gábor, *A magyar kultúra aranykora. Bethlen István és Klebelsberg Kuno*, Rubicon 2013/12., 60–67.

¹⁸² Bővebben lásd UJVÁRY Gábor, *Két dudás egy csárdában. Hóman Bálint és Gerevich Tibor barátságának első évei = Történelmi áttértekés*, 165–201.

¹⁸³ RESS Imre, *A bécsi levéltárak szétválasztásának kérdése 1918–1919-ben*, Levéltári Közlemények 1987/1–2.; Uő., *Nemzeti levéltári vagyon – közös szellemi tulajdon. A bécsi magyar levéltári delegáció szerepe a határokon átnyúló levéltári problémák megoldásában*, Levéltári Szemle 1988/1.; Uő., *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni levéltári egyezmény létrejötte (1918–1926)*, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008.

anyag természetesen a sokszorososa volt a Magyarországtól visszaszolgáltattoknak. Több mint harminc kódex, köztük 16 hiteles corvina, sok-sok értékes kézirat, rengeteg festmény, szobor, páncélzat, fegyver és egyéb műtárgy került vissza Magyarországra. Ezeket a kincseket 1933-ban reprezentatív kiállításon mutatták be a Nemzeti Múzeumban.¹⁸⁴

Ugyanakkor – elsősorban a császári és királyi ház hitbizományi gyűjteményének részeként – számos, szintén közös szellemi tulajdonként megjelölt könyvtári és múzeumi anyag maradt Bécsben. Ezek sorsát ugyanúgy szabályozták, mint a levéltári aktákét: a „közös” múzeumi anyagért a magyar múzeumi megbízott is felelős volt.¹⁸⁵ 1935-től egyébként a Collegium Hungaricum és a Gróf Klebelsberg Kuno Bécsi Történetkutató Intézet igazgatói tisztét, a levéltári és a könyvtári-múzeumi delegáció vezetését egyetlen kiküldött: Miskolczy Gyula, a kiváló történész töltötte be. (Míg a levéltári megállapodás napjainkig is érvényes, a múzeumi és könyvtári egyezményről 1948 után, Miskolczynak az igazgatóságából való kényszerű távozását követően „megfeledektek”.)

További példákat is lehet említeni: a Rockefeller Alapítvánnyal létrejött kapcsolatot, az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ szerteágazó nemzetközi tevékenységét, a Magyarországon szervezett nemzetközi kongresszusokat, illetve a magyarok részvételét a külföldi kongresszusokon. A törekvést a finnugor, az északi és a balti népekkel való kulturális érintkezések elmélyítésére, a különböző, a két ország közötti kulturális-tudományos egyesületek születését, a német, az osztrák és az olasz irány mellett a francia, az angol és a tengerentúli összeköttetések erősítésére tett kísérleteket stb. Vagy akár a Nemzetek Szövetsége által 1922-ben létrehozott Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságában (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle) és az annak 1925-től működő párizsi irodájában való magyar részvételt. A bizottságban Tormay Cécile, Teleki Pál, majd Kerékjártó Béla képviselte Magyarországot, de az irodalmi és művészeti albizottságnak Bartók Béla is tagja volt.¹⁸⁶

Mindezek egyértelműen tanúsítják, hogy Klebelsberg, majd később Hóman Bálint is a nemzetközi kulturális érintkezésben a több irányú tájé-

¹⁸⁴ A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban, először HÓMAN Bálint, bev. PETROVICS Elek, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1933.

¹⁸⁵ Erről lásd Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv [a továbbiakban: ÖStA AdR, NPA], Liasse Österreich 33/35., mindenekelőtt a következő iratok: 22.315–13/1933 (ebben az egyezmény szövege és – ennek mellékleteként – az Ausztriától visszakapott kódexek és múzeumi tárgyak jegyzéke is megtalálható), 23.522–13/1933, 54.810–13/1934, 34.610–13/1936, 39.638–13/1936.

¹⁸⁶ BALOGH Jenő, *A Szellemi Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának működése = Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai. A VI. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai*, közzéteszi vitéz KERESZTES-FISCHER Ferenc, szerk. MÁRTONFFY Károly, Állami Nyomda, Budapest, 1941, 861–866.

kozódás hívei voltak, a tudomány és a művészet ügyét egységben látták és kezelték. Fő céljuk a helyét a nemzetközi porondon is megtaláló és tárgyalóképes magyar tudományos, művészeti és köztisztviselői elit – külföldi továbbképzés segítségével történő – felnevelése, a magyar kultúra minél szélesebb körű megismertetése, ennek révén pedig Magyarország nemzetközi helyzetének és pozíciójának javítása volt. Átgondolt, nagy ívű programjuk még akkor is sikeres volt, ha a korszerűtlen magyar társadalomban a korszerű eszközökkel dolgozó kulturális politikának a lehetőségei korlátozottak maradtak. (Hozzáteve persze: ennek a sokak által olyannyira elmaradottnak és feudálisnak tekintett, két világháború közötti Magyarországnak a nemzetközi mutatói sok tekintetben jóval kedvezőbbek voltak, mint a maiak.¹⁸⁷)

Napjainkban, ha erről a korszakról beszélnek, sokan csak a tanácsköztársaság után – elsősorban 1918–1919-es politikai szerepük, részben pedig a numerus clausus miatt – emigrációba kényszerített vagy az azt önként vállaló tudósokat és művészeket emlegetik nemzetközileg elismert értelmiségiekként. Pedig bármennyire is helytelen és szomorú volt is ezen kiválóságok elengedése és elűzése, paradox módon az a helyzet állt elő, hogy ők sokkal kedvezőbb anyagi körülmények között, lényegesen jobban felszerelt tudományos intézményekben, műhelyekben, laboratóriumokban érhatték el nagyszerű eredményeiket, mint magyarországi társaik. Ezek az emigráns és külföldön dolgozó, kiváló magyar elmék ugyan nagyon hiányoztak a trianoni Magyarországnak, ám ennek ellenére is kijelenthetjük, hogy – minden negatívum dacára – a két világháború közötti időszak még az ő hiányukkal együtt is a magyar kultúra és tudomány „aranykorának” számított. Mindez jórészt éppen Klebelsberg és Hóman tudatos építkezésének, koncepciózus elitnevelési gyakorlatának köszönhető, és az is elmondható, hogy a magyar tudományosság és művészet meghatározó, nemzetközileg ismert és elfogadott alakjai még jóval Klebelsberg halála és Hóman leköszönése után, idehaza a sztálini diktatúra és a kádári konszolidáció idején is, külföldön pedig az 1945 utáni, új emigrációban abból a körből kerültek ki, amelyet a szervezett külföldi ösztöndíjakcióval ők neveltek fel, és teremtettek meg számukra a külföldi tanulás lehetőségét.

A kulturális külpolitika azonban a húszas években nem kizárólag a magyar állam létesítette magyar intézetekhez kötődött. Itt csak utalok arra, hogy a külföldi magyarságnak a magyar állam általi felkarolása, összefogása és támogatása is ebben az időben kezdődött. A Külföldi Magyarok Szövetsége és a Külföldi Magyarság (1920–1925) című lap 1920-as elindításával, különböző adományokkal, könyvkiadásokkal, majd a Magyarok Világszövetsége

¹⁸⁷ Vö. UJVÁRY, *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája*.

1938-as megalapításával igyekeztek ápolni és erősíteni az óhaza iránti érzéseket és a magyar identitást. E szempontból persze komoly nehézségeket okozott a meglehetősen befolyásos, 1918–1919-es baloldali emigráció, amely eleve élesen szemben állt – és másokat is igyekezett szembeállítani – bármiféle olyan kezdeményezéssel, amely a „Horthy-Magyarországról” indult. A kétoldalú kulturális és tudományos kapcsolatokat pedig olyan társaságok élénkítették és mélyítették el, mint az 1920-tól működő Corvin Mátyás Magyar–Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület, az 1925-ben létrejött Finn–Észt–Magyar Szövetség vagy a finnugor tanügyi kongresszusok 1921-ben induló sorozata, melyek közül az 1928. évi Budapesti rendezték. Ez nem volt véletlen, hiszen a nyelvrokonaink, illetve a vélt turáni, keleti, sőt távol-keleti „fajrokonaink” iránti érdeklődés az egész korszakban igen erős volt, részben a 19. század utolsó harmadában megindult őshaza-keresés és az Akadémián dúló eredetkutatásról, nyelvi hovatarozásunkról folyó viták hagyományaként, mindenekelőtt azonban mégis a trianoni békét követő, a Nyugatról való kiábrándulás következményeként.¹⁸⁸

Mindezeknél azonban jóval fontosabbak voltak a külföldi, magyar vonatkozású tárgyakat oktató egyetemi tanszékek és lektorátusok, melyeknek működésébe Magyarország ugyan az előzőekénél sokkal kevésbé szólhatott bele, ám szervezett támogatásukkal mégis lehetőség nyílt valamiféle befolyás megszerzésére. S mivel ezek külföldi alapítású intézmények voltak, a kultúrán keresztül gyakorolt politikai propaganda vádjá sem fogalmazódott meg velük szemben – ahogyan ez néha a külföldi magyar intézetek esetében bizony megtörtént. (Annak ellenére, hogy Klebelsberg és Hóman igenis komolyan gondolta, hogy a tudománypolitikában – s ezek az intézetek mindenekelőtt tudománypolitikai és elitképzési célokat szolgáltak – minél több legyen a tudomány, és minél kevesebb a politika.)

E szempontból érdekes volt a Magyar Külügyi Társaság húszas évek eleji kezdeményezése, amely a berlini egyetem Magyar Intézetének mintájára javasolta külföldi magyar tanszékek létesítését. Felismerték ugyanis, hogy komoly politikai hatása lehet e tanszékeknek Magyarország elszigetelt nemzetközi helyzetében:

„Ehhez nagy állami hozzájárulások nem okvetlen szükségesek, üdvös hatásúak, ha megadhatók, de az ország mai nehéz helyzetében ez intézeteket főleg társadalmi úton és pedig a külföldi egyetemek és a külföldi magyarság hozzájárulásával kell megszerveznünk és fenntartanunk.

¹⁸⁸ Kiváló példákat hoz mindezekről a húszas évekből PRITZ Pál, *Magyar diplomácia a két világháború között*, 241–275. A külföldi magyarokkal ápolt kapcsolatokról részletesen lásd HALÁCSY Dezső, *A világ magyarságáért*, szerzői kiadás, Budapest, 1944. A 19. századi előzményekről: PUSZTAY János, *Az „ugor-török háború” után*, Magvető, Budapest, 1977.

Úgy képzelem a Magyar Intézetek szervezetét, hogy lehetőleg minden állam fővárosában, lehetőleg az ottani egyetemmel kapcsolatban egy-egy gondosan kiválasztott, minden tekintetben megbízható, teljesen magyar érzelmű, alaposan képzett, kifogástalan jellemű, modern gondolkodású, széles látókörű, energikus tanár neveztessek ki ajánlatunkra az ottani egyetem által. [...] Az illető tanárokat lehetőleg az illető külföldi egyetemek fizessék és lehetőleg azok is járuljanak hozzá az intézetek költségeihez; a szükséges pótlásokat az illető országok vagyonosabb magyar eredetű polgárai adományozzák. [...] A tervezett intézetek függetlenek legyenek a követségektől, de a lehető legjobb viszonyban és egyetértésben velük.”¹⁸⁹

A javaslatot egyébként a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarai tanácsulése is tárgyalta, azt ajánlva, hogy az egyetemi tanács „a külügyi társaság memorandumát tegye magáévá és illetékes helyen ennek megvalósítását támogassa”. Ugyanakkor kikötötték volna, hogy „a kérdéses tudományos állásokra való jelölésben” az egyetem „illetékes karai döntsének”.¹⁹⁰

Kétségtelen, a Külügyi Társaság tervezetét kissé utópikusnak ítélnék, hiszen nem igazán tűnik életszerűnek, hogy a külföldi egyetemek éppen a társaság ajánlatára vártak volna, hogy „teljesen magyar érzelmű” professzorokat nevezhessenek ki az általuk finanszírozandó katedrára. Ráadásul az egyetem igénybejelentése a tanári helyek kijelölésére magában hordta a társaság és az univerzitás közötti konfliktus lehetőségét. Ugyanakkor az alapgondolat – azaz magyar vonatkozású tárgyakat oktató egyetemi tanszékek létesítése – kivitelezésére az 1920-as években is történtek kísérletek. Ezek részbeni megvalósítására azonban már a harmincas évekhez köthető. A húszas évek a külföldi magyar intézetek, a harmincasok pedig a külföldi magyar tanszékek és lektorátusok alapításának időszaka volt. A két évtized kulturális politikájára két nagy hatású személyiség, Klebelsberg Kuno és a kiváló középkortörténész, Hóman Bálint nyomta rá a bélyegét. Kilenc-kilenc évig tartó miniszterségük alatt lehetőségük nyílt programjaik legalább részbeni kifuttatására és megvalósítására, azok eredményeinek, sikereinek betakarítására és politikai tőkévé kovácsolására, kudarcaik feledtetésére, ballépéseik kijavítására.¹⁹¹

Hóman Bálint – Klebelsberghez hasonlóan – szintén nagy jelentőséget tulajdonított a külföldi Collegium Hungaricumoknak, tanszékeknek és lektorátusoknak. „Elvi tekintetben” azonban nem volt barátja a Collegium Hungaricumokhoz kötött ösztöndíjaknak. Úgy gondolta, hogy a magyarok ottani összezártsága inkább hátrány, mint előny a nyelvtanulás és a minél

¹⁸⁹ ELTE Lt., 8/b. 2144/1922–23.

¹⁹⁰ ELTE Lt., 8/a. 28. köt., 1923. június 1-jei V. rendes ülés, 3. napirendi pont.

¹⁹¹ Bővebben: UJVÁRY, *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája*.

önállóbb külföldi életvitel szempontjából. A Collegiumokat fenntartotta ugyan, de nem fejlesztette tovább. A képviselőház 1933. május 31-i ülésén kijelentette: „Kénytelen vagyok megemlíteni, hogy elvi tekintetben nem vagyok barátja a kollégiumi rendszernek. Ha rajtam állna: a szabad ösztöndíjak rendszere mellett döntenék (*élénk helyeslés és taps a baloldalon*), mert én a nyelvkészség elsajátítása s az illető ország megismerése szempontjából fontosabbnak és helyesebbnek tartom a szabad ösztöndíjakat. Mivel azonban a kollégiumok már megvannak, ez idő szerint nem kívánok ennek az elvi álláspontomnak érvényt szerezni.”¹⁹² A magyar tanszékek és lektorátusok támogatására viszont annál nagyobb gondot fordított Hóman. Többségük az ő minisztersége alatt jött létre, magyar segítséggel. Neki köszönhető a külföldi magyar intézményrendszer teljes kiépülése, és a hungarológia hazai háttérbázisa is az ő idejében alakult ki.

A kulturális külpolitikában már Klebelsberg alatt is az osztrák–német–olasz orientáció érvényesült, mivel szellemi érintkezéseink mindig is ezekkel a népekkel voltak a legélénkebbek, a Magyarország geopolitikai helyzetéből adódó történelmi, kulturális és tudományos kapcsolatoknak megfelelően. Ugyanakkor még az egyértelműen németbarátnak ismert – ám éppen a kulturális külpolitika területén a németekkel többször is szembekerülő – Hóman is komoly és részben sikeres kísérleteket tett más irányú: francia, amerikai, angol kapcsolatok kiépítésére, fejlesztésére. 1937–38-ban géppel írott jegyzeteiben is utalt ezek fontosságára: „Kultúregyezmények rendszere. Francia, angol, amerikai, svéd, török, belga, hollandi, lett kapcsolatok” – emlékeztette magát.¹⁹³ Népbíróági perében, 1946. március 18-án pedig a következőképpen nyilatkozott: „Mint miniszter arra törekedtem kinevezésemtől, hogy az országot a német szellemi rabszolgaságtól függetleníve a Németországgal nem is barátságtalan, de [az 1930-as évek első felében] ellenséges viszonyban álló Olaszországgal, továbbá Ausztriával és Lengyelországgal keressek kapcsolatot. Egymás után kötöttem ezekkel az országokkal a kulturális egyezményeket, és csak 1936 júliusában, amikor már nem lehetett elkerülni, kötöttem meg a kulturális egyezményt Németországgal. Ugyancsak megkötöttem egy egyezményt Bulgáriával és előkészítettem Jugoszláviával. Ez utóbbi, sajnos, az események következtében dugába dőlt. Ugyancsak kerestem kapcsolatot Anglia és Amerika felé, de ezek puhatolózásomra azt a választ adták, hogy nem kötnek ilyen egyezményt más államokkal.”¹⁹⁴

¹⁹² HÓMAN Bálint, *Művelődéspolitikai*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 138–139.

¹⁹³ OSZKK Fol. Hung. 3084.

¹⁹⁴ Budapest Főváros Levéltára [a továbbiakban: BFL] XXV. 1/a. Budapesti Népbíróági iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946.

Hómannak ráadásul történetileg megalapozott, kidolgozott külpolitikai koncepciója volt, amelyben a kulturális javak cseréje is komoly szerepet kapott. Klebelsberg esetében viszont – legalábbis gondosan kifejtett és alaposan megírt formában – mindez hiányzott. Hóman írta a mindmáig egyik legkiválóbb magyar külpolitika-történeti vagy inkább történetpolitikai esszéjét, az 1945-ben indexre került *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* (1931), amelyben a több irányú magyar tájékozódás mellett érvelt: „A magyar külpolitika ezeréves történetén végigpillantva négy történeti koncepciót látunk egymással váltakozva fel-felbukkanni.

A keleti orientációnak egyik módja, a XII. században rövid ideig kísértő bizánci s a XVIII. századi Erdélyben kényszerűségből követett török orientáció példájára az orosz hatalommal vagy annak bármely exponensével kötött szövetség, a történet tanúsága szerint természetellenes és történetietlen [...]” Klebelsberg véleményéhez nagyon hasonlóan úgy vélte: „A »turáni« orientációnak viszont a mai elhelyezkedési és erőviszonyok mellett kevesebb reálpolitikai értéke van, mint bármikor történetünk folyamán. Bármily szépen hangzó érzelmi húrokat pendítsen is meg szívünkben a Nyugat trianoni árulása után nagy erővel éledő turáni orientáció poétikus gondolata, bármily értékes kulturális, sőt gazdasági kapcsolatokkal kecsegtessen is a török, a finn-ugor és a mongol rokonokkal s az újabban Japántól a Balkánig mindenütt felismerni vélt többi »rokonokkal« való szorosabb érintkezés, e szimpátiákra politikát építeni nem lehet. [...] Az epizódyszerűen feltűnő s mindig irreálisnak, a kétségbeesés politikájának bizonyult keleti orientációval szemben történetünk két reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepciót termelt ki:

– a nyugati kultúrközösség keleti határzónáján élő népeket egyesítő lengyel–magyar–horvát–olasz szövetségnek történetünk folyamán a német hatalommal szemben defenzív s kelet felé expanzív értelemben alkalmazott koncepcióját, háttérben a francia szövetséggel (amit a mai világpolitikai konstelláció szerint az angolszász hatalom támogatása helyettesíthet), vagyis a széles front stratégiáját;

– s a német–római birodalommal – mai nyelven: a német és olasz hatalommal – kötött szövetségnek keleti veszedelem esetén időszerű s keleti irányban defenzív természetű koncepcióját, mit katonai fogalomképzéssel a mély front stratégiájának nevezhetünk, s amelynek keretében időnként a mai bolgár és török hatalommal egyenértékű Bizánccal való szövetség is helyet talált.

Mai helyzetünkben melyik a helyesebb e két koncepció közül, melyik bíztat reális eredményekkel, a gyakorlati politikusok hivatottak eldönteni. A történész kénytelen annak megállapításával megelégedni, hogy az első koncepció, a nyugati háttérrel bíró lengyel–horvát–olasz szövetség a német

hatalmi aspirációkkal s a közvetlenül szomszédos kisebb hatalmakkal – csehekkel, osztrákokkal, szerbekkel – szemben járt sikerrel, viszont a német–olasz orientáció nagy keleti veszedelem idején bizonyult egyedül célravezető politikának.”¹⁹⁵

Az 1930-as évek közepétől Hóman elképzelése részben módosult. Úgy hitte, hogy Magyarország – geopolitikai helyzetéből adódóan – a német és az orosz hatalom között áll, s csak két rossz közül választhat. Ez esetben pedig Magyarországnak egyértelműen Németország mellett a helye.¹⁹⁶ Ugyanakkor a kulturális külpolitikában – részben éppen a klasszikus diplomáciában bekövetkező német nyomás és terjeszkedés ellensúlyaként – megtartotta, sőt fejleszteni igyekezett Magyarország nyugat-európai és Egyesült Államokbeli érdekeltségeit. Történeti munkáiban pedig továbbra sem érvényesítette az általa – mint bebizonyosodott: tévesen – reálpolitikainak vélt irányt. A fasiszta vagy nemzetiszocialista eszmék és szölamok egyébként semmilyen kimutatható hatást nem gyakoroltak rá, sőt számos alkalommal kifejtette ellenérveit a német politikai-kulturpolitikai törekvésekkel, a náci faj- és nemzetszemlélettel, illetve kisebbségpolitikával szemben. Nem bántóan, mégis keményen és határozottan ezt tette a magyar–német kulturális egyezményről folytatott 1936. évi berlini tárgyalásokon is. Következetessége miatt végül a szerződés aláírása csaknem meghiúsult, a németek kénytelenek voltak jó néhány kérdésben engedni a magyar fél javára.¹⁹⁷

1946-os népbírósi perének tárgyalásakor is többször szóba került az 1936. májusi látogatás. Hóman – a valóságnak megfelelően – kijelentette: „a magyarországi német népcsoport kulturális ügyeinek szabályozása tekintetében és a filmügyekben is nehézségek voltak. Én nem akartam a magyarországi németiség ügyét ebben az egyezményben tárgyalni. Filmügyben a németek követeléseket támasztottak, mondván, hogy a magyar filmeket zsidók csinálják és az egyezményben kvázi ellenőrzés alá akarták venni a filmgyártás kérdését. Mindkét kérdést sikerült a saját felfogásomnak megfelelően, a magyar állásponthoz képest megoldani.” Máskor elmondta: „Amikor a kultuszminiszteri tárcát átvettem, elődömnök, gróf Klebelsberg Kuno politikája szellemében igyekeztem Magyarországnak más nemzetek felé való kulturpolitikai kapcsolatait fenntartani és kimélyíteni. Ezt a törekvésemet

¹⁹⁵ HÓMAN Bálint, *Magyar középkor*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 660–662. Pritz Pál legutóbb meglehetősen lesújtó véleményt adott Hóman ezen esszéről: PRITZ Pál, *Hóman Bálint és a magyar külpolitika irányai = Történelmi áttekintés*, 97–109.

¹⁹⁶ Erről tanúskodik 1940-es, bécsi és berlini előadásának nyomtatott változata: HÓMAN Bálint, *Német–magyar sorsközösség*, szerk. KIBÉDI VARGA Sándor, Magyar–Német Társaság, Budapest, 1941.

¹⁹⁷ A tárgyalások menetéről és nehézségeiről kimerítően tudósít Tauschitz, a berlini osztrák követ jelentése Schuschnigg kancellárnak: ÖStA AdR, NPA, Liasse Ungarn II/4, 38.854-13/1936, 39.038-13/1936, 39.291-13/1936. K. 791.

szolgálták az úgynevezett kultúregyezmények is. [...] A német egyezmény megkötésére 1936-ban az adott okot, hogy bár Németországgal volt ugyan szabályozva bizonyos mértékig a kérdések egy része, [...] de nem volt precízen lefektetve ebben a megállapodásban az a határ, amelyen belül a kultúr-érintkezés történhetik. [...] Ez a kiegészítés történt meg, és egyúttal lekorlátozása ennek a kulturális érintkezésnek oly mértékre, hogy csupán kulturális téren legyen érintkezés, és ne lehessen politikai célzattal propagandára felhasználni. Egyenesen kizártunk ebből a kultúregyezményből minden olyan pontot, amely a náciizmusnak mint politikai rendszernek az elterjesztését Magyarországon lehetővé tette volna. Emiatt húzódtott meglehetősen sokáig, talán háromnegyed évig, sőt tovább is az egyezmény szövegének megállapítása, és végül is az utolsó pillanatban kénytelen voltam Berlinben a filmszakaszra vonatkozó német követelések túlzottsága miatt az aláírást megtagadni, és csak amikor elálltak követelésüktől, akkor írtam alá a kultúregyezményt.”¹⁹⁸

Hóman az akkoriban modernnek és korszerűnek számító, kétoldalú tudományos, kulturális és oktatási – ahogy akkoriban nevezték, a szellemi együttműködésről szóló – megállapodások alapján a külföldi magyar intézetek, valamint tanszékek és lektorátusok fenntartását és zavartalan működését is biztosítani kívánta. Az aktív kulturális külpolitika jegyében 1935-ben Lengyel- és Olaszországgal, valamint Ausztriával (1935:XVII., XVIII. és XIX. tc.), 1936-ban – ennek kiegészítéseként – 1940-ben Németországgal (1937:V. és 1940:XXXIV. tc.), 1938-ban Észt- és Finnországgal, valamint Japánnal (1938:XXIII. és XXIX., illetve 1940:I. tc.), végül 1941-ben Bulgáriával (1941:XVI. tc.) kötött ilyen szerződéseket. Valamennyi egyezményt törvényben hirdették ki. Rögzítették bennük a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcsere, az ösztöndíjasok kölcsönös kiküldését, a tudomány, az irodalom, a művészet, a rádiózás és a sport terén adódó együttműködési lehetőségeket. Többnyire paritásos alapon megemlékeztek a magyar tanszékekről és lektorátusokról, melyeknek hálózata még a II. világháború idején is bővült és gyarapodott. Persze ekkor már kizárólag a semleges vagy a Magyarországgal szövetséges országokban.

Magyary Zoltán 1927-ben *A külföldi magyar tudományos intézetek és egyéb tudományos kapcsolatainkról* értekezve a következő külhoni magyar egyetemi érdekeltségeket említette: a berlini intézetet; a dorpat (tartui) lektorátust; Szófiában a bolgár–magyar őstörténettel foglalkozó Fehér Géza – a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet egykori ösztöndíjasa – ásatásait és tudományos működését; Madridban magyar témájú előadásokat, önálló tanszék vagy lektorátus nélkül. Ezek mellett szólt még a francia kormány

¹⁹⁸ BFL. XXV. 1/a. Budapesti Népbírósi iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946.

magyar fiataloknak 1921-től rendszeresen adott stipendiumairól, illetve a párizsi École Nationale des Langues Orientales Vivantes-en a magyar és a francia kormány által közösen finanszírozott magyar tanszék esetleges megnyitásáról. Az USA esetében a Rockefeller Alapítvány és a Michigan Agricultural College 1924–25. tanévtől, az Institut of International Education 1925-től magyar ifjaknak adott ösztöndíjairól, valamint a lancasteri főiskolán, a református egyház teológiai szemináriumában folyó magyar témájú előadásokról emlékezett meg. Magyary az áttekintésében az 1926/27-ben először kiosztott négy genfi ösztöndíjról, a stockholmi Magyar Társaság kulturális osztályának nyelvtanfolyamairól, a magyar állam tizennégy angliai kiküldöttjéről, a helsinki és a varsói lektorátusról sem feledkezett meg.¹⁹⁹

Hóman miniszterségének első esztendejében, 1932-ben a hivatalos tiszti címtárban tehát a három Collegium Hungaricumon és a Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Intézetten kívül a berlini, a dorpati (tartui), a stockholmi, a helsinki és a varsói magyar tanszékeket sorolták fel külföldi magyar kulturális-tudományos érdekeltségekként. (Varsóban ráadásul nem is volt valódi tanszék. Divéky Adorján, a magyar–lengyel történelmi kapcsolatok lelkes és avatott kutatója, debreceni és varsói egyetemi magántanárként a varsói Magyar Történelmi Könyvtárat vezette.) 1936. május 20-án, a képviselőházban mondott beszédében Hóman viszont már így számolt be a magyar nyelv, irodalom és történelem külföldi oktatásáról: „A békében, mint méltóztatnak tudni, három helyen tanították a magyar nyelvet és irodalmat. A párizsi egyetemen volt magyarnyelvű és irodalmi tanszék, azután Bécsben és Berlinben volt két lektor, vagyis nyelvtanító. [Itt annyiban téved Hóman, hogy Prágát, Uppsalát és Helsinkit – bár ezek valóban nem folyamatosan működtek – nem említette meg, viszont a nem békeidőben, hanem a háború kellős közepén alakult berlini tanszékről szót ejtett.] Jelenleg ilyen tanszék van – nem szólva a kolozsvári magyar nyelvi és irodalmi tanszékről, amelyen Kristóf György tanít – 1916 óta Berlinben, 1930 óta pedig Rómában. Ezenkívül rendes tanszék van Lancasterben, az Észak-amerikai Egyesült Államokban, ahol Tóth Sándor református lelkész ad elő, aki ezt a tanszéket megszervezte, 1936 óta Bécsben működik magyar irodalmi és történelmi rendes tanár, Miskolczy Gyula, 1936 óta működik Ankarában Rásonyi László magyar nyelv- és irodalomtanár és most van előkészítés alatt az olasz–magyar kulturális egyezmény alapján a bolognai magyar nyelvi és irodalmi tanszék. New Yorkban egy magyar vendégtanári intézmény létesítését készítjük elő. Megbízott előadók vannak magyar intézettel kapcsolatban Helsinkiben, Tartuban, Stockholmban, Varsóban, Szófiában, Amsterdamban és Párizsban, ahol a ke-

¹⁹⁹ *A magyar tudománypolitika alapvetése*, 457–460, 464–470.

leti nyelvek főiskoláján Müller Lipót, a párizsi magyar kulturális központ vezetője, ad elő magyar nyelvet és irodalmat.”

Hóman tehát három tanszéket (Berlin, Róma, Lancaster), két tanári státuszt (Bécs és Ankara) és hét megbízott előadót említett. Emellett azt is közölte, hogy a magyart mint idegen nyelvet oktató lektorok a következő nagyvárosokban dolgoznak: Bécs, Berlin, München – Németországban Lipcse megnyitását is ekkor készítették elő –, Róma, Milánó, Genova, Torino, Trieszt, Párizs, Varsó, Krakkó, Lemberg, Poznań, Pittsburg, London egyetemén, továbbá a római Instituto per l’Europa orientáleban, a milánói Circolo Filologicóban, a fiumei Instituto Culturale Fascistában és a párizsi külföldi nyelveket propagáló egyesületben. „Összesen 27 városban 36 előadóhelyen folyik a magyar nyelv és irodalom és történelem oktatása” – jelentette ki összegzésként. Hozzátette még, hogy ezen kívül Bécsben, Rómában, Berlinben, Varsóban az egyetemek mellett és Párizsban a tanulmányi központban működnek magyar intézetek.²⁰⁰

Hóman Bálint külföldi útjai jórészt éppen ennek az intézményrendszernek a bővítését szolgálták. 1935-ben Ausztriában, Olaszországban és Lengyelországban, 1936-ban Németországban, 1941-ben pedig Bulgáriában és Jugoszláviában járt, valamennyi alkalommal a kétoldalú kulturális egyezmények aláírása miatt. Meghívóinak szimpátiáját mindig elnyerte. Megteremtett alakja, barátságossága, rendkívüli műveltsége és kedélyessége – akárcsak idehaza, külföldön is – többnyire megnyerő volt. Ezt példázza Hory András varsói magyar követnek Kánya Kálmán külügyminiszterhez az 1935. novemberi lengyelországi látogatásáról és annak politikai jelentőségéről szóló jelentése. Hóman fogadtatása szokatlanul ünnepélyes keretek között történt. „Habár a fogadtatás elsősorban a magyar kormány egy illusztris tagjának szólt, teljes objektivitással meg kellett állapítanom, hogy viszont a hangulat közvetlensége és feltűnő melegsége azzal az igen rokonszenves benyomással függött össze, amelyet Hóman Ő Excellentiája egyénisége itt mindenütt kiváltott. Bizonyítja ezt az, hogy az előre kijelölt kereteken belül a hangulat minden nappal melegebbé vált, ami a sajtóban is kifejezésre jutott. Ezen impreszióm alátámasztása céljából bátor vagyok hivatkozni azon egyes itteni kollégáimtól nyert értesülésre, hogy az utolsó évek folyamán egyetlen külföldi államférfi látogatásáról sem emlékezett meg ily részletesen és ennyi melegséggel a lengyel sajtó. De a legkülönbözőbb személyektől nyert információim is megegyeznek abban, hogy Hóman Ő Excellentiája nagy tudásával, modorának közvetlenségével, szeretetreméltóságával itt a legjobb benyomást keltette.”²⁰¹

²⁰⁰ HÓMAN, *Művelődéspolitikai*, 571–572.

²⁰¹ OSZKK Fol Hung. 3085. Hóman személyiségéről sok emlékezésben olvashatunk, csaknem mindig egyikben pozitív végkicsengéssel. Ezek közül a legfontosabbak: BENEDEK Marcell, *Naplómat olvasom*,

Szily Kálmán összegzése szerint 1941-ben már „összesen 57 külföldi magyar kulturális intézmény, ezek között 3 Collegium Hungaricum, 1 Tanulmányi Központ, 1 Magyar Tájékoztató Könyvtár, 2 kutató intézet, 1 papi kollégium, 7 egyetemi tanszék, 9 egyetemi intézet, 31 egyetemi lektorátus, 1 iskola és 1 tudományos társaság” létezett.²⁰² Ugyanekkor – némileg más csoportosításban – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kulturális külkapcsolatokért felelős vezetője, Paikert Géza arról számolt be, hogy „Magyarországnak a külföldön ez idő szerint 3 Collegium Hungaricum, 2 tájékoztató Magyar Könyvtára, illetőleg Tanulmányi Központja, 6 egyetemi magyar tanszéke, 7 egyetemi Magyar Intézete és 25 egyetemi magyar lektorátusa működik, összesen tehát 43 működő külföldi kultúrképvisellel rendelkezünk. Ha tekintetbe vesszük Magyarország nagyságát és anyagi erőviszonyait, azt hisszük, meg lehetünk ezzel az állapottal elégedve.”

Országokénti bontásban a következő intézményekről tudósított Paikert: Amerikai Egyesült Államok: New York (Magyar Könyvtár – Hungarian Reference Library + lektorátus a Columbia Egyetemen);

Anglia: London (lektorátus a School of Slavonic and East European Studies-on);

Bulgária: Szófia (lektorátus az egyetemen + a Bolgár–Magyar Tudományos Társaság);

Finnország: Helsinki (Magyar Intézet + lektorátus az egyetemen);

Franciaország: Párizs (Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ – Centre d'Études Hongroises en France + tanszék az École Nationale des Langues Vivantes Orientales-on),

Nizza (tanszék a Centre Universitaire Méditerranéen), Lille (lektorátus az egyetemen);

Hollandia: Amszterdam, Nijmegen, Utrecht (lektorátusok az egyetemeken);

Németország: Berlin (Collegium Hungaricum + tanszék és lektorátus az egyetemen), Bécs (Collegium Hungaricum + gróf Klebelsberg Kuno bécsi Magyar Történetkutató Intézet + tanszék és lektorátus az egyetemen + lektorátus a műegyetemen); Lipcse, München (lektorátusok az egyetemeken);

Szépirodalmi, Budapest, 1965, 27–30, 39–40, 45, 63–64, 75–77, 86–87, 108–110, 125–126, 135, 147, 199, 521–522, 567–568; HEGEDŰS Géza, *Egy jól nevelt fiatalember felkészül*, Szépirodalmi, Budapest, 1984, 12–13, 354–357, 376–377; UÓ., *A tegnap alkonya*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 82–87, 234–238; LÁZÁR Andor, *Visszaemlékezéseim*, Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995 (rengeteg Hómannel kapcsolatos említés); BASSOLA Zoltán, *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai*, szerk. JÁKI László – KARDOS József, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1998, 186–194, 211–222, 233–235, 252–253; FARKAS László, *Hómantól Ortutayig. Történelmi évek egy magyar minisztériumban 1934–1949*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002, 15–19, 26–34.

²⁰² SZILY Kálmán, *Külföldi kulturális intézményeink = Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai*, 872.

Olaszország: Róma (Collegium Hungaricum + Fraknoi Vilmos Történeti Intézet + Papi Kollégium + tanszék, lektorátus és intézet az egyetemen), Bologna (tanszék, intézet és Magyar Tanulmányi Központ az egyetemen), Milánó (lektorátus az állami és a katolikus egyetemen is + Olasz–Magyar Iskola), Firenze, Genova, Nápoly, Pavia, Pisa, Torino és Trieszt (lektorátusok az egyetemeken), Fiume (a trieszti magyar lektor rendszeres magyar nyelvű előadásai);

Svédország: Stockholm (Magyar Intézet és lektorátus az egyetemen);

Törökország: Ankara (Magyar Intézet).²⁰³

Ugyancsak 1941-ben Morlin Zoltán más szempontú felmérése a külföldi magyar kulturális képviselők három típusát különböztette meg: 1. A saját épülettel – vagy legalább helyiségekkel –, könyvtárral és előadótermekkel rendelkezők (Bécs, Berlin és Róma Collegium Hungaricumai, a párizsi Magyar Tanulmányi Központ és a New York-i Magyar Könyvtár); 2. a külföldi egyetemen magyar tanszékei vagy intézetei, önálló könyvtárral (Ankara, Bécs, Berlin, Bologna, Helsinki, Nizza, Párizs, Róma és Szófia); végül 3. a magyar lektorátusok hálózata (Amszterdam, Bécs, Berlin, Firenze, Genova, Helsinki, Lille, Lipcse, London, Milánó, München, Nápoly, New York, Nijmegen, Pádva, Pávia, Pisa, Róma, Stockholm, Szófia, Torino, Trieszt és Utrecht, illetve itt említette a milánói olasz–magyar iskolát is).²⁰⁴

1942-ben – Hóman miniszterségének utolsó évében – már 7 külföldi egyetemi magyar intézetet (Ankara, Berlin, Helsinki, Lipcse, Róma, Stockholm, Szófia), 31 lektorátust,²⁰⁵ 6 magyar tanszéket (Berlin, Bécs, Bologna, Párizs, Róma, Stockholm), 2 magyar előadói státuszt (Genf, Nizza), 1 magyar nyelvtanfolyamot (Fiume) és 1 magyar tanulmányi központot (Bologna), azaz összesen 48 intézményt regisztráltak. Közülük több még szervezés alatt állt – és végül később sem nyílt meg (Lille, Nizza, Amszterdam, Nijmegen). Volt, amelyik szüneteltette a tevékenységét, mivel a fogadó ország hadban állt Magyarországgal (London). Talán éppen London esete volt a legérdekesebb, hiszen a magyar érdekeket képviselő svéd követségen keresztül mégis folyósították az egyetem School of Slavonic and East-European Studies fakultásán a magyar lektorátust 1937-ben szervező irodalomtörténész, Szenczi Miklós fizetését.²⁰⁶

²⁰³ PAIKERT Géza, *Külföldi kulturális intézményeink = Külügyi évkönyv*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941, 363–371, az idézet: 369.

²⁰⁴ ZOLTÁN MORLIN, *Ungarns ausländische Kulturbeziehungen*, Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums 1941, 99–106.

²⁰⁵ Amszterdam, Berlin, Bécs, Bologna, Boroszló, Firenze, Genova, Grenoble, Helsinki, Lille, Lipcse, London, Lyon, Milánó, Montpellier, München, Nápoly, New York, Nijmegen, Padova, Párizs, Pisa, Róma, Stockholm, Stuttgart, Szófia, Torino, Toulouse, Trieszt, Utrecht, Velence.

²⁰⁶ ORSZÁGH László, *Emlékezés Szenczi Miklósról*, Filológiai Közöny 1978/1. 66–68; lásd még FRANK

A 48 egyetemi képviselő mellett még 3 Collegium Hungaricumot (Bécs, Berlin, Róma), 2 magyar könyvtárat (London, New York), 2 magyar intézetet (München, Párizs), 1 magyar egyházi intézetet (Róma), 4 magyar kultúr-intézetet (Berlin, Milánó, Róma, Stockholm), 1 magyar–olasz iskolát (Milánó), 2 magyar történelmi intézetet (Bécs, Róma) és 1 tudományos társaságot (bolgár–magyar) tartottak számon, azaz összesen 64 külföldi magyar kulturális és tudományos képviselő létezett ekkor. Olyan neves kiküldöttekkel, mint Fogarasi Miklós, Lotz János, Pálincás László és Tóth László nyelvészek; Barta István, Dobossy László, Farkas Gyula és Szent-Iványi Béla irodalomtörténészek; Fleischer Gyula és Genthon István művészettörténészek; Miskolczy Gyula és Paulinyi Oszkár történészek, Luttor Ferenc teológus vagy az ígéretesen induló, fiatalon elhunyt néprajzos-történész, Mikecs László. Persze több olyan város volt, ahol – gyakran ugyanazon személy vezetése alatt – egyszerre több, szervezetenként elvileg különálló, valójában azonban összetartozó magyar intézmény: Collegium Hungaricum, egyetemi intézet, egyetemi tanszék és lektorátus egyszerre működött (Bécs, Berlin, Róma).²⁰⁷

A II. világháború kitörése után egyébként a kulturális külpolitika szerepe ismét felértékelődött. Ugyanis e téren Magyarország a „nagypolitikánál” sokkal szabadabban érvényesíthette és mutathatta ki a német irányvonaltól függetlenedni óhajtó, attól legalább részben elszakadni törekvő szándékait, „vonakodó csatlóskénti” kényszerhelyzetét. Különösen a semleges országokban lévő kulturális képviselőket igyekezett az egyoldalú propagandától mentesnek és lehetőleg pártatlannak látszani, hogy ezáltal is kedvezőbb képet adjon a magyarságról, és így is készüljön a majdani békekötésre. „Azt az egyedül indokolható normát követjük – jelentette ki például a kulturális külpolitikáért felelős Paikert Géza 1940-ben –, hogy szigorúan vett kulturális kapcsolatainkat minden egyes országgal, tekintet nélkül, hogy azok hadat viselnek-e vagy semlegesek, változatlanul fenntartjuk, sőt ha arra mód van, azokat továbbfejlesztjük.”²⁰⁸ Ezt az álláspontot a német megszállásig, 1944 márciusáig következetesen, sőt Kállay Miklós miniszterelnöksége idején a korábbinál is erőteljesebben képviselték.

A korszak végén, 1944-ben 13, illetve – amennyiben az akkor a Német Birodalomhoz tartozó Ausztriát külön veszem – 14 ország 38 városában 69 magyar intézet működött. Legalábbis jogi értelemben, hiszen a valóságban – az előbb említettek kivételével a háború végének zűrzavaros viszonyai következtében is – alig néhányban folyt már csak érdemi munka. Olaszországban

Tibor, *A revíziós politika „elméleti alapvetése”: az angol nyelvű Magyar Történet terve*, Magyar Filológiai Szemle 1980/6., 931–943.

²⁰⁷ Az 1942-es, sokszorosított jegyzék lelőhelye: BUI, Vegyes, 1920–1944.

²⁰⁸ PAIKERT, *Magyar kultúrélet a hadviselő és semleges országokban*, 18.

12, a Német Birodalomban – benne Béccsel és Boroszlóval, azaz Breslauval/Wrocławval – 8, Franciaországban 4, Hollandiában és Svájcban pedig 3-3, másutt pedig országonként 1-1 intézetről volt szó.²⁰⁹

A két világháború közötti időszak kulturális külpolitikája tehát rendkívül eredményes volt. Sorra alakultak a külföldi magyar kulturális képviselők. A Collegium Hungaricumokból hazaérkező, kiválóan képzett fiatalok bekerültek az értelmiségi és a közigazgatási elitbe. A külföldi magyar tanzsékeken és lektorátusokon jó néhány fiatal sikeresen a magyar nyelv és kultúra tiszteletére, szeretetére nevelni, megismertetni velük Magyarországot. Ám ők többnyire már azzal a Magyarországgal szembesültek, amely a harmincas években külpolitikai kényszerpályára került, és a veszébe rohant. Így a nagyszerű teljesítményeket fölmutató kulturális külpolitika hatása mégiscsak korlátozottan minősíthető.

²⁰⁹ Országonként, azon belül pedig városonként felsorolva: Amerikai Egyesült Államok: New York; Anglia: London; Bulgária: Szófia; Finnország: Helsinki; Franciaország: Párizs, Lille, Lyon, Montpellier; Hollandia: Amsterdam, Nijmegen, Utrecht; Németország: Berlin, Bécs, Boroszló, Heidelberg, Lipcse, München, Stuttgart, Tübingen; Olaszország: Róma, Bologna, Firenze, Fiume, Genova, Milánó, Nápoly, Padova, Pisa, Torino, Trieszt, Velence; Portugália: Lisszabon; Spanyolország: Madrid; Svájc: Genf, Bazel, Neuchâtel; Svédország: Stockholm; Törökország: Ankara. Vö. *Magyarország tisztviselői és névtára 51. évfolyam*, Magy. kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1944, 478–480.

8. A MAGYAR KULTURÁLIS KÜLPOLITIKA BERLINI MINTAINTÉZMÉNYE: AZ EGYETEM MAGYAR INTÉZETE

8.1. A Magyar Intézet alapítása

Az esetlegesen, a többnyire a fogadó fél elképzelései nyomán alapított külföldi magyar tanszékekkel szemben a berlini egyetemen létrehozott intézet már tudatos magyar törekvések eredményeként született. Ráadásul olyan intézmény volt, amely – bár többszöri szervezeti átalakítást átélt, de – 1916-tól megszakítás nélkül működött és működik, minden korszakot, történelmi fordulatot és megrázkódtató politikai változást át- és túlélt. Keletkezésében nem elsősorban a magyar állam, sokkal inkább az egyéni akarat, szervezőerő és -képesség játszott szerepet. Úgy, hogy a személyes szándék és az ambíció mindig magyar nemzeti célokhoz kötődött, mindenkor magyar nemzeti érdekeket követett és szolgált. A tanszék megálmodója minden idők egyik (ha nem „a”) legtehetségesebb magyar kultúrdiplomátája és tudományos menedzsere, Gragger Róbert volt. Gragger gondolatait és nagyravagyó – jó-részt egyébként meg is valósított – terveit, valamint berlini tevékenységét nemcsak a berlini Magyar Intézet, de az egész magyarországi és külföldi hungarológiai intézményrendszer kialakulása szempontjából is fontos minél alaposabban ismernünk. Annál is inkább, mivel ez irányú hatása a magyar kulturális és tudományos politikára – és személy szerint a két világháború közötti korszak meghatározó kultuszminiszterére, gróf Klebelsberg Kunóra – meghatározónak és rendkívül jelentősnek bizonyult.

Éppen emiatt a berlini intézet történetét, annak gondolati előzményeit hosszabban ismertetem. Feladatomat megkönnyíti, hogy az e területen rendelkezésemre álló források nagyságrendekkel gazdagabbak és értékesebbek a többi magyar külföldi intézeténél, tanszékénél vagy lektorátusánál. A berlini Magyar Intézetről ugyanis a Magyar Országos Levéltárban, a különböző magyar egyetemi levéltárakban ugyanúgy – bár a dolog természetéből adódóan kisebb mennyiségben – található használható adatokat, mint a német Bundesarchiv, a német külügyi hivatal (Auswärtiges Amt), a Preußischer Kulturbesitz, illetve a berlini (ma Humboldt) tudományegyetem levéltáráiban. A téma – elsődleges forrásokra egyébként ritkán hivatkozó – szakiro-

dalma is e témában a leggazdagabb a magyar kulturális diplomácia vonatkozásában.

Németországnak és Berlinnek a magyar tudomány fejlődésében betöltött rendkívüli szerepe közismert. A protestantizmus magyarországi terjedése következtében az 1520-as évektől a külföldet járó magyar diákok kedvelt célpontjai lettek a német – elsősorban a wittenbergi, a heidelbergi, a göttingeni, a hallei és a jénai – egyetemek. Az 1810-ben ezek mellé csatlakozó Berlin univerzitása már egy új típusú művelődési ideál szellemében született. Az alapító, Wilhelm von Humboldt az oktatás és a kutatás egységét hirdette, a tanítási és a tanszabadság, az egyetemi autonómia elvét vallotta, és az állami ellenőrzést a lehető legszűkebb területre kívánta szorítani. Az európai felsőoktatási rendszert mindmáig meghatározó – éppen napjainkban elhomályosodó – humboldti elképzelések alapján szervezett berlini egyetemre a 19. század folyamán egyre több külföldön tanuló magyarországi fiatal iratkozott be. A század utolsó negyedében évente 30 és 50 között ingadozott a számuk. 1890 és 1919 között pedig már összesen 1914 – éves átlagban tehát 66 – magyar állampolgárt jegyeztek be a berlini egyetem anyakönyvébe.²¹⁰ Az egyetem magyar hallgatókra gyakorolt vonzását Berlin birodalmi fővárossá válása (1871) és a nemzetközi tudományos életben betöltött, mindinkább növekvő, majd a századfordulón már vezető szerepe erősítette föl.

1895/96-ban itt kapott az egész további sorsára és szellemiségére ható indítást egy fiatal ember, aki később a két világháború közötti magyar kultúr- és tudománypolitika meghatározó személyisége s a berlini Collegium Hungaricum alapítója lett: Klebelsberg Kuno. Berlini tanulmányai során a legnagyobb hatást Adolf von Harnack, a neves protestáns egyháztörténész és tudományszervező, illetve a híres közgazdász, Adolf Wagner gyakorolta rá. A későbbiekben mindkettejüket gyakran idézte, amikor tudomány- és oktatáspolitikai alapelveiről vagy éppen a neonacionalizmusról beszélt. A német kultúrpolitikusok közül Wilhelm von Humboldt, Friedrich Althoff – valamint két kortársa, Friedrich Schmidt-Ott és Carl Heinrich Becker – mellett Adolf von Harnackot emlegette a legtöbbször.

Harnackot elsősorban a német tudománypolitika egyik számára is példaadó mintaintézményének, az 1911-től működő, több kutatóintézetből álló Kaiser-Wilhelm-Gesellschaftnak – a Max-Planck-Gesellschaft jogelődjének – a megalapítójaként és első elnökeként tisztelte. A II. Vilmos császárnak ez ügyben átadott 1909-es tervezetét új tudománypolitikai korszak beköszönőjének értékelte. „Harnack Adolf – írta Klebelsberg 1926 januárjában –,

²¹⁰ A németországi – ezen belül a berlini – magyar peregrináció mintaszerű feldolgozása: Szógi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, ELTE Levéltára, Budapest, 2001; az itt hivatkozott adatokról: 29–30.

a nagy egyháztörténész és tudománypolitikus, II. Vilmos császárhoz 1909. november 21-én intézett emlékiratában Humboldt Vilmos nyomán rámutatott arra, hogy a tudományos akadémiák és az egyetemek mellett még a tudományos intézményeknek egy harmadik fajtájára is szükség van; szükség van új. n. kutatási intézetekre. Ez az emlékirat a tudománypolitikának klasszikus dokumentuma s annak terén korszakot alkot.”²¹¹

Mikor Klebelsberg 1925 októberében Berlinbe látogatott, Harnackot is meglátogatta. Vele, Schmidt-Ott-tal és Beckerrel négyesben, „levett kalappal, meghatottan” álltak a nagy előd, a dahlemi tudományos negyed megálmodó Friedrich Althoff sírjánál. „Mély benyomást tett reám e három férfiú társasága – emlékezett erre –, mert ők folytatják ma Althoff munkáját. Mily szerencse Poroszországra nézve, hogy ez a három férfiú annak ellenére, hogy más és más irányt képviselnek, csodálatosan kiegészítik egymást.” Közülük Harnackot így jellemezte: „Harnack a német tudós professzor mintaképe, de méretei messze túlhaladják legtöbb társát. Protestáns egyháztörténész, de oly őszintén keresi az igazságot, hogy kutatásainak eredményeire felekezeti különbség nélkül hivatkoznak. A szellemi tudományok embere, de mikor, mint a Kaiser Wilhelm Gesellschaft elnöke, végigvezetett a dahlemi természettudományi kutatási intézeteken, oly kérdéseket tett fel, melyek bámulatba ejtették a fizikának, kémiaának és biológiaának azokat a nagy mestereit, kik ott a kutatás élén állnak. [...] Harminc évvel ezelőtt hallgatója voltam a már akkor világhírű professzornak s berlini létemnek különös varázst adott, hogy egész idő alatt mint a jó és szeretett tanítvánnyal bánt velem ez a nagy aggastyán.”²¹²

Élete utolsó esztendejében, 1932 januárjában Klebelsberg a Felsőoktatási Egyesület közgyűlésén tartott előadásában ismét Harnack alakját és – mai szóval élve – paradigmaváltását idézte föl. Helyesen állapította meg, hogy a németek a 20. század elején döbbsen rá: a tudományos kutatásokban nemrégiben megszerzett világségőségüket az USA hamarosan átveheti, néhány területen pedig ezt már meg is tette. Erre mintegy reakcióként született Harnack híres 1909-es emlékirata, „amely a német tudománypolitikában a nagy fordulatot megint meghozta”. Harnack ugyanis Humboldt korszakalkotó munkásságára – nem mellesleg a berlini egyetem alapításának akkoriban közelebb, 100. évfordulójára utalva – Klebelsberg szerint, de a valóságnak is megfelelően – „azt mondta: van egy virágzó tudományos akadémiánk, vannak virágzó egyetemeink, de elhanyagolták a Humboldt által felállított harmadik típust, a kutatóintézeteket. A német tanár a katedrán csodákat művel, de hiába, kénytelen a maga munkásságát megosztani

²¹¹ KLEBELSBERG *Beszédei*, 171.

²¹² *Uo.*, 654, 656.

a tanítás és a kutatás között. Ezzel szemben az óriási anyagi eszközökkel dotált amerikai tudományosság a kutatóintézeteknek egész sorát hozta létre, amelyek nemcsak eszményi épületek és nemcsak tökéletesen fel vannak szerelve, hanem ahol a vezető tudóst a fiatal tudósok egész kara is veszi körül, akik kizárólag a kutatással foglalkoznak. Harnack tehát memorandumában visszatért a humboldti gondolatra, és azt a javaslatot tette a császárnak, hogy a császár forduljon a német közgazdasági élethez, hivatkozzék a nagy amerikai mecénásokra és kapacitálja Németországnak főleg nagyiparosait és kereskedőit a szükséges áldozatok meghozatalára. Kétszáznál több vezető egyénisége a német közgazdaságnak meg is alakította a Vilmos császár Társaságot, amely Dahlemben a kutatóintézetek egész sorát hozta létre.”²¹³ A Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft szervezetét Klebelsberg mindig is követendő mintának tekintette. 1922-ben, a Gyűjteményegyetem alapításakor vagy az 1920-as évek közepétől, amikor a természettudományi kutatások – a magántőke érdektelensége miatt részben sikertelen – támogatásának megszorozását célozta.

E tekintetben a külföldi tudományszervezési modelleket – kezdetben a német, később más vonatkozásokban is – szisztematikusan áttekintő Magyary Zoltán segítette Klebelsberg törekvéseit. Magyary már 1924-ben módszeresen felmérte a német és az osztrák tudomány helyzetét: a felsőoktatási intézmények legfontosabb mutatóit, státútumait és jogállását, a háború utáni egyetemi reformot, a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft alapelveit. Ennek kapcsán megállapította, hogy a Vilmos Császár Társaság intézetei „a tudományos nagyüzem mintaszerű műhelyei. Igazgatóik szakmájuk legjelesebb képviselői közül valók, akik rendszerint tanszékről jönnek és némelyik oda vissza is tér. Nagyrészüket Nobel-díjat nyert. Az intézetbeli munkásságuk alatt azonban minden oktatási munkától teljesen fel vannak mentve. Tudományos kutatásaiknak anyagi előfeltételeit a társaság még a háború alatt is csaknem változatlanul tudta biztosítani.” Magyary annak – később megvalósuló – lehetőségét is felvetette, hogy a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasai „a K. W. Intitutokba [Kaiser Wilhelm Intézetekbe] időnkint felvételt nyerjenek és ezáltal abba a helyzetbe jussanak, hogy a külföldi tudomány legjava embereivel esetleg egész életükre szóló kapcsolatot létesíthessenek, ami nemzeti szempontból is nagyfontosságú”. Ezen kívül Magyary a Klebelsberg előtt ugyancsak példaadónak tekintett intézmény, a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft tevékenységét is ismertette, majd így összegezte – Klebelsbergével összecsengő – benyomásait: „A német tudomány, amely vezetett a háború előtt, nem hajlandó nagy hagyományairól

²¹³ KLEBELSBERG Kuno, *Utolsó akkordok*, Athenaeum, Budapest, 1933, 193–194.

és vezető szerepéről lemondani. Kormány és társadalom, egyes tudósok és tudományos intézmények egyaránt nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy a kutatás és felsőoktatás terén leküzdjék azt az elmaradást, amelyet a háború okozott. Tudják és hisznek benne, hogy vezetésre vannak hivatva.” (Ezután még az osztrák felsőoktatás helyzetét is elemezte Magyary, a németénél jóval rövidebben.)²¹⁴

Nem szabad megfeledkeznünk Gragger Róbert hatásáról sem, aki a német tudományszervezési elképzelések egyik közvetítője volt Klebelsberg és Magyary felé. Gragger 1925-ben Farkas Gyulának címzett levelében valószínűleg nem minden alap nélkül írta: „Klebi máris Überuniversitätté [„egyetemek fölötti” tanács; Klebelsberg elképzelésében ez a végül meg nem valósult intézmény fogta volna össze a magyar tudománypolitika irányítására létrehozandó, szintén csak részben megalakult, autonóm tanácsokat] kezdi kiépíteni a Gyűjteményegyetemet az ősszel neki kifejtett gondolataim alapján, s a rendszeres tudósképzés, a szellemi költségvetés, ill. kataszter és egyéb neki mondott szavaim hamar termékeny talajra hullanak nála, meg Magyarynál.”²¹⁵

A Vilmos Császár Társaságot alapító Harnack mellett Klebelsberg más szempontból, de hasonló okokból hivatkozott többször is Adolf Wagnerre, a híres közgazdászra. Wagnert a szociális kérdések iránt nyitott, konzervatív, a császárság mellett kiálló tudósnek tartották, aki a gazdaságot állami eszközökkel is befolyásolni kívánó államszocializmus híve.²¹⁶ Veje, Paczka József Berlinben élő magyar festőművész volt. Klebelsbergre elsősorban az a wagneri tétel hatott, miszerint az elemi oktatás és az elitképzés színvonala egymással szorosan összefügg, s e kettő közösen határozza meg a gazdaság fejlettségét. Valószínűleg ez alapján fogalmazta meg már ismertetett gondolatát kultúrpolitikája két alapmotívumáról, illetve a neonacionalizmusról. Klebelsberg 1927 nyarán így vallott erről: „Egyszer garden-partyra voltam [Wagner] villájába híva, ő elbeszélgetett velem arról a közgazdasági dolgozatról, amelyet egy héttel azelőtt szemináriumában olvastam föl, a magyar mezőgazdaság akkori válságáról. Wagner igen jóakarátú, de mégis nyíltszemű kritikus volt és azt kifogásolta a dolgozatomban, hogy a magyar mezőgazdaság nehéz helyzetének okait kizárólag gazdasági téren kerestem és nem tértem ki arra a kérdésre, hogy a magyar munkástömegeknek milyen ma-

²¹⁴ MAGYARY Zoltán, *A felsőoktatás és tudományos élet a háború után Németországban és Ausztriában*, Budapesti Szemle 1924/569., 189–233, az idézetek: 216–217, 219.

²¹⁵ Eötvös Collegium, Mednyánszky Könyvtár és Levéltár [a továbbiakban: EC MKL], Gragger személyi anyaga. Gragger Róbert levele Farkas Gyulának, 1925. március 20.

²¹⁶ BARBARA DLUHOSCH – KLAUS W. ZIMMERMANN, *Adolf Wagner und sein „Gesetz“: einige späte Anmerkungen*, Helmut Schmidt Universität Diskussionspapierreihe 85. (2008. augusztus) (interneten: www.hsu-hh.de/fgvwl/index_4W6tF7jOAIrRHysj.html).

gas a művelődési színvonaluk és arra a kérdésre sem, hogy a mezőgazdasági tudományok, különösen az agrokémia terén rendelkezünk-e olyan legmagasabb értelemben vett szakemberekkel, akik tudásukkal a magyar munka hatályosságát meg tudnák hatványozni? Rámutatott Liebignek, a nagy német vegyésznek korszakalkotó elméleteire, amelyek a porosz mezőgazdaságnak az áldatlan homokos talajon is lehetővé tették a termelés fokozását. Mélyen emlékezetembe vésődtek nagy mesteremnek szavai. Emelni kell a magyar dolgozó tömegek értelmi színvonalát, ma még sokkal inkább, mint a múlt század kilencvenes éveinek az elején és szisztematikusan nevelni kell minden téren elsőrangú szakembereket, akiknek az a hivatásuk, hogy közgazdasági vezérkara legyenek a magyar termelésnek. Ez kultúrpolitikámnak – hogy egy másik nagy Wagner szavával éljek – a leitmotívja [vezérlő elve].”²¹⁷

Az 1895–96. tanévben, amikor Wagner hallgatója volt, Klebelsberg a saját költségén tartózkodott Berlinben, ám a dualizmus idején sok magyar vendéghallgató már állami ösztöndíjjal folytatott itt tanulmányokat. Közöttük volt Gragger Róbert is, Klebelsberg későbbi tanácsadója, társa és egyik legbuzgóbb támogatója.

Gragger, mint oly sok magyar kor- és pályatársa a 19. század végén és a 20. század elején, 1910 októberétől egy teljes tanévet töltött Berlinben, a nemzetközi tudományos élet ekkor még első számú központjában. Egykori szűkebb alma matere, az Eötvös Collegium legendás igazgatójának, Bartoniek Gézának 1911 februárjában Berlinből küldött leveléből pontosan kiderül, milyen ambícióikkal érkezett ide: „Hogyha pedig lesz valami belőlem – és lesz, arról biztosíthatom Igazgató Urat –, akkor a készen kiképzett embert és munkáját tisztelettel viszem Ön elé és megmutatom, hogy nem voltam érdemtelen kegyére. A szabadság ideje alatt annyira nőtt bennem az élet-erő és életkedv, hogy érzem magamban: mindennel el vagy látva, ami teljes emberré való kifejlődéshez szükséges, rajtad áll, hogy azzá légy. S ha néhány év múlva a kész ember majd Ön elé áll, kérem Igazgató Úr, fogadja mint saját művét, elégedetten.” Fél évvel később pedig azt írta: „most, hogy berlini tanulmányaim ideje vége felé jár, önkénytelen, belső szükségét érzem annak, hogy köszönetet mondjak Igazgató Úrnak szíves közbenjárásáért, amellyel ezt az áldásos esztendőm rám nézve ilyen gyümölcsözővé tette. [...] Mind receptíve [befogadóként] az egyetemen, szemináriumokban, könyvtárban és not least [nem utolsósorban] aínházban, mind productíve [alkotó módon] jegyzeteim számára megtettem ami tőlem tellett és így speciális szakomba, a germanisztikába annyira beledolgoztam magamat, s úgy fel

²¹⁷ KLEBELSBERG *Beszédei*, 328–329.

vagyok szerelve, hogy erre most már otthon, tanárkodásom alatt és mellett építhetek.”²¹⁸

Gragger négy esztendő múlva, 1915-ben már magántanári képesítést kívánt szerezni Berlinben magyar irodalomból. Az I. világháború alatti német–magyar fegyverbarátság következtében azonban a magántanárságnál jóval kedvezőbb pozíciót sikerült elnyernie.

Magyar nyelv- és történelem tanszék alapítására vonatkozó ötletét két berlini egyetemi professzor – Johannes Bolte és Max Roediger – is felkarolta. Közülük elsősorban a néprajzprofesszor és germanista Bolte támogatta Gragger terveit. 1911 márciusából, majd 1915 decemberének végéről találtam az első nyomot a kettejük közötti levélváltásról.²¹⁹ Utóbbi tartalma egyértelműen utal kettejük közösen kidolgozott stratégiájára, és az is nyilvánvaló belőle, hogy korábban is szoros kapcsolatban álltak egymással. Bolte ugyanis arról tudósította Graggert, hogy bár Diels professzort²²⁰ nem tudta elérni, de az egyetem rektorával, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorffal sikerült beszélnie. Wilamowitz nemzetközi hírű klasszika-filológus volt, akiről a berlini egyetemen is tanuló Hatvany Lajos báró írt – maró gúnnyal, sokban igazságtalan – a pozitívizmust bíráló kritikát (*A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*). Wilamowitzot a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjaként igen érdekelte „Gragger ügye”, és megígérte, hogy segíteni fogja őt tervei megvalósításában. De figyelmeztette Boltét: az új professzori státusz szabályos, bölcsészkaron keresztüli igénylése rendkívül nehézkes lenne. Ezért följánlotta, hogy január elején felkeresi Naumann miniszteri igazgatót, akinek a dolog jelentőségét egy Roediger professzor fogalmazta levéllel fogja megvilágítani. (Tehát: Bolte kérésére Wilamowitz támogatta ugyan Gragger törekvéseit, ám közvetlenül mégsem kívánt beavatkozni a tanszék-alapítás ügyébe, igyekezett magát távol tartani ettől.) Ha ily módon mégsem lehetne e kérdésben továbbhaladni, még mindig megmarad a szokásos úton történő, lassúbb intézkedés lehetősége, sőt akár az Osztrák–Magyar Monarchia nagykövete is szorgalmazhatná Gragger kinevezését.²²¹

Wilamowitz szavatartó ember volt. Újesztendei vígasságok ide vagy oda, gyorsan rábeszélte a Graggert egyébként nem is ismerő Roedigert, hogy írjon neki mint rektornak egy beadványt Gragger meghívása érdekében.

²¹⁸ EC MKL, Gragger személyi anyaga. Gragger Róbert levele Bartoniek Gézának, 1911. február 22. és augusztus 20.

²¹⁹ BUI, Gragger Róbert iratai, Hozzá írott levelek és képeslapok, 1911–1917; BUI, Magyar Intézet iratai, az Intézet kiépítése, az 1915–1918. állagokban.

²²⁰ Valószínűleg Otto Paul Hermann Dielsről, a Nobel-díjas kémikusról van szó, aki ekkoriban a berlini egyetem professzora volt.

²²¹ BUI, Magyar Intézet iratai, az Intézet kiépítése, 1915–1918. Johannes Bolte levele Gragger Róbertnek, 1915. december 28.

Roediger nem habozott, már 1916. január 2-án megtette ezt. Hosszasan ecsetelte, mennyire fontosnak tartaná, hogy Magyarország nyelvét és szellemi életét jobban megismerjék a németek. Annál is inkább, mivel a magyarok a finnugor nyelvcsalád legkiválóbb népe, irodalmuk a 13. századba vezet vissza, a németekkel ápolt kapcsolataik pedig még ennél is régebbiek. Kiemelte, hogy a tudományos okok mellett a politikaiak is szerepet játszanak kérdésében. (Ami, ahogyan láttuk, nyilván nem volt teljesen önkéntes, mivel többszörös áttétlen keresztül született: a Bolte ösztönözte rektor talán nem is annyira szelíd bátorítása kellett hozzá.) Hiszen – hangsúlyozta Roediger – a nemzeti érzésben olyannyira fogékony és érzékeny, Németországgal szövetséges és fegyverbarátságban álló magyarokat egy professzori hely alapításával még jobban meg lehet nyerni. (Számomra csak az a talány, hogy ennek bizonygatásakor miért hivatkozott Tisza István magyar miniszterelnök Graggernek mondott szavaira Roediger, miközben ugyanebben a levelében férfiasan bevallotta, hogy még sohasem találkozott Graggerrel, Tiszával pedig nyilván nem állt napi kapcsolatban.) Graggerről elmondta még, tudomása szerint ő a magyar kormány jelöltje a posztra, és alkalmasnak is tűnik ennek betöltésére. Német származású, így jól beszél németül, de az anyanyelve magyar.

Ezután igen gyorsan peregtek az események. Wilamovitz rektor már 1916. január 4-én továbbította a porosz kultuszminiszternek Roediger levelét, mellékelve ehhez Bolte – az aktacsomóból hiányzó – ajánlatát is Gragger személyére. Hangoztatta, nem az ő dolga a professzúráról dönteni, hiszen itt már általános államérdekekről lehet szó.²²² Bolte aztán január 16-án írta Graggernek, hogy új hírrel ugyan nem szolgálhat, de ha a dolgot nyélbe ütjük, Graggert fogják meghívni az egyetemre, és senki mást. Ahogy Roedigertől tudja, mind az egyetem, mind a minisztérium részéről jóindulattal közelednek a kérdéshez.²²³ Roediger február 19-én jelentette Bolténak, hogy sínen van az ügy, Naumann miniszteri igazgató hamarosan referál róla a miniszternek. Mind Naumann, mind az egyetemi kollégák barátságosan állnak hozzá, de mindeddig nem lehetett dönteni, mert a tanszék alapításáról a porosz tartományi gyűlésnek kell határoznia, s az csak most kezdte meg a költségvetés tárgyalását.²²⁴

Johannes Bolte és Max Roediger professzorok javaslatára végül a porosz képviselőházban 40 képviselő írta alá azt az indítványt, amely az 1916. esz-

²²² GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 8. és 16–20.

²²³ BUI, Magyar Intézet, az Intézet kiépítése, 1915–1918. Johannes Bolte levele Gragger Róbertnek, 1916. január 16.

²²⁴ BUI, Magyar Intézet, Gragger Róbert levelezése, 1916–1919 (1926). Max Roediger levele Johannes Bolténak, 1916. február 19.

tendő költségvetési vitájában javasolta, hogy a porosz királyi kormány mielőbb állítson fel a berlini egyetemen egy magyar nyelvi és történeti tanszékét.²²⁵ A Pester Lloyd néhány nappal ezután emlékeztetett arra, hogy mindeddig a német birodalmi sajtó elutasítóan, sőt többnyire ellenségesen közeledett szinte minden magyar üggyhöz. „Úgy tűnik, a világháborús magyar szerepvállalás most ezen is változtat. Ily módon – gúnyolódott az ismeretlen cikkíró – a szövetséges Németország vezető egyetemén az arab, az egyházi arab, a kazányi tatár és az ajmara nyelv mellett immár a magyar oktatására is lehetőség nyílhat.”²²⁶ Mindezt persze Berlinben is érzékelték; a fegyverbarátság idején nem igényel különösebb indoklást a képviselők kérése – írta a Deutsche Tageszeitung. Az egyetemen ugyanis nemcsak a nagy európai világnyelvek, de a svéd, a dán, a román, a lengyel, a török, az arab és az egyházi arab, a kínai és a kazáni tatár, illetve a dél-amerikai ajmara nyelv tanulására is van mód. Ezért becsületbeli kötelesség – figyelmeztetett a napilap –, hogy a német ifjúság is foglalkozhasson a hűséges szövetséges nyelvvel és történetével. Annál is inkább, mert a németek nagyon keveset tudnak a magyarokról, ezen pedig mielőbb változtatni kell.²²⁷

A tanszék-alapítási indítványt végül március 14-én és 15-én tárgyalták a porosz képviselőházban. Az igencsak hosszú nevű August Bodo Wilhelm Klemens Paul Freiherr von Trott zu Solz kultuszminiszter kijelentette, hogy nagyon szimpatikus számára a kezdeményezés, de bizonyos nehézségek adódhatnak abból, hogy a háború idején nem kívánnak új tanszékeket létrehozni, hiszen kevés a tanár és a diákok száma is alacsony. Ha kivételt tenének, nyilván – és részben megalapozottan – mások is kivételes elbírálást igényelnének maguknak. Ugyanakkor hozzátette, az ügy gyors intézésének van egy másik, könnyebben járható útja. Hiszen jelenleg két vagy három rendkívüli egyetemi tanári hely betöltetlen a berlini egyetemen; ezek egyikére adhatna megbízást a magyar nyelv és – a történelem helyett inkább – az irodalom oktatására. Amennyiben a tisztelt Ház ebbe beleegyezik, további tárgyalásokat folytat ez irányban.

Gottfried Traub, a javaslatot beadó haladó néppárt (Fortschrittliche Volkspartei) képviselője megállapította, nagyjából és egészében mindegyik parlamenti párt egyetért abban, hogy a tanszék felállítása szükséges. Ezért nagyvonalú eljárást tanácsolt, s még a bizottsági véleményezést sem szeretette volna megvárni. Nem az a fontos – közölte –, hogy a nyelvészet mellett melyik lesz a másik képviselt szak. Ebben a döntést nyugodtan rábízzhatják a kultuskormányzatra. Sokkal inkább az lényeges, hogy mielőbb hozzák

²²⁵ GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 1.

²²⁶ *Budapest, 16. März*, Pester Lloyd (Morgenblatt) 1916. március 17., 1–2.

²²⁷ *Ein Berliner Lehrstuhl für ungarische Sprache*, Deutsche Tageszeitung 1916. március 12.

létre a tanszéket. Ezzel is bizonyítva a külföldi fegyverbarátnak – mármint Magyarországnak –, hogy jogos kívánságait igyekeznek német részről teljesíteni. Hiába helyeselte mindenki Traub szavait, a házszabályok értelmében a kérvényt kötelező volt átadni az oktatási bizottságnak. Ez március 17-én meg is történt.²²⁸

A képviselőház bizottságának szabadkonzervatív (*freikonservativ*) elnöke, Otto Arendt már három nappal ezután, március 20-án beszámolt róla, hogy a testület egyhangúan elfogadásra javasolja az indítványt. Kissé szokatlan eljárási módot kezdeményezve kérte, hogy a parlament még ugyanezen a napon, a költségvetés harmadik olvasata során kihirdethesse a tanszékalapítás jóváhagyását. Ennek feltétele viszont az volt, hogy senkinek se legyen ellenvetése. Miután a bizottság ezt nem kifogásolta, Arendt már a költségvetési vita során ismertette röviden az oktatási bizottság véleményét. Eszerint a német birodalomban a magyarságot szeretnék minél jobban megismerni, s ennek érdekében az oktatási kormányzat részéről már megtörténtek az előkészületek egy magyar tanszék alapítására. Mivel azonban nehézséget jelenthet, hogy olyan személyt találjanak, aki a magyar nyelvet, irodalmat és történelmet egyaránt magas szinten képes oktatni, ezért a bizottság azt javasolja, hogy kezdetben csak a nyelvre és az irodalomra vonatkozzon a professzúra, azzal a lehetőséggel, hogy az ezt elnyerő professzor kiterjesztheti előadásait a magyar történelem vagy a magyar államjog ismertetésére is.

Ezután a szavazás során a parlament többsége még ezen a napon, 1916. március 20-án jóváhagyta a magyar tanszék létesítéséről szóló indítványt.²²⁹ Bár a magyarság iránti rokonszenv ily módon történt kinyilvánítása csupán gesztusértékű cselekedet, azaz a szövetségesnek tett szinte kötelező (kulturál-)politikai lépés volt, a magyar kultúra és tudomány németországi megismertetése és fogadtatása szempontjából igen sokat jelentett a javaslat gyors megvalósítása.

Gragger 1916. április 11-én részletes, az előzőekben említett minden egyes lépésről beszámoló jelentést írt Jankovich Béla kultuszminiszternek – akinek államtitkára a húsz évvel azelőtt a berlini egyetemen tanuló Klebelsberg Kuno volt. Gragger leveléből még annyi újdonságról értesülünk, hogy 1916. március 14-én – éppen amikor a porosz parlamentben a tanszék ügyét tárgyalták – „jött meg a külügyminisztériumtól a magyar kormánynak Nagyméltóságod bölcs iniciatívája alapján adott erre vonatkozó utasítása berlini nagykövetünkhöz, aki ennél fogva abban a kellemes helyzetben volt, hogy azonnal biztosíthatta a porosz kormányt arról, hogy Budapesten örömmel látnák az erre vonatkozó intézkedést. [...] Március 31-én a kultuszminiszter-

²²⁸ GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 28–32.

²²⁹ GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 37–38.

rium kéretett engem s ott a szakreferenssel megbeszéltük az új tanár működési körét, mely egyelőre, addig, míg lektor nincs, a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet előadásán kívül nyelvtanításra is ki fog terjedni.

Április 6-án közölte velem Naumann öxellentíája, hogy a magyar kormánytól átirat érkezett, mely állást foglal egy állítólagos frankfurti jelölt ellen. Kijelentette az államtitkár úr, hogy sem a berlini egyetem, sem a porosz kormány jelöltként mást nem vett tekintetbe rajtam kívül, s reményét fejezte ki, hogy kormányunk lehető gyorsan fog nyilatkozni a porosz kultuszminiszternek a magyar kormányhoz ily értelemben küldendő válaszára. Egyben kikérte véleményemet az új tanszék kiépítésére vonatkozólag, mire részletes előadást tartottam előtte egy magyar filológiai szeminárium felállításáról [...].

Öxellentíája nemcsak érdeklődéssel és szívesen hallgatta meg előadásomat, hanem egyúttal pozitív ígéretet is tett ezen eszmék megvalósítására vonatkozólag, és kijelentette, hogyha a magyar kormány válasza rövidesen megérkezik, még a nyár folyamán megkezdhetem hivatalos működésemet. Arra azonban, hogy e tanszék rendszeresítésék, nem adhatott ígéretet, mivel a többi nagy európai nyelveknek, így az oroszoknak, franciáknak sincsen rendes katedrájuk. A magyar tanszék lényegében tehát csak »Lehrauftrag« [óraadói megbízás] lehet.²³⁰

Német részről igencsak komolyan vették a magyar professzúra ügyét. Mindeközben ugyanis – eléggé magas szinten – 1916 márciusában megkezdődött a tanszékre jelölt személy „lekáderezése”. Először az osztrák kultuszminisztériumnál érdeklődtek Gragger felől, ahonnan a másik birodalomfél illetékes tárcájához, a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz utasították a porosz kollégákat.²³¹ Ugyanezen év júniusában pedig a Német Birodalom Osztrák–Magyar Monarchiához akkreditált nagykövete, Heinrich von Tschirschky egyenesen Theobald Theodor Friedrich Alfred von Bethmann Hollweg kancellárnak adott felvilágosítást Graggerről, a budapesti német főkonzul jelentésére támaszkodva. Beszámolt róla, hogy Gragger élénk tudományos tevékenységet fejt ki, különösen a német irodalom és a német–magyar filológia kérdései izgatják. Magyarul, németül, franciául és angolul beszél. Jó társadalmi kapcsolatai vannak, politikával nem foglalkozik. Teljesítményeit általánosan elismerik. Jelenleg a magyar kultuszminisztérium engedélyével a berlini egyetemen tart előadásokat a magyar nyelvről és irodalomról.

²³⁰ BUI, Magyar Intézet, az Intézet kiépítése, 1915–1918. Gragger Róbert levele a kultuszminiszternek, 1916. április 11.

²³¹ GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 23.

A budapesti főkonzul pedig mindehhez egy hónappal később hozzátette: Graggert lelkes tanárként ismerik, szorgalmával és igyekezetével előljárói elismerését is kiváltotta. A modern filológiából alapos tudományos képzésben részesült az Eötvös Collegiumban, tudományos kutatásai során pedig tovább bővítette tudását. Kiváló módszertannal, rendkívül mélyre hatolva, a kérdéskör részleteinek ismeretében olyan témákkal foglalkozik, amelyekre a magyar irodalomtörténet mindeddig alig-alig figyelt. Legjelentősebb munkája a Karl Beckről (Beck Károlyról) írott tanulmánya. Habár sokat és néha talán túlságosan is gyorsan dolgozik, értekezései sohasem nélkülözik a szükséges gondosságot.²³²

A Gragger személye iránti német érdeklődés egészen odáig terjedt, hogy – igaz, részben a háború alatti cenzúra következtében, de – még a levelezésébe is beletekintettek. A birodalmi külügyminisztérium – a háborús sajtóhivatal külügyi osztályának a postát ellenőrző szervezet anyaga alapján összeállított jelentésére hivatkozva – 1916. augusztus 2-án átiratot küldött a porosz kultuszminisztériumnak, utalva rá, hogy ez érdekes lehet a tanszék betöltése szempontjából is. Graggernek egy budapesti barátjához címzett leveléből idézték a kissé ironikus sorokat: „a jóságos germánok most meglehetősen józanul fogadják a magyar kioktatást [nyilván a magyar tanszék ügyében], de ki tudja, meddig marad ez így”. Knob Sándornak pedig azt írta: „Gondolhatod, mennyire elfoglalt vagyok. Előadások, társaságban folytatott viták és [tudományos] teljesítmény. A németek olykor belebonyolódnak a hazai [mármint a magyarországi] németiség ügyeibe; ilyenkor bizony szét kell csapni közöttük.”²³³ Írta mindezt szepességi cipster ősokelet felmutató magyarországi németként...

A mindössze 29 esztendőes Graggert végül, a titkos jelentésekben közölt „kompromittáló” adatok dacára, 1916 augusztusában rendkívüli tanárrá nevezték ki Berlinben, a világ akkor talán legjobb és egyik legtekintélyesebb univerzításán. Meglehetősen szokatlan módon – gyaníthatóan a tanszékalapítás külügyi súlyára tekintettel és a magyarok jóindulatának megnyerése érdekében – mindezt úgy tették, hogy Graggernek nem is kellett habilitálnia, miközben ez a professzori cím elnyerésének alapfeltétele volt. Augusztus 2-án írásbeli megegyezés született Gragger, illetve a minisztérium nevében későbbi jó barátja – az akkor az egyetemekért és „a külföld tanulmányozása” programjának kidolgozásáért felelős – Carl Heinrich Becker között az alkalmazás feltételeiről. Ebben megállapodtak arról, hogy Gragger 1916. október 1-jétől az egyetem rendkívüli tanáráként működik, egyben lektori

²³² GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 44–46. (Bécs, 1916. június 16. és Budapest, 1916. július 17.).

²³³ GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 46–47.

feladatokat is teljesít. Meglehetősen tisztességes fizetést, évi 5400 márkát biztosítottak számára, amelyhez évenként majdnem ugyanekkora összeg járt lakás-hozzájárulás, előadási és vizsgadíjak stb. révén, Budapestről Berlinbe költözéséhez pedig egyszeri segílyt kapott. Gragger augusztus 12-én nyilatkozatban kötelezte magát arra, hogy az egyetemről csak a porosz kultuszminiszterrel történt egyeztetés után távozhat. Augusztus 18-án ezek alapján készítették el kinevezésének iratait a porosz kultuszminisztériumban.²³⁴ Ennek eredményeként a magyar nyelv és irodalom szemináriuma ez év novemberében megkezdhetette munkáját.²³⁵

Gragger Róbert példátlan ügyességét, szervezőképességét és diplomáciai érzékét bizonyítja, hogy kiváló német kapcsolatait kihasználva, a háborús viszonyok és az ebből adódó nehézségek közepette is fejleszteni tudta a tanszéket. Saját gyűjteményét is felajánlva gazdag könyvtárat hozott létre. 1917 tavaszán sikeresen indított egy ingyenes nyelvtanfolyamot. 1917 novemberében megalakította a Berlini Magyar Intézet Barátainak Egyesületét (Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts des Universität Berlin), egy olyan társadalmi egyesületet, amely világhírű német tudósok és nagynevű politikusok bevonásával, Becker elnökletével és fáradhatatlan lobbimunkájának köszönhetően – kapcsolati hálóját kihasználva nagyvállalatoktól és bankoktól kért és szerzett jelentős összegeket az egyesületnek – komoly támogatásokat nyert el az intézet bővítésére.²³⁶

Emellett Graggernek sikerült elérnie, hogy a porosz kultuszminisztériumtól – 1919-től a magyartól is – és más intézményektől egymás után kapja a különböző fejlesztési célokat szolgáló segílyeket és hozzájárulásokat. Így nem véletlen, hogy 1917 decemberében az addigi szeminárium Magyar Intézetté bővült, 1918 májusában pedig egy magyar lektorátust is fölállítottak. Itt azután olyan lektorok dolgoztak, mint Koszó János (1918–1922), Farkas Gyula (1922–1925), Moór Elemér (1926–1929), Keresztury Dezső (1929–1936) és Szent-Iványi Béla (1936–1947), aki 1947-ben a magyar nyelv és irodalom professzora lett az akkor már Finnugor Intézetté alakult tanszéken. Ő volt egyébként, aki a háború előtti és utáni időkben a folytonosságot jelentette a berlini magyar tanulmányokban.²³⁷ Valódi sikertörténet – egy világgégés közepette...²³⁸

²³⁴ BArch R 4901, 1439. (UI 6081/1916, Berlin, 1916. augusztus 12.); GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 48–52; BUI, Gragger Róbert iratai, Személyi iratok (Berlin, 1916. augusztus 18.).

²³⁵ Graggert 1916. november 4-én nevezték ki a magyar szeminárium igazgatójának: BArch R 4901, 1439. UI 6193/1916, Berlin, 1916. november 4.

²³⁶ Az 1933 után lassan elhaló, 1940-ben a Német–Magyar Társaságba tagolódo egyesületről lásd BArch R 4901, 1441. állag iratai.

²³⁷ A lektorok tevékenységéről: KORNIA László, *Egy hungarológiai műhely történetéhez: magyar lektorok a berlini egyetemen 1917 és 1945 között a Gragger Róbert alapította Ungarische Jahrbücher (Ujb.)*

Igaz, ez részben (kultur)diplomáciai okoknak, a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia háborús szövetségének következménye volt. A németek – pontosabban a poroszok, hiszen a berlini egyetem a porosz kultuszminisztérium felügyelete alá tartozott – ezzel is szerették volna kifejezni a velük „fegyverbarátságban” álló Magyarország iránti megbecsülését. Másrészt a világháború alatt a magyar–német kulturális és tudományos kapcsolatok erősen megélnkültek, a korábbi egyoldalú magyar érdeklődést mindinkább a kölcsönös egymásra figyelés váltotta föl.²³⁹

Az I. világháború után a két ország kül- és belpolitikája teljesen más irányvonalat követett. A német sajtó általában ellenségesen írt a szerintük autoriter jellegű, társadalompolitikájában feudális vonásokat őrző Magyarországról. Ezért már egyáltalán nem voltak olyan fontosak a tanszéket 1916-ban életre hívó politikai megfontolások, mint néhány esztendővel azelőtt, ám a tanszék sikertörténete mégis folytatódott. Ennek mindenekelőtt a két vesztes állam részben azonos problémái, húszas évekbeli közös tudományos elszigeteltsége, valamint vezető kultúrpolitikusainak hasonló, modern értelmű reformkonzervatív beállítottsága volt az oka. Nem utolsósorban pedig Gragger mindenkit megnyerő személyisége és gyakorlatiassága.

Gragger már 1919 elején érezte, hogy mindent újra kell gondolnia, a tanszék munkáját és a magyar–német kulturális kapcsolatok fenntartását, esetleges fejlesztését is egészen más alapokra kell helyezni. Beckernek január elején írt levelében kijelentette: „A székenben Németország ugyanúgy osztozik, mint a széttépett, darabokra szaggatott Magyarország. / A cseh, a román és a szerb hordák már közel vannak Budapesthez. [...] Most még inkább, mint korábban, a belső életünkbe kell visszavonulnunk, hogy ott a saját világunkat fölépítsük, és szilárdan őrizzük, hiszen ebből senki sem tud semmit sem elrabolni tőlünk. Aggodalom tölti el a szívemet, ha arra gondolok, hogyan is nézhet most ki Berlin! A tél és a köd üli meg a lelkeket, és a [magyar] tanulmányok iránti rokonszenvből is csak kevés maradhatott. Persze sok megnyilatkozásból csak a tudatlanságot, nem pedig a gyűlöletet

alapján = Hagományok és módszerek, I., 70–75. Lásd még KERESZTURY Dezső, Emlékezéseim. Szülőföldem, Argumentum, Budapest, 1993, 163–164.

²³⁸ A tanszék alapításának körülményeiről bővebben BArch, R 4901, 1439 állag; BUI, Magyar Intézet, Előzmények 1915–1918; Magyar Intézet, Kiépítés 1915–1918; illetve a Gragger Róbert iratai tételek. Lásd még BRANDT Györgyi, *Az első külföldi magyar tanszék megalapítása (Gragger Róbert a berlini egyetemen)*, Valóság 2009/1., 51–59; Uő., *Titkos iratok a porosz levéltárból. Az első hungarológiai központ megalapításának körülményeiről*, Hungarológiai Évkönyv 11/1. (2010), 135–141. (E dolgozatok ugyanazt a forrásbázist használják, amelyet magam is, hiszen én javasoltam a szerzőnek áttekintésüket. 2005-ös, kiadatlan habilitációs dolgozatom – amelyet Brandt rendelkezésére bocsátottam – erről szóló része nagyrészt megegyezik a most közölt szöveggel.)

²³⁹ UJVÁRY Gábor, *Baráti háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése)*, Hungarológia 2000/3., 99–120.

olvasom ki, és azokat, akik most Magyarországot szidalmazták, szívesen okíttatnám az okos szóra. Elsősorban általunk, magyarországi németek által, akik a kerekék közé kerültünk. Az egész munkámat másként kell hogy tervezem. De ez a csendes tudósmunka nagyon is megfelel a lényemnek és a hajlamaimnak. / Szébb és magasabb rendű feladatnak tűnik most nekem, mint valaha, hogy a széttépett Magyarország értékes szellemi javait feltárjam.”²⁴⁰

Tudományos szempontból nem látott okot a pesszimizmusra, hiszen már jól kialakított munkakörülmények várták Berlinben. Ráadásul határozottan hitt benne, hogy a magyarok értik meg a legjobban a németeket, így a Magyar Intézet nemcsak tudományos hiányt pótolhat Németországban, de politikai szempontból is fontos lehet a szerepe.²⁴¹ A szókratészi „ismerd meg önmagad” mellé ő is odaállította Romain Rolland „ismerd meg a másikat” tételét, s „a külföld tanulmányozásának” programját nemrégiben kidolgozó Becker reformtevékenységét különösen ebben a vonatkozásban értékelte nagyra, egyben boldognak vallotta magát, hogy az egyik építőként ő is részt vállalhat ebben.²⁴²

Így végül Gragger csak részben vonult vissza a „csendes tudósmunkába”. Az ő igazi terepe ugyanis a tudományos szervezés és a kulturális diplomácia volt. Ezek minél eredményesebb művelésében pedig nagyban segítette, hogy 1921 januárjában nyilvános rendes tanár lett.²⁴³ 1921-ben az intézetben finnugor osztály alakult, s török valamint urál-altaji nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó szemináriumot is indítottak.²⁴⁴ Nem véletlen, hogy az egyre tágabb kérdéskörököt kutató és oktató intézet szakmai munkájáról és tudományos hivatásáról szólva Gragger használta először az *Ungarologie*, azaz mára meghonosodott és általánosan elfogadott formájában a hungarológia megnevezést.²⁴⁵ A hungarológia jelentéséről igen sok vita folyt és zajlik napjaink-

²⁴⁰ GStA PK, VI HA NI C. H. Becker, 490, Gragger Róbert levele Carl Heinrich Beckernek, 1919. január 12.

²⁴¹ GStA PK, VI HA NI C. H. Becker, 490, Gragger Róbert levele Carl Heinrich Beckernek, 1919. április 2.

²⁴² GStA PK, VI HA NI C. H. Becker, 490, Gragger Róbert levele Carl Heinrich Beckernek, 1919. húsvétvasárnap.

²⁴³ BUI, Magyar Intézet, Előzmények 1915–1918. (Berlin, 1921. január 22.).

²⁴⁴ Az intézet 1922-ig tartó működéséről ad átfogó képet: *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin. Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts zu Berlin (e.V.)*, Ungarisches Institut, Berlin, 1922², 1–12.

²⁴⁵ Graggerről és az intézetről lásd Becker emlékezését, valamint egy összeállítást Gragger biográfiájával és bibliográfiájával (mindmáig ezekre hivatkoznak a leggyakrabban): Carl Heinrich BECKER, *Robert Gragger (5. November 1887 – 10. November 1926)*, Ungarische Jahrbücher 1927, 3–32; SCHNEIDER Márta, *A Berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum*, Regio, 1992/4. 72–101. Jól használható Gragger-életrajz: BESSENYEI, I. m. Ezen kívül: László Gyula DÉCSY, *Nachwort des Herausgebers. Dem 50. Band der Jahrbücher zum Geleit*, Ural-Altische Jahrbücher 50. (1978), 187–196; László TARNÓI, *Versuch eines Porträts des Gelehrten und Wissenschaftsorganisations Robert Gragger*,

ban is. Meghatározása jóval bonyolultabb, mint az elsősorban nyelvészeti, irodalmi alapozottságú germanisztikáé. A legtöbb definíció viszont előbb-utóbb mégis visszatér a Gragger alkotta, meglehetősen tág, sok mindent magában foglaló értelmezéshez. A fogalom történetéről szóló, kiváló összefoglaló tanulmány zárásaként például Kósa László kijelentette: „Végül ismét odajutunk, hogy [...] a hungarológia mint olyan, mint önálló tudomány szak nem létezik, ellenben összefoglaló és szorosabb együttműködést feltételező elnevezése a magyar nyelv, kultúra és történelem kutatásának. A magyar múltat és művelődést, a magyar etnikumnak és környezetének viszonyát több tudományágazat együttműködésével, komplex megközelítéssel eredményesebb kutatni, mint széttagoltan.”²⁴⁶ Ezzel a többnyire elfogadott értelmezéssel pedig a kezdőponthoz, a graggeri meghatározáshoz térünk vissza.²⁴⁷

Emiatt is tűnik meglehetősen komikusnak számomra annak állandó, már-már a demagógiával határos hangoztatása napjainkban, hogy nem szabad a múlton merengeni, teljesen fölösleges onnan vett példákkal előhozakodni, s kizárólag a jövőre kell összpontosítanunk. Miközben részben egyetértek ezzel az állásponttal – hiszen annál mi sem természetesebb, hogy mindig a jövő felé nézünk –, egyben felülírandónak tartom. A múlton való töprengés ugyanis az emberi lét másik meghatározója: történelem nélkül nincs kultúra, ahogy kultúra nélkül sincs történelem. Amíg azonban képtelenek vagyunk arra, hogy egy olyan új hungarológiai – tágabban: kulturális, tudományos – (intézmény)rendszert építsünk ki, amely meghaladva érvényteleníti a korábit, nem szégyen, ha az előző rendszer eredményeit kíséreljük meg – a mai körülményekhez igazítva – napjainkban is alkalmazni, természetesen hibáinak javításával és állandó reformálásával. Még akkor is, ha ezért megbocsáthatatlanul konzervatívnak bélyegeznek bennünket vagy az avíttság bélyegét sütik ránk. (Egyébként a germanisztika, a romanisztika stb. tudománya máig ragaszkodik hagyományaihoz. De a nagy kultúr nemzetek által 100-150 évvel ezelőtt alapított külföldi tudományos és kutató-intézetek is alig változtattak eredeti alapszabályaikon és célkitűzéseiken. Ezek máig sokkal inkább ellenállnak az állandó átalakulásnak, mint a hazai poszt-posztmodern néhány évente, sőt lassan pár havonta változó – éppen ezért gyorsan elévülő – „paradigmái”.)

Berliner Beiträge zur Hungarologie 3. (1988), 15–38; János BARTA, *Erinnerungen an Gragger*, Berliner Beiträge zur Hungarologie 3. (1988), 11–13; Carl Heinrich BECKERS *Konzept und Robert GRAGGERS Ausführungen zur Gründung des Ungarischen Instituts in Berlin*, Berliner Beiträge zur Hungarologie 7. (1994), 274–294.

²⁴⁶ Kósa László, *Hungarológia – magyarságtudomány – országismeret = A magyarságtudomány kézikönyve*, szerk. Kósa László, Akadémiai, Budapest, 1991, 42.

²⁴⁷ Hungarológiáról szóló mintaszerű tanulmányait is összegezte elsőrangú kötetében: K. LENGVEL, *I. m.*

Amíg nincsenek olyan, európai keretbe illesztett, merészen megálmódott – részben végül meg is valósult – vízióink a kultúra és a tudomány jövőjéről, amilyenek Klebelsbergnek, Graggernek vagy Hóman Bálintnak a saját korában voltak, sok mindenben lehet sajnálkozni és keseregni, csak azon nem, vajon miért tartunk szinte ugyanott vagy még ott sem a hungarológia és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok helyzetét fölmérve, ahol Gragger Róbert halálakor, 1926-ban. Egyértelmű, hogy a két világháború közötti magyar társadalomszerkezet szinte mindenben idejémtúlt és korszerűtlen, néha valóban feudális jegyeket hordozó volt. Ám az is bizonyos, hogy mindennek ellenére a kulturális-tudományos intézményrendszer európai színvonalon teljesített.

8.2. Az intézet kiadványai és könyvtára (Kitérő: Szekfű Gyula és Gragger Róbert)

Mint már utaltam rá, 1920 a magyar bölcsészettudományokban, különösen a történettudományban is fordulópontot jelentett. Az értelmiség addig is igen erős történeti érdeklődése – és ennek megfelelően a tudományág szerepe is – tovább nőtt, intézményrendszere jelentősen bővült. Ugyanis nemcsak a historikusok, de a szélesebb művelt közvélemény is választ keresett a teljesen jogosan felmerülő, múltat boncoló kérdésekre: hogyan jutott a magyarság Trianonig, mik voltak a – szégyenletes békediktátumnak nevezett – döntés kiváltó okai. Nyilvánvaló volt, hogy komoly, valóban feltáró jellegű feletetet nem pusztán a közelmúlt, hanem a távolabbi történések vizsgálata, a mélyebben fekvő rétegek elemzése hozhat csak. Ebben pedig – sok más tényező, így például a bécsi levéltárak addigi kutatási korlátozásainak feloldása következtében is – a 18. és a 19. századi események boncolása a korábbiaknál jóval fontosabbá vált, és Berlinnek mint világháborús társnak a szerepe is felértékelődött, mint ahogy a külföld tájékoztatásának igénye is. Ezekre a tényezőkre vezethető vissza a bécsi és a római magyar történeti intézetek alapítása és a berlini egyetem magyar intézetének kiadványpolitikája is.

1920-ban a magyarság történetét egészében vagy részben áttekintő, különböző szempontból összegző idegen nyelvű kiadványok sora jelent meg. Természetesnek tartom, hogy számos kiváló, a napi politikai harcokba egyébként nem különösebben szívesen beavatkozó historikus is a politika szolgálatába szegődött, hiszen nem voltak hajlandók elfogadni az elfogadhatatlant: a békekonferencia által tervezett országcsönkítést. A pozsonyi és a debreceni egyetem már 1918 végén tiltakozott a magyar állam várható felosztása ellen. Történeti érvek sokaságát hangoztatták a „művelt világhoz” intézett

kiáltványokban, melyek szerzői között ott találjuk R. Kiss Istvánt és Holub Józsefet. A legjelesebb történészek közül Angyal Dávid fogalmazta a Magyar Tudományos Akadémia szózatát, Domanovszky Sándor a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája füzetét, de Marczali Henrik és Hóman Bálint is megszólalt az ügyben.²⁴⁸ Szinte nem is volt nevesebb magyar történétíró, aki kimaradt volna a sorból.

Azonban míg ezek a nagy világnyelveken kiadott történetpolitikai írások sem itthon, sem külföldön nem váltottak ki különösebb érdeklődést és visszhangot, addig Szekfű nagyívű és terjedelmes esszéje, a *Három nemzedék* – amely szűkebb szempontból nem volt szaktudományos munkának tekinthető – óriási hatással volt a magyar értelmiségre; nemcsak 1920-ban, hanem a későbbiekben is, amit rövid időn belüli (1920–1942 közötti) hét kiadása bizonyít. S bár kétségtelen, hogy Szekfű egy előre elgondolt hanyatláskonceptió alapján dolgozott – mint oly sokan szerte a világban a háború alatt és után –, s művét ideologikus elemek sora szőtte át, olvasatomban a *Három nemzedék* alaphangját mégiscsak a gyakran szinte önmarcangolásba forduló kritikai szemlélet, a magyar hibák, sőt bűnök ostorozása adja. Szekfű nem szajkózta az akkoriban túlságosan is gyakran hangoztatott, önfelmentés-ként is kiválóan alkalmazható összeesküvés-elméletet, miszerint a hálátlan Nyugat és a bosszúszomjas szomszéd országok okozták volna Magyarország tragédiáját.

Rengetegen elemezték már e rendkívüli erővel, néha bizony elemi dühvel megírt alkotást. Arra viszont tudomásom szerint még senki sem hívta fel a figyelmet, hogy Szekfű németül is szeretne volna megjelentetni munkáját. Valószínűleg 1922 tavaszán írta Gragger Róbertnek (aki egyébként Szekfűhöz hasonlóan szintén Eötvös-kollégista volt): „most a Három Nemzedék német kiadása dolgában tárgyalok egy müncheni céggel, a »Bibliothek der Weltgeschichte« [a korszak egyik legismertebb német nyelvű történeti sorozata] számára, melyet Karl Alex[ander] v[on]. Müller [német történész] szerkeszt. [...] Azt hiszem, élvezhető stílusban lefordítva a könyv nem lenne rossz szolgálat nekünk, szegény magyaroknak. Persze [...] prófétai, lírai és szélsőséges részekről megtisztítanám, sokat összevonnék benne, s egy csomó politikai, történeti és statisztikai dátumot belevennék.” E szerint Szekfű na-

²⁴⁸ ANGYAL Dávid, *A Magyar Tudományos Akadémia válasza a cseh Akadémiának*, Hornyánszky, Budapest, 1920; DOMANOVSKY Sándor, *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve*, Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Budapest, 1920; MARCZALI Henrik, *A béke könyve. A múlt tanulságai*, Athenaeum, Budapest, 1920; HÓMAN Bálint, *A magyarság megletelepülése*, Szabad Lyceum kiadványai, Budapest, 1920. Minderről bővebben lásd GLATZ Ferenc, *Trianon és a magyar történet-tudomány*, Történelmi Szemle 1978/2., 411–421; PALLÓS Lajos, *Területvédő propaganda az első világháború után. Nem! Nem! Soha!*, Rubicon 1997/1., 6–29; VÁRDY Béla, *Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban*, Aetas 2003/3–4., 286–305.

gyon is tisztában volt vele, hogy nagyszájában néha forrongtak az indulatok, olykor túlcordult a líra – s volt, ahol hiányzott a kellő történeti háttérfestés is. „Nagyon hálás volnék – folytatta –, ha alkalmissal útbaigazítást adnál a tekintetben, mivel Te tudod legjobban, mi érdeklí a német közönséget [...]”²⁴⁹ Gragger még 1924-ben is visszatért a fordítás tervére, immár azt tanácsolva, hogy az intézet jelentesse meg Szekfű kötetét: „A 3 nemzedéket nem engedhetem; meg kell lennie németül is. Engedd meg, hogy lefordítsuk s kiadjuk” – kérte.²⁵⁰

Gragger azonban nem csupán erre kívánta megnyerni Szekfűt. Arra is rá akarta venni nála négy esztendővel idősebb barátját, hogy az előkelő német – napjainkban is működő, színvonalas tudományos szakirodalomra specializálódott – kiadónál, a Walter de Gruyternél megjelenő vállalkozásába, az Ungarische Jahrbücherbe írjon. A kiváló sorozat – amelyben kezdetben több füzet alkotott egy évkönyvet – 1921 és 1943 között jelent meg. Főképp olyan írásokat közölt, amelyek a graggeri – meglehetősen tág – hungarológiaértelmezés alapján a magyar bölcsészet- és társadalomtudomány legújabb eredményeiről számoltak be, és érdekesek lehettek a magyar témák iránt érdeklődő, de magyarul nem tudó német közönségnek is. A történelem – mellette az irodalom- és a művészettörténet – kétségtelenül az egyik fő profilja volt a színvonalas periodikának, amelyben még számos néprajzi, földrajzi, gazdasági, jogi stb. tematikájú írás is megjelent: azaz minden olyan tudományterület szerepet kapott benne, amely felkelthette a Magyarország iránt nyitott német értelmiség érdeklődését; tehát ami Gragger szemében hungarológiának számított. Az évkönyv különösen értékes rovata volt gazdag, a legfontosabb magyar könyvújdonságokról beszámoló könyvszemléje.

Amikor Gragger a Jahrbücher második füzetét megküldte Szekfűnek, a következőképpen vázolta elképzeléseit, miközben saját munkája rendkívüli nehézségeit is érzékeltette: „Nem tudom ugyan még véleményedet az elsőről, ill. az ott kifejtett programomról. De nagyon szeretném, ha a te közreműködésedet sikerülne megnyernem ehhez a munkához. Láthattad, hogy nem egyéni akcióról van szó, mint a magyar törekvésekben oly gyakran, hanem szervezetet iparkodom létesíteni, amely a magyar kérdések tárgyalására a legarravalóbbakat egyesítse, és kapcsolatba hozza a nemzetközi tudományos élet mindazon jeleivel, akik a problémák iránt érdeklődnek. Ez a célja ama Wissenschaftlicher Beiratnak [tudományos tanácsnak], melynek tagjai közé szeretnék Téged is számítani. [...] Én nagyon nagy súlyt helyezek arra, hogy nemesebb anyaggal léphessen ki a folyóirat, mint amilyent eddig

²⁴⁹ BUI, a Magyar Intézet iratai, Gragger Róbert iratai, levelezése, 1920–1922. é. n. [1922?] május 23.

²⁵⁰ ELTE KK, Ms G 628, Gragger Róbert levele Szekfű Gyulának, 1924. december 24.

szerezni sikerült. A tisztán anyagösszehordás Scyllája és az üres adatnélküli értekezés Charybdise között nagyon kevés az olyan szerző, aki mondanivalóját átgondolva, szellemével átgyúrva és érzéseinek tűzével összeforrasztva adja elő. Ez a nagyon kisszámú magyar író közt Téged mindig első sorba helyeztelek. [...] Könyvedről [a *Három nemzedékről* van szó] kimerítő, hosszú ismertetést írtam. Most hogy elkészült, eldobtam. Neked magadnak kell róla írnod, illetve előadnod azt, amit az idegen közönségnek előadni kívánsz belőle. [...] Mivel egyelőre nincs módomban, hogy élőszóval tegyem, ezúton szeretném tárogató riadójjával megnyerni a Te lelkedet ennek a vállalkozásnak [a *Jahrbüchernek*]. Vagy igazán meddőnek tartasz olyan próbálkozást, amely komoly, számba vehető orgánusmot akar fenntartani a magyar kérdésnek a nemzetközi tudományban?”²⁵¹

Szekfű szinte azonnal válaszolt: „Amennyire jól esett leveled szíves melegsége, annyira sajnálom, hogy sejtelmeknek igaza van: utóbbi évben több jelből arra következtettem, mintha Te azt hinnéd rólam, hogy én bármi okból idegenkedem Veled a berlini kultúrmunkában részt venni. [...] Ezt ugyan nem mondhatom meg, mert hiszen semmi se tart vissza, de igen köszönöm, hogy alkalmat adsz e dolog tisztázására, mely köztünk olyan különös módon lebeg, elintézetlenül. Ha én kutatom, miért gondolod, hogy én idegenkedem a közreműködéstől és mi lehet ezen szupportált [elviselt, eltűrt] idegenkedésem oka, nem tudok mást elképzelni, mint hogy nekem a lelkemben valami kis árnyféle lenne azóta, hogy a berlini pozícióra Te mentél el, mikor valamikor az itteni bécsi körök (Fournier [August, osztrák történész és politikus], Redlich [Oswald, osztrák levéltáros-történész, az Osztrák Tudományos Akadémia elnöke, az MTA tiszteletbeli tagja]) felajánlták nekem, hogy odasegítenek engemet. Azt mondtam: árnyféle, egyéb komolyabb érzelmet bizonyára öntudatlanul se tételezhetél fel róla, mikor köztünk egyébként oly őszinte viszony áll fenn. [...] Igen kérlek, ne neheztelj, ha én talán brutális ujjakkal nyúlok e dologhoz. De kell, hogy köztünk semmi kimondatlan és tisztázatlan ne maradjon, a mi együttműködésünket semmi árny ne zavarja.”

Az 1925-ig Bécsben levéltároskodó Szekfű érezhető – de már nem Gragger miatti – megbántottsággal így folytatta: „Hidd el nekem, én soha komolyan nem gondoltam, hogy a bécsi állást bármi más, pesti vagy berlini hivattal felcseréljem. Nekem itt a gyökerem, a levéltárban, a függetlenségben, melyet a levéltár és az otthoni dolgoktól távollét biztosít. Én itt jól érzem magam, ambícióim nincsenek, nem bánt, hogy nem vagyok professzor, az sem, hogy hivatalos ranglétrán elmaradok, s pl. másfél év óta nem tudok

²⁵¹ ELTE KK, Ms G 628, Gragger Róbert levele Szekfű Gyulának, 1921. május 20.

a pesti Külügy rosszindulata miatt hozzájutni az osztálytanácsossághoz, ami nekem jár. Teljesen kárpótolt a fizikai egyedülállóság és a lelki szabadság. Néha, mikor az otthoni nyomorúságok mégis elkeserítettek, gondoltam a hivatal elhagyására, de nem azért, hogy újabb hivatalt vállaljak. Ilyen vezető szelep nálam az a gondolat, hogy ha végképp le kellene mondanom a magyar kultúra jövőjéről (a mi korunkban), s nem volna lehetőségem tovább szolgálni, elmennék Németországba (melyet szeretek), s ott könyvkereskedő-segéd, legjobb esetben kiadócégi hivatalnok lennék, amiről én Goossal [Roderich Gooss/Goos, erdélyi születésű osztrák levéltáros-történész] többször beszéltem. De hivatalt magamnak nem tudok mást elképzelni, mint a bécsit. [...] Írásommal is szívesen szolgálnék, s itt egyedül az én munkatömegem tartott eddig vissza. [...] Ez a mentségem, hogy eddig nem küldtem cikket, holott folyóiratod nekem, a Te bevezetésed hozzá és az egész beosztás annyira tetszik, hogy mindenképp jól esnék magamnak, ha abban valami tőlem megjelenhetnék.”

Végül biztosította Graggert arról: „Mi kettőnk közt semmi árnyéknak nem szabad maradni. Bármennyire különböző vérmérsékletűek vagyunk is és külső életünk különbözőleg alakult is ehhez képest, kétségtelen, hogy életcélunk és kulturális nézeteink *mindenben ugyanazok*.” Utóiratban még azt is megjegyezte: „Nagy kár volna, ha 3 Nemzedékről ismertetésedet nem adnád ki!!!”²⁵²

Gragger és Szekfű kapcsolatának eddig ismeretlen részleteiről azért szoltam bővebben, mivel gondolataik éppen a tárgyilagos és lehetőleg az objektív hangú külföldi magyar kulturális és tudományos propaganda körül forogtak. Gragger ennek végső célját is elárulta. Bár ma már furcsán hatnak 1924 elején Farkas Gyulához intézett sorai, ám amikor papírra vetette azokat, a magyar értelmiség döntő többsége ugyanígy vagy ehhez nagyon hasonlóan érzett és gondolkodott (bár voltak, akik a revízió rövid időn belüli bekövetkeztéről álmodoztak): „Öregem, nekünk még soká élnünk kell – írta –, míg a magyarok és a németek megállják a nagy bosszút. És intézetünk egyik legfontosabb bástyája ennek a jövőnek. Gyűjtsük az anyagot ellenségeink gazzeteiről az archívumba, lesz még világ-parlament, amelyen alkalmunk lesz dokumentumokat bemutatni. Hallgassunk, ne szóljunk senkinek: várjunk és készüljünk, és neveljünk férfiakat [...]”²⁵³ Mintha Juhász Gyula *Trianon* című versének kezdő és zárósorait hallanánk: „Nem kell beszélni róla sohasem, de mindig, mindig gondoljunk reá.”

²⁵² BUI, a Magyar Intézet iratai, Gragger Róbert iratai, levelezése, 1920–1922. é. n. [1921.] május 23. (Szekfű kiemelései).

²⁵³ BUI, a Magyar Intézet iratai, Gragger Róbert iratai, levelezése, 1921–1927. 1924. január 22.

Gragger az *Ungarische Jahrbücher* mellett egy másik sorozatot is útjára indított: az 1929-ig 24, a negyvenes évekre már több mint 40 kötetben kiadott, mindenekelőtt Magyarország művelődéstörténetére vonatkozó, terjedelmesebb írásokat közlő *Ungarische Bibliotheket*. Az utóbbi szerzői ismert német szakemberek és az akkori magyar kulturális-tudományos élet legjelesebb képviselői voltak. Német részről Franz Carl Heinrich Babinger, Arno Bussenius, Gottfried Fittbogen, Josef Kuckhoff, Walter Raichle, Konrad Schünemann, Josef Sinz, Ludwig Spohr, Raichle Walter; Arno Winkler. Magyar oldalról pedig a neves óorkutató, Alföldi András; a 20. század egyik legismertebb zeneszerzője, zenésze és zenetudósa, Bartók Béla; a jeles antropológus, Bartucz Lajos; a hazai németiség egyik vezetője, az irodalomtörténész Bleyer Jakab; Gragger utódja, az irodalomtörténész Farkas Gyula; a magyar pénzügystatistika alapítója, Fellner Frigyes; a kiváló középkorász, későbbi kultuszminiszter Hóman Bálint; a szintén kultuszminiszter Klebelsberg Kuno; az ismert kultúrfilozófus, Kornis Gyula; a rendkívül felkészült közigazgatási szakember, Magyary Zoltán; a nyelvész Szinnyei József; a historikus-történész Tagányi Károly; a nagy hatású esztéta és germanista Thienemann Tivadar – és maga Gragger Róbert is.

Gragger – e két sorozat mellett – még a magyar kultúra történetét és akkori helyzetét feltérképező lexikon kiadását is tervezte. E munkában ismét számított Szekfű közreműködésére és tanácsára. „Nagy fába vágtam fejszém – tudósította őt 1924 végén –: Reallexikon der ungarischen Kultur. Minden magyar kultúrjelenséget tudományos cikk formájában adnánk. Légy szíves írd meg, mely címszókát vállalod. Szeretném pl. Volkscharakter-t [nemzetkaraktert]. Gondold meg, mit tartasz szükségesnek. A nagy nőmenklaturát, a címszók jegyzékét már összeállítottam s nemsokára leírathatom a cédulákról. Eckhart [Ferenc] melyeket vállalná? gazdaságtört. stb. Károlyi [Árpád] kapható-e? Ezzel a munkával most megmutathatjuk, mit dolgoztunk eddig s mink volt és van, hic Rhodus.”²⁵⁴

Gragger Róbert nagyszabású elgondolása azonban sajnos már nem valósult meg. Bár a kötet munkálatait elkezdte, korai, 1926-ban bekövetkezett halála után az őt követő intézetigazgatók – rövid ideig Gombocz Zoltán,²⁵⁵ majd utána jóval hosszabbig Farkas Gyula – már nem gondoltak a lexikon be-

²⁵⁴ ELTE KK, Ms G 628, Gragger Róbert levele Szekfű Gyulának, 1924. december 24.

²⁵⁵ Lásd ELTE Lt. 8/a. 33. köt., 1927. szeptember 15-i I. rendkívüli ülés, Tanszéki, szervezeti és magántanári ügyek: Gombocz bejelentette, hogy „őt a porosz kultuszminisztérium a berlini egyetemi Ung. Institut igazgatójává kinevezte és felkérte, hogy mint vendég a berlini egyetemen a finnugor magyar nyelvészet köréből előadásokat tartson; miután ő ezen meghívást elfogadta, kb. 6 hóig tartó távollétére helyettes tanárt kell katedráján alkalmazni.” Lásd még ELTE Lt. 8/a. 33. köt., 1927. november 11-i II. rendes ülés, Miniszteri leiratok: itt közlik, hogy Klebelsberg Gombocznak a tanévre, „illetményeinek élvezete mellett”, szabadságot engedélyezett.

fejezésére és megjelentetésére. Érdekeséggé válik, hogy Gragger utódlása hosszasan elhúzódott, s csak nagy nehézségek árán oldódott meg Farkas kinevezésével. Elsősorban azért, mert Gragger valóban pótolhatatlannak bizonyult: Gerevich Tibor mellett minden idők legkiválóbb magyar kultúrdiplomátája volt. Mindenesetre az utódok között Szekfű neve is többször felmerült. Ő azonban, mivel Bécsből hazatérve jó egy éve neveztek ki Budapesten egyetemi tanárnak, nem kívánta az újbóli életmód- és helyváltoztatást.²⁵⁶ Annak ellenére, hogy (mint láttuk) 1921-ben még némi sértődöttséggel írta Graggernek, miszerint ő is lehetne a helyén, hiszen korábban javasolták személyét a berlini magyar tanszék élére.

Szekfű mély érzésű, szép nekrológban búcsúztatta 39 évesen elhunyt barátját.²⁵⁷

Gragger kiadványa, az 1921 és 1943 között megjelent *Ungarische Jahrbücher* napjainkban is tovább él, hiszen az 1952-től napvilágot látó *Ural-Altäische Jahrbücher* és a Müncheni Magyar Intézet által 1969-től kiadott *Ungarn Jahrbuch* is az elődjének tekintik. A kiváló periodika a német nyelvterületen az egyetlen rendszeresen megjelenő, a hungarológia valamennyi területén kalandozó és tudományos eredményeit pontosan tükröző évkönyv volt.

A Magyar Intézet sikeres és eredményes működése részben a kiváló könyvtárnak volt köszönhető, amely az alapító, Gragger Róbert áldozatkészségéből, az ő elképzelései szerint jött létre és gyarapodott. Gragger még a magyar szeminárium megalakulása előtt ajánlotta föl igen gazdag, mintegy 10 000 kötetes könyvtárát az intézménynek.²⁵⁸ Úgy gondolta, hogy ebben a jövőben ne csak a nyelvészet és az irodalom legfontosabb szakkönyvei legyenek hozzáférhetőek, hanem mindazon munkák is, „amelyek hazánknak történelmi, földrajzi, jogi, államtudományi, közgazdasági, művészeti szempontból való alapos megismertetésére alkalmasak – ahogy 1917 júliusában írta. – A könyveket részben ajándékképpen, részben a saját könyvtáramból, részben a magam költségén szereztem be, a berendezést, könyvszekrényeket, asztalokat, székeket stb. a saját pénzből vettem. A könyvtár használata

²⁵⁶ Lásd például GStA PK, VI. HA, Nl. C. H. Becker, 5754: Klebelsberg Kuno levele Carl Heinrich Beckernek, 1926. december 2. (A levél megtalálható még: OSZKK Levelestár.) Klebelsberg itt kifejti, hogy Szekfű lenne Gragger legalkalmasabb utóda, azonban ő éppen most készíti újkori magyar történelmi összefoglalóját, és bűn lenne őt kiszakítani munkájából, mielőtt azt befejezné.

²⁵⁷ SZEKFŰ Gyula, *Gragger Róbert művelődésünk történetében*, Minerva Társaság, Budapest, 1927.

²⁵⁸ Auszug aus den Akten des Preussischen Kultusministeriums (1916–1920) (BUI, Magyar Intézet, Vorgeschichte 1915–1918): Der Rektor der Berliner Universität an das preuss. Kultusministerium. Berlin, 18. 8. 1916. Eszerint Gragger Budapestről közölte a rektorral, hogy könyvtárát a szeminárium rendelkezésére bocsátja, egyben jelezte: a magyar kormánytól ígéretet kapott arra, hogy ezt hamarosan duplájára egészítik ki.

mindenki számára ingyenes. [...] Állománya most 6230 kötet. Ebből 728 d[a]r[a]b a régi Berlieni Magyar Könyvtárból való, melyet 1842-ben alapítottak magyar egyetemi hallgatók Berlinben, s melynek könyvei Kossuth, Széchenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Eötvös stb. műveit tartalmazzák, az első kiadásban a szerzők sajátkezü ajánlásával. Ezt a páratlan értékű gyűjteményt a berlini egyetemi könyvtár pincéjében fedeztem fel s szereztem meg intézetünk részére.”²⁵⁹ Mint egy 1922-es kiadványban Gragger beszámolt róla, a könyvadományozók között olyan testületek szerepeltek, mint a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Szent István Társaság, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár, az egyik kolozsvári gimnázium, magyar minisztériumok, a Finn Akadémia, a Finn Irodalmi Társaság, illetve magánszemélyek, így Carl Heinrich Becker, Bleyer Jakab, Pekár Gyula, Riedl Frigyes, Szinnyei József és még többen.²⁶⁰

Klebelsberg Kuno 1921 októberében – akkor még belügy-, nem pedig kultuszminiszterként – azt javasolta, hogy a magyar tudományos egyesületek és intézmények duplum példányaik felajánlásával fejlesszék a könyvtárat.²⁶¹ A kérés meghallgatásra talált, hiszen minden intézménynek saját jól felfogott érdeke volt, hogy Németországban is megismerhessék a tevékenységét. De egy remélt német nyelvű recenzió miatt is érdemes volt köteteket küldeni a könyvtárnak, hiszen az ugyancsak 1921-ben indított *Ungarische Jahrbücher* a – Gragger tág értelmezése szerinti – hungarológia témakörében megjelent fontosabb kötetekről és tanulmányokról rendszeresen közölt recenziót, sok magyarul megjelent dolgozat német változatát pedig teljes terjedelmében hozta. Mindennek eredményeként 1922 augusztusában a Pester Lloyd már arról tudósított, hogy az intézet könyvtára több mint 22 000 kötetes, benne elsősorban a nyelvészet, az irodalom és a magyar történelem alapmunkái találhatóak meg.²⁶² Klebelsberg – 1922 júniusától immár a kultuszárca vezetőjeként – később is mindent megtett annak érdekében, hogy a berlini Magyar Intézet és annak könyvtára komoly magyar támogatást is kapjon.

Gragger egyik utolsó, halála előtt adott interjújában, 1926 szeptemberében kijelentette az intézetről: „Kutatásainak tárgya igen széleskörű; nem

²⁵⁹ BUI, Magyar Intézet, az Intézet kiépítése 1915–1918. (1917 júliusa.). Lásd még ugyanott az egyetem rektorának feliratát a porosz kultuszminisztériumhoz 1916. augusztus 18-án: „Gragger professzor Budapestről közölte, hogy a magyar szeminárium rendelkezésére bocsátja közel tízezer kötetet számláló könyvtárát, és hogy a magyar királyi kormány biztosította őt arról: támogatást nyújt ahhoz, hogy a könyvtár állománya duplájára növekedhessen. Ezért egy helyiséget kér a könyvtár, egy másikat pedig a szeminárium számára az egyetemről.”

²⁶⁰ *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin*, 1.

²⁶¹ BUI, Magyar Intézet, Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts, Ülések iratai (1921. október 2.).

²⁶² *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin*, Pester Lloyd 1922. augusztus 11.

csakán magyar nyelvészet, hanem filológia, abban az értelemben, amint ezt a fogalmat Grimm és Humboldt Vilmos meghatározták; Ungarologia szóval szoktam jelölni, mert kiterjed a magyar szellemi élet összes megnyilvánulásaira, felöleli az irodalmát, a történelmet, a jogot, a közgazdaságtant. [...] Az intézet foglalkozik a magyarság nyelvi és etnikai rokonaival is. Külön tanárok tanítják az ural-altáji és a finnugor nyelvészetet, és van az intézetnek 30 ezer kötetnyi könyvtára.”²⁶³

Egy valószínűleg közvetlenül a halála után született, Becker porosz kultuszminiszter összeállította Gragger-életrajz a könyvtár alapításáról és fejlődéséről is szólt. E szerint Gragger már 1916. augusztus 18-án felajánlotta a Friedrich Wilhelm Egyetem rektorának, hogy 10 000 kötetes könyvtárát az akkor alakuló magyar szeminárium rendelkezésére bocsátja. A könyvtár gyarapításában legfőbb támogatói a Porosz Állami Könyvtár, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtára, magyar hivatali és magánkönyvtárak voltak.

A Magyar Intézet 1921-ben kapta meg Halléből a 16. századtól bővülő Magyar Könyvtár egy részét. Ez a berlini magyar egyetemi hallgatók már korábban megszerzett, jórészt 19. századi bibliotékája mellett további, szinte felbecsülhetetlen értékű gyarapodást jelentett. 1922/23-ban 3519, a következő tanévben 1749, 1925/26-ban pedig mintegy 3000 kötettel nőtt az állomány. Különösen a finn részleg, de Johannes Heinrich Mordtmann professzor könyvtárának megszerzésével a turkológia anyaga is jelentősen bővült. Emellett értékes, mindenekelőtt a mordvinokra, a cseremiszekre, a zürjénekre, a votjákokra, a csuvasokra, a tatárookra és más török népekre vonatkozó szakirodalmat – csak 1925/26-ban 1500 kötetnyit – kaptak a Szovjetunióból. Gragger szellemi nyitottságára jellemző, hogy már a húszas évek elejétől kapcsolatban állt különböző orosz tudományos intézetekkel – például a számos magyar kommunista emigránst is foglalkoztató moszkvai Marx-Engels Intézettel –, elsősorban a finnugor, a rokon nyelvek tanulmányozása céljából. Ez az 1926-os összeállítás 25 000-re becsülte a kötetállományt, 120 kurrens folyóirat és 15 napilap gyűjtéséről tudósított.²⁶⁴

Gragger utódja, Farkas Gyula 1930 márciusában így jellemezte az intézet új épületébe költöztetett gyűjteményt:

²⁶³ *A berlini magyar tudományos intézet és a Collegium Hungaricum. Gragger Róbert professzor nyilatkozata a két intézet működéséről és céljáról*, Pesti Hírlap 1926. szeptember 2.

²⁶⁴ BUI, Magyar Intézet, Gragger Róbert iratai, Életrajzai, 1926 októbere után. Ugyanez megtalálható még: GStA PK, VI HA, Nl. Carl Heinrich Becker, 1956. (Biographie Robert Graggers für den Nachtrag des Révai'schen Lexikons [1926]). Ennek alapján, valamint azért, mert Becker több, közvetlenül Gragger halála után írt levelében utal arra, hogy Gragger emlékére egy hosszabb tanulmányt ír (ez aztán meg is jelent az *Ungarische Jahrbücher* 1927. évfolyamában), amelyhez életrajzi adatait is összegyűjti, szinte bizonyos, hogy az összeállítás Becker munkája. Az *Ungarische Jahrbücher* kötetei egyébként csaknem minden esztendőben beszámoltak a könyvállomány éves gyarapodásáról.

„A földszinten van a gazdag s a maga nemében egyedülálló könyvtár. A magyar–német irodalmi és kulturális érintkezéseknek majdnem tökéletes könyvgyűjteménye. Alig van magyar tárgyú német regény, dráma, verskötet vagy tudományos értekezés, mely itt meg ne volna. A magyarországi német kisebbségről szóló minden jelentősebb munka feltalálható. Különösen gazdagon van képviselve a modern s a klasszikus magyar irodalom, a magyar művek német fordításai meg szinte teljes számban megvannak.

Földig érő ablakok, a munkaasztaloknál néhány fiatal kutató. Ideális munkahely: a napfény és a stílusos környezet a fantáziának is szárnyat ad.

A folyóiratterembe több mint hatvan folyóirat jár, az újságzóban megtalálhatók az összes nagyobb napilapok 1917-ig visszamenően (akkor vetette meg a nagynevű Gragger Róbert az intézet alapját). Külön termekben van elhelyezve a történelmi és a közgazdasági anyag.²⁶⁵

1931-ben a Pesti Hírlap beszámolója szerint a 36 000 kötetes könyvtárba 160 folyóirat járt. Az 1842-ben létrejött berlini magyar diákegyesület könyvei alapozták meg a gyűjteményt.

„Vörösmarty Mihály köteteiben ezt olvassuk: »A berlini Magyarok Könyvtárának a Szerző.«

Több könyvbe ez van írva: »A berlini Magyarok Könyvtárának Kossuth Lajos.«

Petőfi verseinek első kiadását, Jókai ajánlások könyveit láthatjuk.

Tagja volt ennek a diákegyesületnek Brassay [!] Sámuel, a polihisztor, Reguly Antal, a nagy utazó. Kerényi Frigyes is künn járt, minekelőtte Amerikába vándorolt volna. [...] Gyulai Pál pénztárosa volt az egyesületnek. [...]

Itt járt egyetemre Greguss Ágost, Bartók János is, Bartók Béla nagypapa, Kertbeni [!] Károly Mária, Petőfi különc, bogarászó kortársa, még Liszt Ferenc is, akinek ajánlások fényképe az egyik terem falát díszíti. Gróf Tisza István nevét is olvassuk. A vendégkönyvben csaknem minden ma élő közéleti kitűnőségünk neve szerepel.²⁶⁶

A kiváló keresztényszocialista publicista, Mihelics Vid 1933 áprilisában úgy tudta, hogy „az intézet könyvtárának állandó állománya meghaladja a 35 000 kötetet; a rendszeresen járó folyóiratok száma 160”.²⁶⁷

²⁶⁵ -A., *A berlini Magyar Intézet műhelyéből*, Nemzeti Újság 1930. március 30.

²⁶⁶ Vörösmarty Mihály, Kossuth Lajos, Liszt Ferenc, Gyulai Pál *berlini nyomai Berlin magyar szigetén*, Pesti Hírlap 1931. július 15. Meg kell jegyezni, hogy az Ungarische Jahrbücher 1938. évfolyama szerint (354) csak ebben az esztendőben érte el a könyvtár a 36 000 kötetet. Igaz, ezek a beszámolók mindig külön szóltak a folyóiratokról, a napilapokról, amelyeket a különböző újsághírek többnyire – lévén, hogy ezek is bekötte feküdtek a könyvtárban – beleértettek a teljes állományba. A vendégkönyv bejegyzéseiről bővebben: SZILÁGYI Ferenc, *A berlini Magyar Társaság (Bund Ungarischer Hochschüler) Emlékkönyve. (1842–) = Régi és új peregrináció*, III., 1592–1596.

²⁶⁷ MIHELICS Vid, *A magyar tudományosság őrhelyei Németországban*, Nemzeti Újság 1933. április 23.

A berlini egyetem Magyar Intézete könyvtárának kétségtelenül legértékesebb része a Kassai György Mihály (Georg Michael Cassai) wittenbergi professzor 1724. évi végrendelete értelmében létrehozott – egyetemi alapítványhoz kapcsolódó és meglehetősen kalandos sorsú – magyar bibliotéka volt, amely az ott tanuló magyar diákok olvasásvágyát elégítette ki. Az alapítvány támogatásával egy – ezért fizetséget is élvező – magyar hallgató gondozta a gyűjteményt, amelyet a wittenbergi egyetemmel együtt 1813-ban Halleba költöztettek. (A két egyetemet aztán 1817-ben egyesítették, azóta Halle-Wittenbergi Egyetem, napjainkban Martin Luther nevét viseli.) Itteni gyarapodásához a kiegyezéstől a magyar kultuskormányzat is hozzájárult. 1890-ben szűnt meg önállósága: a hallei egyetemi könyvtárba olvastották, ám ezután is külön gyűjteményként kezelték. A 20. század elején kb. 4000 kötetet számlált; ennek a fele származott Kassai hagyatékából, a 16. századból 22, a 17.-ből 113 kötetel, köztük négy unikummal. Gragger Róbert 1920-ban kezdeményezte a bibliotéka Magyar Intézet számára letétként történő átadását. Oly módon, hogy a „halle-wittenbergi gyűjteményt” változatlanul külön őriznék. Terve ellen a hallei egyetemi hatóságok és a magyar evangélikus egyház is hevesen tiltakozott. Gragger végül hosszú huzavona után, a porosz kultuszminiszter (mellette nyilván az államtitkár-barát Carl Heinrich Becker) tevékeny támogatásával, 1921-ben érte el, hogy a hallei könyvtár egy részét, körülbelül a felét 99 esztendőre tartós kölcsönbe adják a Friedrich Wilhelm Egyetem Magyar Intézetének, jelentősen gazdagítva az itteni gyűjteményt.²⁶⁸

1940 végétől több alkalommal ismét szóba került a hallei magyar könyvtár ügye. Paikert Géza Hóman Bálint miniszter megbízásából érdeklődött felőle. „Dr. Bucsay Mihály ref. lelkész, a hallei Magyar Egyházi Kutatóállomás volt vezetője tollából »1711-ig megjelent régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtár birtokában« címen kiadvány van megjelenés alatt.²⁶⁹ Ez a katalógus egyéb értékei mellett és eltekintve a jogi szemponttól, a hallei Magyar Könyvtár önállóságának történeti tényét is hivatva van dokumentálni. Erre annál inkább szükség van, mert tudomásom szerint a hallei

²⁶⁸ A könyvtár történetéről, a körülötte zajló küzdelmekről kiváló áttekintést adnak a porosz kultuszminisztérium következő iratai: BArch R 4901, 1439. UI 5506/1920. (1920. február 26.); UI 6713/1920. (Berlin, 1920. július 3.); UI 7648/1920. (Berlin, 1920. október 18.); UI 8158/1920. (Halle, 1920. november 30.); UI 7648/1920. (Berlin, 1920. december 18.); UI 5203/1921. (Halle, 1920. január 14.); UI 5204/1921. (Halle, 1921. január 15.); UI 5267/1921. (Halle, 1921. január 31.); UI 5280/1921. (Berlin, 1921. január 31.); UI 5369/1921. (Halle, 1921. február 14.); UI 5409/1921. (Budapest 1921. február 15.); UI 5810/1921. (Halle, 1921. március 11.); UI 6057/1921. (Halle, 1921. április 15.); UI 6405/1921. (Halle, 1921. május 30.); UI 6912/1921. (Halle, 1921. július 17.).

²⁶⁹ A kötet 1941-ben jelent meg: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban – Altungarische Bücher der Ungarischen Nationalbibliothek in Halle a. d. Saale*, összeáll. és bev. BUCSAY Mihály, Renschburg, Budapest, 1941.

egyetem részéről mindinkább érvényesül az az irányzat, amely a Halléban évszázadokon át tanuló diákok által összehozott, nagy múltú gyűjteményt az ottani egyetemi könyvtár egy részeként kívánja feltüntetni. Akaratlanul is elősegítette ezt a folyamatot néhai Gragger Róbertnek az az intézkedése, amellyel a Könyvtár felét a berlini Magyar Intézetbe szállíttatta, míg a könyvtár egy része Wittenbergbe került. / Miután bizonyos oldalról kívánatosnak tartják, hogy már a fenti beolvasztási folyamat megakadályozása céljából is a történelmi múltú hallei Magyar Könyvtár integritása visszaálljon, felhívom, hogy idevonatkozó álláspontját mielőbb jelentse.”

Szent-Iványi Béla, a Magyar Intézet lektora, majd Farkas Gyula mellett a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum „mindenese”, a későbbiekben pedig Farkas egyik utódjaként 1973-ig a Humboldt Egyetem – immár nem magyar, hanem – Finnugor Intézetének vezetője a következőképpen válaszolt Paikert felvetésére:

„A rendeletben közölt adatok téves információon alapulnak. Az ú. n. »halle-wittenbergi könyvtár« legértékesebb része Cassai magyar származású wittenbergi egyetemi tanárnak a magyar diákokra hagyott gyűjteménye. A könyvek a napóleoni háborúk alatt a hallei egyetemi könyvtárban nyertek menedéket, ahol azonban nehezen hozzáférhető módon tartották őket. Gragger Róbert, felismerve a könyvtár nagy tudományos értékét, az értékesebb példányokat 99 évre a berlini egyetemi Magyar Intézet számára kölcsön vette, és ezzel őket a magyar tudományos kutatás számára könnyen hozzáférhetővé tette. A megszerzett és az intézetben teljesen külön elhelyezett és külön kezelt anyagot Fitz József, az Orsz[ágos] Széchényi Könyvtár jelenlegi főigazgatója dolgozta fel könyvészetileg, majd felhasználásával több tudományos munka készült el a Magyar Intézetben. (Pl. Gragger Róbert Rotaridesről, Fitz József Cassairól és Szent-Iványi Béla a magyarországi pietizmusról írt tanulmányai.) Halléban a magyar tudományos szempontból kevésbé fontos teológiai munkák maradtak, Wittenbergbe nem került vissza semmi.

A hallei egyetemi könyvtárban maradt anyag az utolsó évtizedekben kifogástalan könyvtári kezelésben részesült és teljesen külön gyűjteményt alkot. A fennálló állapot megváltoztatását nem tartom indokoltnak.”²⁷⁰

Ugyancsak Szent-Iványi Béla, a Látóhatár című folyóirat 1941. márciusi számában tudósított az intézet 40 000 kötetes könyvtáráról. Az intézet „egyik emeleti szobájában a németországi magyar szellemi élet számos emlékét őrzi – írta. – Itt van, mint a hallei egyetem tartós kölcsöne az egykori wittenbergi és hallei diákoknak Cassai György Mihály, a wittenbergi egyetem

²⁷⁰ BUI, a Collegium Hungaricum iratai, 1940–1943. (1940. november 29. és december 18.).

1729-ben elhunyt, magyar származású rektora által alapított, sok értékes régi magyar könyvet tartalmazó könyvtára, az egyetemes magyar kultúra történetét a 18. század elején megírni akaró Rotarides Mihálynak értékes kéziratai, a Berlini Magyar Tanulóifjak Társaságának kiváló régi magyar íróktól dedikált könyvei és száz éves emlékkönyve valamint Gragger Róbert kéziratok hagyatéka. Az intézet 162 folyóiratot és 15 napilapot járát és gondosan gyűjti a magyar tárgyú német újságcikkeket. [...] Az intézet – az egyetemi intézetek megszokott munkaterve szerint – oktató, kutató és kiadói tevékenységet fejt ki. [...] A német tankönyvek és lexikonok Magyarországról szóló adataikat ma már a Magyar Intézettől szerzik be, így a Brockhaus legújabb kiadásában az intézet készítette el a magyar tárgyú cikkeket.” Beszámolt róla, hogy az Ungarische Jahrbüchernek a 20. évfolyama jelent meg, az Ungarische Bibliothek pedig több mint 40 kötettel büszkélkedhet. Az intézet e „tudományos könyvsorozaton kívül is jelentet meg műveket, legutóbb magyarul megtanult tagjainak fordításában magyar novelláskönyvet adott ki”.²⁷¹

A hallei könyvtár sorsáról értékes adalékokat nyújt még Harsányi András könyvtári gyakornok és Farkas Gyula levelezése 1942 végén. Harsányi előadta, hogy a hallei magyar könyvtárról készítenő előadásához lenne szüksége néhány adatra. A referátum hangsúlya ugyan a régi történelmi részen van, de „ha röviden is, pontos képet szeretnék adni a könyvtár legújabb történetéről is. A könyvanyag egy részének Berlinbe való szállításával kapcsolatban részletesen ismerem az eseményeket a vonatkozó aktákból 1921 októberéig. Tehát addig, amíg a Kollégium Wittenberger Stiftung levelezett az ügyben. Az utolsó adatok arról szólnak, hogy a könyveket a hallei egyetemi könyvtár 9 ládában elküldötte Berlinbe, a különböző tiltakozásoknak eredménye nem volt, s a magyarországi evangélikus egyház részéről kinn járt Kuthy Dezső is csak azt írhatja Halléba, hogy a porosz kultuszminisztériumban eredmény nélkül járt, majd megpróbál további lépéseket is tenni. Az előzőkből sehol sem tűnik ki, hogy a kölcsön mennyi időre szól, hiszen a porosz kultuszminisztérium rendelete értelmében nem lehetett kölcsönzési szerződést kötni a halleiak és a berliniek közt, hanem követni kellett a minisztérium rendelkezését. Ez pedig a könyveket annyi időre kölcsönzi, amennyi idő alatt a művek feldolgozása megtörténik.

Amit tudni szeretnék mármost, az az, hogy 1921 októbere után történt-e valamilyen hivatalos lépés ebben az ügyben, vagy maradt-e minden úgy, amint azt a minisztérium eredetileg elrendelte. Tehát például van-e és hol van hivatalos nyoma annak, hogy a kölcsönzés 99 évre szólna?”

Farkas válasza szerint: „Kérdéseidre sajnos nem tudok egészen pontos választ adni. Én 1921. december elején kerültem ki Berlinbe mint egyetemi

²⁷¹ SZENT-IVÁNYI Béla, *A magyar kultúra szervei és támaszai Németországban*, Látóhatár 1941. március.

lektor, amikor a hallei könyvek már a Magyar Intézetben voltak. Gragger közölte velem, hogy a könyvek szerződés alapján 99 évig lesznek birtokunkban. Én magam ezt a szerződést soha nem láttam, nem is tudnám, hol keressem. A hallei könyvanyagot annak idején a Magyar Intézetben nagyrészt magam dolgoztam fel. Az 1711 után megjelent könyveket új könyvtári jelzettel beosztottuk a Magyar Intézet könyvtárába, de minden hallei könyv külön színű cédulát kapott és a szám előtt egy »H« jelzetet. Az 1711 előtt kiadott könyveket, mint erről személyesen is meggyőződhetél, külön kezeltük, Fitz József szedte rendbe és Szabó Károly nyomán új jelzettel látta el őket. A hallei könyvtár különben később is ismételten tiltakozott a könyvtári jelzet megvalósítása [!] ellen. Amikor én 1928 áprilisában átvettem a Magyar Intézet vezetését, akkor a hallei könyvtár megküldte nekem a kikölcsonzott könyvek jegyzékét, azzal a kéréssel, hogy ismerjem el azoknak átvételét, hivatkozván egyúttal a megkötött szerződésre is. Azóta semmi zavaró körülmény nem merült fel.”²⁷²

Mindehhez csak annyi tehetek hozzá, hogy a berlini egyetem Magyar Intézete és a Collegium Hungaricum iratainak rendezése során magam sem találkoztam a szerződéssel, amely – ezek szerint – csak a hallei egyetemi könyvtárnál maradt fenn.

1944 januárjában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hozzájárult ahhoz, hogy – „tekintettel a fokozódó légiveszélyre” – a Collegium Hungaricum legfontosabb értéktárgyait Magyarországra szállítsák. Farkas Gyula ezután jelentette, hogy a Collegium értéktárgyainak és a Magyar Intézet könyvtárának biztonságba helyezéséről illetve vidékre szállításáról a berlini követség „a legrövidebb időn belül gondoskodni fog. / A halle-wittenbergi könyvtár Berlinben lévő könyveit futárposta útján küldöm Magyarországra. Tisztelettel kérem, hogy ottani megőrzésére a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárát szíveskedjék felhívni.”²⁷³

Farkas 1944. február 1-jén megismételte javaslatát. Egyben jelentette, hogy a szövetségesek január 29-i és 30-i berlini „bombatámadás[a] a Collegium Hungaricum épületét oly súlyosan megrongálta, hogy az hosszabb időre lakhatatlanná vált. Ezen utóbbi bombatámadáskor az angolok a Collegium környékét súlyos kaliberű bombáknak valószínű esőjével árasztották el. Egy találat tönkretette a berlini egyetem Magyar Intézetét, egy második bomba az egyetem központi épületének a Collegiummal szemben lévő szárnyát érte teli találattal. [...] A követség segítségével jelenleg éppen abban fáradozom, hogy az egész könyvtárat biztonságos helyre szállítsuk. A halle-

²⁷² BUI, a Collegium Hungaricum iratai, 1939–1944. (1942. november 30. és december 18.).

²⁷³ BUI, a Collegium Hungaricum iratai, a Collegium Hungaricum és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közötti iratváltás, 1939–1944. (1944. január 18. és február 1.).

wittenbergi könyvtár 16–17. századi anyagát kurír útján Budapestre fogom küldeni és kérem azt ott a Nemzeti Múzeum könyvtárában betétképpen [!] elhelyezni. Mivel erre jogom nincs, kérem ezt az ügyet szigorúan bizalmasan kezelni.” Hankiss János államtitkár – mintha nem is sejtene, hogy a hallei magyar gyűjtemény nem a magyar állam, hanem az ottani egyetemi könyvtár tulajdona – Farkas feljegyzésére intézkedett, „hogy a halle-wittenbergi magyar könyvtár Méltóságod által Budapestre küldendő 16–17. századbeli anyaga a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába letétként elhelyeztessék”.²⁷⁴

Ez az utolsó tudósításunk az 1945 előtti időből a könyvtárról és a hallei gyűjteményéről. Tudjuk, hogy az utóbbi végül már nem került Magyarországra, jelenleg is a berlini Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének – amelyhez napjainkban a Magyar Szeminárium tartozik – magyar könyvtárában őrzik. Az oktatásban ma már nem használják, így még a 99 éves letét lejártá előtt visszakerülhet Halléba, ahol a magyar témák iránti érdeklődés amúgy is felerősödött az utóbbi időben.

A Magyar Intézetnek a negyvenes évek elején már több mint 40 000 kötettel büszkélkedő könyvtárába körülbelül 160 folyóirat és 16 napilap járt az egész korszakon keresztül. Az archívumban Magyarországról és az utódállamokról szóló, elsősorban német és magyar nyelvű újság- és folyóiratcikket, broszúrákat, statisztikákat, térképeket és fényképeket gyűjtöttek és rendszereztek. Emiatt a Magyarországgal bármilyen tekintetben foglalkozó német tudósok legfontosabb kutatóhelye lett az intézet könyvtára. 1942-ben a következő jelentésben számolt be erről Farkas Gyula és Szent-Iványi Béla:

„Itt állította össze magyar anyagát Brackmann [Albert], a berlini állami levéltár igazgatója »Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns«, valamint »Zur Entstehung des ungarischen Staates« című értekezéseihez. Gerhard Sappok most készülő és részben már meg is jelent »Die deutsche Ostpolitik des Hochmittelalters im Rahmen der Reichspolitik« című munkájának magyar fejezeteit intézetünkben írja. Az intézetben készült el Fittbogen [Gottfried] »Friedrich List und Ungarn« című tanulmánya, melyet az intézet folyóiratának az Ungarische Jahrbüchernek legközelebbi számában fog kiadni. Most tett doktorátust a berlini egyetemen Mittelstädt [Isolde] kisasszony, részben az intézetben készült »Bismarck und Ungarn« című értekezése alapján. Útmutatásokat és anyagának nagy részét tőlünk nyerte O[tto]. A[lbrecht]. Isbert a berlini Külügytudományi Intézet Kleine Auslandskunde sorozatában megjelent »Ungarn«-könyvéhez. Fritz Hartung és Fritz Valjavec professzorok állandó kapcsolatban állanak intézetünkkel. Magyar tárgyú filmjeihez és regényekhez is gyakran szolgáltatunk anyagot.

²⁷⁴ BUI, a Collegium Hungaricum iratai, a Collegium Hungaricum és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közötti iratváltás, 1939–1944. (1944. február 1. és 15.).

Bolvary [Géza (von)] a »Maria Ilona« film készítése közben sokat dolgozott az intézetben, azóta inkább történeti kosztüm, magyaros táj, házábrázolás és lakásberendezés érdekelte a filmeseket. A szépírók közül Reimesch [Fritz-Heinz] végzett kutatásokat magyar történeti tárgyú regényeihez és elbeszéléseihez. Legutóbb Zillich [Heinrich] a románok 1919. évi magyarországi szereplése iránt érdeklődött.

Az új Külügytudományi Kar hallgatói a következő szemináriumi dolgozatokhoz, illetve doktori értekezésekhez gyűjtöttek vagy gyűjtenek anyagot az intézeti könyvtárban:

A magyar politikai pártok története.

A magyar feudalizmus.

A magyar választójogi törvény.

Az új magyar határok.

Az olasz kultúrpolitika Délkelet-Európában.

Magyar kultúrpolitika Olaszországban.

A görög katolikus egyház magyarosító szerepe.

A statisztika körében különösen a gazdasági statisztika iránt mutatkozik érdeklődés.²⁷⁵

Bár a Magyar Intézet alapította könyvtár átvészelte a II. világháborút – 1946-ban Steinitz körülbelül 44 000 kötet őrzéséről számolt be –, gyarapítására jóval kisebb figyelmet fordítottak, mint a húszas–harmincas években. Az 1990-es felmérés 55 000 kötetet regisztrált,²⁷⁶ jelenleg pedig mintegy hetvenezer kötetes: a Kárpát-medencén kívül még mindig a legnagyobb a hungarikaanyagot gyűjtő könyvtárak között.²⁷⁷

8.3 Az intézet diákjai és tanárai

A Magyar Intézet eredeti helyéről, a Behrendstraßéről 1920-ban a Dorotheenstraßéra költözött, majd onnan – Gragger Róbert 1926-ban bekövetkezett halála után, immár Farkas Gyula vezetésével – 1929 márciusában új otthonába, szinte a szomszédba, Max Reinhardt, a magyarországi, németnyelvű zsidó családból származó – és kiváló magyar kapcsolatokkal rendelkező, számos magyar művészt is felkaroló –, világhírű rendező korábbi palotájába, az Am Kupfergraben 7. szám alá (Angela Merkel kancellár je-

²⁷⁵ BUI, CH iratai, 1940–1943. (1942. január 12.).

²⁷⁶ *Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke 2. Német Demokratikus Köztársaság, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1990, 26.*

²⁷⁷ A témáról lásd még UJVÁRY Gábor, *A magyar tudomány otthona Berlinben: a berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára, 1916–1945 = Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2003, 363–377.

lenlegi otthonába).²⁷⁸ 1929. március 5-én Farkas Gyula büszkén arról tudósította Klebelsberg minisztert: „Mély tisztelettel jelentem, hogy az Ungarisches Institut új épülete teljesen elkészült és a mai napon megkezdte a hurcolkodást. A porosz kultuskormány áldozatkészségéből intézetem ma a berlini egyetemnek legszebb és legjobban felszerelt intézete, és méltó módon képviseli a Collegium Hungaricum szomszédosságában a magyar kultúrát.”²⁷⁹ Németországban elterjedt vélemény volt, hogy az intézet mind elhelyezése, mind munkafeltételei tekintetében, és nem utolsósorban kiváló könyvtára miatt a legkiválóbb bölcsészettudományi tanszékek közé tartozik.

A Spree-parti, a Múzeum-szigettel szemközi épületet csak egy hangulatos kert választotta el a Collegium Hungaricumtól, mely 1924-ben alakult, szintén Gragger és Klebelsberg kezdeményezésére – a német tudománypolitikát a weimari köztársaságban meghatározó kiváló tudós és kultúrpolitikus, Carl Heinrich Becker erélyes támogatásával. A Collegium Hungaricum, amelyet sajnos sokszor és sokan összekeverték és összekevernek a berlini Friedrich Wilhelm Egyetem Magyar Intézetével, tisztán magyar állami, míg az egyetem Magyar Intézete a porosz, később pedig a német birodalmi kormány által fenntartott intézmény volt. (Igaz, hogy az utóbbi is kapott magyar állami támogatást, elsősorban könyvadományok, könyvkiadási hozzájárulás, a lektorok kiküldése és fizetésekiegészítése formájában.)

A Collegiumba magyar állami ösztöndíjjal, a rendkívül tudatos – és Gragger által is ösztönzött – klebelsbergi kultúrpolitika jegyében, kifejezetten elitképzési céllal érkeztek magyar kutatók. Ezzel szemben a Magyar Intézetben – elsősorban a Becker szorgalmazta „külföld-tanulmányozás” (*Auslandsstudien*) szándékával – jórészt német diákok ismerkedtek a magyar kultúrával és tudománnyal, illetve tanulták a magyar nyelvet. A két intézmény természetesen szoros kapcsolatban állt, hiszen mindkettő igazgatója ugyanaz a személy, Gragger Róbert, majd Farkas Gyula volt, kivéve az 1926 és 1935 közötti időszakot, amikor Tamedly Mihály irányította a Collegium Hungaricumot. Ennek ösztöndíjasai egyébként – szerény díjazás ellenében – gyakran segítettek a Magyar Intézet munkáját, többnyire az intézeti könyvtár rendezésével és katalogizálásával.

Az intézetben tanuló diákok száma változó, évente 20–30 közötti volt. 1931-ben július 15-én a Pesti Hírlap arról tudósított, hogy a „magyarokon kívül állandóan 20-25 német diák hallgatja a magyar tanárok előadásait.

²⁷⁸ (K[ERESZTURY]. D[ezső].), *A berlini egyetem Magyar Intézete*, Debreceni Szemle 1929/6., 269–270. Reinhardt „magyarságáról”: Isabella KESSELHEIM, *Max Reinhardt: Mensch und Künstler zwischen verschiedenen Kulturen = Schriftsteller zwischen (zwei) Sprachen und Kulturen. Internationale Symposium Veszprém und Budapest 6.–8. November 1995*, szerk. Antal MÁDL – Peter MOTZAN, Südostdeutsches Kulturwerk, München 1999, 171–178.

²⁷⁹ BUI, Magyar Intézet, Egyéb iratok 1929. (1929. március 5.).

A vezető tanár s még kilenc docens tart itt egyetemi előadásokat, köztük két török és két finn is.”²⁸⁰ 1933. április 23-án a Nemzeti Újságban Mihelics Vid számolt be arról, hogy „ebben a tudományos kutatóintézetben, amely teljesen független a magyar kormánytól s egyemeletes palotájával a berlini egyetemnek szerves tartozéka, Farkas professzor mellett immár nem kevesebb, mint 9 előadó dolgozik, köztük 3 rendes tanár és egy magántanár. Meg kell jegyeznünk ugyanis, hogy a Magyar Intézethez tartozik az egész finnugor és török nyelvészet, valamint az irodalom. Hogy az Intézet ennek ellenére mégis csak »Ungarisches Institut«, az nyilvánvalóan a magyar kultúra és tudományosság vezető jellegének elismerését jelenti. [...] A magyar lektorhoz kb. 30 hallgató iratkozott be ebben a félévben, s jelenleg 7 német fiatalember dolgozik magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti doktori értekezésen. Az érdeklődést nagyban előmozdítja Farkas Gyulának az a politikai szempontból is értékes kezdeményezése, hogy a legkiválóbb hallgatókat rövidebb-hosszabb időre cserediákként a budai Eötvös-kollégiumban helyezteti el. A tanszéknek egyébként saját neveltjei is vannak, így például a magyar történelmet Schünemann német magántanár adja elő.”²⁸¹ Ugyanekkor Farkas Gyula büszkén írta Hóman Bálintnak: „A mai nehéz viszonyok ellenére is sikerült az Intézet tudományos munkásságát mélyíteni. Jelenleg 8 disszertáció készül a Magyar Intézetben, a disszertálók egy-két kivétellel mind németek. Általában mindjobban nő azoknak a fiatal német tudósoknak a száma, akik megtanulnak magyarul és magyar kérdésekkel foglalkoznak. Legfőbb törekvésem oda irányul, hogy ezeket az Intézet köré csoportosítsam, ami munkásságuk objektivitását biztosítja. Az Intézet helyzete a fakultás keretén belül nagyon jónak mondható. Egy félév óta mint rendes tanár intenzíven részt veszek a fakultás munkájában, ami természetesen a magyar ügy javára válik. Súlyt helyezek a többi német egyetemekkel való kapcsolatok kiépítésére is, és ma már alig fordul elő, hogy valamely más német egyetem hallgatója magyar tárgyú disszertációt készítsen, anélkül, hogy legalább 1-2 szemesztert ne töltött volna a Magyar Intézetben.”²⁸²

Az 1937/38. tanévben a nyári szemeszterben 52, a téliben pedig 13 diák tanult a Magyar Intézetben.²⁸³ Szent-Iványi Béla, a későbbi tanszékvezető 1941 márciusában a Látóhatárban kijelentette: „Az intézet tudományos sikerét jelzi, hogy tagjai közül ketten lettek a berlini egyetem magántanárai és számosan töltenek be vezető helyet a Délkelet-Európára vonatkozó tudományos kutatómunkában, valamint hogy az utolsó tíz évben 14 doktori ér-

²⁸⁰ Vörösmarty Mihály, Kossuth Lajos, Liszt Ferenc, Gyulai Pál berlini nyomai...

²⁸¹ MIHELICS, I. m.

²⁸² BUI, CH, CH-VKM, 1931–1937, Farkas Gyula levele Hóman Bálintnak, 1933. január 3.

²⁸³ Ungarische Jahrbücher 1938, 354.

tekezés készült falai között. A berlini egyetem finn és magyar lektora is az intézetben fejt ki tevékenységét.”²⁸⁴

Német részről mindenképpen a magyar tudományosság és a német–magyar kapcsolatok fontosságának elismerését jelezte, hogy a finnugor és részben a török tanulmányokra is a Magyar Intézetben nyílt lehetőség. A tanárok között az intézetvezetőkön és a lektorokon kívül olyan nemzetközileg ismert szakteknélyek voltak, mint a turkológus Wilhelm Bang-Kaup, a finnugrista Ernst Lewy, a történész Konrad Schünemann vagy rövid ideig a nyelvész Gombocz Zoltán.²⁸⁵

1946 áprilisától az intézet korábbi hallgatója, doktorandusza és asszisztense, az ismert finnugor nyelvész és néprajzos Wolfgang Steinitz vezette a Magyar Intézetet, amely ezen a néven 1946 végéig állt fenn. Ezt követően Finnugor Intézetként működött tovább. Steinitz 1934-ben emigrált Észtországba, majd a Szovjetunióba. 1937-ig Leningrádban dolgozott, amikor a nagy tisztogatási akciók során őt is elbocsátották, de a családjával Svédországba költözhetett. A Stockholmi Egyetem vendégtanára lett, majd 1946-ban visszatért Berlinbe, ahol rögtön átvette a Magyar, majd a Finnugor Intézet vezetését az 1949-től Alexander és Wilhelm Humboldtról elnevezett egyetemen. Steinitz Kelet-Németországban a legbefolyásosabb tudósok közé számított, a kommunista párt (Német Szocialista Egységpárt; Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) központi bizottságának tagja (1954–1958), a Kelet-Német Tudományos Akadémia alelnöke (1954–1963) is volt, 1967-ben hunyt el.²⁸⁶

8.4. A német tanársegédek (Kitérő: A Magyar történet fordítása)

Az Intézettel foglalkozó tanulmányok rendre megfeledeznek arról, hogy több ifjú német tanársegéd is itt kezdte a pályáját. Közülük az elsők – mindketten rövid ideig – Erich Schmitt és Gottfried Hoehne voltak.²⁸⁷ (Róluk további adatokat nem sikerült találnom.) Őket követte 1922 szeptemberétől Konrad Schünemann, Gragger jó barátja, akit csak „Süni”-ként emlegetett

²⁸⁴ SZENT-IVÁNYI, I. m.

²⁸⁵ Az Ungarische Jahrbücher köteteiben – egy-egy év kivételével – mindig beszámoltak az intézet tevékenységéről, a könyvtár gyarapodásáról, a tanárok óráiról, a harmincas évek közepétől pedig a hallgatók létszámáról is a *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin im Jahre...* rovatban.

²⁸⁶ HUArch, Universitätskurator (UK), Arch. Signatur 871 – Sächliche Angelegenheiten, Januar 1928 – Januar 1947. Steinitzről 100. születésnapjára jelent meg egy vaskos kötet: *Wolfgang Steinitz. Ich hatte unwahrscheinliches Glück. Ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik*, szerk. Klaus STEINITZ – Wolfgang KASCHUBA, Dietz, Berlin, 2006.

²⁸⁷ BArch R 4901, 1439. UI 5407/1921. és UI 7143/1921.

a leveleiben. Barátságukat bizonyítja, hogy 1923 augusztusában együtt kutattak a bécsi levéltárakban és könyvtárakban.²⁸⁸ Schünemann a tanszék saját „neveltje” volt. 1922-ben megvédett doktori disszertációját is magyar témából, az erdélyi századok megjelenése előtti időszak magyarországi német telepeseiről írta.²⁸⁹ (Ez nyomtatásban németül az intézet *Magyar Könyvtár* sorozatában, *Németek Magyarországon a 12. századig* címen jelent meg.²⁹⁰) Tanársegédként, majd magántanárként a magyar történelemről – mindenekelőtt saját szűkebb területéről, a korai magyar történetről – tartott előadást és szemináriumot,²⁹¹ az Ungarische Jahrbücherben recenziói és tanulmányai jelentek meg, annak szerkesztésében is közreműködött. Nem véletlen, hogy az intézet nevében éppen ő búcsúztatta az 1926 novemberében elhunyt Graggert,²⁹² sőt egyes hírek szerint még utódjaként is felmerült a neve.²⁹³ Végül 1928 áprilisának végén vált meg a tanszéktől.²⁹⁴ A nagy reményekre jogosító tudós mindössze negyvenesztendő volt, amikor – immár a kieli egyetem délkelet-európai kérdésekkel foglalkozó professzoraként – 1940 júniusában a franciaországi hadszíntéren életét veszítette.²⁹⁵ Nagyjából vele egy időben, 1922-től 1929-ig dolgozott titkárként az intézetben annak egykori hallgatója, a finnugor nyelvtudomány iránt érdeklődő Karl Bouda, aki 1929 és 1933 között a debreceni egyetem német lektoraként is tevékenykedett.²⁹⁶

Schünemannt Otto-Albrecht Isbert váltotta föl tanársegédként. Isbert 1928 májusától dolgozott a tanszéken. Mindenekelőtt a magyarországi német települések történetét és akkori helyzetét kutatta. Ezirányú tudományos munkássága 1933–1934-ben Magyarországon is komoly visszhangot és meg-

²⁸⁸ Gragger – minden bizonnyal Becker összeállította – életrajza (BUI, Magyar Intézet, Gragger iratai, Életrajzai) 1926 októberéből.

²⁸⁹ BArch R 4901, 1439. UI 6911/1922. Schünemann későbbi alkalmazásáról ugyanitt: UI 6188/1923, UI 6509/1925, UI 6362/1926, UI 5335/1927. Disszertációjának német címe: *Die deutschen Gäste in Ungarn bis zur Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*.

²⁹⁰ Konrad SCHÜNEMANN, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*, de Gruyter, Berlin–Leipzig, 1923.

²⁹¹ MIHELICS, I. m.

²⁹² *Das Ableben Professor Graggers*, Pester Lloyd 1926. november 14.; *Gragger Róbert temetése*, Budapesti Hírlap 1926. november 14.

²⁹³ *Vorläufige Regelung der Nachfolge Robert Graggers*, Der Tag 1927. július 30.

²⁹⁴ BArch, R 4901, 1439., UI 6424/1928. és R 4901, 1441., UI 47 571/1927. Schünemann tanszéki alkalmazásáról lásd még: Humboldt-Universität zu Berlin, Archiv [a továbbiakban: HUArch], UK, 872 (1922. szeptember 27.), 873 (1923. június 13., 1925. június 13., 1927. április 2.), 874 (1928. május 30.).

²⁹⁵ Albert BRACKMANN, *Konrad Schünemann zum Gedächtnis*, Ungarische Jahrbücher 1940/1–2.; Anton TAFFERNER, *Univ.-Prof. Dr. Konrad Schünemann zum Gedächtnis*, Buschmann, Budapest, 1941 (különlenyomat a Deutschen Forschungen in Ungarn 1939/3–4. füzetéből).

²⁹⁶ Boudáról – elsősorban debreceni lektorságáról – az AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 118 és 119, Bd. 2–5-ben számos adat található.

lehetős vihart váltott ki. Igaz, kissé megkésve, hiszen a magyarellenesség vádját megfogalmazó bírálatok céltáblája egy olyan kötete volt, amely már 1931-ben megjelent.²⁹⁷ Ezen kívül 1932-ben a Magyar Szemlében is közölt egy tanulmányt, amelyet – előbb említett kötetével együtt – még ugyanabban a lapszámban Mályusz Elemér illetett kemény kritikával. Miközben elismerte Isbert szorgalmas adatgyűjtésének erényeit és eredményeit, a német kultúrnationalizmus törekvéseit példaként állította a magyar történészek elé, egyben a magyar oldalon addig elhanyagolt feladatokra is figyelmeztetett: „Ha megint semmit sem teszünk, a téves fogalmazású német munka megállapításai mennek át a köztudatba. Magyar célú és magyar szellemű feldolgozásra tehát szükség van, ennek azonban teljesen elfogulatlanok kell lennie” – írta. 1932-ben azonban, a szakkörökön kívül, még senki sem figyelt föl az Isbert felfogásában mutatkozó veszélyekre.²⁹⁸

Később azonban a Nyugatban Fülep Lajos,²⁹⁹ Németh Imre és Illyés Gyula is riadót fűjt. Németh szerint: „A magyarság népi öntudatlanságának tragikus mélységeiről külön tanulmányt kellene írni és feltárni történelmi, gazdasági, kulturális és szociális okait. Most elégedjünk meg a rámutatással, mert alig hiszem, hogy akadna őszintén gondolkodó magyar fej, aki ezt az öntudatlanságot nem látná. Hiszen ezen a területen még az öntudat ki-művelésére hivatott vezérkar tisztjei, a magyar tudomány művelői is alig léptek egyet-kettőt és erre a hiányra is az a német Isbert figyelmeztet, aki a német öntudat számára olyan bámulatos alapossággal felmérte a magyar középhegység (budai hegyek, Pilis, Vértes, Bakony) svábságát.”³⁰⁰ Illyés Gyula viszont elismeréssel vegyes megütözéssel írta: „Előttem fekszik Otto Albrecht Isbert, a berlini magyar intézet asszisztensének kitűnő munkája, az első alapos tanulmány a Vértes és Bakony vidékéről. A végtelen népszámlálási adathoz és a mellékelt térképekről (Karte 5. 6. 9.) csodálkozva értesülök arról, hogy az egész Bakony-vidék is német.”³⁰¹

A komolyabb, immár politikai közbelépésre végül 1934. április 18-án került sor. A nem különösebben – 1933-tól pedig végképpen nem – németbarátként ismert Bajcsy-Zsilinszky Endre, az ellenzéki Nemzeti Radikális

²⁹⁷ Otto-Albrecht ISBERT, *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum* (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturboden-forschung, Abhandlungen Nr. 1.), J. Beltz, Langensalza–Berlin–Leipzig, 1931. Ugyanebben a témában jelent meg két részletben egy tanulmánya az Ungarische Jahrbücher 1931. évfolyamában *Geschichtliche Untersuchungen über das südwestliche ungarische Mittelgebirge und seine Bauernsiedlungen I.* és *Geschichtliche (statistische) Untersuchungen über das südwestliche ungarische Mittelgebirge und seine Bauernsiedlungen II.* címmel.

²⁹⁸ Otto-Albrecht ISBERT, *A magyarországi németiség birodalmi német szempontból*, Magyar Szemle 1932, 231–240; MÁLYUSZ Elemér, *Az új német nacionalizmus történetírása*, Magyar Szemle 1932, 241–253.

²⁹⁹ FÜLEP Lajos, *Mit mond a szemtanú*, Nyugat 1933/19., 281–287.

³⁰⁰ NÉMETH Imre, *Költő és statisztikus*, Nyugat 1934/7., 359–362.

³⁰¹ ILLYÉS Gyula, *Magyarok megmentése*, Nyugat 1934/8., 411–424.

Párt elnöke Gömbös Gyula miniszterelnökhöz és Hóman Bálint kultusz-miniszterhez nyújtott be interpellációt a képviselőházban a berlini Magyar Intézet Isbert nevű asszisztensének tevékenysége miatt, „aki kifejezetten pángermán és magyarellenes tendenciával írt könyvet a dunántúli német településekről”. Bajcsy kifogásolta, hogy mindezt az intézetvezető Farkas Gyula passzíván szemléli. Ezért, nem is túlságosan burkoltan, Farkas Gyula leváltását követelte.

Hóman Bálint az interpellációra adott válaszában kijelentette, hogy Bajcsy-Zsilinszky félreérti a helyzetet, hiszen Isbert nem egy magyar intézmény, hanem a porosz vezetés alatt álló berlini egyetem magyar tanszékének a tanársegéde, tehát – akárcsak főnöke, Farkas Gyula – porosz állami szolgálatban áll. Farkasnak pedig egyébként sem volt semmi köze a kötethez, hiszen az már az igazgatói kinevezése előtt elkészült. Hóman azt is elmondta: támogatni fogja, hogy Isbert tévedéseiről német nyelvű cáfolat jelenjen meg az Ungarische Jahrbücherben. Miután Bajcsy-Zsilinszky nem fogadta el Hóman válaszát, a miniszter újra kénytelen volt megismételni: „nem tartom helyesnek, hogy szóvá méltóztatott tenni egy olyan úr működését, aki nem a magyar, hanem a porosz állam szolgálatában van”.³⁰²

Bajcsy-Zsilinszkynek a Pester Lloydban németül is megjelent interpellációjára³⁰³ természetesen Berlinben is reagáltak.³⁰⁴ Panasza Bernhard Rust birodalmi nevelésügyi miniszter elé került, aki a Magyar Intézet igazgatójának, Farkas Gyulának a véleményét kérte az ügyben. Farkas úgy nyilatkozott, hogy Bajcsy-Zsilinszky mindenben igyekszik aláaknázni a magyar–német kapcsolatokat, és ok nélkül támadja a Magyar Intézetet. A vitatott értekezést egyébként is Isbert még azelőtt írta, mielőtt az intézetbe került volna, így ahhoz az intézetnek végképp semmi köze sincs. (Tegyük persze hozzá: amennyiben ez így is volt, megjelenni viszont akkor jelent meg a kötet, amikor Isbert már három esztendeje az intézet tanársegédeként dolgozott.) Szerinte még ha igaz is, hogy valóban mély német érzéstől áthatott munkáról van szó, ám a magyarságot és a tudományos igazságot semmi esetre sem sérti. Annak idején amúgy a magyar fogadtatása is kedvező volt. Éppen ennek alapján hívta az intézetbe asszisztensnek Isbertet, aki azóta minden tehetségét a német–magyar kapcsolatok szolgálatának szenteli. Farkas hoztatta még, hogy a parlamenti többség lelkesen fogadta Hóman válaszát Bajcsy interpellációjára.³⁰⁵

³⁰² Az 1931. július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XXI., Athenaeum, Budapest, 1934, 274–278.

³⁰³ Pester Lloyd (Morgenblatt) 1934. április 19.

³⁰⁴ Ein Angriff gegen das ungarische Institut in Berlin, Hamburger Tageblatt 1934. április 23.

³⁰⁵ BArch, R, 4901, 1439, UI 7153/1934, Farkas Gyula levele Bernhard Rustnak, 1934. május 24.

A porosz alkalmazottként miniszterének jelentő Farkas magyar tudós-ként persze teljesen másként írt minderről. Még az Ismerttel kapcsolatos „botrányok” esztendejében, 1934 végén egy Szekfű Gyulához intézett levelében így panaszkodott: „A helyzetem itt a német–magyar feszültségek miatt mind kellemetlenebb. Leghevesebb elleneim asszisztenseim, főleg Isbert, akik az Institutot és az UJb-t [az Ungarische Jahrbüchert] magyarellenes intézménynek kívánják kiépíteni és mivel ezt nem engedem, mindenféle intrikálnak ellenem. De hát késő a panasz.”³⁰⁶

Isbert végül 1935 márciusának végéig maradt az tanszéken, ezt követően a stuttgarti Német Külügyi Intézetben (Deutsches Ausland-Institut) folytatta népiségtörténeti kutatásait.³⁰⁷ Nem sokkal az intézetből való távozása után a korábban öt Bajcsy-Zsilinszky Endrével szemben – legalábbis részben – megvédő Hóman Bálinttal is konfliktusba került, a *Das Königreich Ungarn* címmel tervezett gyűjteményes kötet általa jegyzett bevezető tanulmánya miatt. Mivel e kötetbe Hóman is írt, betekintést kért a többi dolgozatba. 1937. november 18-án a külföldi német kulturális propagandát irányító szervezet, a Deutsche Akademie főtitkárának, Franz Thierfeldernek jelezte, hogy Isbert *Ungarn, Land und Volk* című értekezésével kapcsolatban komoly kifogásai vannak. A tanulmánygyűjtemény vezető helyén, azaz első közleményeként történő megjelentetését igen aggályosnak tartotta, és kijelentette: minisztertársával, a külügyeket irányító Kánya Kálmánnal együtt azt fontolgatják: amennyiben ez így marad, visszakérik a kötetből korábban leadott tanulmányaikat. Isbert sorai – figyelmeztetett Hóman – felrúgják azt a megállapodást is, amelyet minisztertársával, Rusttal kötött, miszerint a német és a magyar szerzők a két nép együttműködésének és megértésének jegyében szólnak majd Magyarországról. Éppen ezért, Isbert kivételével, valamennyi munkatárs került a politikailag kényes kérdések felvetését. Hóman szerint Isbert értekezésének már a címe sem felel meg tartalmának: azt sokkal inkább fedné a szerző által is jelzett alcím, az *Utazás Magyarországon, különös tekintettel az ottani német településekre*. Ezzel a címmel akár közölhetnék is a kötet egy másik helyén, ám hangnemét akkor is mérsékelni kellene, és a vitatott részeket is mellőzhetnék. Hóman főleg a magyarosításra vonatkozó politikai vádakot és a nemzetiségi problémák föderatív megoldására tett javaslatokat tartotta kifogásolhatónak.³⁰⁸ A tanulmánygyűjtemény

³⁰⁶ A hazatérő Farkas Gyula, 104 (Farkas Gyula levele Szekfű Gyulához, 1934. december 29.).

³⁰⁷ Isbert intézetbeli alkalmazásáról lásd HUArch, UK, 874 (1928. május 30., 1933. október 10., 1935. január 28., 1935. április 9., 1935. július 19.). Lásd még OROSZ László, *Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközéspontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában*, Századok 2003/1., 43–99.

³⁰⁸ OSZKK Fond 15/38. A *Das Königreich Ungarn* című mű megjelentetésével kapcsolatos levelezés (1935–1937).

végül – gyaníthatóan Hóman kifogásai következtében – sem ezen, sem pedig más címen nem jelent meg.³⁰⁹

A Magyar Intézet, illetve a Német–Magyar Társasággal Isbert 1945-ig maradt kapcsolatban, s utolsó magyar tárgyú könyvének – a berlini Külügytudományi Intézet *Kleine Auslandskunde* sorozatában 1941-ben megjelent *Ungarn* címűnek – az anyagához is innen kapott adatokat.³¹⁰ További sorsáról, bár számos német életrajzi és szaklexikont végignéztem és a világhálón is keresgéltem, nem találtam adatokat. Szinte bizonyosan ő azonban azoknak az 1960–70-es években kiadott, jógával foglalkozó könyveknek a szerzője, amelyek – az internetes böngésző programok tanúsága szerint – még ma is igen keresettek és népszerűek az eziránt érdeklődő olvasók körében.

Isbertnél talán még érdekesebb Helmut Klocke alakja. Jó egy éven keresztül Isberttel együtt dolgozott a Magyar Intézetben: Isbert volt az első, Klocke pedig a második tanársegéd. Az 1904-es születésű Klocke a lipcsei egyetem hallgatójaként történelmet, filozófiát, szociológiát, földrajzot és germanisztikát tanult. A népi ihletettségű – önéletrajzából ugyan ez nem derül ki, de nyilván a nemzetiszocialista ideológiához is kötődő – ifjúsági mozgalmakba igen hamar, 18 évesen bekapcsolódott. Csoportokat vezetett Délkelet-Európa németek lakta területeire és a külföldi németiséggel foglalkozó tanfolyamokat szervezett. 1925-ben, öntudatos német fiatalelként, az első német munkatábornak is tagja volt. 1929 őszétől 1931 nyaráig a szegedi Ferenc József Tudományegyetem német lektora. Itt nemcsak nyelvet és irodalmat oktatott, hanem – bizonyosan kellően ideologikus – történeti, művészettörténeti előadásokat is tartott, egyben elkezdte tanulmányozni Magyarország általa is korszerűtlennek ítélt agrárberendezkedését. Szlovákiában és Erdélyben is többször járt, a trianoni Magyarország területén sok anyagot gyűjtött a magyar és a német falvak parasztságának életéről. Rendkívül érdekelték ugyanis a német kisebbség ügyei, ám még a német követség egy későbbi jelentése szerint is „a velük való érintkezés során nem mindig tanúsította a magyar hatóságok ez irányú érzékenysége miatt megkívánt óvatosságot”.³¹¹

³⁰⁹ Az Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübingen) könyvtárában a tervezett kötetnek megtalálható (valószínűleg) a bekötött kefélenyomata, amire Orosz László hívta föl a figyelmet; hálásan köszönöm neki. Ezt láthatta Hóman is, hiszen a tartalomjegyzékben Isbert munkája szerepel az első helyen. Rajta kívül Hóman, Emil Neugeboren, Hanns Jobst, Hans von Seeckt, Kánya Kálmán, Weis István, Max Hahn, Kósa Kálmán, Magyar Zoltán, Farkas Gyula, Ybl Ervin, Albert von Gerhauser és Kodály Zoltán tanulmányai szerepeltek volna a kötetben.

³¹⁰ BUI, CH iratai, 1940–1943. (Szily Kálmán államtitkár levele Farkas Gyulának és Szent-Iványi Bélának – bizalmas körlevélben, 1941. november 21.; Farkas és Szent-Iványi válasza a miniszternek, 1942. január 12.); BUI, MI, Farkas Gyula levelezése, 1942–1945. (1945. január 18.).

³¹¹ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 119, Bd. 5., Hans Georg von Mackensen levele a Külügyi Hivatalnak, 1934. március 21.

A külföldi németekről készülő „kéziszótárba” ő írta a magyarországi németek társadalmi helyzetéről szóló szócikket.

1930 nyarán Romániába, az Argeş megyei Runcuba utazott, ahol 19 német hallgató élén vett részt a nemzetközi hírű Gusti professzor nyári falukutatói programjában. Szociológiai vizsgálatai révén került kapcsolatba a magyarországi németiséggel és annak kiemelkedő képviselőivel, így Bleyer Jakabbal, majd a berlini egyetem Magyar Intézetével is. Mielőtt azonban oda került volna tanársegédnek, egy meglehetősen kalandos – ám abban az időben korántsem szokatlan és elszigetelt – akcióval hívta föl magára a figyelmet.³¹²

Klocke 1931–1932-ben Bordeaux-ban lektorkodott, majd 1933-ban Isberttel közösen szervezett egy magyarországi kirándulást, innen pedig menyasszonyával nyolcnapos szlovákiai utazásra indult. Az éppen ebben az időben erősödő német népiségkutatások igézetében több csehszlovákiai német települést is meglátogatott. Hazatérőben a csomagjait előreküldte Oderbergbe (Bohumin), s mikor maga is odaérkezett, 1933. október 5-én a cseh határvédelmi hatóságok letartóztatták. Az erről tudósító Isbert levele szerint az őrizetbevétel oka az volt, hogy útközben Klocke olyan – Németországban akkor sokfelé szétküldött – nyomtatványokat kapott postai úton a Birodalomból, amelyek az SA-ba és az SS-be való belépésre szólítottak föl. Ez kelthette fel a cseh hatóságok gyanúját. Megfigyelték, s mikor Oderbergben átvette az inkriminált nyomtatványokat tartalmazó csomagjait, lefogták. Mährisch-Osttrauba (Ostrava) vitték, ahol vizsgálati fogságba került. A vádat a nála talált térképekre, tudományos feljegyzéseire, német és magyar kisebbségi vezetők címeinek listájára, Farkas Gyula egy ajánlólevelére, a potsdami Staatlicher Bildungsanstalt egy kérdőívére (amely a külföldön folytatott nemzetpolitikai nevelésről szólt és Klocke tévedésből vitte magával Budapestről) alapozták.

Isberték azonnal értesítették a német külügyminisztériumot, és kapcsolatba léptek egy znaimi (Znojmo) német ügyvéddel Klocke védelme érdekében. A tőle 1933. október 19-én kapott levél alapján úgy tűnt, hogy Klocke jól érzi magát, sőt a vizsgálati fogságban nyelvi tanulmányokat is folytathatott. Igaz, az a mondata nehezen volt értelmezhető, miszerint kérte, hogy a német hatóságok ne interveniáljanak az ügyében.³¹³

A prágai német követség érdeklődésére a csehszlovák külügyminisztérium közölte, hogy Klockét a köztársaság védelméről szóló törvény alapján

³¹² HUArch, UK, 873. (Klocke önéletrajza, 1934. szeptember 25.). Lektorai tevékenységéről számos irat és általa küldött jelentés található: AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 118, Bd. 2–4.

³¹³ BArch R 4901, 1439, U1 9102/1933. (Isbert 1933. október 19-i levele Achelis nevelésügyi miniszteri tanácsoshoz).

tartóztatták le. A brünni német konzulátus pedig arról tudósított, hogy – mivel sok terhelő anyagot találtak nála – az esetét különösen súlyosnak tartják a csehszlovák hatóságok.³¹⁴ Klocke több mint fél éven át „élvezte” a különösebben nyilván nem kívánt cseh vendégszeretetet, ám semmiféle panasza nem volt a bánásmódra. Nemzetiszocialista meggyőződéséért, a nemzetiszocialista párttal és annak szervezeteivel való kapcsolataiért vádolták. Végül 1934. április 14-én a Mährisch-Ostrau-i kerületi bíróság felmentette, azzal az indokkal, hogy a gondolatot nem, csak a cselekedetet lehet büntetni. A német külügyminisztérium szerint ez volt az első eset, hogy egy letartóztatott birodalmi német állampolgárt nem ítélték el Csehszlovákiában pusztán azért, mert nemzetiszocialista elveket vallott. Mivel azonban a vádhatóság semmisségi panaszt jelentett be, Klocke vizsgálati fogságát fenntartották. A védelem szabadlábra helyezési kérelme és 100 000 korona kaució ellenében végül egy héttel később, április 21-én elengedték, azzal az ígérettel, hogy a büntetőeljárás befejezéséig nem hagyja el Csehszlovákia területét. Ezért július 26-ig még Prágában maradt, az ottani német és cseh egyetemre is járt. Nyáron visszavonták a semmisségi panaszt, így az elsőfokú bíróság határozata jogerőre emelkedett, és Klocke – Magyarországon keresztül – visszatérhetett hazájába.³¹⁵

1934. augusztus 1-jétől volt a Magyar Intézet Isbert melletti „második” tanársegéde. Visszamenőleges hatállyal engedélyezték alkalmazását, amelyet Farkas – Klocke addigi egyetemi tanulmányai és pályafutása alapján – csak szeptember 1-jén javasolt. Farkas beszámolt róla, hogy Klocke két éven át volt a szegedi egyetemen német lektor, tud magyarul, ráadásul Magyarország szociológiájában és szellemtörténetében is tájékozott, és már több értekezése jelent meg. Szegedi tartózkodása után Franciaországban is eltöltött egy esztendő, ahol elsősorban az ottani, a Délkelet-Európára vonatkozó szakirodalmat tanulmányozta. 1932-től foglalkozott behatóbban Magyarország agrárszociológiájával. E munkáját 1933 nyarán már a Magyar Intézetben folytatta. Az Ungarische Jahrbücher szerkesztését is rá szerették volna bízni, de közbeszölt csehszlovákiai letartóztatása. Klocke úgy tervezte, hogy a már megkezdett agrárszociológiai témájából habilitál. Mellette szót, hogy a magyar mellett jól beszélt románul, csehül; délszláv nyelv- és szakismerete, a délkelet-európai németiség helyzetének ismerete alapján kiváló munkaerőt nyerhetne vele az intézet. Annál is inkább – jelentette ki Farkas –, mivel „ep-

³¹⁴ BArch R 4901, 1439, UI 9651/1933. (a külügyminisztérium átirata a nevelésügyi minisztériumnak, 1933. november 23.).

³¹⁵ BArch R 4901, 1439, UI 6366, 8141 és 8902/1934. (a külügyminisztérium átiratai a nevelésügyi minisztériumnak, 1934. március 14. és július 2.); HUArch, UK, 873. (Klocke önéletrajza, 1934. szeptember 25.).

pen az utóbbi két esztendő bizonyította, hogy a magyar problémákat kizárólag a közép- és délkelet-európai térség kérdéseivel összefüggésben lehet bemutatni”.³¹⁶

Úgy tűnik, Farkas véleménye hamarosan megváltozott Klockéről. Akár csak Isbertben, benne is csalódnia kellett. Isbert kapcsán már idéztem 1934 végéről Szekfünek írott levelét, amelyben két tanársegédjére – igaz, közülük akkor még elsősorban Isbertre – panaszkodott. Klockével, ahogy erről több forrás is tanúskodik, 1935-ben mérgesedett el javíthatatlanul a viszonya. Éppen azután, hogy – Isbert távozásával – 1935. április 1-jén Klocke első tanársegéddé lépett elő.³¹⁷

A birodalmi nevelésügyi minisztérium egyik vezető tisztviselője, Wilhelm Burmeister jegyezte föl 1935 júliusában, Hóman Bálint németországi – végül csak 1936 májusában megvalósult – utazásának előkészítése kapcsán, hogy Farkas Gyulának aggodalmi vannak a Magyar Intézet jövőjével kapcsolatban. Különösen egy eset okozott számára komoly gondot. Mikor a távozni készülő Isbert megürülő helyére keresett új tanársegédet, a minisztériumhoz ez ügyben írott kérvénye az egyetem nemzetiszocialista tanáregyesületétől (a Dozentenschafttól) Klockéhez került véleményezésre. Klocke, anélkül, hogy erről Farkast értesítette volna, nem ajánlotta Farkas jelöltjét, habár az illető – Heinrich Kalek – a pártnak és az SA-nak is tagja volt. Ezután, egy kettejük közötti tisztázó beszélgetésen Klocke elmondta Farkasnak, hogy azért utasította vissza kérését, mert csak olyan férfit tart alkalmasnak erre a posztra, aki német nemzeti érzésében erős, s így az intézettel kapcsolatos magyar kívánságokat és szándékokat határozottan visszautasítja. A magyar kérdésekben szinte mindig – akár a nemzetiszocialista párt elképzeléseivel szemben is – korrekt álláspontot képviselő Burmeister az ügyel kapcsolatosan megjegyezte: bár ő maga is erős fenntartásokkal tekint Farkas személyére, már csak a Németország és Magyarország közötti kulturális közvetítő szerepe miatt is tisztességesen kell vele bánni. A Klockéhez hasonló hozzáállás pedig az igen nehezen kiépített német–magyar kapcsolatokat is megronthatja, hiszen magyar részről emiatt akár válaszlépés is várható.³¹⁸

Nyilván Burmeister közbelépése okán Rust birodalmi miniszter is tájékoztatást kért az ügyről. A Dozentenschaft erre adott válasza szerint Farkas jelöltjét azért nem fogadták el, mert Klocke felfogásával egyetértve úgy vél-

³¹⁶ BArch R 4901, 1439, UI 8821/1934. (Farkas Gyula a nevelésügyi minisztériumnak, 1934. szeptember 1.).

³¹⁷ HUArch, UK, 874. (Berlin, 1935. január 28. és április 9.).

³¹⁸ BArch R 4901/1439, WI/b 2205/1935. (Burmeister feljegyzése Vahlen minisztériumi igazgatónak, 1935. július 1.).

ték, hogy Farkas azért szeretné Kaleket alkalmazni, mivel az ő érdeklődése kizárólag szakmai, így politikailag Farkasnak továbbra is szabad mozgástere lenne az intézetben. A tanáregyesület és Klocke véleménye alapján ugyanakkor egy ilyen helyre olyan valakit kell állítani, aki politikailag is aktív. Nyilván akár az igazgatóval szemben is, hiszen a Magyar Intézetben a német–magyar viszony saját érdekükben, azaz német szempontból történő, erős befolyásolására is mód nyílik. Ezután Burmeister egy újabb feljegyzésben figyelmeztetett, hogy a Magyar Intézetnek meg kell őriznie tisztán tudományos jellegét, távol kell tartania magát a „néppolitikai” munkától. A tanáregyesület ezzel szembeni állásfoglalását veszélyesnek vélte, és emlékeztetett arra, hogy egy évvel korábban, Bajcsy-Zsilinszky interpellációja kapcsán a magyar kultuszminiszter védte meg Farkast az intézetben állítólagosan folyó, túlságosan is élénknek tartott népi német tevékenység vádjával szemben. Végül 1936 februárjában, a miniszter nevében készült levéltervezetben – mindenben Burmeister előbbi álláspontja szellemében – közölték a Dozentenschafttal, hogy helytelenítik annak korábbi határozatát, és kéri az ügy újbóli, politikai szempontoktól mentes tárgyalását. Ez a levél azonban már valószínűleg el sem jutott a címzetthez, hiszen az aktán található, Burmeisternek szóló utasítás szerint: amennyiben a tanáregyesület jobb belátásra jutott és Kalek már megkapta kinevezését – ami valószínűleg közben meg is történt –, az a legjobb, ha teljesen elfelejtik az egész ügyet.³¹⁹ Mit ad Isten, ez közben tényleg megtörtént: Kaleket 1936. március 1-jétől megbízták a második tanársegédi hely betöltésével. Úgy látszik mindebből, hogy a nemzetiszocialista párt egyetemi tanárszervezetével ekkor még szembe lehetett szállni.³²⁰

Klocke közben ismét többször összezördült Farkassal. Ennek oka Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történetének* tervezett kiadása volt. Az előzményekről már 1930-ban tudósított a Nemzeti Ujság, amelyben a berlini egyetem Magyar Intézetének tervei között említették az akkoriban megjelenő (az utolsó kötet csak 1934-ben jött ki) *Magyar történet* német nyelvű megjelentetését is.³²¹ Kicsit később már csak a Szekfű írta köteteket – az eredetinelől némileg rövidebben – kívánták németre átültetni. Klocke már 1933-ban és 1934-ben is próbálkozott a *Magyar történet* Szekfű-fejezeteinek saját fordításban történő, 1200-1400 oldalra rúgó kiadásával.³²² Végül a köz-

³¹⁹ BArch R 4901, 1439, WI/b 2882/1935. (Rust birodalmi miniszter levéltervezete a berlini egyetem Dozentenschaftjának, 1935. augusztus 13. és az ehhez kapcsolódó iratok).

³²⁰ HUArch, UK, 874. (Berlin, 1936. február 15.).

³²¹ -A., *A berlini Magyar Intézet műhelyéből.*

³²² ELTE KK, G 628, Helmut Klocke levele Szekfű Gyulának, 1933. március 25., 1934. október 28. és 1935. február 22.

vetítésével a délkelet-európai német népi ideológia Volk und Reich Verlag 1935-ben elhatározta, hogy a Hóman–Szekfű „Szökfű” (ahogy a kiadóban következetesen írták a nevét) jegyezte fejezeteit megjelentetnék.

Utólag kiderült, hogy Klocke ezt a Magyar Intézet kiadásában képzelte el – később már a Hóman-fejezetekkel együtt, s anélkül, hogy az intézet igazgatójával, Farkas Gyulával egyeztetett volna –, s ennek támogatásához már Bernhard Rust tudományos, nevelés- és népoktatásügyi birodalmi miniszter ígéretét is bírta. A Volk und Reich Verlag viszont helyesebbnek gondolta, ha mégis ők kapnák e feladatot, hiszen ekképp egy ismert német intézmény lenne a kötetek gazdája, s így a könyv kiadása nem maradna belső magyar ügy.³²³ Rust azonban végül mégis Farkast bízta meg a *Magyar történetnek* a berlini Magyar Intézet gondozásában való megjelentetésével.³²⁴ Hosszú vajúds után, végül felsikerként, csak Hóman Bálint kötetei láttak napvilágot, 1940-ben és 1943-ban.³²⁵

Hogy mindez a második kötet esetében milyen körülmények között is történt, arról Farkas Gyula számolt be Szekfűhöz intézett leveleiben. (Időközben ugyanis a fordítókat és a lektorokat behívták, később pedig szinte mindenkit, aki bábáskodott a kötet körül, komoly családi veszteség is ért.) 1944 februárjában Farkas ezt újságolta:

„A kiadó is, én is boldogok vagyunk, hogy ezekben a súlyos időkben és a súlyos helyzetben, amikor körülöttünk minden romokban hever és milliónyi német könyv esett a rombolás áldozatául, sikerült könyvedet a magyar–német kulturális együttműködés méltó tanújeleként, nagy nehézségek leküzdése után kihoznom.

Elég talán megemlítenem, hogy közben a fordító Grosche-nének [Hildegard Grosche, a magyar szépirodalmi művek egyik leghivatottabb német fordítója] elesett a férje és az öccse, a kiadó elvesztette a fiát, azon kívül lipcsei lerakatait és egy-két nyomdáját óriási papírkészletekkel. Nekem tönkrement az intézetem és a Collegiumban nincs már egy ép szobám, amelyben dolgozhatnék.”³²⁶

Az előzményekre visszatérve: Hóman már 1936 decemberében arról tájékoztatta Szekfűt, hogy a „Magyar Történet német kiadására az Ung[arische]. J[ahr]B[ücher]. kiadója [de Gruyter] vállalkozott s Farkas már a fordítható kéziratot kéri. Ma írtam neki, hogy mielőtt hozzáfogna, küldjön

³²³ BArch R 4901, 1439, WIb 2205/1935. A Volk und Reich Verlag G.m.b.H. levele – Rudolf Fischer aláírásával – a minisztériumnak, 1935. június 19.

³²⁴ OSZKK Fond 15/1339. Bernhard Rust levele Hóman Bálintnak, 1936. április 30.

³²⁵ HÓMAN Bálint, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I–II., de Gruyter, Berlin, 1940, 1943.

³²⁶ OSZKK Fond 15/504, Farkas Gyula levele Hóman Bálintnak, 1944. február 24. – Lásd még az 1939. szeptember 11-i, 1940. szeptember 11-i, 1941. április 12-i leveleket.

vagy hozzon egy szerződéstervezetet s akkor annak alapján letárgyalhatjuk Veled is a kiadás ügyét. [...] Farkas terve három kötetre szól. Ezt magam is akceptálnám olyképpen, hogy az eredeti szöveg menne a német kiadásban, felesleges részletek mellőzésével és az itt-ott szükséges kiegészítésekkel. Az első öt ív ilyképpen már kész is van s az eredmény cca 20%-os terjedelem redukció lett.”³²⁷ Hóman szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy itt nem a teljes szintézis kiadása került szóba.

Szinte ugyanekkor adott sajtónyilatkozata szerint:

„A Magyar Szemle Társaság kezdeményezésére most van folyamatban Szekfű Gyulával írt öt kötetes Magyar Történetünk angol átdolgozásának fordítása. Az angol munka két kötetre összevonva és az angol ízlésnek és érdeklődésnek megfelelő formában adja művünket közkézre. Szekfű maga végzi az átdolgozást, az én munkámat kiváló volt tanítványom, Deér József szegedi egyetemi tanár dolgozta át.

A teljes Magyar Történet némileg rövidített német kiadása a berlini egyetem magyar intézetének gondozásában egy előkelő német könyvkiadó cégnél fog remélhetőleg még a jövő év folyamán megjelenni. Ugyancsak most fordítják németre húsz esztendővel ezelőtt megjelent Magyar Pénztörténet című művemet.” (Ez végül nem jelent meg.)³²⁸

Az előbbi kezdeményezéstől teljesen függetlenül, 1938 márciusában Josef Kallbrunner, a bécsi Hofkammerarchív igazgatója is javasolta a *Magyar történet* Szekfű írta fejezeteinek fordítását és kiadását: „Mikor jutunk már végre Szekfű magyar történetének kiadásához? – kérdezte. – Rendkívüli igény mutatkozik erre a Kárpát-medencei németiség kutatása szempontjából.” Szekfűt egyben a legkomolyabb magyar kutatóként jellemezte – ám aztán ez a próbálkozás is meddő maradt.³²⁹

Szekfűnek és Hómannak a nemzetiszocialista Németország történettudományához való viszonya meglehetősen ellentmondásosnak mondható. Habár Szekfű világosan elítélte a náci politikát, 1933 után be sem tette a lábát Németországba, sőt a németellenes magyar politikai irányvonal egyik vezető személyiségévé vált, a német történetírók mégis inkább őt tartották számon – még a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején is –, mint az egyébként németbarát Hómant. Otto Brunner – osztrák történész, levéltáros – bécsi professzor még 1943-ban is kijelentette, hogy Magyarországon a Szent István-i eszméhez kötődő, kuruc történetírói hagyomány mellett kétségtelenül létezik egy „európai kötődésű”, „nyugatos” irányzat is, melynek

³²⁷ ELTE KK, G 628, Hóman Bálint levele Szekfű Gyulának, 1936. december 26.

³²⁸ OSZKK Fol. Hung. 3085, 8. tét., fol. 707–708 (Hóman nyilatkozata az Anjoukról írott munkája olasz fordításának megjelenéséről, 1936. december 21.).

³²⁹ BArch R 153/474. Szekfű: „Ungarische Geschichte” (1938–1940).

a legjelesebb képviselője Szekfű Gyula. (Igaz, ehhez rögtön hozzátette, hogy a német politika számára, katolikus orientációja miatt, ez az irányzat is komoly veszélyt jelent.)³³⁰

A sors furcsa fintora, hogy míg a nyugati orientációjú Szekfűt – nyilván egykori bécsi levéltárossága okán is – inkább német nyelvterületen, addig a németbarát Hómant angol, francia és olasz tudományos körökben ismerték jobban. A magyar historikusok közül 1929-ben őt kérték föl a *Cambridge Medieval History* nagy összefoglalójába az 1301–1490 közötti magyar történelem megírására – s ezt Hóman teljesítette is.³³¹ De nyilván az sem véletlen, hogy Marc Bloch 1928-ban hosszú levélben fordult hozzá, hogy megnyerje az általa indítandó gazdaságtörténeti folyóirat – az azóta komoly hírnévre szert tett *Annales d'Histoire Économique et Sociale* – közreműködőjének. (Hóman ezt végül nem vállalta, maga helyett Domanovszky Sándort javasolta.)³³² A későbbiekben pedig az olasz királyi akadémia adta ki a *Magyar történet* Anjouk koráról szóló részének átdolgozott változatát, ráadásul úgy, hogy – mint Miskolczy Gyula, a Római Magyar Akadémia akkori igazgatója közölte Hómannal –: „Te vagy az első és egyetlen idegen szerző, akinek a műve az Akadémia kiadásában megjelenik.”³³³ Ugyanakkor az is tény, hogy – részben nyilván miniszteri pozíciójának köszönhetően – Hóman volt az első külföldi tudós, akit a Nagy Frigyes által alapított Porosz Tudományos Akadémia 1939 júliusában tiszteletbeli tagjává választott. Miként azonban Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ megjegyezte: „ez egyben az egész magyar szellemi élet értékelését és elismerését jelenti.”³³⁴

1942 tavaszán Szekfű és Hóman között ismét szóba került – az utóbbi ötlete nyomán – egy magyar történeti összefoglaló német nyelvű kiadása. Immár nem kettejük közös vállalkozásaként, hanem Hóman javaslatára Deér

³³⁰ BArch R 4901, 6659. Bl 282–283. Brunner a magyar–német történelemtankönyvek egyeztetése ügyében a német birodalmi nevelésügyi minisztériumhoz intézett levelében említi ezt, 1943. február 4-én.

³³¹ OSZKK Fond 15/1255. C[harles]. W[illiam]. Previté-Orton levele Hóman Bálintnak, 1929. február 17., március 15. és június 7., illetve 1931. november 21. A kötet végül 1936-ban látott napvilágot: Bálint HÓMAN, *Hungary, 1301–1490 = The Cambridge Medieval History*, VIII., University Press, Cambridge, 1936, 587–619.

³³² OSZKK, Fond 15/317. Marc Bloch levele Hóman Bálintnak, 1928. július; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár, Ms 4524/618. Hóman Bálint levele Domanovszky Sándornak, 1928. július 20.

³³³ OSZKK Fond 15/1091, Miskolczy Gyula levele Hóman Bálintnak, 1935. január 18. (a kiemelés Miskolczytól származik). Az előzményekről lásd még Miskolczy 1934. december 1-jei és 1935. január 15-i leveleit ugyanott, illetve VÁNDOR Kálmán, *Hóman Bálint*, Ujság 1935. jún. 2., 15. Maga a mű végül csak 1938-ban jelent meg: Bálint HÓMAN, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria 1290–1403*, Reale Accademia d'Italia, Roma, 1938.

³³⁴ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 173, Otto von Erdmannsdorff levele a Külügyi Hivatalnak, 1939. július 13. Lásd még ugyanitt a Hóman-dosszié iratait.

József vagy Kosáry Domokos szerzőségével. Szekfű Hómannak küldött válasza – Hóman levele nem maradt fenn – szerint:

„[...] f. hó [1942. március] 25-i szíves soraidra sietek válaszolni. Természetesen én semmiképp sem állok útjába a Te felfogásodnak, mely szerint sürgős szükség van egy [egy]kötetes magyar történet német nyelvű kiadására, s erre mind Deért, mind Kosáryt én is igen alkalmasnak tartom. Kosáry nem is tett nekem olyan természetű ígéretet Kossuth-életrajz írására, hogy amiatt ne írhatná meg Deérral együtt az említett munkát. Az is bizonyos, hogy ő most bizonyos értelemben a Te főnökséged alatt áll a Tört. Intézetben [a Szekfű-tanítvány Kosáry ekkor a Hóman elnökségével alakult Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese volt], s így világos, hogy az én személyes felfogásomnak a könyvre semmilyen befolyása nem lehet. Engedd meg tehát, hogy a következőket tisztán mint régi barát hozzam fel, a mi saját fejlődésünkre emlékezve.

Kosáry a mi viszonyaink között nagy tehetség; attól félek azonban, hogy ez a tehetsége nem fog úgy kibontakozni, mint kellene. Talán már én is túlságosan gyámkodtam felette, mikor külföldi éveim alatt nem engedtem, hogy cikkeket vagy könyvet írjon, s azt kívántam tőle, hogy tanuljon és éljen Párizsban és Londonban. Itthon bebotlott Szentiványi [!] Domokos bürójába, ahol a tudománynak nemzetpolitikai aktuális irányú működésébe tanult bele (kitűnően!), s ennek eredménye amerikai magyar története. A Te intézetben nagyobb keretekben és intenzitással ugyanezen irányban dolgozik, ami helyes és szép, de ha egy történetírói fejlődést tekintünk, akkor legalább is nem olyan ez, mint aminő a mienk volt. Képzeld el, ha Te nem mehetnél volna be pénztörténeti [...] és egyéb tanulmányaidba, én Rákócziába, mert az akkori vezetők [...] az alldéutsch történetfelfogás megcáfolására vettek volna bennünket igénybe! Én nagyon helyesnek tartom sok fiatal embernek összefogását, amint ezt Intézetedben megvalósítottad, csak éppen Kosáryról gondolom, hogy történetírói fejlődésében most egy szabad korszak kellene, hogy megmutassa, mit tud. Erre legjobb téma lenne Kossuth, mindenképp hálás tárgy.

Speciálisan német nyelvű történetről lévén szó: attól tartok, hogy Kosáry amerikai könyvének hitele semmisülne meg, ha a mai viszonyok közt ugyane tárgyról német könyvet is írna. Nem tudom, nem következnek-e ebből, hogy amerikai könyve ellen ott kinn propaganda indulna meg és azt esetleg be is vonnák! Az Amerikában élő németgyűlölet mellett ez elképzelhető. De ily külső következtetések nélkül is árthat személyes hitelének, hogy előbb a demokráta Amerika felé, s utána a hitleri Németország felé hány komplementeket. Attól tartok, hogy ily hirtelen átállítás egy fiatal egyéniségnek általában nem válhatik hasznára.”

Szekfű végül Csapodi Csabát ajánlotta Hómannak Kosáry helyett. Sorai-ból egyértelműen kiderül, hogy ellenezte Hóman elképzeléseit, s nem sok értelmét látta a német nyelvű összegzés elkészítésének.³³⁵

Mindehhez a Magyar Intézetben túlmutató, fontos adalék, hogy Hóman és Szekfű *Magyar történetét* szintén a harmincas évek közepétől angolul és franciául – nem pedig németül – kívánták kiadni. Az akkor még hét – a mutatókkal nyolc, a későbbiekben már csak öt – kötet utolsó része 1934-ben hagyta el a nyomdát, így a minden idők egyik legszínvonalasabb magyar konzervatív folyóiratát, a Magyar Szemlét 1927-ben létrehozó Bethlen István számára kézenfekvő volt, hogy a korszak vezető magyar történészeinek többnyire nagy tetszéssel fogadott munkája szolgálhatna az idegen nyelvű összefoglalás alapjául. Annál is inkább, mivel az egyik szerző, Hóman Bálint ekkor éppen a kultuszminiszteri pozíciót töltötte be, ráadásul a másik szerzővel, Szekfű Gyulával együtt szorosán kötődött az akkor már Bethlen elnökölte és Szekfű mellett az ő szellemi irányítása alatt álló Magyar Szemle Társasághoz. Szekfű a folyóirat szerkesztője volt, Hóman pedig minisztersége előtt a társaság elnöki tisztét viselte, s Hóman minisztériuma magas példányszámú megrendelésekkel támogatta a Magyar Szemlét és a társaság egyéb kiadványait, mint például a Magyar Szemle Kincsestárának kötetét.³³⁶

Bisztray Gyula (1936-tól a Magyar Szemle főtárgyosa) emlékezései szerint az angol és a francia nyelvű történeti összefoglalást Bethlen eredetileg a Magyar Szemle Társaság illetve a *The Hungarian Quarterly* és a *Nouvelle Revue de Hongrie* kiadására létrejött – szintén Bethlen vezetésével működő – társaságok, a *Society of the Hungarian Quarterly* és a *Société de la Nouvelle Revue de Hongrie* közös kiadványaként kívánta megjelentetni. „Tulajdonképpen egy, a szó legtisztább értelmében vett nemzeti propaganda-kiadványt akartak megvalósítani, hogy a külföld vezető rétege bennünket tárgyilagosan ismerjen meg, ne pedig ellenséges szomszédaink (a kisantant) torz tükrében.” A kivitelezéshez a miniszterelnökség, a külügyminisztérium és a kultusztárca „a legmesszebb menőkig felajánlották” támogatásukat, és „a könyvvitelben egy külön tételt létesítettek a M[agyar] Sz[emle] T[ársaság] kiadóhivatalában »Angol Történet« címen. (Ebben a rövid elnevezésben természetesen a tervbe vett francia nyelvű kiadás is bennfoglaltatik!)” A vállalkozásnak három fő kiadási tétele volt: 1. a szerzői honoráriumok – Hómannak, illetve az ő *Magyar történet*be írt fejezeteit átdolgozó kedves tanítványának, Deér

³³⁵ OSZKK, Fond 15/1474, Szekfű Gyula levele Hóman Bálintnak, 1942. március 29.

³³⁶ ZICHY Mihály, *Adalékok a Magyar Szemle történetéhez*, Magyar Szemle 1997/11–12., 37–60; SAÁD József, *A reformkonzervatívizmus lapja*, Magyar Szemle 1997/11–12., 23–37.

Józsefnek, valamint Szekfű Gyulának –; 2. a fordítás, illetve annak lektorálása; végül 3. „a legnagyobb tétel: a kiadásra vállalkozó angliai (londoni) kiadóvállalat összes készkiadásának fedezete”. Utóbbit amiatt gondolták létfontosságúnak, mivel a társaság tagjai egyetértettek abban, hogy „Elhibázott dolog lett volna a kiadványt Magyarországon jelentetni meg”.³³⁷ A komoly előmunkálatok ellenére a terv végül mégsem valósult meg. Tudjuk, hogy a Hóman írta részek Deér József általi, illetve Szekfű saját átdolgozása is elkészült – elsősorban az angol közönség vélt ízléséhez alkalmazkodva –, évtizedekkel később azonban csak az utóbbi 1606-tól 1939-ig tartó fejezetei kerültek elő. Ezeket Szekfű 1940-ben fejezte be, tehát még ekkor is bíztak megjelentetésében.³³⁸

E szempontból is érdekes kettősségre figyelhetünk föl: bár a magyar külpolitikát a térségben mind erősebbé váló Német Birodalom egyre inkább meghatározta és mind szorosabb felügyelet alatt tartotta, éppen a kulturális külpolitika tekintetében számos sikeres törekvés történt ennek ellensúlyozására. Jellemző, hogy Otto Zarek, az 1933-ban Magyarországra emigrált – majd innen 1938-ban Londonba továbbköltöző – német dramaturg, rendező, népszerű és ismert (újság)író német és angol összefoglaló története is magyar támogatással jelent meg (1938-ban, illetve 1939-ben), mint ahogy az is beszédes, hogy Kosáry Domokos már említett magyar históriája végül angolul (1941), magyarul (1943) és spanyolul (1944) látott napvilágot – nem pedig németül –, szintén magyar segítséggel. 1943-tól pedig a Hóman Bálint vezette Teleki Pál Tudományos Intézet bábáskodásával, ugyancsak Kosáry Domokos és Benda Kálmán szerkesztésében (szerkesztőbizottság elnökként Eckhardt Sándorral) adták ki a francia nyelvű *Revue d'Histoire Comparée*-t, amely mindenekelőtt a közép- és kelet-közép-európai népek összehasonlító történetével foglalkozó tanulmányokat és könyvismerttetéseket közölt (1949-ig állt fenn). Erre a folyóiratra a külpolitikai vonalvezetésében erősen németbarát Hóman Bálint adta az áldását, ami megint csak bizonyítja, mennyire hibás leegyszerűsíteni és mindenben egyneműen feketére festve elítélni működését. A szaktudományban ugyanis Hóman nem ismert tréfát; ott számára a minőség volt a mérce. A korabeli német történetírást amúgy sem különö-

³³⁷ ELTE KK, G 635/49. A kérdésről bővebben lásd OSZKK, Fond 1/322.; FRANK TIBOR, *A Hungarian Quarterly irodalompolitikája 1936–1944*, Filológiai Közöny 1978/1. 55–65; UÓ., *A revíziós politika „elméleti alapvetése”...*; UÓ., *To Comply with English Taste. The Making of The Hungarian Quarterly 1934–1944*, *The Hungarian Quarterly* 171. (2003), 112–124; Soós István, *Utószó = SZEKFŰ Gyula, Rövid magyar történet 1606–1939*, s. a. r. és szerk. Soós István – POTÓ János, Osiris, Budapest, 2002, 549–561; FARKAS MÁRIA, *A Nouvelle Revue de Hongrie mint kultúrákövetítő folyóirat*, Gondolat, Budapest, 2004; KAPRONCZAY Katalin, *Rövid magyar történet, 1606–1939*, Valóság 2006/7. (interneten: www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=227&lap=1).

³³⁸ SZEKFŰ, *Rövid magyar történet 1606–1939*.

sebben értékelte, sőt – szemben mondjuk Mályusz Elemérrel – még annak nívós vonulatait sem igazán becsülte.³³⁹

Visszatérve a berlini tudományegyetem német tanársegédeire, a *Magyar történet* fordítását óhajtó Helmut Klocke és a Farkas közötti feszültség, ha közvetetten is, de a magyar–német kulturális, tudományos kapcsolatokat is befolyásolta és beárnyékolta. Masirevich Szilárd berlini magyar követ, a kiváló és képzett diplomata – aki 1934-ben annyira kiváltotta Göring ellenszenvét, hogy 1935 decemberében kénytelenek voltak visszahívni Magyarországra³⁴⁰ – 1935 áprilisában számolt be elődjének, az akkor már a külügyminiszeri székben ülő Kánya Kálmánnak a berlini Magyar Intézet körüli huzavonáról:

„A berlini egyetem Magyar Intézetének magyar volta ellen az utóbbi években mindjobban erősülő támadások vannak folyamatban – jelentette. – Ezek a támadások a V[olkbund für das] D[eutschtum im] A[usland, a külföldi németiséggel foglalkozó egyesületek csúciszervezete], a müncheni Deutsche Akademie [a külföldi német kulturális és tudományos propagandát irányító szervezet], a stuttgarti Auslandsinstitut [Isbert későbbi munkahelye] köréből indulnak ki. Célzatuk: a Magyar Intézet átalakítása egy Südosteuropa-Institut [Délkelet-európa-intézet], mely főleg a Duna-államok németiséggel foglalkoznék. Az átalakításra vonatkozólag már kidolgozott tervek vannak forgalomban. A birodalmi kultuszminisztérium egyelőre nem áll ezen tervek alapján, sőt erősen hangsúlyozza a M[agyar] I[n]tézet támogatását. Az alsóbb egyetemi hatóságok, de még inkább a Dozentschaft és a Studentenschaft hivatalos képviselői annál nyíltabban törnek a kitűzött cél felé. Ennek jelei: először eltávolították az Intézet magyar munkatársait, az igazgató által javasolt német asszisztentst nem erősítették meg azzal az indokolással, hogy politikailag nem eléggé aktív, a Notgemeinschaft erre az évre nem utalta ki az Ung[arische] Jahrbücher szokásos évi segélyét, az Intézet volt asszisztense [Isbert], aki az átalakításra vonatkozóan memorandumot dolgozott ki, tudományos ösztöndíjat nyert egy Magyarországról szóló munká kidolgozására.

³³⁹ Részletesebben az idegen nyelvű összefoglalókról: UJVÁRY GÁBOR, *Kis magyar história – nagy-magyar történelemtől = A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*, szerk. UJVÁRY GÁBOR, mtárs. NAGY JÓZSEF ZSIGMOND, RÁCIÓ, Budapest, 2011, 251–288.

³⁴⁰ Masirevich visszahívását Göring 1935. májusi budapesti útja során határozottan kérte Gömbös Gyulától: PRITZ PÁL, *A magyar diplomácia tevékenysége a Közép-Kelet-Európával kapcsolatos német elközelítésekkel szemben a második világháború előestéjén*, www.grotius.hu/doc/pub/CYRYNK/2012_78_pritz_pal_a_magyar_diplomacia.pdf. Lásd még: AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 20, Bernhard Wilhelm von Bülow államtitkár levele Konstantin von Neurath külügyminiszternek, 1935. augusztus 23.; AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 129. Hans Georg von Mackensen követ és Konstantin von Neurath – aki egyébként Mackensen apósa volt – közötti magánlevelezés 1935 júniusától 1935 augusztusáig és egyéb, ehhez kapcsolódó levelek.

Ma az Intézet munkájának magyar célzatúságát egyedül a vezető magyar volta biztosítja. Pedig az Intézetet kizárólag magyar energia hozta létre, 40 000 kötetet számláló könyvtárát magyar tudományos testületek, magyar kiadók adták össze. [...] A fent jelzett aknamunka ellen hivatalos lépéseket tenni egyelőre alig lehetséges, de ajánlatos volna a német és a magyar kultuskormány között fennálló kulturális szerződés kiegészítése oly értelemben, hogy a kiegészítés az Intézet magyar voltát biztosítja (pl. azáltal, hogy az igazgató mindenkor magyar állampolgár legyen).

Továbbá úgy látom, hogy a Magyar Intézet anyagilag teljesen a németektől függ. Szükséges volna valami módot találni arra, hogy az Intézet ezen függéstől legalábbis némiképpen szabaduljon, talán oly formán, hogy az Intézet folyóiratai kiadásához magyar részről hozzájárultassék. Egyáltalában nagyon kívánatosnak tartanám, ha magyar hivatalos részről fokozott érdeklődés nyilvánulna meg a Magyar Intézet iránt. Azt hallom, hogy magyar illetékes helyen tudnak ugyan az Intézet ellen irányuló, fent említett támadásokról, de ezáltal elkedvetlenül nem akarnak többé sokat törődni az Intézet sorsával. Hiba volna az évezredek óta tagadhatatlanul fennálló magyar–német kultúrkapcsolatoknak egy olyan fontos láncszemét, mint a berlini Magyar Intézet, elejteni, annál is inkább, mivel a románok és szerbek kulturális téren itt nagy tevékenységet fejtenek ki.”³⁴¹

A komoly súrlódások miatt végül Klocke 1936. április végén távozott a Magyar Intézetből. Farkas még – korábbi viszálykodásuk ellenére – azt a szívességet is megtette neki, hogy kérte a nevelésügyi minisztériumot: Klocke tarthassa meg új munkahelyén, a Légügyi Minisztériumban is a tanársegédi címét. Választ nem a minisztériumból, hanem az egyetem kurátorától kapott: a tanársegédi cím önmagában nem létezik, a betöltött álláshoz van kötve, ezért azt másutt nem lehet használni.³⁴² A Farkas–Klocke-affér következtében a Masirevich jelentésében jelzett kifogásokat pedig maga Hóman Bálint – 1936. májusi berlini látogatásakor – hozta szóba; ennek következtében jó időre megszűntek az intézettel szembeni támadások.

A Magyar Intézettel kapcsolatban még egy alkalommal találkozunk Klocke nevével: 1938 októberében Masirevich utódja, Sztójay Döme berlini magyar követ – akiről a részben indokoltan rosszmájú mendemondák szerint nem lehetett pontosan tudni, hogy Magyarország érdekeit képviseli-e Berlinben vagy a Birodalomét Budapesten – jelezte a német külügyminisztériumnak, hogy Klocke, a Magyar Intézet korábbi lektora (valójában, mint láttuk, tanársegéde), aki jelenleg a Légügyi Minisztériumban dolgozik, az

³⁴¹ OSZKK Fond 15/798. (Kánya Kálmán levele Hóman Bálintnak, 1935. április 29.; ennek melléklete Masirevich idézett jelentése 1935. április 12-éről).

³⁴² HUArch, UK, 874. (Berlin, 1936. július 3. és július 29.).

intézet teljes magyar statisztikai adattárát magával vitte új munkahelyére. Magyarán – bár Sztójay ezt természetesen nem így fogalmazta meg – ellopta. Sztójay tudomása szerint ezt az anyagot magyarelles célokra, az 1910. évi népszámlálás „hamisításainak”, ezzel a nemzetiségi határok szlovákok kárára történt megváltoztatásának bemutatásához kívánta fölhasználni. A Légügyi Minisztériumból novemberben érkezett válasz szerint a magyar követ Klocke szándékairól adott állítása hamis (azt tehát nem vitatták, hogy elcsente a statisztikai felméréseket). Egyben fenyegetően megjegyezték: erősen kifogásolják, ha az ezekre vonatkozó panaszt Farkas Gyulától vett értesülés révén tette Sztójay, hiszen „nem szokásos, hogy egy birodalmi német egyetemi professzor [Farkas Gyula ugyanis ekkor még magyar állampolgár is volt] egy idegen állam követének a Birodalom egyik katonai hivatala munkatársának felfogásával és tevékenységével szemben nyilatkozik”.³⁴³

Klockének néhány, a népi német szemléletet tükröző tanulmánya jelent meg a harmincas évek második felében. 1936-ban a magyar államiság föderalisztikus és központosított formáiról értekezett. Kifejtette, hogy Magyarország tulajdonképpen a Birodalom „előtere”, ám a magyarok többször az „egész” helyébe képelték magukat, mint Mátyás idején, amikor a nagy uralkodó Szilézia felé terjeszkedve képviselte a magyar birodalmi politikát, azt képzelve, hogy majd császár lehet. Klocke szerint az oszmán hódoltságból kizárólag a német birodalom szabadította fel Magyarországot, és az ország 18. századi újjáépítése is csak a németységnek köszönhető. Ekkor azonban még mindig a föderális gondolat határozta meg a magyar állameszmét – Erdély különállását, a jászok és a kunok, a hajdúvárosok, a székelyek és természetesen a szepesi és az erdélyi szászok autonómiáját értve ez alatt –, amelytől a 19. században tértek el a magyarok, a centralizmust választva, a lényüktől idegen francia „nation” ábrándját követve. Ez a központosító törekvés a lényege a világháború utáni magyar államnak is, és ez az oka, hogy a magyarországi németek indokolt autonómiatörekvéseit elutasítják.³⁴⁴

Az esszét a Magyar Szemlében ismertető Gogolák Lajos szerint Klocke meglehetősen egyoldalú, gyakran torzításoktól sem mentes gondolatai hűen tükrözik azt a német politikai álláspontot, amely élénken „figyel a határokon túlra s az új népközösségi eszmében egészen fölolvadva, szinte életprogramul tűzte ki maga elé a szerteszt elszórt német töredékek öntudatosítását s érdekeinek szolgálatát, hiszen a népközösségi eszme szerint érdekeik azonosak a Birodalom s a benne szervezett németiség életérdekeivel”. Mivel pedig a német társadalomszemléletben jelentős változás következett be, a ma-

³⁴³ BArch R 4901, 1440, WB 2813/1938. (a külügyminisztérium átirata a nevelésügyi minisztériumhoz, 1938. október 25. és az ehhez csatlakozó feljegyzések).

³⁴⁴ Helmut KLOCKE, *Föderalismus und Zentralismus in Ungarn*, Volk und Reich 1936/2.

gyarországi németek szerepe is felértékelődött. A szepességi és az erdélyi szászokat elcsatolták Magyarországtól, az ő polgári voltukkal szemben a trianoni országban maradt sváb parasztok a korábinál értékesebbé és megbecsültebbé váltak. „A németiség máig úgy szerepelt a köztudatban, mint »polgári«, sőt »kispolgári« nép. A mai Németország többé nem »polgári«, hanem »népi« állam akar lenni s vezetői oly gyakran tesznek hitet a parasztság mellett. Ez a hangulat kedvez a magyarországi svábok »népi« fölemelkedésének.” Gogolák, Klocke szemléletét elutasítva, a magyar államhoz és a „Szent István-i állameszméhez” hű németiségre hivatkozva figyelmeztetett a veszélyre, miszerint sajnos „napról-napra jobban hat rá az új »népi« gondolkodás, mely megbillenti a »nép« és »haza« tradicionális egyensúlyát”.³⁴⁵

Klocke 1937-ben folyóiratokban már megjelent négy tanulmányából állított össze egy kötetet, amelyben egy magyar és több magyarországi német falu társadalmát vizsgálta, nagyjából hasonlóan fölépített szerkezet alapján. Ennek előszavában is igencsak kategorikusan fogalmaz a nagybirtokok által meghatározott agrárországról, Magyarországról, ahol a korábban a városi léttől teljesen idegenkedő magyarság helyett a középosztályt jórészt a német és a szláv asszimilánsok, illetve a zsidóság alkotják, és ahol európai értelemben véve egyetlen igazi város, Budapest található. Tudomásom szerint – bár e cikkgyűjtemény még kevésbé volt hízelgő ránk nézve, mint a föderalizmus és központosítás történetét ismertető dolgozata – magyar részről erre már senki sem reagált.³⁴⁶ Helmut Klocke későbbi sorsáról nem sokat tudunk. A világháború után, szemléletét csak részben feladva, több magyar vonatkozású értekezése is megjelent.³⁴⁷ A müncheni Magyar Intézet Ungarn-Jahrbuchjában 1974/75 és 1978 között öt tanulmánnyal, 1972 és 1986 között számos könyvismertetéssel szerepelt, 1979-től 1986-ig pedig az évkönyv egyik társkiadója volt. Haláláról 1988 februárjában tudósította felesége a müncheni intézetet, de leveléből nem derül ki pontosan, hogy mikor hunyt el.³⁴⁸

A Magyar Intézet további tanársegégeiről igencsak keveset árulnak el az akták. Az egykori magyar szakos hallgatót, Helmut Dibeliust – valószínűleg

³⁴⁵ GOGOLÁK Lajos, *Történetünk népi német szemléletben*, Magyar Szemle 1936. november, 217–228, idézetek: 226.

³⁴⁶ Helmut KLOCKE, *Deutsches und magyarisches Dorf in Ungarn* (3. Beiheft zum Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik VII.), Hirzel, Leipzig, 1937.

³⁴⁷ Helmut KLOCKE, *Die Städte Ungarns im Wandel von der agrarischen zur industriellen Gesellschaft* (Von der Agrar- zur Industriegesellschaft. Sozialer Wandel auf dem Lande in Südosteuropa 11), Hoppenstedt, Darmstadt, 1969; Uő., *Neue Tendenzen der Bevölkerungsbewegung in Ungarn = Gesundheitspolitisch relevante Probleme der neuen Gesetzgebung in der DDR wie auch in Ungarn und der UDSSR*, szerk. Hans HARMSEN, Gesamtdeutsches Institut, Bonn, 1977, 113–127.

³⁴⁸ Az ezzel kapcsolatos információkat K. Lengyel Zsoltól, a müncheni (azóta regensburgi) Ungarische Institut vezetőjétől kaptam; ő hívta fel a figyelmemet arra is, hogy az intézet irattárában 25-30 Klockétól kapott és hozzá írott levél található. Szíves segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

éppen Klockét követően – több esztendőn át, még 1940-ben is asszisztensként alkalmazták. Az egyetem kurátora ekkor emelt kifogást ellene Farkasnál, mivel a megelőző négy esztendőben nem doktorált.³⁴⁹ Molnár János, majd Horst Schaare is ezt a posztot töltötték be; utóbbi már a korszak legvégén, 1944 őszétől.³⁵⁰ Mellettük több tudományos segédező is dolgozott az intézetben: közülük Hildegard von Rooszt (Roos) szeretném még kiemelni, aki az intézeti baráti egyesületének titkárnői teendőit is intézte. A Temesrékason született, a negyvenes évek elején még magyar állampolgárságú, korábban szintén az intézetben tanult Roos már Hildegard Groscheként a magyar irodalom egyik legkiválóbb németországi tolmácsolójává, a német műfordítók elismert alakjává vált. Móricztól kezdve Németh Lászlón át Mándy Ivánig, Déry Tiborig és Nádas Péterig magyar szépírók sokaságának prózáját ültette át – mindig nagy gonddal és sok utánajárással – német nyelvre. Az emlékezése szerint: „A von Farkas által létrehozott keretben az akkori lektor, Dezső von Keresztury, hungarisztika szakos diákjainak kis csapatát – amelyhez például Heinrich Kalek, Max Pfothenauer, Koppitz, Dibelius, Isolde Mittelstaedt tartozott – szinte játékos módszerrel »csábította el« a magyar nyelv elsajátításra. Ez a munkaközösség neves kortárs magyar szerzők elbeszéléseiből egy válogatást fordított le német nyelvre, amely később »Ungarn – ein Novellenbuch« címmel a breslauer Wilh[elm]. Gottl[ieb]. Korn Verlag kiadásában megjelent. Az ilyen kezdet adott – több más mellett – alapot és ösztönzést az én későbbi könyvkiadói és fordítói tevékenységemhez.”³⁵¹ Keresztury Dezső kiváló nyelvtanítási módszeréről egyébként Kosztolányi Dezső is elismerően szólt, berlini látogatására emlékezve – melynek során maga is részt vett Keresztury több magyaróráján.³⁵² Mikor megkapta Keresztury a Berlitz sorozatába írt magyar olvasókönyvét és nyelvtanát, így méltatta azt: „Átlapoztam, s élveztem, milyen elmésen vezeti a tanulót, megkerülve a nyelvtan kacskaringóit. Végül pedig az az érzésem volt, hogy – megtanultam magyarul...”³⁵³ Kosztolányi még évekkel később is felidézte Keresztury magyaróráját, amikor engedélyezte, hogy *Fogfájás* című novelláját közölje a Hildegard Grosche emlegette *Ungarn. Ein Novellenbuch* című kötetben: „Élénken emlékszem a berlini egyetemen a magyarórára. Élményem volt [...]”³⁵⁴

³⁴⁹ HUArcH, UK, 874. (Berlin, 1940. július 16.).

³⁵⁰ HUArcH, UK, 874. (Berlin, 1943. szeptember 9. és 1944. november 14.).

³⁵¹ *A hazatérő Farkas Gyula*, 37. Grosche fordítói tevékenységéről szép publicisztika NÁDAS Péter, *Átmenetileg végleges változat. Címzavak Hildegard Grosche életművéhez*, Élet és Irodalom 1999/38.

³⁵² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Magyaróra a berlini egyetemen*, Pesti Hírlap 1931. augusztus 23., 30.

³⁵³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, Osiris, Budapest, 1996, 620 (Kosztolányi Dezső levele Keresztury Dezsőnek, 1931. március 9.).

³⁵⁴ Uő., 728, 1055 (Kosztolányi Dezső levele Keresztury Dezsőnek, 1935. április 15.). Keresztury minderre így emlékezett: „alighogy megkezdtem óráimat az egyetemen, a Berlitz-School berlini vezérigazgatója fölkért egy új magyar könyv megszerkesztésére [...] Így hát, senkinek sem szólva,

Vázlatos, a Magyar Intézet német tanársegédeivel foglalkozó áttekintésem összegzéseként a következő tanulságok vonhatóak le:

1. Nyilvánvaló, hogy a nagypolitika keményen beszólt a Magyar Intézet tevékenységébe, ám az is visszahatott a nagypolitikára, mint például a „Klocke-botrány” esetében. Farkas Gyula mint német birodalmi egyetemi tanár (1939-től már német állampolgár is) ügyesen és komoly diplomáciai érzékről tanúságot téve használta ki a számára biztosított, meglehetősen szűk, de valamennyi szabadságot mégiscsak nyújtó mozgásteret. Bár a nemzetiszocialista hatalomátvétel után már előkészítette hazatérését, végül önmaga és az intézet számára is kedvező lehetőségeket harcolt ki a német hatóságoknál, amelyek félték attól, hogy Farkas távozása kellemetlen üzenetet jelentene közvetlenül az új rezsim születése után. Ugyanakkor egyértelmű, hogy Farkas a tanársegédei kiválasztásakor – hiszen mind Isbertet, mind Klockét ő jelölte – kompromisszumkész és kényszerűségből, részben a „korszellemnek” megfelelően, de mégiscsak ügyetlenül és szerencsétlenül járt el. Mindketten hamar ellene fordultak, a Magyar Intézetet a „német népi gondolat” egyik bástyájának, a magyarországi és tágabban a délkelet-európai németiség kutatása egyik központjának szerették volna kiépíteni. Farkas érdeme viszont, hogy képes volt kivédeni ezeket a támadásokat, s több-kevesebb sikerrel – amennyire ez az adott körülmények között egyáltalán lehetséges volt – politikamentes tudományos intézménynek őrizte meg a háború végéig általa vezetett tanszéket.

2. Érdekes és elgondolkodtató, hogy ebben a törekvésében megfelelő társra talált a nevelésügyi minisztérium magyar ügyekkel foglalkozó munkatársaiban, mindenekelőtt a neki többnyire igazat adó Wilhelm Burmeisterben, aki akár a nemzetiszocialista pártszervezetekkel szemben is megvédte az intézetet, például a náci tanáregyesület, a Dozentenschaft Farkas elleni állásfoglalásakor. Mindez árnyalhatja eddig meglehetősen egyoldalú képünket a német egyetemek nemzetiszocialista eszmékkel való átitatottságáról. A nemzetközi szakirodalom ugyan régóta hangsúlyozza, hogy a német tudományos életben a nemzetiszocialisták – minden erre irányuló kísérletük és részleges sikereik ellenére – messze nem tudtak olyan szerephez jutni, amilyenhez szerettek volna,³⁵⁵ ám Magyarországon ez a nézetet eddig még alig hangoztatták.

elkövettem azt a szentségtörést, hogy a berlini tudományegyetemen a kezdőknek legalább két éven át Berlitz-módszerrel tanítottam a magyart, s csak aztán adtam igen rövidre fogott tájékoztatást a nyelvtanról. (Kivételt tettem persze azzal a néhány szaknyelvésszel, akik a tüzetes magyar nyelvtan iránt érdeklődtek.) Óráim így lassan népszerűek lettek. Lektorai pályám végén 42 hallgatót adtam át utódomnak.” KERESZTURY, *Emlékezéseim*, 163–164.

³⁵⁵ A régebbi irodalomból például Karl Dietrich ERDMANN, *Wissenschaft im Dritten Reich*, Ferdinand Hirt, Kiel, 1967; *Wissenschaft im Dritten Reich*, szerk. Peter LUNDGREEN, Suhrkamp, Frankfurt am

Újabban a birodalmi Külügyi Hivatal (Auswärtiges Amt) megítélése is a német szakmunkák vitakérdésévé vált. 2005-ben Joschka Fischer, az akkori német külügyminiszter neves historikusokból álló bizottságot hívott össze a külügyi hivatal közelmúltjának kritikus kutatására. A testület 2010-ben, csaknem 900 oldalon publikált elemzése alapján a tárca a holokauszt előkészítésének egyik központja volt. Ráadásul az 1951 után újjáalakult nyugat-németországi külügyminisztérium az 1945 előtti személyi állományra és gondolkodásmódra épült. A szerzők szerint nagyjából ugyanazok dolgoztak ott, akik részben a holokauszt borzalmiért is felelősséget viseltek. Nemrégiben azonban ezt a nézetet keményen bíráló munka látott napvilágot, melynek megállapításai szerint az 1933 utáni birodalmi Külügyi Hivatal többször is akadályozta a nemzetiszocialisták diplomáciai szabályokat semmibe vevő elképzeléseinek megvalósítását, vagy legalábbis mérsékelte azokat. Hivatalnokai ugyan valóban alkalmazkodtak a diktatúra által rájuk kényszerített szabályokhoz, ám ezt többnyire nem belső meggyőződésből, hanem karriervágyuknak engedve – vagy egyszerűen saját és családjuk további megélhetésére gondolva – tették. A holokauszt előkészítésében azonban – a tárca egy meglehetősen elkülönítetten dolgozó osztályát kivéve – nem volt és nem is lehetett szerepük. Még akkor sem, ha jó néhányan tudtak az európai zsidóság megsemmisítésének szándékáról, majd annak kegyetlen végrehajtásáról.³⁵⁶

A berlini Bundesarchiv magyar–német kulturális kapcsolatokról szóló számos aktája azt is bizonyítja, hogy a már említett nevelésügyi minisztériumi tisztviselő, Burmeister jó néhányszor, még a negyvenes évek elején is Farkas Gyuláéhoz hasonló véleményt hangoztatott, szembeszállva akár a párt beavatkozási kísérleteivel is. Például az Ungarische Jahrbücher esetében, amikor a minisztérium a nemzetiszocialista párt birodalmi vezetőségének a nemzetiszocialista irodalom védelmében felállított osztályától, illetve a Volksbund für das Deutschtum im Auslandtól és a Goebbels vezette propagandaminisztériumtól kapott feljelentéseket, az ezekben szajkózott vádakat – miszerint a német birodalmi pénzekből is támogatott évkönyvben németellenes kötetekre hívják föl a gyanútlan olvasók figyelmét – keményen és határozottan visszautasította. Az évkönyvnek – hangoztatta válaszerve-

Main, 1985; *Die deutschen Eliten und der Weg in den Zweiten Weltkrieg*, szerk. Martin BROSZAT – Klaus SCHWABE, C. H. Beck, München, 1989; Klaus SCHEEL, *Die Wissenschaftspolitik des deutschen Faschismus auf dem Weg in den Zweiten Weltkrieg = Wissenschaft unter dem NS-Regime*, szerk. Burchard BRENTJES, mtárs. Günter ALBRECHT, Peter Lang, Berlin – Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris – Wien, 1992.

³⁵⁶ Eckart CONZE – Norbert FREI – Peter HAYES – Moshe ZIMMERMANN, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, Karl Blessing, München, 2010. Ennek bírálata: Daniel KOERFER, *Diplomatenjagd. Joschka Fischer, seine Unabhängige Kommission und „Das Amt”*, Strauss, Potsdam, 2013.

zetében – „[...] egyedül az a feladata, hogy Magyarországot tudományos szempontból bemutassa a németeknek. Nem propagandacélokat szolgál, célkitűzése tisztán tudományos. A Magyarországról szóló, német nyelvű műveket tartalmazó bibliográfiában – amely a német tudósokat megismerteti a magyar szakirodalommal – különleges értéke van a magyar vonatkozású kérdéseket a német állásponttól eltérően tárgyaló tételeknek. Alapvető érdekünk ugyanis, hogy ezeket megismerjük, és felkészüljünk a tudományos cáfolatukra.” Az egyoldalú válogatás ugyanis egyoldalú eredményekhez vezethetne. Ezért a legitimista, sovíniszta, revizionista és zsidó-, illetve németellenes munkák megismerése is roppant fontos – foglalta össze.

Burmeister azt is kifejtette, hogy a Magyar Intézettel és az évkönyvekkel szemben emelt kifogások igencsak hamisak. Emlékeztetett az 1934-ben megjelent Bleyer-számra, illetve a német népiségkutatóknak – mint Pfister, Fittbogen, Isbert, Klocke, Huss és mások – szintén az Ungarische Jahrbücherben megjelent dolgozataira, amelyeket viszont a magyar értelmiségi közvélemény támadott hevesen. Ezért nyomatékosan kérte a párt birodalmi vezetőségének a nemzetiszocialista irodalom védelmében felállított osztályától és a Volksbund für das Deutschtum im Auslandtól, hogy a jövőben az intézet értékes tudományos munkáját ne zavarják hasonló tiltakozásokkal.

A minisztérium két intézményhez küldött válasza végül kissé rövidítve, de szinte szó szerint megismételte Burmeister állásfoglalását. Ebben nyilván a nemzetiszocialista érában oly jellemző hivatalok közti rivalizálás is szerepet játszott, de bizonyosan az a „civil kurázi” is, amelyről 1940 körül ugyan már nagyon kevés, de néhány német tisztviselő mégis tanúbizonyságot tett.³⁵⁷

3. Végül: újraolvasva Isbert és Klocke magyar vonatkozású tanulmányait, kissé szomorú szívvel kell megállapítanom, hogy azokban bizony sok, nekünk fájó igazság van. A rendi-nemesi szemlélet, a dualizmus és a Horthy-korszak Magyarországnak nemzetiségpolitikája, az egészségtelen magyar társadalomfejlődés stb. bírálata bizony – ma is – részben helytálló. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezek az írások akkoriban komoly veszélyt jelentettek Magyarországra, főleg amiatt, mert át voltak itatva a német népiségtörténet politikai alapozottságú ideológiájával. Ugyanakkor önmagukkal szemben meglehetősen elfogultak voltak, miközben végletes egyoldalúsággal ítélték el másokat, köztük a magyarokat is.

³⁵⁷ BArch R 4901, 1440, WB 957/1940. Burmeister állásfoglalása 1940. július 9-i keltezésű. Az állandó magyar támogatást is élvező Ungarische Jahrbücher német finanszírozásában egyébként már 1935-ben nehézségek adódtak. Farkas mellett 1936 októberében Burmeister is kérte a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaftl. az évkönyv támogatását, felhívja a figyelmet annak fontosságára. Erre elutasító választ kapott, azzal az indokkal, hogy: „Más nemzetek kultúrpolitikai feladatait sem tudjuk a szerény eszközeinkből finanszírozni” (BArch R 4901, 1439 Wlb 3177, 3345/1935 és Wlb 1690/1936, illetve 1440, Wlb 1690 – az idézet innen való – és 3265/1936.).

9. GRAGGER RÓBERT, KLEBELSBERG KUNO ÉS CARL HEINRICH BECKER BARÁTI HÁROMSZÖGE

A magyar–német kapcsolatok baráti szemüvegen keresztül

A berlini Magyar Intézet születésének körülményeit nem ismerve a vele később testvéri kapcsolatba kerülő Collegium Hungaricum története sem lenne érthető. Gragger Róbert mindkét intézmény létrehozásában kiemelkedő szerepet játszott. Már származása is a német–magyar kulturális kapcsolatok kutatására, a két nép közötti, minél szorosabb tudományos kapcsolatok kiépítésére predesztinálta. Hiszen körmöcbányai német családból származott, de magát öntudatosan magyarnak vallotta. Ez a fajta „hungarustudat” egyébként a magyarországi német értelmiség jó részére – az évszázados testületi jogokkal rendelkező és ezért elkülönülő erdélyi (részben pedig szepesi) szászokat kivéve – jellemző volt. A nemzetiséghez tartozással legalább egyenrangúnak, ha nem magasabbrendűnek vallották az „anyaországhoz” való kötődést.

Gragger messzire tekintő, komoly távlatokban gondolkodó tudományszervező volt. Magyarország legkiválóbb egyetemi elitképzőjének, az 1895-ben francia mintára alapított Eötvös Collegiumnak a tagjaként pedig felismerte a teljesítményorientált szellemi légkör meglétének szükségességét. Azt gondolta, a magyar államnak támogatnia kell a tehetséges fiatalok külföldi tanulmányait, továbbképzését, s a magyar tudományosság számára legfontosabb külhoni centrumokban otthont és szellemi alkotásra ösztönző műhelyt kell teremteni nekik. Gragger koncepciója és minden akadályt legyőző gyakorlatiassága szerencsésen találkozott a magyar tudománypolitikát 1922 júniusától irányító és alapjaiban megújító kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kuno, valamint a porosz tudománypolitikát államtitkárként is irányító Carl Heinrich Becker elképzeléseivel. Klebelsberg és Gragger egymást inspirálva, Becker támogatását élvezve küzdött annak érdekében, hogy a porosz egyetemi hallgatókat fogadó Magyar Intézet mellett a Berlinbe magyar állami ösztöndíjjal küldendő és különböző szakterületekről érkező fiataloknak is legyen egy igazi, tudósokhoz méltó otthona, Collegium Hungaricum. Mindhármuk célja volt a Magyarország számára oly fontos, egész történetében

meghatározó szerepet játszó német szellemi kapcsolatok további erősítése, a magyar–német tudományos együttműködés elmélyítése, illetve – a kölcsönösség jegyében – a német professzorok és diákok Magyarország iránti érdeklődésének felkeltése.³⁵⁸

Graggerről, illetve Gragger és Becker rendkívül szoros kapcsolatáról Thienemann Tivadar irodalomtudósnak, a pécsi egyetem professzorának, Gragger barátjának, később a berlini magyar tanszéken egyik utódjelöltjének öregkori, nyolcvanas évekbeli emlékezését idézem. Szerinte Becker „A Bethlen korszak idején, Klebelsberg Kuno kultuszministersége alatt rendkívül fontos személyiség volt. De rendkívül fontos, befolyásos személyiség volt az egész német politikai életben. Rendkívül művelt, megnyerő személyiség volt, kiváló orientalista és államfilozófus. De magyar szempontból Becker neve, szerepe elválaszthatatlan Gragger Róberttől.

Gragger nálamnál egy évvel idősebb Eötvös kollégista volt. Tehetsége korán mindenkinek feltűnt. Édesanyja, érdekes, Konstantinápolyban háremorvos volt. Öccse a Stühmer csokoládégyár igazgatója. Játzsza elsajátította a nyelveket, angolt, franciát, törököt. Mikor a háború végén a pozsonyi egyetem alakult, voltaképp őt kellett volna a német–francia tanszékre jelölni. De Császár Elemér, aki még akkoriban a *Philológiai Közlöny*t szerkesztette, valahogy összevesztette őt Bleyerrel. Erre Bleyer engem ajánlott a pozsonyi tanszékre. Ez Gragger szempontjából vereség volt. Erre kiment Berlinbe és ott egyes levelezéssel és ajánlásokkal egyetemi megbízást szerzett mint »magyar lektor«. Ebből a lektorátusból nemsokára rendes tanszék lett, lett egy »Magyar Intézet«, lett egy magyar diákokthon, megindult az *Ungarische Jahrbücher*, *Ungarische Bibliothek* sorozat stb. stb. Ennek a tüneményesen sikeres kibontakozásnak titka Gragger személyi varázsa volt. Mindenkit megnyert, aki vele találkozott. Megnyerte Carl Becker miniszter intim barátságát: hogy Berlinben gomba módra nőttek a magyar intézmények, hogy a Magyar Intézet nemsokára Berlin központjában egy előkelő palotába költözhetett, hogy Gragger folyóirata számára a német tudomány vezető egyéniségeit megnyerte, ebben Becker protekciójának is nagy része volt. Ez volt a magyar–német szellemi és kulturális együttműködés virágkora, Klebelsberg ministerségének egyik sikere.

Becker házas volt[,] fiát az Eötvös Kollégiumba küldte pár évre³⁵⁹ – de alapjában homoszexuális volt és ez erősen kihatott egész Berlin társadalmi

³⁵⁸ UJVÁRY, Baráti háromszög; Uő., „Tudós kolostor, csendes kolostori kerttel”. *A berlini Collegium Hungaricum története (1924–1944)*, Levéltári Szemle 1998/2., 3–28.

³⁵⁹ Ebben téved Thienemann: lehet, hogy Becker Fülöp Ágostra, a neves romanistára gondolt, aki az Eötvös Collegium első tanárai között volt, s már csak azért sem lehetett Carl Heinrich Becker fia, mivel idősebb volt nála... Emellett – és ez a valószínűbb – az egyébként Budapesten született Henrik Becker járhatott még a fejében, aki 1924-től 1926-ig német lektorként dolgozott a Pázmány

életére. A homoszexuális egyszere Berlinben kivirágzott utcákon, tüzletekben, színházban, sajtóban. Magam ekkor Berlinben eszméltem rá először, hogy van homoszexualitás.

Gragger Róbert is pánszexuális volt. Voltak temérdek nőszeretői, volt nő, aki halálosan belészeregett. De úgy tudom, a hatalmas porosz kultuszminiszterrel homoszexuális viszonyban volt. Becker szerelmes volt Graggerbe. Ez kihatott a magyar–német kultúrpolitikára. Részletekről sokat lehetne írni.³⁶⁰

Köztem és Gragger között, a pozsonyi fiaskó ellenére, intim barátság fejlődött. Gragger elárasztott figyelmességeivel, könyvekkel, ő lett az én legközelebbi testvéri társam, kivel mindent meg tudtam beszélni. Mikor a vakációban Berlinbe mentem, szinte egész nap sokszor éjjeleket együtt töltötünk, lebujszok látogatva. Gragger sohase fáradt el, nem akart hazatérni, mindig valami új helyre hívott. Emlékszem, egyszer éjfél után egy nyilván apacs-helyre vitt, »Bierritze« volt. Azt mondta »ne vedd le a kalapodat, mindjárt ellopják«. Robert leült asztalukhoz, vicceket mesélt, prostituáltakkal táncolt.

Mikor már hajnalban nagyon kimerült voltam, azt mondta, menjünk a Wannseei strandra aludni. Ott aludtam szabad ég alatt. Mire fölébredtem, a strand már tele volt emberekkel. Robert egy leánnyal kergetődött. Majd ritmikusan kezdte mondani –

Johannes, Johannes³⁶¹

Du Perle eines Mannes

Du bist ein kleiner Herzensdieb

Und wer dich kennt, des hat dich lieb

Johannes, Johannes.

Péter Tudományegyetemen, majd a lipcsei és a jénai egyetemek professzoraként vált nemzetközi hírű nyelvtudóssá. Carl Heinrich Beckernek tudomásom szerint egy fia volt, Hellmut Becker, a neves ügyvéd és felnőttoktatási szakember. Ő elsősorban arról ismert, hogy 1947-ben Ernst Weizsäcker 1938 és 1943 külügyi közötti államtitkár – Richard von Weizsäcker szövetségi államfő (1984–1994) apja – védője volt az úgynevezett Wilhelmstraße-perben.

³⁶⁰ Azt hiszem, teljes bizonyossággal sohasem tudjuk meg szokatlanul szoros barátságuk valódi okát. Hogy ebben valóban szerepet játszott-e a homoszexuális vonzalom, nem is igazán lényeges. Sokkal fontosabb, hogy Gragger személyes varázsán keresztül egy egész Európában ismert és tisztelt, nagy formátumú kultúrpolitikus, míg Carl Heinrich Becker Magyarország igaz barátjává, a magyar ügyek lelkes támogatójává vált. Keresztury Dezső – Gragger halála után a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa, majd a Magyar Intézet lektora – egyébként a következőképpen szólt a Becker és Gragger közötti homoszexuális kapcsolatáról szóló hírekről: „A Magyar Intézet világát is kicsit ez az árnyék tette kétes hírűvé. Az a pletyka járta ugyanis, hogy Becker minisztert ilyenfajta csábításokkal is szerezte meg terveinek pártolójává Gragger. Farkas Gyula hitelét is ezzel akarták rontani ellenfelei: amikor megkapta berlini kettős pozícióját; hirtelen megházasodott. Vállalta tehát egy később sajnos teljesen elromlott házasság kockázatát, hogy drasztikusan megcáfolja a terjedő pletykát.” KERESZTURY, *Emlékezéseim*, 213.

³⁶¹ Johannes jelentése – az elsődleges Jancsika mellett – az akkori berlini szlengben: a férfi nemi szerve. Nyersfordításban: Johannes, Johannes / A férfi gyöngyszeme (büszkesége), / Kis szívtipró vagy, / És aki ismer, megszeret téged, / Johannes Johannes.

Először egy páran mellettünk ismételték, majd egyre többen, rövid idő alatt az egész ismételte, amit Gragger kezdett. Tömegszuggeráló volt.

Barátságunkról Becker is tudomást szerzett. Rólam mindent tudott, talán többet, mint Klebelsberg miniszterem.

Graggernek szerencsés keze volt. Például ő fedezte fel, igaz Babinger segítségével – az »Ómagyar Mária-siralmat«, ezt a legrégebb gyönyörű magyar verset egy löweni kódexben. [...] Emlékszem, egyszer azt kérdeztem tőle, te itt Berlinben már mindent elértél. Mit fogsz még csinálni? Azt válaszolta:

– Amerikába megyek. Megszervezem az amerikai magyarságot és az amerikai magyar kultúrát és tudományt.

Gragger, mint egy üstökös, gyorsan elemésztette magát. Agytumorban meghalt. Haldokolva azt kérte, hozzanak ágyához egy 16. századi krucifixot [feszületet] a múzeumból, ő ezt nagyon szerette.

Egy szeretője a telefonfülkében elájult, mikor megtudta, hogy már nem él.³⁶²

Becker számos írásában és emlékbeszédében méltatta Gragger közvetlenségét, az egész környezetét elbűvölő lényét. A legőszintebben azonban a Klebelsberghez, nem sokkal Gragger halála után írott sorokban vallott Gragger iránti érzelmeiről: „A legközelebbi barátom volt, és mielőtt döntést hoztam volna a legkülönbözőbb területeken, ritkán volt olyan, hogy ne kértem volna a tanácsát. Szinte mindennap találkoztunk, és a szünidőben legalább egy kis utazásra mindig közösen vállalkoztunk. Személyes veszteségemnél is nagyobb azonban az a szakmai hiány, amelyet halála jelent a magyar–német barátságban. Én magam, de számosan mások is tanúi voltunk annak, hogy Gragger lényének varázsával Magyarországot is nagyon szimpatikussá tette. Bármilyen csúfságot is írtak az újságok Magyarországról, a társaságban pusztán a megjelenésével és néhány szavával rögtön Magyarország iránti baráti hangulatot keltett. És mi mindent ért el gyakorlati téren! Nem csak a közvetlen életművére, az Intézetre és a Collegiumra gondolok, hanem arra a sok, munkás segítségre, amelyet különböző intézményeknek és személyeknek nyújtott.”³⁶³

A Becker és Klebelsberg közötti kapcsolatfelvételt is Gragger szorgalmazta. Az ő közvetítésének tudható be a két miniszter szívélyes, szoros kapcsolata, nyugodtan állíthatom: barátságának kialakulása is. Klebelsberg esetében ezt nyilván megkönnyítette, hogy – mint már szó esett róla – már

³⁶² OSZKK Fond 152. (Napló, Bad Hall, Kurhotel, Juli 14, hétfő), 26–32. Habilitációs dolgozatom írásakor még csak ezt a kéziratot olvashattam. Azóta a nagyon érdekes kortörténeti dokumentumot kiadták: THIENEMANN Tivadar, *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*, s. a. r. KONCZ Lajos, Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2010; a hivatkozott rész: 37–39.

³⁶³ GSa PK, VI. HA, NI. Carl Heinrich Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1926. december 18.

korábban is rendkívüli hatást gyakoroltak rá a Wilhelm von Humboldt nyomdokain haladó, Klebelsbergnél másfél-egy generációval idősebb Friedrich Althoff, Adolf von Harnack, Friedrich Schmidt-Ott 19. század végi, 20. század eleji tudománypolitikai törekvései. Rajtuk kívül a vele egykorú Becker nevével fémjelzett, az elődök munkáját szervesen folytató, I. világháború utáni német „tudományos nagyüzemek” (*wissenschaftlicher Großbetrieb*) tervszerű működtetése és kiváló teljesítményei is lenyűgözték. Ezért aztán igen gyakran hivatkozott a nagy múltú német egyetemek példájára, a Vilmos Császár Társaság (Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften – jogutódja 1948-tól a Max Planck Intézetek hálózata) és annak dahlemi intézetei, majd az 1920 júniusában létrehozott Német Tudomány „Szükségközössége” (Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft – jogutódja 1951-től a Deutsche Forschungsgemeinschaft) mintaszerű működésére. Klebelsberg igényes és mindenre – a köz- és a felsőoktatásra, a tudományra, a művészetekre és a népművelődésre, a testnevelésre, az egyházakra és a médiára egyaránt – kiterjedő kultúrpolitikája bevallottan is elsősorban porosz indíttatású volt, benne a kulturális külpolitika kitüntetett helyet foglalt el.³⁶⁴ Ennek is köszönhető, hogy Európában egységes, rendszerszerű, távlatokban gondolkozó állami kulturális és tudománypolitikáról az I. világháborút követően csak Poroszországban és Magyarországon, majd – persze egészen más hangsúlyokkal és szellemben – a Szovjetunióban beszélhetünk. (Érdekes e vonatkozásban, hogy mindhárom állam a Nagy Háború vesztese volt.)

Klebelsberg így nyilatkozott erről 1926 augusztusában: „A tervszerűségekre való törekvésben nagy segítségemre voltak Becker porosz kultuszminiszter úr és Schmidt-Ott porosz államminiszter úr, a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft elnöke, akik rendelkezésemre bocsátották azokat az alapvető memorandumokat, rendszeres nagy munkálatokat és építési terveket, melyeken felépítették monumentális tudománypolitikájukat. Mintegy húsz évre előre szerves programot állítottunk fel, megállapítva a szükséges intézkedéseket és intézményeket s azok egymásutánját.”³⁶⁵

A berlini Magyar Intézet (majd szerteágazó tevékenységével kapcsolatban a hungarológia-fogalom és később a többi külföldi magyar tanszék), illetve a béccsivel együtt 1924 őszén induló berlini Collegium Hungaricum megszületésében a német tudománypolitika 20. század eleji elképzelései, ezen belül pedig elsősorban a külföld tanulmányozásának (*Auslandsstudien*) támogatása és előmozdítása játszott meghatározó szerepet. Klebelsberg és Gragger mellett igen jól és behatóan ismerték a német tudománypolitika ez

³⁶⁴ UJVÁRY, *Auswirkung Preußens*, I. m.

³⁶⁵ KLEBELSBERG *Beszédei*, 209.

irányú céljait a magyar kultuszminisztérium vezető munkatársai is. Mindenekelőtt Klebelsberg közoktatásügyi államtitkára, a rendkívül művelt és komoly hatású, konzervatív kultúrfilozófus, Kornis Gyula és a már többször emlegetett Magyary Zoltán. Az utóbbinak – úgy is mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium külföldi tudományos kapcsolatokkal foglalkozó vezetőjének – komoly szerepe volt a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok rendszerének két világháború közötti alakításában is.

A személyes ismeretségek, kapcsolatok és barátságok akkoriban is ugyanolyan fontosak voltak, mint napjainkban. Német részről a magyar érdekek legfőbb segítője – ahogy azt a kortársak közül sokan kissé sokat sejtetően (és mint láttuk, a homoszexualitás vádját sem mellőzve) mondták róla: Gragger „testi-lelki” vagy „kebelbéli” jó barátja – Carl Heinrich Becker volt. Becker Wilhelm von Humboldt és Friedrich Althoff mellett a klasszikus, mindig megújulni képes német tudománypolitika harmadik – egyben utolsó – nagy képviselője, a 19. századi német hagyományok követője, korszerűsítő és modernizáló alkalmazója. Goldzieher Ignác egyik legkedvesebb tanítványa, kiváló orientalista, elsőrangú tudomány- és kultúrpolitikus, Gragger Róbert legbensőbb bizalmasa és társa. A bonni egyetem professzora, 1916-tól a porosz kultuszminisztériumban a külföld tanulmányozásának a német felsőoktatásban történő bevezetésével-kiépítésével megbízott köztisztviselő, hamarosan az egyetemi ügyosztály vezetője, 1919-től pedig helyettes államtitkár. 1921-ben néhány hónapon keresztül, majd 1925–1930 között ismét porosz kultuszminiszter. A két világháború közötti időszak Európájának – Klebelsberg mellett – egyik legsikeresebb tudománypolitikusa. A magyar „ügyek” mindenkor német támogatója, 1917-től a Berlini Magyar Intézet Barátai Egyesületének elnöke. Gragger révén Klebelsbergnek és Magyarynak is sokat segítő, vérbeli menedzser.³⁶⁶ Barta János írt arról, hogy Becker e minőségében is milyen sokat tett a Magyar Intézetért. A jelentős magyar állami támogatással megjelenő Ungarische Jahrbücher kiadását porosz részről például úgy szponzorálta, hogy miniszterként nagyiparosokat és befolyásos pénzembereket hívott meg „tea melletti beszélgetésekre”. A német gazdasági élet irányítói persze nagy megtiszteltetésnek vették, hogy a kulturális miniszter vendégei lehetnek. A hátsó szándék általában csak a búcsúzásakor derült ki, amikor is Becker arra kérte őket: szíveskedjenek támogatni az egyetem Magyar Intézetének működését...³⁶⁷

³⁶⁶ Beckerről lásd *Carl Heinrich Becker – ein Gedenkbuch*, szerk. Hans Heinrich SCHAEEDER, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1950; Guido MÜLLER, *Universitätsreform und Weltpolitische Bildung. Carl Heinrich Beckers Wissenschafts- und Hochschulpolitik. 1908–1930*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1991; Cornelia ESSNER – Gerd WINKELHANE, *Carl Heinrich Becker, Orientalist und Kulturpolitiker (1876–1933)*, Die Welt des Islams 28. (1988), 154–177.

³⁶⁷ BARTA, I. m., 13.

Becker kultúr- és tudománypolitikai elméleti írásai igen komoly hatást gyakoroltak a magyar tudománypolitikára. A külföldön való kulturális propagandáról, illetve a külföldet a belföldön tanulmányozó stúdiumok fontosságáról szóló gondolatai a hungarológia és a „magyar kultúra külföldi őrszeleinek” kialakulását segítették elő. A kultúrpolitika jelentőségéről vallott elképzelései – így a sokszor félreértelmezett és félremagyarázott „kultúrfőlény-elmélet” porosz-német változata, a kultusztárca „honvédelmi” szerepének hangsúlyozása – pedig sokban Klebelsberg kedvenc fordulatait előlegezték. Nem véletlen, hogy 1924-től állandó levelezésben, 1930-tól az akkoriban a németeknél bizalmas kapcsolatra utaló tegező viszonyban álltak egymással. Kultuszminiszterektől szokatlan gyakorisággal, legbensőbb, titkos elképzeléseiket, kultúrpolitikai céljaikat is felfedve és elárulva, meglepő nyíltsággal írtak egymásnak száznál jóval több levelet.³⁶⁸ Klebelsberg több alkalommal küldött Beckernek tokaji, somlói és egri borokat – általában hordóban, egy-két hektoliternyi –, s ezek a gesztusok nyilván nem maradtak viszonzatlanul.³⁶⁹

Becker 1925-ben, a német kommunisták látványos tiltakozása (tüntetés a magyar követség előtt, tiltakozás a porosz parlamentben)³⁷⁰ ellenére látta vendégül Klebelsberg Kunót Berlinben, majd 1926-ban – Gragger társaságában – Magyarországon tett hivatalos látogatást. (Klebelsbergnek írt leveleiből kiderül, hogy magánszemélyként 1925-ben is járt már Magyarországon, majd 1930 júniusában – immár leköszönt miniszterként – harmadszorra is itt tartózkodott, és átvette díszdoktori okleveleit.³⁷¹) Közvetlenül ezelőtt így köszöntötte őt Klebelsberg: „Az új német férfiúnak prototípusa ő, ki megtartotta a német régi nagy faji erényeket, de nem örökölte azokat a tulajdonságokat, amelyek régebben Németországnak a külföldön helyenként ellenségeket csináltak: a túl szigorú ítéletmondást más népek helyzetéről és viszonyairól. Becker derűs, megértő egyénisége elfogulatlan szemmel néz be a világba, fölismerve más népek értékét és megbecsülve azok rokonszenvét.

³⁶⁸ Levelezésük az OSZKK jelentéktelenebb anyagánál jóval teljesebben (természetesen némi átfedéssel) található meg: GStA PK, VI HA, NI. Carl Heinrich Becker, 5754. tétel.

³⁶⁹ GStA PK, VI HA, NI. Carl Heinrich Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1926. november 10. és 1929. június 5.

³⁷⁰ Erről a Német Kommunista Párt központi lapja tudósított: *Wer ist Klebelsberg? Vor der Ankunft des Spezialisten für Horthy-Kultur in Berlin*, Die Rote Fahne 1925. október 17. Eszerint Klebelsberg Horthy gyilkos klikkjének a jelöltje a miniszterelnöki posztúra – hasonló hírek többször is napvilágot láttak Klebelsberggel kapcsolatban –, minden magyar politikus közül a legreakciósabb, ráadásul ő is felelős azért, hogy azzal fenyegetőzzenek: Rákosi Mátyást és elvtársait nem rendes, hanem rögtönítélő bíróság elé fogják állítani.

³⁷¹ GStA PK, VI HA, NI. Carl Heinrich Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1926. április 20.; GStA PK, VI HA, NI. Carl Heinrich Becker, 5235, Carl Heinrich Becker levele Magyary Zoltánnak, 1930. június 16.

Kiváló orientalista, igazi német professzor, de korántsem egyoldalú szakember, szinte korlátlan a megértése és befogadó képessége. [...] Másik nagy érdeme, mely közvetlenül egyéniségéből folyik, az, hogy Európa összes kultuszminiszterei közül ő értette meg legjobban a művelődés terén az új idők jelét. A múlt nyarat arra fordítottam, hogy áttanulmányoztam az európai nagy nemzetek kultúrpolitikai törvényjavaslatait és a parlamentek vitáiban a vezető kultúrpolitikusok beszédeit. Az új időkről s a változott idők új szelleméről sok szó esett, ennek lényegét azonban definiálni is alig tudták s abba nem igen hatoltak be. Becker e tekintetben szinte egyedül álló kivétel, éles szeme észrevette ezeknek az új időknek sajátos jegyét s a német nemzet sok részben megváltozott kulturális szükségleteit. Ehhez képest állította be egész kultúrpolitikáját, melynek körvonalai mindinkább kibontakoznak. A kor szellemének ez a nagy megértése magyarázza meg, hogy miért halad olyan gyorsan és biztosan reformeri pályáján. [...] Ő a világháború során, mint a porosz kultuszminisztérium egyetemi osztályának vezetője, a bajtársi magyar nemzet megbecsülése céljából megszervezte a berlini egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanszékét és intézetét. Ez az ő legszemélyesebb műve, amelyet most szervesen egészít ki a magyar állam berlini Collegium Hungaricum, melynek számára csak az imént vásároltuk meg az egyetemmel szemben a Herz-féle palotát. Becker nem mulaszt el egy alkalmat sem, hogy kifejezésre ne hozza rokonszenvét a magyar nemzettel szemben, melynek művelődését ismeri s nagyra becsüli. A kiváló magyarbarát német államférfiút párt- és osztálykülönbség nélkül nagyrabecsüléssel és szeretettel fogadja az egész magyar nemzet.³⁷²

Beckert valóban nagy szeretettel és gondosan kigondolt programmal fogadták. Ezt igazolja, hogy látogatásáról Becker igen részletes, 27 gépelt oldalas beszámolót készített, amelyet a porosz minisztereknek és a német politikai élet legjelesebb képviselőinek is elküldött. Tudomásom szerint általában sem, különösen pedig a két világháború közötti időszakban – sem német, sem pedig más vonatkozásban – nincs rá példa, hogy egy nemzetközileg ismert tudós és politikus, idegen létére, nyelvünket sem értve, ilyen megértően, jóindulattal és szeretettel beszélt volna a magyarokról. Külföldi államok miniszterei bizonyosan nem nyilatkoztak akkoriban – de a későbbiekben sem – ennyire kedvezően a magyar viszonyokról. Ráadásul ezt egy igazi államférfi, a két világháború közötti Európa egyik (ha nem a) legnevesebb és legtekintélyesebb kulturális és tudománypolitikusa tette. Olyan személyiség, aki semmiképpen sem volt erős jobboldali vonzalmakkal vádolható, tehát nyilván nem politikai szimpátiái okán értékelte oly nagyra a Magyar-

³⁷² KLEBELSBERG *Beszédei*, 657–659.

országon bekövetkezett Trianon utáni fejlődést, a konszolidáció biztos jeleit. (Éppen ezért idézek hosszasan a beszámolójából.)

Becker csak röviden szólt magyarországi utazásának állomásairól. Gragger, illetve a porosz kultuszminisztériumban az egyik legkiválóbb és legkedvesebb beosztottja, a szintén jó magyar kapcsolatokkal – a kulturális külpolitikát irányító Magyary Zoltánnal barátságba is kerültek – rendelkező Werner Richter miniszteri igazgató társaságában érkezett 1926. május 25-én Bécsbe, ahova Klebelsberg elébe ment. Előzetes kérésének megfelelően, diplomáciai szempontból azonban kissé szokatlanul, semmiféle programot sem szerveztek neki osztrák politikusokkal, ellenben megtekintette a Gárdapalotát, a Bécsi Magyar Történelmi Intézet és a Collegium Hungaricum otthonát. Este pedig Ambrózy Lajos magyar követnél, a német ügyvivő társaságában intim dineren vett részt. Esztergomban Csernoch János hercegprímást látogatták meg, majd egy gőzössel – fedélzetén 35 meghívott magyar professzorral – hajóztak Budapestre.

A következő négy napban Klebelsberg személyesen ismertette meg Beckert Budapest legfontosabb nevezetességeivel. Fogadta és megvendégelte őt Horthy kormányzó, Bethlen István miniszterelnök, Walko Lajos külügyminiszter, Klebelsberg – két alkalommal is, egyszer a pesthidegkúti otthonában –, Hans von Schoen budapesti német követ és a birodalmi németek magyarországi egyesülete. Nagy sikerű előadást tartott a Parlamentben a háború utáni porosz kultúrpolitikáról. Május 30-án a Mátrába kirándultak, majd Egerben Szmrecsányi Lajos püspök fényes külsőségek között várta őket. Másnap néhány megállóval – közte az elmaradhatatlan tokaji borkóstolással – Debrecenbe utaztak, ahol az új és az épülő egyetemi épületeket is megtekintették. Hortobágyot és az ottani Nagycsárdát sem hagyták ki, majd június 2-án Pécsre érkeztek, ahol a városnézés mellett az egyetemet mutatták be nekik. Ezután egy sváb községet, Németbolyt látogatták meg – később éppen emiatt érte a német sajtóban a legtöbb kritika Beckert –, majd Mándy Samu képviselő tanyáján Becker szerint: „elmondtam tizenhatodik és szerencsére az utolsó beszédemet, amelyet ezen az utazásomon tartottam”. Budapestre visszatérve már csak Zichy Margit grófnő dinerején kellett megjelennie, június 4-én pedig már nem is volt hivatalos programja, ekkor múzeumi sétákon vett részt. Végül június 5-én érkezett vissza Berlinbe.

Becker úgy vélte, tíznapos útja során kiváló összképet nyert az akkori Magyarországról. Hosszú tudósításában három dolgot emelt ki benyomásai közül: „1. Az ország politikai viszonyainak konszolidálódását; 2. a kultúrpolitika szerepének elsődlegességét és 3. a lakosság valamennyi rétegének erős németbarátságát.” Tisztában volt azzal, hogy „felülről” látott mindent, hiszen az információi jórészt kormánykörökből származtak. Ennek ellenére is han-

goztatta, hogy – a demokratikus és a szocialista német sajtó állításaival szemben – Magyarországon nem uralkodik mindenre kiterjedő terror. Békés és rendezett országot látott, ahol a fennálló politikai rend igencsak stabil, „mindenesetre sokkal stabilabb, mint ahogy azt bizonyos [...] Magyarországon kívüli körök magyarellenes beállítottságuknak megfelelően bemutatni igyekeznek”. (Amikor napjainkban oly sokat panaszkodunk Magyarország rossz külföldi megítélésére, ennek eredete a 19. század végének, a 20. elejének és főleg az 1919 utáni időszaknak a nemzetközi sajtójában keresendő. Az már más kérdés, hogy ezen sem akkor – Klebelsberg sikeres kísérletét és néhány további jó példát kivéve –, sem manapság nem tudnak az illetékesek pozitívan változtatni. Igaz, ez nem elsősorban Magyarországon múlik.)

A Franciaország érdekei szerint létrejött, vazallus államokat megtestesítő kisantantnak a léte függ attól – közölte Becker –, hogy a feldarabolt Magyarországot az európai békét veszélyeztető államnak láttassa. Mindenekelőtt Németországban szeretnék megutáltatni Magyarországot. Ebből a célból Edvard Benešék nem kis anyagi ráfordítással, francia pénzek segítségével tájékoztatási irodák sorát alapították, bécsi központtal. Ezeknek fő célja, hogy az egész világot ellássák Magyarországról szóló rémhírekkel. Emiatt a német kormányzó pártok valóban rosszindulatúan eltúlozták és karikírozták a fehérterrortól szóló híreket; azt a kétségtelen és letagadhatatlan radikális reakciót, amellyel Magyarországon a bolsevizmusra válaszoltak.

Bethlent és követőit konzervatív és liberális elemekből álló politikusok tarka egyvelegének tartotta Becker, Klebelsberget, a párt második emberét – az akkori, majd később ismétlődő hírek szerint Bethlen visszalépése esetén utódját – pedig kifejezetten liberálisként sorolta be. Kettejük közötti ellentétnek semmiféle jelét sem látta: szerinte Klebelsberg – sok sajtóhírral ellentétben – nem törekedett a miniszterelnöki székbe, sokkal inkább a még hosszú évekre szóló kultúrpolitikai programjának minél teljesebb végrehajtásával volt elfoglalva. A köztársasági és a királysági államforma furcsa keverékét Becker a Szent Korona szinte vallásos tiszteletének, misztikus jelentőségének tulajdonította. Németországgal szemben a monarchizmus és a nacionalizmus nem jelent egyet – jelentette ki –, hiszen a magyar nacionalizmus éppen az uralkodócsaláddal, a Habsburgokkal szembeni küzdelemben jött létre. Magyarország túlságosan is bővében van élelmiszereknek, mivel a környező országok védővámjai miatt fölös termését nehezen tudja értékesíteni a világpiacon. „Az összbenyomás, amelyet a kormányzatról és annak belpolitikájáról nyerünk – hangoztatta Becker – mindenesetre azt mutatja, hogy sok okossággal és megfontoltan tesznek meg mindent a trianoni békeszerződés szörnyű hatásainak és az egész háború utáni fejlődésnek a leküzdésére, és Magyarország újjászületésének az alapjait rakják le.

Mindez elsősorban egy nagyon alaposan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika alapján történik.”

Klebelsberg politikájának az alapja „minden rendelkezésre álló eszköz mozgósítása annak érdekében, hogy az ország szellemi kultúráját erősítsék, és ezáltal – nem pedig katonai játszadozásokkal – Magyarországot az európai politika fontos tényezőjévé tegyék”. E célból rendkívül magas összegeket különítenek el tudományos célokra: a meggyengült Magyarország három új tudományegyetemet épít ki egyszerre – a Szegedre menekült kolozsvári és a Pécsre költözött pozsonyi egyetem mellett a debreceni kiépítése is ekkoriban gyorsult föl –, komoly klinikákat emel, a legmodernebb berendezésekkel. Nyolcmillió lakosra 9000 egyetemista, más felsőoktatási intézményeket is ideszámolva 14 000 fiatal jut, míg a hatvanmilliós Németországban összesen 60 000 hallgató tanul egyetemeken és főiskolákon.

Külföldön Collegium Hungaricumokat alapítottak és magyar állami ösztöndíjaként indítottak be. A decentralizáció gondolatát – olasz és német példára – a kultúrpolitika egyik alapelvevé tették. (Hogy ez mennyire így volt, azt Klebelsberg maga igazolta, mikor 1929 januárjában bevallotta: „Becker porosz kultuszminiszter minden egyetemének valamely speciális jelleget adott, történeti múltjához vagy földrajzi fekvéséhez képest. Ebben a szellemben *Budapesten a történelmet, Szegeden a természettudományokat, Debrecenben a keleti tudományokat, Pécsen a szellemi tudományokat szeretném jobban kiépíteni.*”³⁷³)

Klebelsberg igyekszik politikamentessé tenni az oktatást és a tudományt. Ennek érdekében az Országos Magyar Gyűjteményegyetem szervezeténél megnyilvánuló autonómiát és önkormányzatot szeretné kiterjeszteni az egyetemekre, sőt a népiskolákra is, a négy vidéki egyetemet pedig önálló „kulturális tartományok” központjává tenné. A rendszert kiteljesítené a négy, szakmai szempontból alapítandó országos testület: a Gyűjteményegyetem mellett a természet- és a bölcsészettudományi tanács, valamint az Országos Ösztöndíjtanács. Mindezt Klebelsberg lépésről lépésre, törvények segítségével szeretné megvalósítani, hogy ezekkel a személyétől és a jelenlegi kormányzattól függetlenítse és állandósítsa az említett intézményeket.

Becker jelentésében a magyarországi iskolarendszert is bemutatta, hangsúlyozva az élő nyelveket oktató reálgimnáziumok fontosságát és az iskola-fenntartó egyházak szerepét. Vázolta Klebelsberg iskolaépítési programját, amelynek a fő célja az addig elhanyagolt területek – mindenekelőtt a tanyai körzetek – fejlesztése és ezáltal az analfabetizmus letörése.

A numerus claususszal kapcsolatban megemlítette, hogy Klebelsberg képviselőként a törvény ellen szavazott (valójában a voksoláskor nem ment

³⁷³ KLEBELSBERG Kuno, *Küzdelmek könyve*, Athenaeum, Budapest, 1929, 214.

be az ülésterembe). Ennek ellenére a magyar kultuszminiszter egyelőre még fenntartaná a numerus clausust, hogy ezáltal akadályozza az egyetemisták számának túlságosan gyors növekedését (ezzel pedig az értelmiségi munkanélküliség arányának emelkedését). Klebelsberg kifejtette vendégének, hogy korábban egyes szakokat valóban szinte elleptek a zsidó hallgatók, ezért a kormányzat, a többiek érdekében, szükségesnek tartotta a zsidó diákok számának csökkentését. Becker egyébként az erős magyarországi antiszemitizmust új jelenségként értékelte. Úgy vélte, aligha van még egy ország a világon, amelynek társadalmát ennyire meghatározná a zsidóság jelenléte. Közülük igen sokan már teljesen elmagyarosodtak, számosan emelkedtek a nemességbe és olvadtak össze azzal, mágnások és tekintélyes, köztisztviselőben álló polgárok találhatók a soraikban. Más a helyzet viszont a Galíciából újonnan beözönlő zsidósággal, amellyel szemben Magyarország ugyanúgy védekezik, mint a többi kelet-európai ország vagy akár a Német Birodalom. Magyarország földrajzi helyzete és történelmi okok folytán igen vonzó a keleti zsidóság szemében; az újonnan ide áramló zsidók viszont már nemzeti veszedelmet jelentenek számára. Klebelsberg azt is kiemelte, hogy a zsidóság hatszázalékos országos arányszámával szemben több mint tizenkét százalékos az arányuk az egyetemeken. Ezen túl egy titkos rendelettel utasította a rektorokat, hogy minden olyan zsidót vegyenek fel, aki bizonyítani tudja, hogy már legalább három generáció óta él az országban. Mivel azonban az enyhítések után is rengeteg kritika éri a Magyarország nemzetközi megítélését erősen rontó numerus clausust, szeretné azt mihamarabb – amint a belpolitikai helyzet lehetővé teszi – megszüntetni – tájékoztatta Beckert terveiről. (Erre végül – mint az közismert – 1928-ban került sor.)³⁷⁴

Becker állította, hogy Magyarországnak a numerus clausus kérdésében elfoglalt álláspontja az egyik alapvető oka a demokratikus német sajtó Magyarországgal szembeni szokatlanul ellenséges hangnemének, ám így akaratlanul is a francia–cseh sajtóhajsza és uszítás szellemében igazolják a trianoni

³⁷⁴ Nem szívesen teszem, de az antiszemitának bajosan nevezhető Becker-émlékirathoz óhatatlanul kínálkozik egy érzékeny témát érintő megjegyzés. Véleményem szerint az ekkori magyar helyzet teljes félreértelmezéséről tanúskodik egy nemrégiben megjelent tendenciózus kötet – és most hangsúlyosan nem az 1938 utáni állapotokkal kapcsolatban állítom ezt, még ha az sem feledhető tény, hogy az első zsidótörvénytől 1944 tavaszáig Európa nagy részéhez képest a magyar zsidóság még viszonylag (hangsúlyozom: *viszonylag*) védetten élt –, amelynek végkicsengése szerint Magyarország 1919-től 1945-ig tartó történetét szinte kizárólag a zsidóellenes törvénykezések határozták meg: Kovács M., *I. m.* Kovács állításai már csak azért is túlzóak, mivel maga is elismeri, hogy a numerus clausus-törvény(ek) korlátozásai kizárólag a felsőoktatásban tanuló hallgatókat érintették, az ő összlétszámuk pedig (mint Becker adataiból is láhattuk) egyetlen mai közepes magyar egyetem diákjainak számát tette ki. A zsidóság döntő többségének életstratégiáját így nem befolyásolhatták ezen – egyébként az állampolgári jogegyenlőséget valóban durván sértő és ezért elítélendő – rendelkezések.

szereződést. A szocialista sajtó képtelen elszakadni a fehérterror borzalmainak az ecsetelésétől, a jobboldali lapok pedig a forrófejű „népi” gondolkodók és a német kisebbségi szervezetek főfoglalkozású képviselőinek a szavára hallgatva ítélik el a magyar nemzeti kormányzatot. Mindezek következtében Magyarországnak rendkívül rossz a híre a német újságokban. Ezt Magyarországon igencsak igazságtalannak tartják, és szinte eltitkolják a magyar olvasók előtt, hogy ne szűnjön meg a Németország iránt érzett szimpátia. „Magyarország – hagyományosan, az érzelmek okán és a saját jól felfogott érdekében – ez idő szerint talán Németország egyetlen igazán őszinte barátja. Mindenesetre a Németország iránti lelkesedés minden várakozásomat felülmúlta” – állapította meg Becker.

A lakosság minden rétegében és az egész országban ezt érezte. Ennek okaként a háború alatti fegyverbarátságot, az akkori német teljesítmények iránti csodálatot illetve az összeomlás utáni újbóli német felemelkedés elismerését nevezte meg. Magyarországon úgy tartják, jövőjük elválaszthatatlanul összekapcsolódik Németország hatalmi helyzetével. Mindehhez társul az, hogy a német nyelv szerepe egész Kelet-Európában meghatározó. A művelt emberek értenek, sokszor beszélnek is németül, így akaratlanul is messze a határokon túlra terjed a német kulturális befolyás. Ennek iránya annál is inkább kelet felé mutat, mivel a nyugati német határok évszázadok óta szilárdak, a nyelvhatár pedig nagyjából egybeesik az államhatárral.

Franciaország magatartása miatt Magyarországon azt gondolják, hogy az elveszített területeket kizárólag Németország segítségével nyerhetik vissza, emiatt is tekintenek kissé bizalmatlanul a németek megbékélést hirdető Locarno-politikájára. Korábban a kulturális kapcsolatokban is érezhető volt Magyarországon valamiféle elhidegülés a németektől, ennek oka azonban elsősorban az osztrák uralom számlájára írható. Miután ez megszűnt, senki nem gondolja már Magyarországon, hogy a németek komoly fenyegetést jelentenek. Ezért is keres a magyar kormányzat kapcsolódási pontokat a német kultúrához és tudományhoz. „Ennek a jóakaratsnak a kézzelfogható bizonyítékai a berlini Collegium Hungaricum alapítása, jelentős anyagi eszközökkel történő kiépítése, a tudományos együttműködés a Notgemeinschafttal, Klebelsberg berlini látogatása és az én magyarországi fogadtatásom” – állította Becker.

A magyar nemzetiségi politikáról azt jegyezte föl, hogy a nemzeti kisebbséget befogadó állam intézkedéseivel való elégedettség az asszimiláció felé tett első lépést jelentheti. Éppen emiatt a népiségi harcot hirdető nem tehetnek mást, mint hogy táplálják az elégedetlenséget, miközben a kormányzat nyugalmat akar. A központi intézkedéseket a helyi hatóságok nagyon lassan, vonakodva hajtják végre. A magyarok hasonló dolgokat élnek át a németek

lakta vidékeken, mint a poroszok Schleswig-Holsteinben. Klebelsberg gróf igen liberális kisebbségi iskolapolitikájának a végrehajtása vidéken nagy nehézségekbe ütközik. Az egyházak ugyanis meglehetősen nacionalista beállítottságúak, de tanároknak is hiány mutatkozik a német iskolákban, mivel az értelmiséggel bíró, zárt német területek – az erdélyi és a szepességi szászok, a Bánát és Burgenland – leváltak Magyarországról. Ha pedig Klebelsberg Németországból fogadna tanárokat, bizonyára felhördülne az egész ország a „tiroli” miniszter – Klebelsberg családja ugyanis apai ágon, nemzedékekkel korábban, valóban Tirolban élt – németesítő törekvéseivel szemben. Mindehhez járul még az, hogy Magyarországon nincsenek magasabb szintű német iskolák. Ennek az az oka, hogy a körülbelül 600 000 főnyi magyarországi németesség jórészt parasztokból áll, akik ráadásul eléggé szétszórta, nem egy vagy néhány tömbben élnek. Többnyire ezért és társadalmi felemelkedésük megkönnyítése érdekében is magyar iskolákba küldik gyermekeiket. Ugyanakkor az állítólagos, évszázadokon át tartó magyarosítás ellenére még mindig százezrek élnek úgy a németek közül – nemcsak a falvakban, de a főváros körüli településeken is –, hogy rosszul vagy egyáltalán nem beszélnek magyarul. A magyar kormányzat meg azt gondolja, kisebbségi politikájában példát kell mutatnia – a szomszédos országokban élő magyarok miatt is. Ezért egyáltalán nem kívánja elnyomni a németeket; ebben pedig, már csak németbarát kultúrpolitikája okán sem, nincs ok kételkedni. A német politikának, erejéhez mérten és nem hivatalosan, támogatnia kell a magyarországi németiséget, de a kisebbségi vezetők sokszor egyoldalú sirámaint mégsem szabad mérvadónak venni. Ennél sokkal fontosabb ugyanis a kormányzatok közötti kultúrpolitikai kapcsolatok ápolása, amelynek révén a magyarországi németiség boldogulását is sokkal jobban szolgálhatják, mint az ellenzéki német vezetők még oly határozott támogatásával – fejezte be fejtegetéseit Becker,³⁷⁵ akit a magyarországi német kisebbség iránti érzéketlenségéért keményen támadtak a német sajtóban. (Mint a későbbiekben még szóba kerül, Gragger és – nyilván részben az ő hatására – Becker is rossz viszonyban volt a Németország által favorizált nemzetiségi vezetővel, Bleyer Jakabbal.³⁷⁶)

³⁷⁵ GSStA PK, VI HA, Nl. Carl Heinrich Becker, 1808. (Aufzeichnungen über eine amtliche Reise nach Ungarn [1926 Mai–Juni]).

³⁷⁶ Lásd például *Erneute Gefährdung der deutschen Minderheit in Ungarn*, Politisch-gewerkschaftlicher Zeitungsdienst (Berlin) 156. 1926. július 7. Elsősorban azt vetették Becker szemére, hogy látogatásakor nem vette föl a kapcsolatot a magyarországi németiség vezetőivel és nem emelte fel a szavát a németek elnyomása ellen. A kisebbségben élő németek problémáival foglalkozó korabeli birodalmi sajtóra jellemzőek – részben azonban sajnos jogosak – a cikk zárószóainak megállapításai: „Ennek a 600 000 németnek a kulturális fejlődése alapvető érdekünk, ezért nagyon világosan figyelmeztetjük Magyarországot magatartásának következetlenségére. Az egész világot telekürtölik a magyar kisebbségek ügyeivel, miközben a saját német kisebbségüknek a kulturális önállóság mindennapi kenyerét sem adják meg. Lásd még: *Ein demokratische Minister im Ausland*.

Azt hiszem, nem szükséges bizonygatnom, mennyire fontos Beckernek a minisztertársaihoz és számos német politikushoz eljuttatott eszmefuttatása, amely a maga nemében egyedülállónak számított ebben a korszakban. Hans von Schoen német követ jelentése szerint Becker útja elsősorban kultúrpolitikai, de politikai szempontból is jelentős eseménynek számított. Fogadtatása a sajtó és a politikai nyilvánosság részéről is szokatlanul szívélyes volt – rengeteg újsághír jelent meg róla –, és a magyar kultuszminiszter a tíznapos látogatás alatt szinte mindvégig Becker kísérője maradt.³⁷⁷

„A Becker miniszter úr kíséretében eltöltött magyarországi út ünnepnapjai után nem tudok visszatérni rendes hétköznapi munkához anélkül – írta 1926. június 12-én Gragger Klebelsbergnek –, hogy bámulattal vegyes mély hálámnak kifejezést ne adjak. Látva azt a mély benyomást, melynek a nagyszerű napok ezer nagy és apró mozzanata gyakorolt porosz vendégeinkre, mindenkinek el kell ismernie, hogy Excellenciád meghívása államférfiúi tett volt, melynek áldásos külpolitikai következményei semmi esetre sem maradhatnak el. Legközvetlenebbül fogják érezni e tettetnek jótékony hatását azok, akik eddig is mindig különös szerető gondoskodásod tárgyai voltak, a külföldre menő fiatal magyar tudósok, s főleg ők azok, akiknek a nevében hálátelt szívvel köszönöm meg Excellenciádnak ezt a nagyszerű magyarországi utat.”³⁷⁸ Egy héttel később pedig arról számolt be:

„A gyönyörű magyar út itt mély nyomokat hagy – írta 1926. június 19-én Gragger Klebelsbergnek. – Az ordókat is megcsodálták, sőt [Gustav] Stresemann külügyminiszter úr is örült nekik, s helyeselte, hogy a két úr [Becker és Richter] elfogadta őket. Ő maga is szeretne elmenni most Magyarországra, s azt hiszem, hogy jó lenne Schön [!], helyesen Schoen] báró budapesti német követtel érintkezésbe lépni. [...]

Becker miniszter úr rendkívül erősen értékesíti javunkra tapasztalatait. Legutóbb a Provinzialschul-Kollegiumok [vidéki iskolai tanártestületek] elnökeinek kongresszusán előadást tartott magyarországi tapasztalatairól, s mind szájtátva hallgatták, mert fogalmuk sem volt mindezekről. De még értékesebb volt a kormány tagjainak informálása, mert pl. [Otto] Braun miniszterelnök és Sewering [!], helyesen: Carl Severing] belügyminiszter, akik

Angst der ungarländischen Deutschen von deutschen Politiker, Rheinische Bauernzeitung 1926. augusztus 19. A lap szerint a politikai antitalentum legrosszabb fajtáját megtestesítő Becker komoly károkat okozott a magyarországi németiségnek, amikor gondosan kerülte a velük való érintkezést. „Az ő szemében mi minden kétséget kizáróan szélsőségesen nacionalista kártevők vagyunk, akik csak nehézségeket okoznak a német politikának a Duna völgyében. Berlini kebelbarátja, Gragger egészen biztosan erősíti őt ebben a hitében.” Lásd még: OSZKK Analekta 4350.

³⁷⁷ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 7, Hans von Schoen a Külügyi Hivatalnak, 1926. június 5.

³⁷⁸ BUI, CH, Klebelsberg Kuno levelei, 1924–1929. Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1926. június 12.

szociáldemokraták, külön-külön egy-egy óra hosszat hallgathatták az ő előadását a magyar viszonyokról, a szent korona tanáról s mindarról, amit ő maga profitált nálunk. Ő azért is adja elő ezt oly gyakran, hogy minél jobban kikristályosodjék benne a formája, mert egyrészt hosszú jelentést ír a porosz, a birodalmi kormánynak és [Paul von] Hindenburgnak útjáról és ezt a jelentést nyomtatásban is ki fogja adni [ez tudomásom szerint végül nem történt meg, de azt tudjuk, hogy a sokszorosított beszámolót minden jelentősebb német politikusnak elküldte – U. G.], ami rendkívül nagy szolgálatot fog tenni ügyünknek.”³⁷⁹

Becker maga is hosszú levélben köszönte meg Klebelsbergnek a nagyszereűen szervezett, csodálatos utat, amelyen oly sok kedvességgel és gondoskodással találkozott. Tapasztalatai közül a fogadtatás szívélyességét, a Németország iránti baráti hozzáállást, a Magyarország újjáépítése iránti erős akaratot, ebből adódóan a jövőbe vetett hitet emelte ki. A közmunkák gyors gyarapodása következtében a mindenütt érezhető, gyors fejlődést regisztrált, és Magyarország belpolitikai konszolidációját az általa vártnál jóval szélesebb talapzaton nyugvónak ítélte, mint ahogy azt a legtöbben Németországban gondolták. „Kollegiális irigységgel” figyelte, hogy Klebelsberg kultúrpolitikai reformjai milyen módszeresen valósulnak meg az állam- és a kormányfő, valamint a pénzügyminiszter segítségével. „Ami az Ön vezetésével az utóbbi esztendőben Magyarországon történt, egy sokkal nagyobb ország számára is imponáló lenne” – jelentette ki.

Hazatérte után Becker még inkább fájdalmasnak tartotta, hogy a német sajtó milyen elfogultan és primitíven tudósít a magyarországi viszonyokról. Megjegyezte, hogy emiatt oly fontos a berlini Collegium Hungaricum, amelynek a szakmai tevékenység mellett a politikai hatása is jelentős lehet. Becker ezért is sajnálta, hogy – bár a porosz kormányzat mindent megtett ennek érdekében – Berlin városánál nem sikerült elérni az új épület átalakításának adómentességét.³⁸⁰

Magyary Zoltán egyenesen úgy vélte: „Végtelenül jól esik látni azt, hogy ez a nagy tekintélyű, kiváló államférfi és tudós mennyi melegséggel és mi-

³⁷⁹ BUI, CH, Klebelsberg Kunóval folytatott levelezés (1924–1929.). Ugyanitt található Gragger 1926. július 13-i levele is, amelyben ismét utalt Becker jelentésére. Bleyer Jakabnak, a magyarországi németiség legnevesebb képviselőjének németországi látogatása kapcsán ugyanis a következőket írta Klebelsbergnek: „A Bleyer-féle támadásokkal nem törődöm, ő most itten előadásokban folytatja megkezdett munkáját. Fő az, hogy ne legyen belőle mártír, mert minden erőlködése csak erre irányul; szeretné elhítenni németországi elvbarátaival, hogy ő nem renegát magyar. Becker miniszter úr különben már úgy fogalmazta meg a magyar útról írt jelentését, hogy az mindjárt felelet is legyen a Bleyer-féle támadásokra.”

³⁸⁰ GStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1926. június 10. Egy hétre rá Becker Magyary Zoltánnak is megköszönte, hogy magyarországi látogatásának szervezésében oroszlanrészt vállalt: GStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 5235, Carl Heinrich Becker levele Magyary Zoltánnak, 1926. június 16.

lyen meggyőződéssel képviseli most kint a mi ügyünket. Tényleg azt hiszem, döntő jelentőségű történelmi esemény volt ez az út a két nemzet egymáshoz való viszonyában.”³⁸¹ Klebelsberg pedig Becker látogatása kapcsán Gragger érdemeit is méltatta. Megígérte, hogy írni fog Beckernek „megköszönvén úgy látogatását és pompás előadását, mint [!] pedig a magyar ügy érdekében kifejtett fáradozását. Hogy a magyar lelket és törekvéseinket ennyire megérti, abban mindenesetre oroszlanrésze van a Te barátságodnak, aki nap-nap melletti érintkezések révén a magyar barátságot szinte észrevétlenül csepegteted be lelkébe. Rendkívül értékes szolgálatot teszel ezzel is hazádnak.”³⁸²

Beckernek szerepe volt abban is, hogy 1925-ben, Gragger kezdeményezésére, éppen Berlinben tarthatta alakuló ülését a Külföldi Magyar Tudományos Intézetek Szövetsége. (Tudomásom és a dokumentumok tanúsága szerint ez volt a sokat ígérő testületnek az egyetlen találkozója.) A Magyar Tudományos Akadémia azonban, mindenek ellenére, éppen magyarországi utazásának előkészítésekor elutasította a Becker tiszteletbeli tagságát ajánló kérelmet. Egy Becker-szintű tudós esetében a döntés sértésszámba ment, de valójában mégis inkább a javaslattevővel – a háttérben a „túláságosan is fiatal”, akkor 38 esztendőes Graggerrel,³⁸³ az előtérben pedig az Akadémiát konszolidáló s talán éppen ezért nem szeretett Klebelsberggel – szembeni bizalmatlanság jele lehetett, nem pedig Becker tudósként szerzett érdemeinek megkérdőjelezését jelentette. (Az Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert és Klebelsberg Kuno egyébként köztudottan és legendásan rossz kapcsolatot ápoltak egymással.) Mindenesetre a korabeli magyar tudományos-kulturális közállapotokra, az Akadémia és a kultuszminisztérium közötti rejtett, sőt néha nyílt ellentétére nagyon is jellemző volt e határozat, ami annál is inkább kellemetlen – és diplomáciailag is veszélyes és káros – volt, mivel Becker közelgő tiszteletbeli taggá választását már előre beharangozta a német sajtó.³⁸⁴ Az elutasítás hírére Gragger a sajtóban megjelent nyílt levélben kérte, hogy töröljék a nevét az MTA irodalomtörténeti bizottságának tagjai sorából.³⁸⁵

Eckhart Ferenc, a kiváló jogtörténész – akkoriban a magyar kormány egyik bécsi levéltári megbízottja – a következőképpen idézte föl a kínos esetet.

³⁸¹ BUI, CH, Magyary Zoltán levelei, 1924–1929. Magyary Zoltán levele Gragger Róbertnek, 1926. június 29.

³⁸² BUI, CH, Magyary Zoltán levelei, 1924–1929. Klebelsberg Kuno levele Gragger Róbertnek, 1926. június 30.

³⁸³ Legalábbis az Akadémia tagjaitól kapott értesülések alapján a német követ így gondolta. Azt is megjegyezte jelentésében: ha bárki más ajánlotta volna Beckert tiszteletbeli tagnak, megválasztották volna: AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 7, Johannes (Hanno) Graf von Welczek levele a Külügyi Hivatalnak, 1925. június 6.

³⁸⁴ Például *Ungarische Ehrung deutscher Wissenschaftler*, Bremer-Nachrichten 1925. március 5.

³⁸⁵ *Ein Brief an die Akademie*, Pester Lloyd (Abendblatt) 1925. május 15.

A Becker támogatásával létrejött intézeti szövetség célja a „külföldi intézeink és tudományos téren működő egyes magyarok együttműködésének biztosítása. Ma már a magyar tudományos intézmények egész hálózatáról beszélhetünk [...]. Bécsben például akárhányszor hallom ezt a tudományos körökben szinte szállóigévé vált irigykedő megjegyzést: »Ha nekünk egy Klebelsbergünk volna!« [...] Berlinben gyűltünk össze, mert ott van az »Ungarologia« legrégebb és legnagyobb intézménye, a Gragger Róbert páratlan szervező tehetségét dicsérő Magyar Intézet. [...] Tekintélye egész Németországban elismert és nem kerül ma szóba Németországban oly bennünket illető kérdés, melyben a berlini intézet a tudós érdeklődőknek és publicistáknak, kik gyakran fordulnak hozzá, felvilágosítást ne tudna adni.

E mintaszerű intézmény létrejötte körül a porosz kultuszminiszternek, Becker Károlynak vannak a legnagyobb érdemei. A kiváló tudós, a mi Goldziherünk halála óta a legelső orientalista, a magyarok nagy barátja, minden magyar tudományos törekvés melegsívű előmozdítója. Neki, ki immár harmadszor áll a porosz kultuszminisztérium élén, köszönhető, hogy a porosz állam áldozatot nem kímélve a Magyar Intézetet a legelső egyetemi intézmények sorába emelte.

Mivel hálálta meg a magyar tudományos világ Becker megbecsülhetetlen érdemeit? – kérdeztük Eckhart dr.-t.

Azzal, hogy Akadémiánk ezt az elismert tudóst, akinél melegebb szívű barátja nincs a külföldön a magyarságnak, nem tartotta érdemesnek arra, hogy külföldi tagjai közé válassza, hanem, bár a múlt legeredményesebb kultuszminisztere, Wlassics Gyula báró és jelenlegi kultuszminiszterünk ajánlották megválasztását, megbuktatta őt. Miután a történeti szakosztály lelkesedéssel tagjai sorába választotta Beckert, aminek híre a berlini lapokat is bejárta, a »plénum«-ban [az Akadémia közgyűlésén] költők, nyelvészek és természettudósok nem találták őt arra érdemesnek, hogy az Akadémia külső tagjai sorába jusson. Megütközéssel vettük Berlinben ezt a szomorú és amint hittük, törekvéseinkre végzetes hírt.

S mivel felelt Becker bukásának hírére?

Lekötelező szívességgel fogadott bennünket s hogy kedvünkben járjon, az Operában és az Állami Színházban levő páholyát rendelkezésünkre bocsátotta és megígérte részvételét a berlini intézet magyar ballada-estjén, melyen Gragger Róbert Arany ballada-költészetét ismerteti és német diákok magyar népballadákat énekelnek. Becker sokkal nagyobb szabású tudós és kultúrpolitikus, semhogy szűklátókörű tájékozatlanok apró túsúrásai elkedvetlenítették volna a mi irányunkban.”³⁸⁶

³⁸⁶ *Megalakult a külföldi magyar tudományos intézetek szövetsége*, Nemzeti Ujság 1925. május 24.

Gragger így kommentálta Becker elutasítását: „Megütközéssel olvasom a lapokban, hogy Becker kultuszminisztert az Akadémia nem választotta meg. Úgy látszik, hogy otthon még mindig azt hiszik, hogy büntetlenül lehet pofonokat osztogatni idegen államférfiaknak. Becker az egyetlen ember, aki Németországban mindent megtesz a magyarságért. Eduard Meyer [világhírű német ókortörténész, Becker bukásának esztendejében, 1925-ben választották az MTA tiszteleti tagjává] talán még megőrzésre sem érdemesíti a diplomáját. Nemrég tépte szét 21 egyetem díszdoktori oklevelét. Az Akadémiának úgy látszik Japikse-féle [Nicolas Japikse holland történész szintén 1925-ben lett az MTA tiszteleti tagja] tudósok fontosabbak, és kibuktatják Beckert, akit tudományos érdemeiért a külföldi Akadémiák sorban megválasztottak az iszlámtudomány nagymesterének, Goldzihernek helyébe. Hogy a magyar tudományosság még ezek után is támogatást vár a németektől, azt az otthoni viszonyok elképzelhetővé teszik.”³⁸⁷

Akadémiai tagságának elutasításának háttérében Becker – némi joggal – (kultúr)politikai okokat is sejtett. Már 1925 májusában arról panaszkodott a Külügyi Hivatal tanácsosának, Soehringnek, hogy mindez a politikai pályát is befutó germanista, Bleyer Jakab rosszindulatának következménye. Soehring erről – szigorúan bizalmasan – rögtön értesítette Welczek követet, aki azonban kétkedett benne, hogy e híresztelés megfelelné a valóságnak. Ahogy azt egy jelentésében már megtette, sokkal inkább a Graggerrel szembeni ellenszenvet – amelyben egyébként ő is osztozott – nevezte meg Becker bukásának okaként. A követ kijelentette: „Őszintén szólva Gragger minden szervezési tehetsége dacára is mélyen fellelegeznék, ha mielőbb távozna Berlinből.”³⁸⁸ Nem sokkal később pedig közölte: „nem gondolom, hogy az erősen Gragger szuggesztív befolyása alatt álló kultuszminiszterünket sikerülne meggyőznöm véleményének helytelenségéről.”³⁸⁹

1925. július végi levelében aztán Becker ismét kijelentette, hogy több forrásból szerzett értesülései szerint már a másfél esztendővel azelőtt, 1923 őszén fölmerült megválasztását is ellenezték. A neves magyar germanista, Petz Gedeon ugyanis destruktívnak és szocialistának bélyegezte, és felrótta neki, hogy tudománypolitikusként a német egyetemeket rossz irányba tereli. Ennek ellenére 1924-ben Klebelsberg mellett a korábbi kultuszminiszter, Wlassics Gyula, illetve a neves orientalista, a budapesti tudományegyetem egyiptológiai tanszékének alapítója, Mahler Ede is aláírták az ajánlását.

³⁸⁷ EC MKL, Gragger személyi anyaga, Gragger Róbert levele Bartoniek Gézának, 1925. május 8.

³⁸⁸ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 7, Soehring levele Johannes (Hanno) Graf von Welczeknek, 1925. május 26. és Welczek válasza, június 16.

³⁸⁹ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 7, Heilbron levele Johannes (Hanno) Graf von Welczeknek, 1925. július 14.

(Az előző kettő nyilván kultúrpolitikai, Mahler pedig kiemelkedő szakmai érdemeiért javasolta Becker tagságának megszavazását.³⁹⁰) Az Akadémia „összes ülésén” (közgyűlésén) azonban Bleyer és barátai, megint csak Petz Gedeon és az elismert nyelvész, Melich János keményen agitáltak a megválasztása ellen. Petz azt állította, hogy Becker Poroszországban föl akarja oszlatni a nemzeti érzéseket erősen hangoztató jobboldali egyetemi diákegyesületeket, a Burschenschaftokat, Melich pedig arról győzködte kollégáit, hogy diákszovjeteket kíván bevezetni. Az egyébként kiváló történész-heraldikus, Áldásy Antal nemes egyszerűséggel – a valóságot még véletlenül sem tükrözve – zsidó kommunistának titulálta. Mivel Bleyeren és Mahleren kívül a jelenlévők közül senki sem ismerte őt személyesen, hitelt adtak a súlyos vádakra, így végül Becker nem lett az Akadémia külső tagja.

Bár Bleyer Johannes (Hanno) Graf von Welczek budapesti német követnek írt levelében tagadta, hogy bármi köze lenne Becker megbuktatásához, valószínűleg sok igazság volt abban, amit Becker erről hallott és papírra vetett. Ugyanis már 1924-ből találhatók arra vonatkozó dokumentumok, hogy Becker viszonya is – jórészt a Gragger és Bleyer közötti nyílt ellenségeskedés, illetve ebben a Graggerrel való szinte teljes azonosulása következtében – meglehetősen feszült volt Bleyerrel. Így igencsak életszerűnek tűnik, hogy Bleyer az általa gyűlölt Gragger mellé álló Becker ellenében is igyekezett mindent megtenni.³⁹¹ Szinte jelképesnek tekinthető, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának ülésén Bleyer még Gragger halála napján is – igaz, még csak súlyos betegségéről tudva – azzal támadta riválisát, hogy a fakultás jelöltjeivel szemben a saját választottjainak jár ki ösztöndíjat a miniszternél a berlini Collegium Hungaricumba.³⁹² (Hozzá kell persze tenni, hogy Gragger sem fukarkodott a bántásokkal, ha Bleyer leszólásáról volt szó.) Elgondolkoztató azonban az is, hogy Bleyert 1926. december 8-án – a villányi kerületben, kormánypárti programmal ugyan, ám a kormánypárt hivatalos jelöltjével szemben – a budapesti német követség által rendelkezésre bocsájtott támogatás (7000 birodalmi márka) segítségével, intenzív kampány után választották meg képviselőnek. (Bleyer korábban, 1920 és 1922 között az első nemzetgyűlésnek is tagja volt.) Maga a követ is

³⁹⁰ Az ajánlást Becker hagyatékában is megtaláljuk: GStA PK, VI HA NI C. H. Becker, 6957.

³⁹¹ AA PA, Gesandtschaft Budapest K. 128, Geheim 1925–1930, Kontroverse Becker – Bleyer-dosszié (ebben Carl Heinrich Becker Heilbron Ministerialdirektornak a Külügyi Hivatalba, 1925. július 28.; Heilbron levele Johannes [Hanno] Graf von Welczeknek, 1925. július 30.; Bleyer Jakob levele Johannes [Hanno] Graf von Welczeknek, 1925. augusztus 8.; illetve Gragger Róbert levele Carl Heinrich Beckernek, 1924. január 8.; Carl Heinrich Becker levele Georg Ahrens követségi tanácsosnak, 1924. január 18.; ismeretlen ismeretlennek, 1924. február 12.; Georg Ahrens levele Carl Heinrich Beckernek, 1924. március 18.). Lásd még AA PA, Gesandtschaft Budapest K. 7, Heilbron levele Johannes (Hanno) Graf von Welczeknek, 1925. július 11. és Welczek válasza, július 14.

³⁹² ELTE Lt. 8/a. 32. köt., 1926. november 10-i I. rendes ülés, 15. napirendi pont.

állandóan közbenjárt annak érdekében, hogy a Bleyer kandidálásához szükséges összeget német részről biztosítsák.³⁹³

A Bleyer és Becker közötti ellentét tehát valószínűleg komoly szerepet játszott Becker akadémiai tagságának rosszízű elutasításában. De az úgy nemcsak a magyar tudományos közélet visszasságait jelezte, hanem azt is bizonyította, hogy a „lovagias” magyar tudóstársadalom végül miniszterségéről történt kényszerű lemondása után (hogy miért nem előtte, amikor ennek sokkal nagyobb hatása lett volna?³⁹⁴) mégiscsak megjutalmazta a magyarbarátságát, hiszen – Becker kétségtelen érdemeit azért erősen túllihegve – mind a három (Debrecen, Szeged, Pécs) magyar vidéki egyetem megajándékozta a tiszteletbeli doktori címmel.

Szegeden 1930. június 5-én nyújtották át Beckernek a díszdoktori okleveleket „a berlini Collegium Hungaricum felállítása körül szerzett érdemeiért”.³⁹⁵ A pécsi egyetem bölcsészkarának erről szóló előterjesztését összeállító Thienemann Tivadar – Gragger, Klebelsberg és egyben Becker barátja – 1929 tavaszán a következőképpen méltatta Becker érdemeit:

„C. H. Becker porosz kultuszminiszter a napokban fogja megnyitni azt a fényes palotát, amely a berlini egyetem magyar intézetének új otthona lesz. [...] Tisztelettel javaslom, tegyen a Tekintetes Kar a Kormányzó Úr Ófőméltóságának előterjesztést, hogy C. H. Becker porosz kultuszminiszter a bölcsészettudományok honoris causa doktorává avathassa.

Karunk eddig csak ritka alkalmakkor tett javaslatot erre a legmagasabb kitüntetésre. [...] Ez a tudományos kitüntetés akkor is megokolt volna, ha C. H. Becker nem állana ma a német tudománypolitika élén.

C. H. Becker akkor került érintkezésbe a magyar tudománnyal, mikor a porosz kultuszminisztériumban átvette az egyetemi ügyek vezetését. Hogy a berlini egyetemen magyar tanszék szerveztetett, elsősorban a tanszék első betöltőjének, Gragger Róbertnek érdeme: de Gragger Róbert minden buzgalma eredménytelen maradt volna, ha nincs, aki az ő terveit a német tudománypolitikában fölkarolja és megvalósításukat biztosítja. A magyar ügynek ez a barátja, aki segítőkezét nyújtott Gragger Róbertnek [...] a porosz kultuszminisztérium akkori előadó tanácsosa: C. H. Becker volt. Mikor az egyetemi tanszék mellé porosz állami javadalmazással magyar intézetet kellett szervezni, megint Becker volt az, aki a gyakran ellentétes német egyetemi érdekek ellenére is érvényt tudott szerezni Gragger Róbert terveinek,

³⁹³ AA PA, Gesandtschaft Budapest K. 128, Geheim 1925–1930, Die Wahl Prof. Bleyer's dosszié.

³⁹⁴ Hozzá kell tennem, hogy a díszdoktori oklevelekkel való kitüntetésről még Becker hivatali ideje alatt, 1929 áprilisában határozott a magyar kormány; lásd AA PA, Gesandtschaft Budapest K. 8, Hans von Schoen a Külügyi Hivatalnak, 1929. április 16.

³⁹⁵ MNL MOL, K 428. a., Napi tudósítások, 1930. június 5., 22.

és a magyar történelem legszomorúbb éveiben, mikor mindenki cserbenhagyott, lehetővé tette, hogy a berlini egyetem magyar intézete az egyetemi szemináriumok keretein messze túlnövekedve a berlini egyetem egyik legnagyobb intézményévé növekedhessen. A magyarbarát porosz egyetemi szakelőadóból idővel kultuszállamtitkár, 1921-ben kultuszminiszter lett. Nem tudok rá példát, hogy felelős pozícióban lévő külföldi államférfi pusztán a magyar szellemi értékek iránt való spontán lelkesedésből olyan kitartóan és hathatósan támogatta volna a magyar érdekeket, mint azt a magyarbarát porosz kultuszminiszter tette. Az ő akarata érvényesült, mikor a berlini egyetem rendkívüli magyar tanszékét átszervezték rendes tanszékké, később is, mikor a tanszék és az intézetet véglegesen rendszeresítették a porosz állami költségvetésben. Mikor Gragger meg akarta indítani intézetének folyóiratát, az Ungarische Jahrbüchert és megalakította a berlini magyar intézet barátainak egyesületét, a magyarbarát egyesület elnöki székét – ritka látvány – az aktív porosz kultuszminiszter foglalta el. Gyakran volt azóta Berlinben magyar ünnep, magyar előadás, legutóbb Babits Mihály tartott előadást az egyetemen – Becker miniszter, ha csak tehette, személyes megjelenése által mindig súlyt és jelentőséget adott a külföldön elhangzó magyar szónak. [...] Mióta egyetemünk fennáll, ő volt az egyetlen külföldi felelős államférfi, aki érdemesnek tartotta egyetemünket felkeresni és megtekinteni. [...] Gragger Róbert barátsága volt kétségtelenül az a momentum, mely őt a magyar ügynek megnyerte. De ez a magántermészetű, tisztán személyes kapocs nem bizonyult volna elég erősnek arra, hogy a porosz kultúrpolitikában állandóan érvényesüljön, ha Becker magyar szimpátiáinak objektív alapjai nincsenek. Nem gondolhatunk itt politikai raisonra [okra], mert ez semmiképp sem indokolhatná a porosz kultuszminiszter nyilvánvaló magyar rokonszenvét, voltaképp arról sem lehet szó, hogy Beckert az orientalisztika, ez az ő speciális szaktudománya vonzotta volna kelet felé és hozta volna közelebb hozzánk. [...] Magyar szimpátiái a humanitásnak, ennek a tipikusan német művelődési eszmének és egyetemi gondolatnak forrásából fakadnak. A világháború nagy földrengései után ő is egyike azoknak, akik lelkük sugalmazása szerint a Békét, az emberek és népek kölcsönös megismerését és megbecsülését keresik. Ez a gondolat hatja át kultúrpolitikáját (ennek irányelveit kifejtette a Minervában megjelent, Budapesten tartott előadásában is). A népek szellemi együttműködését és kiegyenlítését nem egy »Cooperation Intellectuelle« [a Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) által 1922-ben a nemzetközi tudományos kapcsolatok erősítésére alakított szervezet (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle), amelynek irodája Párizsban működött Institut International de Coopération Intellectuelle néven (1926–1946) az UNESCO jogelődjeként] széles és üres keretei között

igyekszik életre hívni, hanem az egyetemi külföldi intézetek (Auslandsstudium) által, úgy amint azt a berlini magyar intézet példásan megvalósította.

Becker magyar barátsága teherbíró próbáját állotta ki, mikor Gragger Róbert elhunyt. Graggerről ő mondotta az emlékbeszédet a berlini egyetem régi aulájában: megint azt merem mondani, soha magyar tudósról oly megértő és fölemelő emlékbeszédet külföldön nem mondtak, mint aminőt a porosz kultuszminiszter mondott. [...] A porosz miniszter akarata lehetővé tette azt, ami kezdetben lehetetlennek látszott, hogy a berlini tanszék Gragger után is magyar tudós töltsen be és Gragger szellemi öröksége magyar kezekbe kerüljön. Volt Gragger Róbertnek egy merész, megvalósíthatatlannak látszó terve”, hogy a Collegium Hungaricum otthona melletti Knobelsdorff-palotát a magyar intézetnek megszerezze.

„Igaz, hogy a berlini egyetem egyetlen régi vagy új intézetének sem jutott ily fényes régi kastély, aminőt ő akart megszerezni magyar intézete számára; az akadályok leküzdhetetlennek látszottak, de ő kitartóan küzdött ezért az elérhetetlennek látszó célért és ezzel a kedvenc, meg nem valósított gondolatával szállt sírba. Gragger terve azóta valóra vált. A magyar intézet 17 tágas terme a napokban fog megnyílni e fényes palotában, melyet a porosz állam e célra teljesen átalakított és berendezett. A berlini egyetem egyetlen intézetének nincs ilyen otthona, mint a magyarnak, sőt, azt is mondhatjuk, egyetlen magyar bölcsészeti intézet vagy magyar szeminárium sem veheti föl a versenyt a berlini magyar intézettel. [...] Hogy mindez így megvalósulhatott, soha el nem múló érdeme és örök emléke lesz a porosz kultuszminiszter személyeken és politikai érdemeken túlnövekedett, eszményi magyar barátságának.”³⁹⁶

Becker – a kellemetlen előzmények ellenére – tiszteletbeli doktori okleveleinek átvétele után is tanúságot tett magyarbarát érzelmeiről. 1926-os jelentéséhez hasonlóan 1930 júniusában is Klebelsberg érdemeit méltatta. Megköszönte neki a nagyszerű magyarországi utazás szervezését,³⁹⁷ és kijelentette: „A szegedi [díjátadó] ünnepség valóban egy olyan csúcspont volt, amelyet a külső csillogás és a belső szívéllyesség tekintetében nem lehet túlszárnyalni, és emlékeimben egyszerűként és páratlanként fog megőrződni. De eltekintve a jóságodnak köszönhető megismeréstől, egyébként is rendkívül gazdag benyomásokkal zárult az utazásom. Csak most tudtam áttekinteni a kulturális alkotások azon bőségét, amelyet a magyar népnek ajándékozta.

³⁹⁶ Thienemann Tivadar bölcsészeti előterjesztése Pécsen, magyar, illetve német nyelven, 1929. április 4-én, BUI, a Collegium Hungaricum iratai, Vegyes iratok.

³⁹⁷ Schoen német követ jelentése is kiemelte, hogy Klebelsberg mindent megtett azért, hogy Beckert a miniszternek kijáró külsőségekkel fogadják, s Becker azt mondta neki, szinte már nyomasztó volt a sok megtiszteltetés, amelyben részesítették. (AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 8, Hans von Schoen a Külügyi Hivatalnak, 1930. június 12.)

Minél inkább végiggondolom, ámulattal és csodálattal tölt el, hogy ezeket az intézményeket és épületeket a háború utáni nehézségek ellenére is létre lehetett hozni. A szegedi „Márk-tér” [utalás a velencei Szent Márk térre a szegedi Dóm tér kapcsán] különlegesen szerencsés ötlet volt [...].³⁹⁸

Becker magyar elismeréseit betetőzte, amikor 1931 júniusában a külföldiek közül az elsőként kapta meg a Corvin-kitüntetést, amelyet – hasonlóan a kulturális és tudományos érdemekért adható legmagasabb magyar díjhoz, a Corvin-lánchoz – egyszerre csak tizenketten viselhettek. (A Corvin-koszorú keretszámát hatvan főben állapították meg. Ezeket az elismeréseket is Klebelsberg kezdeményezésére alapították.³⁹⁹)

A kölcsönös rokonszenv nyilvánult meg akkor is, amikor Becker 1930. február elején távozni kényszerült a miniszteri székéből. Klebelsberg ekkor a Budapesti Hírlapban méltatta Becker érdemeit, külön is kiemelve 1926-os látogatásáról készített emlékiratát, amely külföldi politikustól szokatlanul mélyen, érzékenyen és megértően elemezte a magyar viszonyokat. Klebelsberg kifejezte abbeli reményét is, hogy Becker visszavonulása csak időleges lesz (ez aztán egyébként véglegesnek bizonyult), és mindehhez azt is hozzáfűzte: bár politikai nézeteik különböznek, ez mégsem zavarta soha kettejük – részben a porosz–magyar szimpátián alapuló – barátságát. A Német Birodalom követe, Schoen is beszámolt róla, hogy Becker kiválását a porosz kormányból magyar részről nagyon sajnálták, s ezért a magyar politikai közvélemény és a sajtó sokat foglalkozott ezzel, kiemelve Becker magyarbarátságát és egyéb értékeit.⁴⁰⁰

Becker kormánytagsága megszűnésének nem véletlenül volt ilyen komoly visszhangja. Kultúr- és tudománypolitikai elméleti írásai ugyanis – mint azt Thienemann is megjegyezte, és Klebelsberg kapcsán már említettem – igen komoly hatást gyakoroltak a magyar tudománypolitikára. Kornis Gyula már 1921-ben fölfigyelt Becker egyik írására: „A világháborúban alulmaradt közép-európai népek a példátlan békeparancsok igájából való jövőendő szabadulásukat nem annyira a katonai erők fizikai hatalmától várják, mint inkább felsőbbes kultúrájuk megváltó erejétől. A mostani porosz kultuszminiszter, C. H. Becker, a németiség újjászületését és területi egyesülését a következő nemzedéknek a nemzeti kultúreszmények irányában való lelki átforgalmazásától reményli; hite szerint, ha a közép-európai németiség bár-

³⁹⁸ GSStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1930. június 16. Lásd még: GSStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 5235, Carl Heinrich Becker levele Magyary Zoltánnak, 1930. június 16.

³⁹⁹ GSStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 5754, Klebelsberg Kuno levele Carl Heinrich Beckernek, 1931. június 24. és Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1931. július 10. és augusztus 19.

⁴⁰⁰ AA PA, R 61 167, Schoen 1930. február 6-i jelentése a külügyminisztériumnak. Az aktában található a Budapesti Hírlap február 2-i cikkéről készült sajtótudósítás is.

mely államterületen él is, magát a német kultúrközösség, ugyanazon *Kultur-nation* tagjának érzi, ez magától megteremti idővel a *Staatsnation*-ná [állam-nemzetté] való területi egyesülést. Hazánk csodálatos földrajzi egységén kívül a mi jövőendő reményeink igazolására is a leggyakrabban hangoztatott s leghatékonyabb érv a magyarságnak a balkáni népekkel szemben való kultúrfölénye, az ezeréves egységes kultúra történeti ereje.⁴⁰¹

Kornisnak a lényegét jól kitapintó Becker-interpretációja – ha szelídebb formában is, de erős hatásként – Klebelsbergnél szintén, immár az eredetét átértelmezett saját gondolatként, újra és újra megjelenik. De hasonló gondolatok sokakat foglalkoztattak, s a „kultúrfölény-elmélet” igenlésével – a klebelsbergi politikát sok mindenben nem követő és a kormánypolitikát is erősen bíráló értelmiségieknél – például Móra Ferencnél ugyanúgy találkozunk, mint később Hóman Bálintnál.

Móra 1927-ben született publicisztikájában így fogalmazott: „Hogy frázis a kultúrfölényben való bizakodás? De hát mondják meg az urak, kibem, miben bízunk, melyik az önök archimédesi pontja? Mi maradt épen, mi az: ami össze nem omlott, melyik árunk az, amelyikkel gyanútlanabban juthatunk be a világ boltjaiba, mint a kultúránk, s melyik fundamentum az, amelyekre idebent biztosabban föl lehet építeni a magyar jövőendő, mint az, amit a lelkekbe vetünk? [...] Államférfiak és hadvezérek már sokszor tettek tönkre országokat. Halbiológusok még soha. Azt megengedem, hogy a balatoni halbiológiai állomás sokba került. De annyiba semmi esetre sem, mint a háború egyetlenegy órája.

*

Klebelsberg miniszter úrral én soha nem beszéltem. De egyszer hallottam beszélni, s akkor úgy tapsoltam neki, vagy tán még jobban, mintha én is rászavaztam volna a követválasztáson – pedig én nem vagyok tapsikolós ember, s leginkább csak az unokámnak szoktam tapsikolni, akinek a politikájával igazán mindenben egyetértek. A miniszter úr azt mondta, hogy mi nagyon drága helyén lakunk Európának, valamikor karddal verekedtük ki magunknak ezt a helyet, ma azonban már ez a jogcím nem elég. Világrészünk többi lakói elvárják tőlünk, hogy ezen a drága helyen, Európa belvárosában, a kultúra szalmás viskói helyett európai palotákat emeljünk. Hát ennek tapsoltam én szívből és tapsolok ma is. Új világ készül a régi helyén, el is fog jönni, ha még oly illusztris két magyar főrend áll is elébe, és ebben az új világban csak az a nemzet kaphat lakhatási engedélyt, amely a maga képét viselő európai kultúrával fizet érte.⁴⁰²

⁴⁰¹ KORNIS Gyula, *Kultúra és politika. Tanulmányok*, Franklin Társulat, Budapest, 1928, 42.

⁴⁰² MÓRA Ferenc, *Kultúrfölény = Uő., Hannibál föltámasztása. Ezek az évek 1914–1933*, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 163–164.

Hóman pedig azt hangoztatta 1926-ban: „[...] a harcban elbukott, fegyveres erővel letiport nemzetek újraéledésének, a jövő fejlődésének alapfeltétele, egyetlen biztos eszköze a művelődési színvonal fenntartása és magas fokra emelése. A történelem tapasztalatai bizonyítják, hogy a magas kultúra intézményeinek kiépítésével nemcsak a tudomány exkluzív céljait szolgáljuk, hanem a tiszta tudomány eredményeit értékesítő közműveltséget és közgazdaságot is, mert minden nemzeti művelődés alapja és leglényegesebb része a fejlődésre képes nemzeti tudomány.

Fájdalommal és szégyenkezve halljuk ezért a tudományt luxusnak minősítő régi felfogást újra felhangzani [...].⁴⁰³

Magyarországot az utódállamok kulturális téren – már csak az utódállamokban maradt magyarok milliói miatt is – valóban nem sikerült elszigetelni. Nyilvánvalónak tűnt, hogy a szinte teljes, kényszerű körbezártságból a kultúrpolitika terén lehet a legkönnyebben kitörni. Mint ahogy az is, hogy a korábbi, szinte egyeduralgató „államnemzet”-értelmezéssel szemben – ahogy azt Becker is német vonatkozásban vallotta – az állam egy részének elvesztésével egy új fogalommal, a „kultúrnemzet” fogalmával kell és lehet operálni. Annál is inkább, mivel ebbe a kultúrnemzetbe a magyarság trianoni határokon kívül került „nemzetrészei” is beleérthetőek és beleértendőek voltak. Azonban nemcsak a sok országba szétszóródott magyarság egységes „kultúrnemzetkénti” elismertetése és összetartása volt a feladat, hanem – s ezt ismét csak helyesen érezte Klebelsberg – a dualizmus idején fokozatosan romló külföldi megítélésű (sőt sokszor egyáltalán nem is ismert) magyarság imázsának javítása, azaz a legjobb értelemben vett külföldi kulturális propaganda beindítása és működtetése.

Németországban – időben, már ekkor készülve a háború utáni helyzetre, bármi legyen is majd a világ nagyhatalmainak egymásnak feszüléséből – 1916-tól kezdődően mind többen értekeztek a külföld tanulmányozásának, az *Auslandsstudien*eknek fontosságáról és jelentőségéről. E tárgyban az egyik legalaposabb elemzést 1917-ben éppen Carl Heinrich Becker írta *A porosz kultuszminisztérium emlékirata a külföld tanulmányozásának támogatásáról* címmel. Ebben – elsősorban praktikus, azaz gazdasági és állami érdekekre és a német világpolitikai helyzet erősítésének céljára hivatkozva – kijelentette, hogy minden német egyetemista kötelességének kell érezze, hogy bizonyos államtudományi képzettségre szert téve állást tudjon foglalni a világpolitika és a világgazdaság komoly kérdéseiben. Aki pedig képes elmélyedni valamely más kultúrában, nyilván egészen másként fogja a világ nagy összefüggéseit szemlélni; még a napilapok külföldi tudósításait is más szemmel olvassa

⁴⁰³ HÓMAN Bálint, *Magyar sors – magyar hivatás*, Athenaeum, Budapest, 1942, 264.

majd. Ezért kell a politikai gondolkodást tanítani, a fiatal németeket a politika ismeretére is nevelni. A külföld tanulmányozása több szakterületre is kiterjed: nemcsak filológiai, azaz nyelvi/nyelvészeti képzettséget, hanem ezen túl mindenekelőtt államtudományi, történelmi és földrajzi ismereteket igényel. Rajta keresztül jobban megérthetjük saját nemzeti kultúránkat is, sőt ez a leghatásosabb eszköz arra, hogy ennek értékeit – szembesülve a külföldi tapasztalatokkal – megérthessük.⁴⁰⁴

Gragger éppen az *Auslandsstudium* iránti érdeklődés növekedését fölismerve és érzékelve érvelt a berlini egyetem magyar tanszékének megalapítása mellett: „A berlini magyar tanszéknek két irányban van missziószerű hivatása. Egyrészt a magyar kultúra legértékesebb részének lesz tolmácsoló szerve Németország legnagyobb egyetemén, s ez idő szerint német részről egyetlen hivatalos képviselote szellemi életünknek. Missiója lesz: nyelvünk, kultúránk múltjának és jelenének ismertetése a német közönség előtt. [...] Szélesebb körök előtt is tárgyiasan, adatokkal kell majd igazolnia, hogy a magyarságot joggal különb hely illeti meg az európai kultúrában, mint amilyent, nagyrészt nyelvi elszigeteltsége miatt, eddig juttattak neki. [...] El kell érnie azt, hogy tudományos világunk *magyar nyelvű* munkássága is felhasználható és megfelelő helyet kapjon a német tudományos produkcióban. [...] Éber figyelemmel kell kísérnie, hogy a német iskolákban többen és helyesebben tanítsanak hazánk múltjára, jelenére, helyzetére és életére vonatkozólag s e tekintetben mintegy közvetítő kell hogy legyen a német közoktatásügy és a magyar kultuskormány között, mint ez utóbbinak is exponense. [...] Nem kevésbé jelentékeny feladatokra van hivatva a magyar egyetemi élettel szemben. Négyszáz év óta magyar egyetemi hallgatók százai keresik fel évenként Németország egyetemait s újabb időkben különösen sokan éppen a berlinit. Számos nyoma van annak, hogy a múltban is érezték a magyar hallgatók összegyűjtésének, támogatásának szükségét. [...] Az újabb korban sajnos teljesen elhanyagolták ezen szervezetek ügyét [...].⁴⁰⁵ Nem sokkal később pedig kijelentette: „Az új intézetnek célja lesz, hogy módot nyújtson a berlini egyetem hallgatóinak és a tudomány más művelőinek a magyar nyelvtudomány, irodalomtörténet, politikai történelem, kultúrtör-

⁴⁰⁴ Carl Heinrich BECKER, *Internationale Wissenschaft und nationale Bildung. Ausgewählte Schriften*, szerk. és bev. Guido MÜLLER, Böhlau, Köln, 1997, 182–183 (*Die Denkschrift des preußischen Kultusministeriums über die Förderung der Auslandsstudien* című írás [1917]). Az emlékirat – Becker szerzőségének említése nélkül, nem teljesen azonosan az előbbi, szerkesztett formával – eredeti megjelenése: *Die Denkschrift des preußischen Kultusministeriums über die Förderung der Auslandsstudien*, Internationale Monatsschrift für Wissenschaft Kunst und Technik 11/5. (1917. február).

⁴⁰⁵ BUI, MI, Képzés, 1915–18., Gragger Róbert levele Jankovich Béla kultuszminiszternek, Berlin, 1916. július 20.

ténet, művészettörténet művelésére. Célja lesz továbbá a magyar nyelv ismeretének minél szélesebb körökben való terjesztése.⁴⁰⁶

1917 őszén már teljesen a Becker által az „Auslandsstudien”-ek céljáról mondtak szerint vallotta Gragger: „Magyarország történelmének, irodalmának, állami és jogi viszonyainak éppen olyan ismereteknek kell lenniük minden művelt európai előtt, mint bármely más hatalmas kultúrállam életviszonyainak. [...] Magyarországnak a jövőben nem szabad megelégednie azzal, hogy csak a többi európai államok mellett folytassa életét, nem szabad többé visszasüllyednie elszigeteltségének eddigi állapotába.” Emiatt ajánlotta, hogy a magyar szemináriumot Berliini Magyar Tudományos Intézetté építsék ki – e javaslata, mint láttuk, hamarosan, már 1917 decemberében meg is valósult –, egyben fölhívta a figyelmet arra, hogy egy berlini magyar diákokotthon alapítására is szükség lenne. „Ennek a Berliini Magyar Tudományos Intézetnek az volna a feladata, hogy tervszerű munkássággal a hazánkról való ismereteket, a magyar nemzet életnyilvánulásait a német néppel és a többi külfölddel közvetítse. [...] Másrészt az alapítandó »Berliini Magyar Tudományos Intézet« a magyar diákok külföldi tanulmányait fogja előmozdítani. Ezért a Magyar Tudományos Intézethez egy magyar tanulmányi és diákokotthon volna kapcsolandó. Néhány tanulmányi év Berlinben, a szigorú német szellemi nevelés jótékony hatása alatt tanuló ifjúságunknak és nagy élethivatásunknak – a magyar állam megerősítésének és előbbre vitelének – a legnagyobb mértékben használna.”

Rendkívül igényes programjában, amelynek kivitelezése életcéljává vált, megemlítette azt is, hogy az iskolaköteles korú berlini magyar gyermekek részére – a magyar kolónia létszáma akkoriban 15 000 fő körüli volt – egy magyar iskolát kellene fölláttatni, ahol a német iskolákban tanult anyagot magyar szempontból egészítenék ki. „A Magyar Tudományos Intézet fő törekvései azonkívül többféle más fontos célt is zárnak magukba: 1.) A Magyar Szemináriumban már megalapított magyar nyelvtudományi, irodalmi, történelmi, állam- és jogtudományi és közgazdasági *szakkönyvtár* jelentékeny kibővítését.; 2.) egy *levéltárnak* a létesítését, amely kéziratosokat, újságcikkeket, kisebb nyomtatványokat és más híryananyagot, mint levelezéseket, fényképfelvételeket, diapozitívokat, térképeket stb. tartalmazzon; 3.) egy *folyóirat* kiadását, amelyben a Magyar Tudományos Intézet egész tevékenységével a nyilvánosság elé lépne, és amely a magyar tudomány és művészet különböző terein megjelent legkiválóbb alkotásokról valamint a fentebb említett előadásokról számolna be. Ebben a folyóiratban jelennének meg a Magyar Szemináriumban, illetőleg a Magyar Tudományos Intézetben vagy ennek megbízásából

⁴⁰⁶ BUI, MI, Kiépítés, 1915–18., Gragger Róbert levele Jankovich Béla kultuszminiszternek, Berlin, 1916. szeptember 15.

írt tudományos dolgozatok. Terjedelmesebb munkák a Magyar Tudományos Intézet segélyével önálló könyv alakban jelennének meg; 4.) egy *értésetítő, közvetítő és fordító hivatal* létesítését, amely minden tudományos kérdésben felvilágosítást nyújtana és jelentékeny magyar művek lefordításáról gondoskodnék, hogy azokat a külföldi olvasóközönségnek is hozzáférhetővé tegye. Különösen ezáltal nyerne hatékony támogatást Magyarországnak az a törekvése, hogy a külföld jobban ismerje és értse meg.⁴⁰⁷

Gragger a Berliini Magyar Intézet Baráti Egyesületének megalakulásakor, 1917. november 24-én ez irányú terveit már egyenesen azzal indokolta, hogy azok tökéletes összhangban állnak a Közép-Európa-gondolattal – finom utalás ez az általa egyébként személyesen is jól ismert Friedrich Naumann 1915-ben megjelent *Mittleuropa* című kötetére – és a porosz kultuszminisztériumban a külföld tanulmányozásának támogatásáról megfogalmazott tervekkel. Azaz Becker elképzeléseivel. Annak a Beckernek az elképzelésével, aki – ezek után sejtethetjük, talán nem véletlenül – a Magyar Intézet lelkes támogatója, Baráti Egyesületének első elnöke lett... Gragger az intézet feladatait körvonalazva már későbbi hungarológiai koncepciójának alapját is megfogalmazta: az intézetnek a magyarsággal kapcsolatos nyelvészeti, történelmi, jogi- és államtudományi, közgazdasági, valamint irodalmi-művészeti ismeretekkel kell foglalkoznia, illetve – tudósok és hallgatók csereutazásai révén – a két ország közötti közeledést kell szolgálnia. Emiatt pedig Berlinben egy magyar kollégiumot is működtetni kell majd.⁴⁰⁸

A gyaníthatóan szintén Becker összeállította, 1918 körül keletkezett emlékirat a keleti nyelvek szemináriumának reformjáról már egyenesen követendő példaként mutatta be a Magyar Intézet tevékenységét: „A Magyar Szeminárium létrejöttével egy sok tekintetben mintaszerű, kiválóan fölszerelt intézet alakult, amely a megnyitása óta eltelt években hatékonyan és jelentősen támogatta a finnugor kultúrkörrel kapcsolatos tudományos munkát.” Itt olvashatunk először arról – s hogy Gragger eredetei terve is ez volt, nyilvánvaló, hiszen 1922-ben éppen emiatt alakított finnugor osztályt az intézetben belül –, hogy nemcsak a magyar, hanem az egész finnugor kultúrkör megismertetése a célja az intézetnek.⁴⁰⁹ Gragger egyéni, személyes és

⁴⁰⁷ BUI, CH, Vegyes, 1920–1944, GRAGGER RÓBERT, Egy „Berliini Magyar Tudományos Intézet” létesítésének szükségességéről, 1917. október 17.

⁴⁰⁸ BUI, MI, Gesellschaft der Freuden des Ungarischen Instituts, Gründungssitzung 1917, Sitzung 1921., *Gründungsfeier der Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts am 24. November 1917*. Gragger üdvözlő beszédéből: „Összhangban a régi Közép-Európa-gondolattal és a porosz kultuszminisztériumnak a külföld tanulmányozása támogatásáról kialakított programjával fogalmazódott meg az a terv, hogy egy Magyar Tudományos Intézetet alapítsanak Németországban, Berlin székhellyel.”

⁴⁰⁹ *Denkschrift über die Reform des Seminars für Orientalische Sprachen in Berlin*, kézirat, h. és é. n.

tudományos ambíciói tehát szerencsésen találkoztak a porosz kultúrpolitika céljaival, a későbbiekben pedig, Klebelsberg Kuno miniszterségének kezdetétől a magyar tudománypolitika messzire tekintő és nagyra vágyó terveivel.

Nem csoda hát, hogy a húszas évek elejétől a berlini Magyar Intézetet mint az egyetem egyik legjobban működő, kiválóan felszerelt tanszékét, az „Auslandsstudium” egyik mintaműhelyét emlegették. Magyary Zoltán 1924-es emlékirata szerint az intézet programja „az eredeti feladaton: nyelv és irodalom kívül kiterjeszkedett az egész magyar kultúra, sőt a magyarral rokon népek kultúrájának művelésére is”. Ez összhangban volt az „Auslandsstudien” szervezésével, melyről Becker terjedelmes emlékiratot készített. „A kérdéssel tudományos alapossággal és elmélyedéssel kívánnak foglalkozni és ez teszi szükségessé, hogy a külföldi kultúrákkal azok egészében történelmi és földrajz-szociológiai alapon foglalkozzanak.” E célnak leginkább a Gragger-féle intézet felel meg. „Ez az általános elismerés és tekintély, amelyet Gragger eddigi működésével szerzett, ma már gyümölcsöző, és további terveinek megvalósításában az irányadó tényezők bizalmát és odaadó támogatását biztosítják részére. [...] Ma már az a helyzet Poroszországban, hogy Graggernek vagy magyar tudósoknak előadására bármikor nagy és előkelő hallgatóság gyűl egybe, és komoly körök Magyarországra vonatkozó kérdésekben felületes információkkal nem érik be, hanem alapos és szakszerű tanulmányért a magyar intézetet keresik fel.”⁴¹⁰

Becker viszont egy interjú során úgy vélte, miközben „Egész új szintet kapott beszéde, amint valami különösen meleg és szokatlan lelkesedés hangján erre [a magyar intézetre] terelte a szót. – A berlini egyetem magyar intézete – mondotta – igazi mintaintézet, amely párját ritkítja hasonló tudományos intézetek sorában. Bámulatosan rövid idő alatt jött létre, s ma már meglepően tökéletes felszereléssel és dús anyagával a magyarság kultúrájának méltó ábrázolásait nyújtja. Nemcsak a nyelv és irodalom területét műveli, hanem a magyar történelemmel is foglalkozik. Fő feladatának tekinti a magyar szellemnek minden téren való megnyilvánulását kutatni és ismertetni. [...] »És mindez Gragger professzor érdeme«, folytatta lelkesen az államtitkár. S amit ezután róla mondott, az csupa dicsérete és magasztalása ennek a kiváló magyar férfinak, akit különben a személyes vonatkozások kapcsán is a legszeretetre méltóbb emberek egyikének ismert meg.”⁴¹¹

Az intézet tehát a Becker és a Gragger megálmodta és a gyakorlat követelte hungarológiai koncepció alapján működött. Gragger nemcsak a Magyar Intézetnek, de a Collegium Hungaricumnak is „mindenesé” volt. 1925 má-

⁴¹⁰ BUI, CH, Magyary Zoltán 16 gépelt oldalas emlékirata Klebelsberg Kuno miniszternek a berlini Collegiumról, 1924. augusztus 8.

⁴¹¹ *Veszélyben a német tudomány...* Az Ellenzék berlini munkatársától, Ellenzék 1923. január. 23.

jusában ő foglalta össze a külföldi magyar intézetek – beleértve ebbe az addig alakult történelmi intézetek (Bécs, Róma) és a Collegium Hungaricumok (Bécs, Berlin) – külföldi és hazai feladatait. Eszerint: „1) A külföldre irányuló működés: a) a külföldi magyar tudományos intézményeknek szigorúan tartózkodniuk kell mindennemű politikai és propagandisztikus tevékenységtől és csakis tudományos és ismeretterjesztő működésre vannak hivatva [...]. b) Minden intézmény csakis saját működési körének elmélyítésére törekszik [...]. c) Elsőrangú fontosságú az ungarológia intenzív művelése, ill. az idevágó összefoglaló munkáknak nyugati nyelven való megírása és megjelentetése. Különösen nagy súly helyezendő az egyes nemzetek Magyarországgal való kapcsolatainak tudományos feldolgozására [...]. d) Rendkívül sajnálatos, hogy a Magyarországgal szomszédos népekkel való kapcsolatok tudományos feldolgozása hiányos, és ezért a Szövetség multhatatlanul szükségesnek tartja, hogy a hazai illetékes tényezők megfelelő tudományos szakérők kiképzéséről gondoskodjanak és ezeknek a külföldi tudományos intézményekbe való bekapcsolását lehetővé tegyék. e) A külföldre való hatás szempontjából fontos a tudományos orgánus. Ezen célból minél intenzívebb szellemi támogatást kell nyújtani az Ungarische Jahrbüchernek és a Revue des Etudes Hongroises-nak [...]. f) Szükség van tudományos és ismeretterjesztő előadások megtartására és már ilyen irányban működő egyesületekbe való bekapcsolódásra [...]. g) Törekedni kell arra, hogy a külföldi tudományos intézményekben talajt nyerjünk (előadási megbízás, venia legendi [oktatási engedély], lektorátus) által. h) E törekvések előmozdítására szükség van magyar nyelv- és olvasókönyvek, szótárak stb. megírására. i) Állandó közvetlen kapcsolatot kell létesíteni a külföldi tudományos élet kimagasló képviselőivel és érdeklődésüket mindenképpen az ungarológia iránt felkelteni. k) [!] A működési helyen megjelent és megjelenő tankönyvek és lexikonok felülbírálandók, lehetőleg anyaggal ellátandók, illetőleg gondoskodni kell arról, hogy esetleges tévedések kijavítassanak és hiányok pótolassanak. 2. Hazai vonatkozású működés: a) Történjék gondoskodás arról, hogy egyes szakkörökben, melyeknek ma a magyar tudományos életben képviselőik nincsenek, megfelelő szakérők képeztesse ki [...]. b) Különös gondot kell fordítani az egyes külföldi tudományos intézményekbe (collegiumokba) kiküldendő tagok nyelvi előképzettségére [...] c) A hazai vonatkozású működés intenzívebbé tételének szempontjából a Szövetség elhatározta, hogy volt tagjaival is állandóan fenntartja a kapcsolatot és ezért Budapest központtal egy szervezetet létesít.”⁴¹²

⁴¹² OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Magyary Zoltánnak, 1925. május 20.

Kevés olyan sikeres kultúrdiplomataja volt tehát Magyarországnak, mint a berlini egyetem Magyar Intézetének első vezetője,⁴¹³ az ottani Collegium Hungaricum első igazgatója és – Klebelsberg oldalán – alapítója, Gragger Róbert. Tanár, tudós, tudományszervező, menedzser s nehéz lenne felsorolni, még mi minden volt egy személyben. 1924-ben azt írta magáról: „Mindenuzt felléptem, ahol a német–magyar kapcsolatok elmélyítésének lehetőségéről volt szó, nemcsak a tudományos kutatásban, de kulturális téren is; akkor is, ha lehetőségem nyílt a félreértéseket tisztázni, az akadályokat elhárítani. Sok mindent sikerült elérnem, bár gyakran félreértettek; irigységből, féltékenységből, gyűlöletből vagy rosszakaratból támadtak. De tiszta törekvéseimet, jóakaratomat és tenni akarásomat mindenuzt bizonyítottam.”⁴¹⁴

Nem sokkal halála előtt pedig – lexikonszerűen – így összegezte tevékenységét.

„Szeminárium

1916. augusztus 19-én a Behrendstr. 70. szám alatt két helyiséghez jut. Ennek éves költségvetése 200 [márka].

November 9-én újabb helyiségeket kér, október 30-án [!] egy újabb, igazgatói szobát kap.

1917. március 22-én értesíti Becker titkos tanácsost, hogy a tavaszi szünetben tartandó esti tanfolyamokon 84 hallgatója van.

1917. október 11.: Emlékirat a magyar kultuszminisztériumhoz egy Magyar Intézet létesítéséről. – A szemináriumból intézet lesz.

1918. október 9.: Magyar lektorátus (dr. Koszó).

1920. Az Intézet átköltözése a Dorotheenstr. 6. szám alá.

1922 tavaszán létrehozta az Intézet finn és urál-altáji osztályait, 1923-ban az észtet, Finnország pedig egy előkészítő bizottságot hoz létre a finn osztály baráti társaságának alapítására. Megkapja a zenetörténeti szeminárium helyiségeit, és ott helyezi el ezeket az osztályokat.

⁴¹³ BUI, MI, Gragger iratai, Életrajzai, Gragger valószínűleg egy beszámolóhoz készített önéletrajzi vázlata és számvetése 1926 októberében összegezte röviden addigi tevékenységéről. „*Tanszék a berlini egyetemen* / A Külügyminisztérium információkat kért G.-ről. A bécsi német követ, von Tschirschky közli a berlini külügyminisztériummal a budapesti főkonzulátus (Graf Fürsberg) jelentését. (Nagyon kedvező.) / 1916. február. 19.: Roediger professzor J. Boltének Gragger tevékenységéről. 1916. március 10.: Aronsohn és társai indítványa a képviselőházhoz a berlini egyetemen mielőbb egy magyar nyelvészeti és történelmi tanszék megnyitásáról. Március 17.: A képviselőház elnöke, Schwerin-Löwitz gróf közli a javaslatot az államminisztériummal. A kir. államminisztérium március 20-án elfogadja az indítványt. Március 20-án a javaslatot elfogadja a plenáris ülés. A magyar és a német sajtó ezt melegen üdvözi. 1916. augusztus 18.: a magyar nyelv és irodalom rendkívüli (állománybeli) professzorának kinevezése. Egyben az egyetemen indítandó magyar nyelvi és irodalmi szeminárium igazgatójává kinevezése. 1921. január 21.: rendes professzori kinevezése.”

⁴¹⁴ AA PA, Gesandtschaft Budapest K. 128, Geheim 1925–1930, Kontroverse Becker – Bleyer-dosszié (Gragger Róbert levele Carl Heinrich Beckernek, 1924. január 8.).

1924.: tárgyalások Oroszországgal (Rjazanov professzor), 1925-ben P. Jakovlevvel és von Oldenburg professzorral. Az Akadémia bizottsága a kelet-európai tanulmányokra.

Könyvtár

1916. augusztus 18-án közli a rektorral, hogy kb. 10 000 kötetes könyvtárát a magyar szemináriumi könyvtár rendelkezésére bocsátja. Adományok a Porosz Állami Könyvtártól, a Magyar Nemzeti Múzeumtól, magyar nyilvános és magánkönyvtáraktól. 1921-ben az Intézet megkapja a hallei magyar könyvtárat (hungarikák, Rotarides kéziratok, szlavikák).

1922/23.: 3519 kötet gyarapodás (különösen a finn osztálynál).

1924/25.: 1749 kötet gyarapodás, ezen kívül Dr. Mordtmann professzor könyvtára, amelyet az Intézet török részlegében állítanak föl. Értékes küldemények Oroszországból.

1925/26.: 3000 kötet gyarapodás. Kb. 1500 kötet Oroszországból (mordvin, cseremis, votják, szírjén, csuvas, tatár és más egyéb török).

A Széchenyi Könyvtár duplumai: 1000 kötet.

A könyvtár állománya 25 000 kötet, 120 kurrens folyóirat, 15 napilap.

A Magyar Intézet Barátainak Egyesülete

1917. november 24.: ünnepélyes alapítás a Hotel Continentalban. Tiszteletbeli elnökség: porosz kultuszminisztérium: Schmidt-Ott, magyar kultuszminisztérium: Apponyi A. gróf. [...]

Gragger beszédei a Társaságban [a Magyar Intézet Barátai Egyesületében]

1917.: A berlini Magyar Intézet alapításakor.

1919. december 15., Edenhôtel: a kortárs magyar költészet (közgyűlés).

1922. február 22., Lyzeumklub: A magyar népművészet (közgyűlés).

1923. március 3., az Egyetem aulája: Petőfi születésének 100. évfordulója (az Insel Kiadó Petőfi-kötete).

1925. május 19., az Egyetem aulája: Magyar népballadák, illetve Arany Jánosról (éves közgyűlés).

1925. június 25., az Intézet előadóterme: A ballada elméletéről.

Az Intézet kiadványai

1919–26 Ungarische Bibliothek [Magyar Könyvtár], I. sorozat: 1–11, II. 1–5, III. 1–3. köt.

1921–26 Ungarische Jahrbücher [Magyar évkönyvek], I–VI. köt.

Szépirodalmi sorozat: Ungarische Balladen [Magyar balladák], Altungarische Erzählungen [Régi magyar elbeszélések] (nyomtatás alatt).

Verlag Walter de Gruyter & Co. (v. Crayen, Lüdtke).⁴¹⁵

⁴¹⁵ BUI, MI, Gragger iratai, Életrajza, illetve ugyanez megtalálható Becker hagyatékában is: GStA PK), VI HA NI C. H. Becker, 1956.

Gragger 1926 novemberében, 39 éves korában bekövetkezett halála talán mindezért tűnt pótolhatatlan veszteségnek. Ma már tudjuk, valóban az volt. Senki nem tett máig annyit a hungarológia mint önálló tudományág kiépítéséért, oktatásának megvalósításáért, mint ő.

Magyarországon és Németországban is rengeteg, Gragger érdemeit méltató tudósítás jelent meg az elhunytáról. Világhíres német professzorok sora – köztük Alois Brandl, Adolf von Harnack, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Heinrich Winkler – küldött részvétlétviratot a Magyar Intézetnek, minden jelentősebb újság hosszú méltatásokban emlékezett rá. Becker szerint korai távozásának rendkívül erős volt a visszhangja Németországban: „én magam is rengeteg csodálatos részvétnyilvánítást kaptam, hiszen kétónk szoros barátsága meglehetősen ismert volt. Sírjánál minden látogatásomkor friss virágokat és koszorúkat fedezek föl, ami jól mutatja, hogy ez a különleges személyiség mekkora szimpátiát élvezett az életében.”⁴¹⁶

A sok közül három magyar és egy német emlékezést emelek ki. A liberális ellenzéki Magyar Hírlap szerint:

„Gragger sokat és komolyan dolgozott, de nem tartozott a száraz filológusok közé, megtalálta a helyét a társadalmi életben is, távol állott tőle minden tanáros nehézkesség, és társadalmi sikereinek kétségkívül volt részük gyors érvényesülésében.

Amint Gragger megkedveltette magát budapesti professzoraival, igen nagy népszerűsége tett szert a berlini egyetemi körökben is, és a porosz közoktatásügyi miniszterre kinevezett Becker professzort igen intim viszony kapcsolta Gragger Róberthez. Becker barátsága Gragger Róbert iránt volt a kiindulási pontja a német–magyar tudományos kapcsolatok kiépítésének, amint Becker, mióta közoktatásügyi miniszterre lett, állandóan tüntetett barátságával a berlini *Collegium Hungaricum* iránt. Gragger személyes befolyásának Berlinben és Budapesten igen nagy része volt abban, hogy éppen az elmúlt egy-két év alatt egész széles kereteket kapott a berlini magyar tudományos intézet. [...] Gragger Róberten még az elmúlt hónapokban sem látszott meg az, hogy egy évtized óta katedrát tölt be Németország legsúlyosabb egyetemén, külseje után senki nem nézte volna többnek, mint harminc esztendősenek, és megtartotta a fiatalság egész könnyedségét. [...] Odakünn szerzett személyes népszerűségét és társadalmi összeköttetéseit nehéz lesz pótolni akkor is, ha Gragger halála után még egyszer betölti a berlini egyetem a magyar katedrát. De éppen Gragger közvetítésével jött létre szoros személyi kapcsolat Becker porosz közoktatásügyi miniszter és Klebelsberg Kunó gróf között. Gragger közvetítette Klebelsberg gróf meghívását Berlinbe, majd Becker láto-

⁴¹⁶ GStA PK VI. HA, Nl C. H. Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1926. december 18.

gatását Budapesten, és ezek a Gragger közvetítésével kialakult kapcsolatok talán biztosítani fogják a jövőre nézve is a berlini egyetem magyar tanszékének sorsát, noha többé-kevésbé elvesztették súlyukat azok a politikai szempontok, amelyeknél fogva a háború derekán felállították ezt a katedrát.”⁴¹⁷

A pozsonyi Híradó Gragger rendkívüliségét helyezte az előtérbe:

„Akik mellette éltek, vele együttműködtek, szinte tüneményesnek érezték, amit ez az egyetlen ember napról-napra idegen földön, idegen környezetben semmiből felépített. A berlini magyar intézet a folytonos növekedés, gyarapodás jegyében a lüktető szerves élet benyomását keltette mindenkiben, aki felkereste. [...] Ennek a férfiúnak az élete szakadatlan cselekedet volt, cselekedet, amely utat tört még a legkilátástalanabb gazdasági viszonyok között is. [...] Gragger Róbert ízig-veéig a kultúra embere volt. [...] A berlini magyar intézet fáradhatatlan kultúrmunkát jelentett, s mint ilyen, valódi munkakapcsolatot létesített egész Európával. – Gragger előtt nem voltak politikai pártok, nem voltak világnézeti különbségek, ő egyet keresett, alkotó, munkás magyar életet. [...] Sohasem mélyedt el a részletkutatók gyökereikig menő alaposságával, de viszont éles tekintete mindent tisztán látott, múltban és jelenben, ami kultúrát jelentett.

Bámulatos volt a tájékozottsága.”⁴¹⁸

Ignotus – szintén a Magyar Hírlapban – Gragger kiváló diplomáciai érzékét, az ügyért, a magyar kultúra berlini megismertetéséért – a politikai szimpátiáktól és a vallási hovatartozástól függetlenül – tett szolgálatait méltatta. „[...] 1919 újéve után Gragger künn járt nálunk, ottani magyar követségénél s Magyar Intézetnél, Bernben, ugyanazon év karácsonya tájt én mentem fel Berlinbe s maradtam ott, megszakításokkal, két évnél tovább. Láttam mit mível s elmondhatatlan kényes helyzetében mily diplomáciával tudja elérni, hogy az ügyet, melyet vállalt: a berlini magyar katedra, szeminárium, internátus és irodalmi s nyelvi levéltár dolgát egyre előre vigye s egyfelől a Berlinben telepes jómódú, másfelől az odasodródott vergődő magyarságot valahogy úgy szerezze és hangolja össze, hogy a jómódúak áldozzanak s a vergődőek el ne bukjanak. Mondom: nem tudom, hogy az 1922. év dereka után mindebből mi lett, de addig mindent összevéve látványnak is szép volt s haszon, sőt jóság nélkül való sem volt. Pedig mikor Berlinben összekerültünk, otthon már megkezdődött volt az a kurzus, melynél ha csakis be akarta volna magát hízelegni, Graggernak csupán ugyanúgy fel kellett volna rúgnia tavalyi összeköttetéseit s megrugdálnia a körülötte nincstelenkedőket, mint annyian tették otthon, de annyi magyar tette idegenben is. Gragger, akkor legalább, nem így tett. [...] Ilyen körül-

⁴¹⁷ Gragger Róbert meghalt, Magyar Hírlap 1926. november 12.

⁴¹⁸ Gragger Róbert [anonim, gyászkeretes írás], Híradó 1926. november 14.

mények közt kellett, háta mögött a kurzusos hazával, a magyar professzornak a rendjeles és titulusos prominenciáktól pénzt kikédeskednie, s a koplalókat s kiutasítástól fenyegetetteket szárnyai alá vennie. Sikerült neki és megtette, ami éppúgy nem volt csekély dolog, mint hivatalos és fogantatos társadalmi és kormányzati barátságot tartania ébren a magyar ügy és intézmény iránt abban a németországban, hol még frissen sajgott a bántottság a magyar fegyvertárs ügynevezett árulása miatt.⁴¹⁹

A berlini Tägliche Rundschau pedig így búcsúztatta:

„A mindössze 39 esztendő tudós halála nemcsak általában a tudományos világ nagy vesztesége, hanem különösen azoké a széles köröké is, amelyeknek szívügye a Németországot Magyarországgal összekötő kulturális kapcsolatok ápolása. Minden, ami tíz év óta a német–magyar szellemi kapcsolatok elmélyítése érdekében történt, Gragger professzor nevéhez köthető.

A berlini magyar tanszéket rövid időn a német–magyar kulturális kapcsolatok gyűjtőhelyévé építette ki. Olyan Magyar Intézetet alapított a berlini tudományegyetemen, amelyet napjainkban a külföldi tudományos intézetek mintájaként ismernek el, és létrehozta a Magyar Intézet Barátainak Egyesületét is, amelyben a német és a magyar szellemi élet legjelesebb képviselőit tudta közös munkára egyesíteni [...], és kiadványaival először tette lehetővé a magyar tudományosságunknak, hogy kilépjen nyelvi elszigeteltségéből, nemzetközi érvényesülésre törekedve. Utolsó alkotása a Collegium Hungaricum létrehozása volt, ahol magyar tudósok sorának biztosított lehetőséget arra, hogy nagyvonalú vezetése alatt elmélyíthessék a német étellel a kapcsolataikat, ezáltal alkotva hidat a távolabbi jövőre is a német és a magyar sors között.⁴²⁰

Tamedly Mihály – Gragger kollégája és barátja, 1926 őszétől a berlini Collegium Hungaricum vezetője – így számolt be Gragger betegségéről és elhunytáról Szekfű Gyulához írott levelében: „Ma van éppen három hete, hogy Dahlemben meglátogattam, mert előző nap betelefonált, hogy grippeje [náthája] van. Nem ágyban találtam, főnt járt, bár lázas volt. Egész vígan és hosszan beszélgettünk folyó ügyekről, közben ájtott hozzá Becker is. Délután fejfájása és láza megnőtt. Másnap bevitték a Franciskus Krankenhausba, ahol lassankint kiderült, hogy agyhártyagyulladás van. Egyre apatikusabb lett, bár eleinte még az ágyból is intézkedett instituti [intézeti] dolgokban. [...] De láza egyre magasabb és öntudata egyre homályosabb lett. November 4-én már nem volt magánál, 5-én pulzusa 40-re szállt le. Ekkor (39. születésnapján) megpunkálták a fejét. Nem gyógyító operáció volt ez, hanem csak a fejet egy időre tehermentesítő beavatkozás, ami sikerült is. 6. és 7-én újra

⁴¹⁹ Ignotus, *Szegény Gragger Róbert*, Magyar Hírlap 1926. november 18.

⁴²⁰ Dr. A. W., *Zum Tode Professor Dr. Robert Graggers*, Tägliche Rundschau (Morgenausgabe, Berlin) 1926. november 12.

magánál volt, még mosolygott is, ha beszéltek hozzá. Választ is adott a hozzá tett kérdésekre. Az operáció előtt maga kívánt meggyónni és áldozni s az utolsó kenet fölvétele után maga mondta az orvosnak: »Most meg fogok halni.« De a beavatkozás közvetlen jó hatása (fájdalma ezután már nem volt) újra reményt keltett benne. De már 8-án újra 40° fölé emelkedett láza. Ha nyílt az ajtaja, fejét arra fordította, de több jelét öntudatának már nem adta, csak néha-néha pillanatnyilag. Így az öccse által egy neki címzett és fordítva a kezébe adott borítékot, megfordítva olvasni kezdte. Jobb keze nyugodtan feküdt az ágyon, bal keze az operáció hatására folyton kinyújtva mozgott. Az ápolónővér egy Krisztus-képet tett bele, ezt a szeméhez vitte és nézte, míg el nem ejtette, és azután is többször nyúlt a kép után, amelyet aztán mindig a szeméhez vitt. 9-én már az ajtó nyitására sem vett tudomást. De még ezen a napon is visszatért öntudata, mikor este a nővér hangosan imádkozni kezdett mellette. Ő nem csak hogy utána mondta az ima sorait, de még a kezét is imára hajtotta össze. Másnap 10-én reggel 9-kor épp akkor értem a kórházba, amikor a nővérek összetelefonálták jó embereit azzal a hírrel, hogy már csak egy órája van. Csakhamar együtt volt öccse, a miniszter [Becker], Rosensteinné, titkárnője, Schünemann [Konrad, a berlini Magyar Intézet oktatója] és Lajti [István, a Collegium ösztöndíjasa, egyben Gragger adminisztratív ügyekben segítő munkatársa]. De csodálatosan erős szíve egész nap bírta a harcot. Mi egész nap a mellette levő szalonban ültünk. Éjjel 11-kor jött a nővér jelenteni, hogy pulzusa leszáll. Ekkor gyertyákat gyújtottak ágyánál, följött a főnőknő, és az ő imája mellett szegény Róbert csakhamar csöndesen kiszenvedett. Nem csoda, hogy összeroppant, nem egy embernek való teher volt a vállán. Mindig el volt foglalva. Kettesben hosszasan és bizalmasan csak akkor beszélhettem vele, ha az intézetből távozva, mielőtt a villamosra szállt volna, beültünk a közeli Löwenbräukellerbe sörözni. Ilyenkor két órát is egészen nekem szentelt, s míg egyébként egyre jobban bámulnom kellett benne az *alkotót*, ezeken a csendes órákon szerettem meg benne az embert. Tudom, hogy Téged becsült és szeretett legjobban, azért írom meg Neked e szomorú körülményeket.⁴²¹

Klebensberg 1926 decemberében joggal panaszkodott Beckernek: „Még mindig Gragger váratlan távozásának megrendítő hatása alatt állok. Önök, tisztelt barátom, Németországban szerencsésebbek; egy kis nemzet örül, ha minden fontos pozícióra legalább egy megfelelő embert talál. [...] Gragger valójában pótolhatatlan. Ugyanis [az intézetigazgatói poszt betöltéséhez] három tulajdonság szükséges. Az illetőnek igazi tudósnek kell lennie, hiszen egy ügyes, de felszínesen képzett emberrel nem kompromittálhatjuk ma-

⁴²¹ ELTEKK Ms 628, Tamedly Mihály levele Szekfű Gyulának, 1926. november 14.

gunkat a német tudományosság előtt. Ugyanakkor nem szabad, hogy szobatudós legyen, mert így nem tudná felkelteni a szakterülete iránti érdeklődést. Ezenkívül jó pedagógusnak kell lennie, mivel a berlini egyetem Magyar Intézete és a Collegium Hungaricum csak abban az esetben működhet igazán jól, amennyiben mindkét intézmény vezetése egy kézben egyesül. [...] Még egyszer szívből köszönöm a haldoklónak és a halottnak nyújtott gondoskodást. Megtisztelő lesz számomra, hogy Önnel közösen állíthatom föl Gragger síremlékét. [...] Ám semmivel sem tudunk a tragikus tényen változtatni, hogy a »harmadikat a szövetségünkéből« visszavonhatatlanul elragadta a halál.⁴²² Schmidt-Otnak pedig azt írta: „Közös céljaink tekintetében is óriási csapás és pótolhatatlan veszteség barátom, Gragger Róbert tragikus és korai halála. Nemcsak egy bizalmas munkatársamat veszítettem el, hanem a német–magyar kulturális közeledés lelkes apostolát is, aki módszertani elképzeléseivel és szervezőtehetségével a nemzetközi szellemi együttműködés egyik élharcosa volt.”⁴²³

Legjobb barátja, Carl Heinrich Becker úgy emlékezett Graggerre, mint aki vérbeli tudományszervezőként komoly, már teljesen kidolgozott terveket hagyott maga után: a magyar kultúra lexikonjának, azaz egy „hungarológia-lexikonnak”, egy magyar Dahlmann–Waitznak (máig a legismertebb német történeti bibliográfia), egy magyar–német nagyszótárnak és a kicsiny finnugor népek népköltészeti gyűjteményének kiadását kívánta megvalósítani. Mivel Graggernek Klebelsberghez hasonló elképzelései voltak, tulajdonképpen ő volt az, aki átültette a gyakorlatba a miniszter terveit. Mint egy kolostor apátja, úgy kívánt a Collegium Hungaricum (amelynek lakóiban saját szellemi gyermekeit látta) élén állni, az ösztöndíjasok munkájának figyelemmel kísérése és segítése pótolta számára a családot. „Egész életét és egész vagyonát egy nagy eszme szolgálatába állította. [...] Ameddig szellemi kapcsolatok lesznek Németország és Magyarország közt, Gragger Róbert neve feledhetetlen marad.” „Nem úttörő kutató, mégis ott áll láthatóan, mint útjelző a tudománytörténet fejlődésében, nem aktív politikus, mégis személy szerint többet tett a nemzetközi megértés egyengetésében, mint akárhány hivatásos diplomata, nem szakpszichológus, nem hivatásos lelkipásztor, mégis megnyíltak előtte a szívek, a szomorúak hozzá menekültek, az örvendezők vele örvendeztek. [...] Mindkét nemzet sovínisztái vagy az elmagyarosodott németet vagy az elnémetesedett és németesítő magyart látták benne.”⁴²⁴

⁴²² OSZKK Levelestár, Klebelsberg Kuno levele Carl Heinrich Beckernek, 1926. december 6.

⁴²³ OSZKK Levelestár, Klebelsberg Kuno levele Friedrich Schmidt-Otnak, 1926. december 23.

⁴²⁴ Gragger Róbert emlékezete. C. H. BECKER porosz kultuszminiszternek a berlini egyetem régi aulájában mondott emlékbeszéde, Minerva Társaság, Budapest, 1927, az idézetek: 23 és 3. A német eredetiben: BECKER, Robert Gragger..., 18–19 és 3.

Becker élete végéig őrizte és ápolta barátja emlékét. Csaknem öt esztendővel Gragger halála után is azt írta Thienemann Tivadarnak, hogy Gragger „feledhetetlenül él köztünk, Farkas és én szentnek tartjuk az emlékét. Minden vasárnap virágot viszek a sírjára [...]”⁴²⁵

Hosszan folytathatnám a sokáig olvasatlanul porosodó dokumentumok segítségével a hungarológia első műhelyének, a berlini egyetemi Magyar Intézet létrejötté körülményeinek és történetének felidézését. Szinte nem volt német napilap – nem is beszélve a magyar sajtóorgánumokról –, amely ne tudósított volna a halálával bekövetkezett ürről, Graggernek a magyar–német kapcsolatok kiépítésében, bővítésében és ápolásában betöltött szerepéről.⁴²⁶ Halála fordulópontot jelentett a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum további sorsában is.

A tanulságok azonban nyilvánvalóak. A hungarológia fogalmának megszületésében a történeti katalizmák és szerencsétlenségek (az I. világháború, majd a történelmi Magyarország felbomlása stb.), valamint a szerencsés körülmények rendkívüli találkozása játszott szerepet: a klasszikus porosz tudománypolitika igényes és a jövőt építő és ezeknek a magyar tudománypolitikát irányító szakemberekre gyakorolt hatása. És ami a legfontosabb: kivételes tudású és rendkívüli hatású, a szó eredeti értelmében vett, igazi államférfiak (Becker és Klebelsberg), illetve rendkívüli szervezőképességgel megáldott, érző és megértő, a nemzetközi porondon is viselkedni és tárgyalni képes tudósok (Gragger) egyszerre történő megjelenése, találkozása kellett hozzá. Ezek bármelyike nélkül bizonyosan nem egy siker-, hanem egy kudarc-történetről írhatnánk...

Kitüntetett szerepe volt a Gragger Róbert, majd a halála után Farkas Gyula vezette berlini tudományegyetemi Magyar Intézetnek és a Collegium Hungaricumnak abban, hogy a magyar–német kulturális és tudományos kapcsolatok éppen akkor – a húszas években és a harmincas évek elején – voltak a legerősebbek, amikor a két ország közötti politikai érintkezés a mélypontra süllyedt. Klebelsberg, majd Becker halála (1932, illetve 1933) – és persze a gazdasági válság Németországban és Magyarországon is leginkább a kultúrpolitikát érintő negatív hatása – azonban komoly törést jelentett a kulturális összeköttetések területén.

Magyarországon ugyan – a középiskolákban kötelező németoktatás következtében, illetve mivel a térségben ekkoriban még a német volt a kultúra és a tudomány nemzetközi, közvetítő nyelve – az értelmiség nagy része viszony-

⁴²⁵ GStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 3214, Carl Heinrich Becker levele Thienemann Tivadarnak, 1931. március 13.

⁴²⁶ A német cikkek legtöbbje és néhány magyar emlékezés is – összegyűjtve – megtalálható: GStA PK, VI. HA, NI. Carl Heinrich Becker, 7468. (59 Z[eitungs]A[rtikel] über die Gragger-Gedenkfeier in Berlin und die Todesnachricht [1926 Nov 11 – 1927 Jan 14]).

lag jól tudott németül. A német művészetet és a tudomány eredményeit sokan ismerték, fordítva azonban – már csak a nyelvi nehézségek miatt is – kevésbé lehetett ezt elmondani. Ezért is volt rendkívül érzékeny veszteség a baráti háromszögből utójára távozó Becker elhunyt. Keresztury Dezső találó szavai szerint: „Többet tudott rólunk, mint sok hazai politikusunk, akik közül nem egyet zavarba ejtett tájékozottságával. Európai távlatból látta helyzetünket s hivatásunkat. Ismerte hibáinkat: elzárkózó gőgünket, tehetetlen fájdalunkat, könnyelmű tékozlásainkat, de tudott érdemeinkről is. A bíráló s szeretet szálai fűzték hozzánk, nem a politikai érdek, hanem az ember vonzódása.”⁴²⁷

Gragger, Klebelsberg és Becker halála után Magyarország és Németország között a politikai kapcsolatok – a Német Birodalom rendkívüli erősödésével, közép-kelet- és délkelet-európai térnyerésével párhuzamosan és a Magyarország geopolitikai helyzetéből adódó kényszerűségből – javultak ugyan, a kulturális és tudományos kötelek azonban mégis gyengültek. Annak ellenére, hogy Klebelsberg utódja, Hóman Bálint – legalábbis külpolitikai gondolkodásában (hiszen belpolitikai vonatkozásban helytelenítette a német módszerek átvételét) – megbízható németbarátnak számított. Ám 1933 után ő sem kívánta a német–magyar kulturális összeköttetések egyoldalú fejlesztését. Sőt: mindent megtett azért, hogy ezeket más irányú tájékozódással ellensúlyozza.⁴²⁸

Bár már Hóman kollégája, Bernhard Rust birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési miniszter magyarországi látogatásakor, 1934. október 13-án megállapodtak róla, hogy kétoldalú szerződést kötnek az oktatási, a kulturális és a tudományos – ahogy akkor nevezték: a szellemi – együttműködésről, az erről szóló egyeztetések rendkívül vontatottan haladtak. Ennek következtében Magyarország valamivel korábban – már 1935-ben – szentesítette és a törvénytárba iktatta a kulturális megállapodást Lengyel- és Olaszországgal, valamint Ausztriával, mint a Német Birodalommal. Utóbbival végül Hóman hivatalos berlini tartózkodásakor – ez alkalommal Goebbels és Hitler is fogadta őt⁴²⁹ –, 1936. május 28-án ratifikálták az egyezményt, amelyet a magyar képviselőház november 17-én vitatott meg, és fogadott el nagy többséggel.⁴³⁰ Felsőházi tárgyalásakor, 1937 januárjában Hóman

⁴²⁷ KERESZTURY Dezső, *Carl Heinrich Becker (1876–1932)*, Magyar Szemle 1933. március, 272–275.

⁴²⁸ Hóman külpolitikai elképzeléseiről: UJVÁRY Gábor, *Magyar sors – magyar hivatás. Hóman Bálint külpolitikai nézetei* = „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*, szerk. GEBEI Sándor – ifj. BERTÉNYI Iván – RAINER M. János, Líceum, Eger, 2011, 464–482.

⁴²⁹ Hóman látogatásáról (sok egyéb forrás mellett): AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 110, Besuch des Kultusministers Homan állag.

⁴³⁰ AA PA, R 71 167, a birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési minisztérium a Külügyi Hivatalnak, 1935. július 24.; Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése

maga is hangoztatta bizonyos fenntartásait a német törekvésekkel szemben (szavait egyes szám harmadik személyben idézik a szövegben): „A magyar állam, mint minden állam, sokszor van abban a helyzetben, hogy olyan államokkal lép nemzetközi kapcsolatba, amelyek esetleg más világnézetet, más politikai irányzatot követnek. [...] Elítélendőnek tartana azonban minden olyan kísérletet, amely előmozdítani kívánná a magyar kultúrának és világnézetünknek függőségét a németektől vagy másoktól. [...] Rust német miniszter ittléte alkalmával az első ünnepi ebéden mondott beszédében, azután Berlinben is egyik beszédében határozottan leszögezte négy álláspontját: 1) kulturális cserét, együttműködést nemzetek között csak a teljes egyenrangúság alapján tud elképzelni s eleve tiltakozik az ellen, hogy a kulturális együttműködés alapján a magyar nemzeti kultúra függvénye legyen a németnek; 2) hangsúlyozta, hogy a nemzeti kultúrát külön egyéniségnek tekinti, amely fölvesz idegen javakat, ezzel gyarapítja értékállományát, de önállóságát megtartja és egyén marad; 3) Németországban pedig kifejezetten hangsúlyozta, ami ebben a kérdésben a legfontosabb – s emiatt kisebb német lapokban bírálóban is részesült –, hogy a magyar nemzet etnikai állásponton áll és a fajelméleti álláspontot nem fogadhatja el, a történetileg kialakult erkölcsi nemzet mellett tört tehát lándzsát; 4) félreérthetetlenül kijelentette, hogy a kisebbségi kérdésben, ahogyan ma nevezik, nem tud arra az álláspontra helyezkedni, mint a német társadalmi szervezéssel megbízott vezetők részéről ezt a kérdést megítélik, hogy t.i. a német nemzetet kívül van egy német kultúránemzet, amely a magyar állam németajkú polgárait is befoglalja, vérségi alapon.”⁴³¹

Hans Heinrich Lammers államtitkár, a Birodalmi Kancellária vezetője végül 1937. február 1-jén értesítette a német külügyminisztert, hogy a szerződés ellen egyik német minisztérium sem emelt kifogást, és a Führer is egyetért a szövegével.⁴³² A Német Hírügynökség (Deutsches Nachrichten-

a Külügyi Hivatalnak, 1935. augusztus 19. és 1936. április 20.; R 61 258, a birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési minisztérium a Külügyi Hivatalnak, 1936. május 7. (valamint az erre adott válasz május 16.) és szeptember 28.; Hans Georg von Mackensen a Külügyi Hivatalnak, 1936. május 22., június 4., október 5., november 20.; Otto Meissner államtitkár, az Elnöki Hivatal vezetője a Külügyi Hivatalnak, 1936. május 27. – Lásd még: AA PA, K. 173, Kulturabkommen állag iratai 1934 októbertől 1937 áprilisáig.

⁴³¹ OSZKK Fol. Hung. 3084. Hóman 1937. január 20-án, a magyar–német kulturális egyezmény felsőházi bizottsági tárgyalásakor mondott beszédének kivonata. Hóman Rust 1934-es látogatásakor és a maga 1936-os berlini útja alkalmával valóban hangoztatta ezeket a szempontokat. Minderről korabeli újságcikkek is tanúskodnak. Ezek – mint ahogy az egész, általam tárgyalt problémakör – áttekintését jelentősen segíti a Deutsche Arbeitsfront magyar vonatkozásokban is rendkívül gazdag, tematikus csoportokba (például [külföldi] kulturális kapcsolatok; kultúrpolitika; művészet és kultúra; személyiségek tételek) rendezett újságkivágat-gyűjteményének: BArch, NS 5 VI. sok-sok állaga.

⁴³² AA PA, R 61 258. Hans Heinrich Lammers levele Joachim von Ribbentrop külügyminiszternek, 1937. február 1.

büro) aztán 1937. április 26-án tájékoztatott róla, hogy a megállapodás a ratifikációs okmányok kicserélése után május 3-ától érvénybe lép. A birodalmi hivatalos közlöny 1937. április 27-én kihirdette annak német és magyar nyelvű szövegét,⁴³³ utóbbi a Magyar Törvénytarba 1937:V. törvénycikként került be.

A Német Birodalom elsőként Magyarországgal kötött kulturális szerződést, amely a későbbiekben mintaként szolgált más államokkal aláírandó hasonló megegyezéseikhez.⁴³⁴ Ez tartalmában a Magyarország, illetve Lengyel- és Olaszország, valamint Ausztria között kötötteket követte, azoknál azonban részletesebb volt. Az erről szóló német emlékirat szerint számukra azért előnyös az egyezmény, mivel:

1. lehetővé teszi a budapesti tudományegyetemen egy olyan német kultúrtörténeti tanszék felállítását, amelyet német állampolgárságú tudós vezet. Ezt ugyan nehezen tudták a magyar féllel elfogadtatni, de miután az egész megállapodás megkötését ettől tették függővé, a magyarok végül beleegyeztek (I. cikk);

2. a mindeddig meglehetősen esetleges német–magyar tudományos cserét – pénzügyileg is – tervezhetővé és átláthatóvá alakították (III. cikk);

3. ugyanakkor – mivel a kutatási lehetőségek jóval gazdagabbak Németországban – az egymás intézményeiben történő tapasztalatszerzés kölcsönösségét nem kívánják szigorúan érvényesíteni (IV. cikk);

4. Magyarország a budapesti Német Iskola további fenntartása ellen nem fog lépéseket tenni (XIII. cikk).

A memorandum figyelmeztetett, hogy az utazási kedvezményekről szóló XII. cikk Magyarországnak kedvez, mivel Németországban ezek sokkal jelentősebbek, mint Magyarországon. Megállapította, hogy a XVII–XIX. cikkek, melyek a művészek, a színházi produkciók, a kiállítások, a rádióadások és a filmek cseréjét szabályozták – utóbbiról 1938. január végén külön is született megállapodás (1940:III. tc.)⁴³⁵ –, a Rust vezette minisztérium közvetítésével a magyar kultuszminisztérium és a Goebbels irányította birodalmi propagandaminisztérium közötti tárgyalások során születtek meg.⁴³⁶

A XXIII cikkből álló egyezményben a mondottakon túl általánosságban – az I. cikkben, a szöveg legelején – rendelkeztek arról, hogy „Mindkét

⁴³³ AA PA, R 61 258. Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1937. április 6-án, és ennek mellékletei. Lásd még ugyanebben az állagban Bernhard Rust és Hóman Bálint szerződésről folytatott levelezését, 1936 májusától 1937 júniusáig.

⁴³⁴ BArch, R 4901, 12 773, javaslat Werner Zschintzsch államtitkárnak a német–magyar kulturális szerződésről és annak hatásáról tartandó előadásához, 1940. március 6.

⁴³⁵ Erről bővebben: AA PA, R 61 230, 61 259 és 61 431 állagok.

⁴³⁶ AA PA, R 61 258. Bernhard Rust levele Hóman Bálintnak, 1937. június 18. Az emlékeztető e levélhez lett mellékelve, de Hómannak ezt nyilván nem postázták.

kormány különleges figyelemmel fogja gondozni és fenntartani azokat a kulturális és tudományos intézményeket, amelyek a magyar–német kultúrkapcsolatok fejlesztését szolgálják.

A magyar királyi kormány a két ország tudományos irodalmának és művészeti kapcsolatainak fejlesztésére és tanulmányozására fenntartja a berlini Collegium Hungaricumot. Hasonlóképpen fenntartja a budapesti, a szegedi, a debreceni és a pécsi tudományegyetemek összesen négy német filológiai tanszéke mellett a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen a német irodalmi tanszéket.

A német birodalmi kormány továbbra is fenntartja a berlini Friedrich-Wilhelm Egyetemen meglévő, magyar tudós által betöltött és a jövőben is ilyenekkel betöltendő porosz tanszéket a magyar irodalom és nyelv részére, valamint az azzal kapcsolatban lévő Magyar Intézetet és lektorátust.”

Mindez pontosan mutatja, milyen jelentőséget tulajdonítottak a berlini Collegium Hungaricumnak, illetve a Magyar Intézetnek. Emellett döntöttek a lektorok kölcsönös alkalmazásáról (II. cikk): a német kormány a budapesti, a szegedi, a debreceni és a pécsi egyetemekre, valamint a budapesti Eötvös Collegiumba (a jövőben a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemre is), a magyar pedig a müncheni (tervek szerint a lipcsei és „szükség esetén” más egyetemekre is) lektorok kiküldését vállalta. A felsőoktatási intézmények között félévente legalább két-két professzor (IV. cikk), illetve hat-hat hallgató (V. cikk), valamint a nyári egyetemi nyelvtanfolyamokra jelentkezők (VI. cikk) cseréjét határozták el. (Utóbbinál – nyilván a szigorú ellenőrzés érdekében – kikötötték, hogy a Magyarországra érkező német hallgatók „a lehetőséghez képest zárt csoportokban” vegyenek részt ezeken.) A Humboldt Alapítvány évente legalább három magyar ösztöndíjas fogadására kötelezte magát (VII. cikk), és a főiskolai és az egyetemi gyakornokok, illetve a diákcsoportok cseréjéről (VIII. cikk), valamint a másik nyelvére lefordítandó művek kölcsönös ajánlásáról (XIV. cikk), a hivatalos kiadványok egymásnak történő megküldéséről (XV. cikk), könyvtáraik esetében a másik félre vonatkozó anyagok gyarapításáról is (XVI. cikk) rendelkeztek. Végül annak érdekében, hogy „a kölcsönös szellemi és kulturális kapcsolatok kimélyítése és előmozdítása megvalósuljon, a lehető legsürgősebben magyar–német vegyesbizottság fog alakítani, amelynek hivatása, hogy az ezen egyezmény rendelkezéseinek végrehajtását mindegyik országnak a végrehajtásra illetékes hivatalos szerveivel való állandó érintkezés útján biztosítsa”.⁴³⁷

A mindenkori közoktatásügyi miniszterek elnöke alatti vegyesbizottság Budapesten már 1937 októberében, ezt követően Berlinben és a magyar

⁴³⁷ Lásd www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8032.

fővárosban évenként váltakozva ülésezett – a német és a magyar államtitkárok vezetésével –, hogy ellenőrizze, mennyiben valósulnak meg, illetve miként kivitelezhetőek a megállapodás (többnyire egyébként a gyakorlatba is átültetett) pontjai.

A bizottság tárgyalásai nem voltak mentesek a súrlódásoktól. A németek például már az 1937-es nyári előkészítő megbeszéléseken kifogásolták, hogy a magyar fél csak olyan csereprofesszorokat kíván fogadni, akik az „indogermanisztika, orientalisztika, iranisztika, középkori történelem, nemzetközi jog, biológia, fizika, kémia, matematika és botanika” területéről érkeznek. Ezáltal „arra törekszenek, hogy megakadályozzanak minden vendégkurzust és előadást, amely alkalmas arra, hogy a mai német szellemi és kulturális életéről közvetlenül értesítsen”. Valóban feltűnő volt, hogy a „világnézeti tárgyak” és a társadalomtudományok iránt egyáltalán nem érdeklődött a magyar fél. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, hogy ezeket a tudományszakokat ekkoriban már szinte kizárólag a diktatúra politikai elvárásainak megfelelően lehetett tanítani Németországban, ami a korlátozott parlamenti demokráciában élő Magyarországon az értelmiség többségének erősen visszatetsző volt. Miként az is, hogy – bár erről ebben a formában valószínűleg nem tudtak – a német vendégprofesszorok külföldre utazása 1936 elejétől csak a birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési miniszter engedélyével volt elképzelhető (ebbe később még sok más hatóság is beleszólt). De a Németországba készülő magyarok pedigéjét is – elsősorban azt, hogy árja-e az illető – ugyanilyen alaposan vizsgálták.⁴³⁸ Így adódott az a furcsa paradoxon, hogy a magyar (felső)oktatási rendszer 1933-ig elmaradt-nak és reakciónak, ezután viszont már túlságosan is szabadnak és liberálisnak tűnt és ítéltetett német szemszögből.

Az említett memorandum írója nyilván ezért javasolta, fogadják el, hogy a magyarok a hosszabb egyetemi kollégiumok tartására az általuk megnevezett területekről érkező német professzorokat hívhassák. Ugyanakkor ennek az egyszeri (esetleg néhány alkalmat jelentő) vendégelőadásokra való alkalmazását nem akceptálták, mivel szerintük az egyezmény szelleme mindenféle tudományszakra kiterjed. Ezzel kapcsolatban még egy érdekes mozzanatot emelek ki a vegyesbizottság munkáját megalapozó tárgyalásokról készült beszámolóiból: „Német részről alapvetően érdektelen azon szakterületek megnevezése – írták –, amelyekről a magyar oktatók kurzusokat vagy előadásokat tartanak német főiskolákon, mivel a magyar tudományosság ala-

⁴³⁸ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 108, Bd. 4. A Külügyi Hivatal körirata a külföldi képviselteknek, 1936. február 23. Az ajánlott magyar vendégprofesszorok lekáderezéséről egy példa a sok közül: AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 174, Bd. 1, 1c Gastvorstellungen – Ung. Wissenschaftler nach Deutschland (1939–1941) és 1d Gastvorlesungen állagok iratai.

csonyabb szinten áll a németnél. Sokkal inkább arra kellene fordítani a figyelmet, hogy kik azok a magyar személyek, akiknek kultúrpolitikai szempontból fontos lehet a meghívása Németországba [...].⁴³⁹ Mindez nem pusztán a magyar tudományos életéről alkotott – részben esetleg jogos – vélemény miatt érdekes (hiszen lehetséges, hogy egy csaknem tízszer nagyobb lakosságszámú ország tudományossága erősebb a nála kisebbnél), hanem azért is, mivel egyértelmű, hogy a németek a kulturális és a tudományos külpolitikát is elsősorban a hatékony propaganda és a minél eredményesebb ideológiai befolyásolás szemszögéből, mindenben csupán – a maguk szempontjából egyébként nagyon helyesen – a saját érdekeiket követve ítélték meg.

A vegyesbizottsági üléseken a későbbiekben is gyakoriak voltak a viták.⁴⁴⁰ Ennek érdekes mellékszála volt a másik fél (főleg történelem-) tankönyveit vizsgáló, azok esetleges módosításairól 1942 júniusától 1944 nyaráig rendszeresen tárgyaló vegyes munkabizottság működése,⁴⁴¹ ám ennek története sem tartozik szorosan a mondandóhoz, és csak egy hosszabb tanulmányban lenne összegezhető.

Mindenesetre a németek semmit sem bíztak a véletlenre. A Külügyi Hivatal kérésére például a budapesti követség rendszeresen listákat állított össze a magyar felsőoktatási intézményekben oktató németbarát, illetve németellenes professzorokról, elsősorban a Magyarországon dolgozó, erre a tevékenységre utasított német lektorok segítségével. De ezen túl is gyakran tudósítottak – a német lektorok mellett magyar „bizalmi emberek” értesüléseire is támaszkodva – a magyar szellemi életnek a nemzetiszocialista Németországhoz fűződő pozitív vagy negatív viszonyáról,⁴⁴² a sajtófigyelés során pedig állandóan tájékoztatták a Külügyi Hivatalt az általuk német- (azaz általában inkább nemzetiszocializmus)ellenesnek tartott megnyilvánulá-

⁴³⁹ AA PA, R 61 258, a birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési minisztérium levele a Külügyi Hivatalnak, 1937. július 29. A levélhez mellékeltek az 1937. június 28-án a szellemi együttműködés nyitott kérdéseiről és a vegyesbizottság első, budapesti ülésének előkészítéséről írott, 12 oldalas összefoglalót.

⁴⁴⁰ AA PA, R 61 258, az állagban az 1937. évi ülésről szóló jegyzőkönyv, a német jelentések és újságcikk-kivágatok is megtalálhatóak. A következők esztendőket egyeztetéseiről lásd az R 61 229 és 61 257 (1938–1939), R 61 430 (1939–1941), AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 173, Kulturabkommen (1937–1938-ra vonatkozóan), illetve BArch R 4901, 15 110 és 15 111 állagok iratait.

⁴⁴¹ Erről lásd a BArch, R 124, 125, 4901, 6659 és 6660 állag iratait.

⁴⁴² Lásd például AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 187 aktái, illetve a lektorjelentések 1937-ig: K. 118 és 119, Bd. 1–7.; illetve: BArch, R 51, Deutsche Akademie, a magyar lektori helyekre (Budapest, Debrecen, Pécs, Szeged) vonatkozó iratok, számos lektori beszámolóval (csak a budapesti lektorátusról hat kötetnyi irat maradt meg). 1941-től a propagandaminisztérium és a Külügyi Hivatal kettős felügyelete alá tartozó Deutsche Akademie vette át a német nyelv külföldi terjesztésének és oktatásának feladatát. Az egyetemi lektorátusok mellett egyéb német nyelvtanfolyamokért is – Győr, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Szombathely, Újvidék, később újabb városok – a Deutsche Akademie felelt.

sokról. Ilyeneket még Magyarország német megszállása és a nyilas hatalomátvétel után is találtak és szóvá tettek.

Ennek következtében 1933-tól – hosszabb-rövidebb időre – gyakran megtiltották a német nyelvű Pester Lloyd terjesztését a Birodalomban.⁴⁴³ A német propagandaminisztérium egyik elemzése – nyilván magyar jelentések alapján – még 1944. március elején is úgy vélte, hogy a magyar sajtóban állandóan kerülnek az angolok és az amerikaiak bírálatát, a németekkel szemben viszont egyre kritikusabbak: „A sajtószabadságra és a parlamentáris rendszerre hivatkozva – kezdetben még csak titokban, ma már nyíltan – teret biztosítanak az ellenséges [azaz németekkel szembeni] híreknek. [...] A Birodalomról szóló pozitív tudósítások már csak a jobboldali ellenzéki újságokban olvashatóak. [...] Még mindig beérkeznek [Magyarországra] a külföldi újságok. Így például a *Neue Zürcher Zeitung* minden újságárusnál és kávéházban kapható; a cenzúra pedig csak a kifejezetten németellenes híreket törli.”⁴⁴⁴

A külképviseleteknek ugyan mindenütt feladata az országgal szembeni megnyilvánulások figyelése, ez azonban a németeknél 1933 után szinte kizárólag ideológiai szempontok alapján történt. A nyomtatásban megjelenő kritikától való félelem persze nem meglepő egy olyan állam esetében, ahol a Goebbels propagandaminiszter irányítása alatt álló Birodalmi Kulturális Kamara (Reichskulturkammer) hét osztályának egyike, az Irodalmi Kamara (Reichsschrifttumskammer) 1935 áprilisában rendeletet adott ki arról, hogy a nemzetiszocialista törekvéseket veszélyeztető, ezért ártalmas „szennyirodalomtól” meg kell tisztítani a német szellemi életet. Ennek érdekében listákat állítottak össze azokról a „nemkívánatos” művekről, amelyeknek tilos volt a terjesztése, illetve amelyeket a nyilvános könyvtárakban nem adhattak az olvasók kezébe.⁴⁴⁵

A szellemi együttműködésről szóló megállapodást végül 1940-ben pótegyezményel egészítették ki (1940:XXXIV. tc.). Ez pusztán azt rögzítette, hogy Ausztria Németországba kebelezése – az 1938. márciusi Anschluß – következtében Magyarország immár a Német Birodalommal egyezik meg arról, hogy továbbra is fenntartja Bécsben a Collegium Hungaricumot és a gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézetet, a német kormány pedig meghagyja a bécsi egyetem magyar történelem és irodalom vendég-tanszékét, illetve a budapesti Eötvös Collegium korábban osztrákok által

⁴⁴³ Például AA PA, K. 11, számos akta a magyar sajtó 1933–1938 közötti németellenes megnyilvánulásairól és a Pester Lloyd forgalmazásának többszöri, időleges németországi betiltásáról.

⁴⁴⁴ BA Arch, R 55, 20 897, Fragen des deutsch-ungarischen Verhältnisses, 1944. március 7.

⁴⁴⁵ A rendeletet a Külügyi Hivatal valamennyi külképviseletnek továbbította, így a budapestinek is: AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 108, Bd. 3. 1935. május 31.

támogatott német nyelvű lektorátusát német birodalmi lektorátusként működteti tovább.⁴⁴⁶

Összegzésképpen megállapítható: bár kétségtelen, hogy a magyar politika az 1930-as évek végére, éppen a Német Birodalom – akár kulturális eszközöket is fölhasználó – törekvései és európai térnyerése következtében kényszerpályára került, de éppen a kulturális kül- és belpolitikában egészen 1944-ig sokat megőrzött részbeni függetlenségéből.

⁴⁴⁶ Lásd www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8148.

10. A „TUDÓS KOLOSTOR”: A BERLINI COLLEGIUM HUNGARICUM

10.1. A Collegium Hungaricum alapítása és otthona(i)

„Mihelyt anyagilag biztosítva van ez az intézmény – jelentette Gragger 1924 júliusában a tervezett Collegium Hungaricumról Klebelsberg kultuszminisztériumbéli jobbkezeinek, Magyary Zoltánnak –, szellemi kiépítésének szentelhetem erőmet. [...] Most van az ideje, hogy az »úr« típus helyébe a »bon ouvrier«-t [jó munkást] tegyük meg nemzeti ideál-alakká.”⁴⁴⁷ 1924. szeptember 2-án pedig így írt Klebelsbergnek: „A Collegium mint »graduated college« legfőbb céljának tekinti, hogy hazánk új szellemi arisztokráciájának kiművelésére használja fel a Németországban felhalmozódott kulturális energiákat, lehetőségeket.”⁴⁴⁸ „Legnagyobb ambícióm – tudósította szintén Klebelsberg 1925 novemberében –, hogy a kollégium mind belső szellemét, mind pedig épületét illetően a lehető legtökéletesebb, legszolidabb és legcélszerűbb legyen, minden cikornya és hipermodern velleitások [irányzatok] nélkül. [...] Százados múltra gondolok vissza, melyben az intézet gyökerezni fog, századokra gondolok előre.”⁴⁴⁹

A nagyszabású, századokra előtekintő tervek kivitelezésére már 1922 decemberében megtörténtek az első lépések. Graggernek a Collegium Hungaricum célját szolgáló épület megvásárlására irányuló szándékát a még csak néhány hónapja a miniszteri bársonyszékben ülő Klebelsberg lelkesen támogatta. Kérésére az 1922/23. évi költségvetésben a minisztertanács 3 000 000 korona póthitelt engedélyezett erre.⁴⁵⁰ Ebből az összegből sikerült Berlinben a Marienstraße 6. szám alatt 1923 februárjában egy háromemeletes házat vásárolni és részben be is rendezni. A szükséges átalakításokhoz még egy újabb póthitel kiutalásához járult hozzá a minisztertanács, ám a ház addigi lakóit ki kellett költöztetni, emiatt pedig a felújítási munkálatok is elhúzódtak. Klebelsberg 1924 augusztusában a budapesti német követnél is lobbizott annak érdekében, hogy mielőbb rendeződjön az épület helyzete.

⁴⁴⁷ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Magyary Zoltánnak, 1924. július 18.

⁴⁴⁸ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1924. szeptember 2.

⁴⁴⁹ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1925. november 4.

⁴⁵⁰ MNL MOL, K 27, 1922. december 7-i ülés, 40. napirendi pont.

Ahogy Magyary Zoltán Graggert tudósította: „Ma nála [Klebelsbergnél] járt a német követ, s megkérte, járjon közbe, hogy az egész épületet mielőtt megkapd. Az szívesen megígérte [...]”. A követ tartotta a szavát. Közbenjárására a német Külügyi Hivatal azt válaszolta, hogy a Collegium már áprilisban megkapta a házat, és a tulajdonos kiköltözése után a nyári szünetben már több diák ott is lakott. Azóta szeptember elején újabb három szoba szabadtul, így a téli szemeszterben már nagyobb létszámmal szállásolhatják el a magyar ösztöndíjasokat. A lakásinség-törvény következtében ugyan nem tudják az összes lakást felszabadítani, de az illetékes német minisztériumok mindent megtesznek ennek – és a Collegium támogatásának – érdekében.⁴⁵¹

Így tehát 1924 őszén költözhetett be az első nyolc magyar állami ösztöndíjas a berlini Collegium Hungaricumba, de még ez év decemberének végén is ott tartottak, hogy egy újabb földszinti, ötszobás lakást szereztek meg, amelyet Gragger konyhának, ebédlőnek, fürdőnek és „társalkodó-tanácskozó-lecke helyiségnek” kívánt átalakítani, s erre további támogatást kért Klebelsbergtől.⁴⁵² Bécsben ugyan már 1920 októberétől, Rómában pedig 1924 februárjától működött Magyar Történeti Intézet, de a két világháború közötti, a klebelsbergi tudománypolitikai elképzelések szerinti – s a történeti intézetektől eltérően immár több tudományág képviselőit befogadó – Collegium Hungaricumok közül az 1924 októberében egyszerre megnyitott berlinit és bécsit illeti az elsőség.

Berlinben azonban a marienstraßei Collegium már nem sokkal az átadása után szűknek bizonyult. Klebelsbergnek rendkívüli erőfeszítéssel és ügyességgel sikerült elérnie – ahogy ezzel jogosan büszkélkedett Beckernek 1926 márciusában –, hogy „Magyarország újjáépítésének középpontjába a kultúrpolitikát állítsa, ezt érvényesítse, miután a kultuszköltségvetés a legjobban, valamennyi minisztérium közül a legmagasabb összeggel támogatott tárca lett az állami költségvetésben”.⁴⁵³ Horthy Miklós kormányzó-államfő, Bethlen István miniszterelnök és a Népszövetségtől Magyarországra küldött főbiztos, Jeremias Smith hathatós támogatásával Klebelsberg valóban biztosította, hogy az 1926/27. költségvetési évtől a kultuszbüdzsé aránya legyen a legmagasabb a magyar állami költségvetésben. S mivel tudomány-

⁴⁵¹ BUI, CH, Magyary Zoltán levelei, 1924–1929, Magyary Zoltán levele Gragger Róbertnek, 1924. augusztus 9. Az elsősorban a budapesti Német Iskolával foglalkozó követjelentés is fennmaradt: AA PA, Gesandtschaft Budapest K. 7, Johannes Hanno Graf von Welczek a Külügyi Hivatalnak, 1924. augusztus 12. és a külügy válasza: 1924. október 9.

⁴⁵² Az ösztöndíjasok érkezéséről: *A külföldi magyar intézetek megalapítása és 1924/25. évi működése*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1925, 27–29; OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1924. szeptember 2. és december 29. Ezen túl az épület körüli problémákról is sok adatot tartalmaz: BUI, Gragger Róbert levelezése, 1921–1927, Farkas Gyulához 1924-ben írott levelek.

⁴⁵³ OSZKK Levelestár, Klebelsberg Kuno levele C. H. Beckernek, 1926. március 16.

politikájának egyik alapja az európai látókörű és műveltségű, a nemzetközi porondon is tárgyaló- és vitaképes magyar szellemi elit nevelése és külföldi (tovább)képzési lehetőségeinek biztosítása volt, természetesen, hogy az e cél érdekében alapított külföldi magyar intézeteknek a fejlesztése a pénzügyi lehetőségek bővülésével azonnal szóba került. Berlinben nagyobb, kedvezőbb fekvésű épületet kerestek a Collegiumnak.

Gragger eredeti elképzelése az volt, hogy Berlin elővárosában, a legnagyobb német kutatóintézeteket befogadó Dahlemben vásároljanak új telket, ahová a Collegium mellett a Magyar Intézet is kiköltözhet.⁴⁵⁴ 1925 őszére azonban bebizonyosodott: a bármennyire is kívánatos dahlemi építkezés költségeit nem tudják előteremteni, még Klebelsberg és Gragger együttes érdekérvényesítő erejével és ügyességével, illetve Becker támogatásával sem. Ez év novemberében Gragger nemcsak a porosz kormány tagjainak küldött egy memorandumot, hogy minél kedvezőbbben juthassanak hozzá az új Collegiumhoz, hanem az előbbi lehetőségénél talán kedvezőbb, ráadásul megvalósíthatónak tűnő javaslattal állt elő.⁴⁵⁵ Közvetlenül a berlini egyetem mellett, egészen közel az Unter den Lindenhez eladásra kínálták a Herz-palotát, amelynek vételi jogát – gyaníthatóan Becker porosz kultuszminiszter közbenjárására – az egyetem átengedte a Collegiumnak. A porosz kormány pedig a Herz-palotával szomszédos Knobelsdorff-palotát ajánlotta föl a berlini egyetem Magyar Intézete új otthonának.⁴⁵⁶ Így Gragger korábbi tervei a két intézmény egységes elhelyezéséről beteljesülni látszottak. A magyar minisztertanács 1926. február 5-i ülése hozzájárult ahhoz, hogy a Népszövetségtől kapott kölcsönből a berlini Collegium Hungaricum új épületét megvásárolhassák. Az indokolás szerint: „A berlini kollégium elhelyezése eredetileg Berlin-Dahlemben tervezetett, egy a porosz állam által rendelkezésre bocsátandó telken. Ez a megoldás azonban a jelenlegi berlini építési költségek mellett rendkívül költséges lenne. Most alkalom kínálkoznék közvetlenül az egyetem mellett egy megfelelő kész épületet vásárolni. Az épületnek vételára a kultuszminiszter úr közlése szerint 1 000 000 aranymárka, kilátás van azonban arra, hogy azonnali kifizetés esetén 800 000 aranymárkáért is meg lehet kapni a házat. [...] Megjegyzem, hogy a népszövetségi főbiztos úr az előlegetezéshez hozzájárult.”⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1925. április 18. Lásd még: BUI, Klebelsberg Kuno levelei, 1924–1929, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1925. október 5. és 6.; AA PA, R 64 483, VI B 3300, 11 916.

⁴⁵⁵ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1925. november 4. és 24., illetve 1926. február 11.; BUI, CH, Magyary Zoltán levelei, 1924–1929, 1925. december 30., 1926. február 16. és 20. Lásd még: AA PA, VI B 2639, 5468, 7221, 7392.

⁴⁵⁶ SCHNEIDER, *A Berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum*, 89.

⁴⁵⁷ MNL MOL, K 27, 1926. február 5-i ülés, 28. napirendi pont.

Ezután már gyorsan peregtek az események. Bár a megajánlott összeg nem volt teljesen elegendő a Herz-palota megvételére és átalakítására, Klebelsberg elhatározta, hogy a hiányzó részt valahonnan előteremti. Magyary hamarosan arról értesítette Graggert, hogy „Egyelőre 1 millió aranykorona, azaz 14 és 1/2 milliárd papírkorona áll rendelkezésünkre, amelyet a napokban fogunk számládra átutalni. Sajnos igazam lett abban, hogy a miniszter úr tévedett, amikor azt erősítette, hogy a minisztertanács 1 millió arany-márkát, nem pedig ugyanannyi aranykoronát bocsátott most rendelkezésre. A hiányzó összeget az 1200 000 aranymárkára való kiegészítéshez valahonnan mindenesetre előteremtjük. A miniszter úr el van rá szánva, ami elég a sikerhez.”⁴⁵⁸

A miniszter minden nehézséget legyőző akarata pedig – mint oly sok más esetben is – valóban elég volt a sikerhez. Az épületet végül – Klebelsberg Friderich Schmidt-Otthoz írt levelének tanúsága szerint – 750 000 márkáért vásárolta meg a magyar állam, a hozzáépítéshez pedig 450 000 márkát szerzett még Klebelsberg.⁴⁵⁹ Gragger már március 5-én jelentette neki, hogy „a porosz államtól 8 m. széles és 50 m. mély, azaz 400 négyzetméter területű sáv ingyenes átengedését kértem a szomszédos állami telekből, amelyet a pénzügyminiszter úr kilátásba is helyezett. [...] Az új épületrészek pedig hatvan kutató, ill. kollégista és vezetőik számára nyújtanak majd modernül felszerelt otthont. Egyidejűleg lépéseket fogok tenni az adó elengedése iránt. Az itteni külügyminiszter már kilátásba helyezte, hogy a közös helyiségek valamelyikét, pl. az ebédlőt vagy könyvtárat vagy dísztermet berendezi, hogy így a birodalom is felajánljon valamit a magyar kormánynak. [...] A Dorotheenstrasse 2 sz. alatt levő palotát Exzellenz W. Herz, wirklicher Geheimrat [valóságos belső titkos tanácsos], a berlini kereskedelmi és iparkamara akkori elnöke építtette 1875-ben ugyanazzal az építésszel, aki az itteni francia nagykövetség palotáját megalkotta.

A szomszédos telken lévő, Knobelsdorff által épített és porosz állami tulajdonban levő palotát a porosz kormány az egyetem magyar tudományos intézete céljaira átengedi. Diplomáciai közbenjárásra nincs szükség, mivel a porosz kormány ezt a maga kezdeményezéséből kívánja átengedni, amiről Becker miniszter úr a napokban levélben fogja értesíteni Excellenciádat. [...] Ebbe a palotába való beköltözés azzal a nehézséggel jár, hogy jelenleg Prof. Max Reinhardt és családja lakik benne, kilakoltatásuk törvényileg és elvileg lehetséges lenne, azonban de facto lehetetlen neki most felmondani, mert

⁴⁵⁸ OSZKK Levelestár, Magyary Zoltán levele Gragger Róbertnek, 1926. február 17.

⁴⁵⁹ OSZKK Levelestár, Klebelsberg Kuno levele Friedrich Schmidt-Otnak, 1926. március 8. A hiányzó költségek részbeni rendelkezésre bocsátásáról az 1926. március 12-i minisztertanács döntött: MNL MOL, K 27, 1926. március 12-i ülés, 7. napirendi pont.

Max Reinhardt a mostanival egyenlő, ill. hasonló művészi értékű lakást kíván e helyett, s így a tárgyalások előreláthatólag el fognak még húzódní. Ez azonban nem okoz nagyobb nehézséget, mert az intézet mai helyiségeiben is a Collegium közelében lesz, [...] mai épülete is egyike Berlin szép régi házainak, valamikor a szász kir. követség palotája volt.”⁴⁶⁰

Becker valóban minden lehetséges módon segítette a Collegium Hungaricum új épületének megvásárlását és mielőbbi felújítását. Annak átadásakor sajtóközleményt küldött a Pester Lloydnak, amelyben a német–magyar kulturális kapcsolatok elmélyítésének fontosságára figyelmeztetett, illetve hangsúlyozta, milyen szerencsésnek tartja, hogy a Collegium és az egyetem Magyar Intézete szomszédos épületekben újulhatnak meg. „Mindkét oldalról teljesen önként, kizárólag a szellemi együttműködésre irányuló szabad akaratból, közösen építik itt németek és magyarok a kulturális közeledés templomait, ezáltal – a két nép áldására – a két nagy nemzet egymás iránti megértését szolgálják, így adva példát egész Európának” – jelentette ki Becker.⁴⁶¹ Egy napra rá pedig arról tudósította Klebelsbergét, milyen nagy örömmel tölti el, hogy Klebelsberg páratlan energiája és Gragger érdemei révén ilyen csodálatos épületet sikerült szerezni a berlini Collegium Hungaricum otthonának. „Mindig a legszebb emlékeim közé fog tartozni, hogy megadatott nekem, hogy a Magyarország és Németország közötti szellemi megértés nagy munkájában én is szerény szerepet játszhattam” – írta, majd beszámolt róla, hogy igyekszik elhárítani a bürokratikus akadályokat az épület átalakítása elől. „Biztosíthatom róla, mindent megteszek, hogy a minisztériumom főiskolai osztályának tisztviselői kivétel nélkül érdekeltek legyenek a német–magyar kulturális kapcsolatok erősítésében, amit nagyon megkönynyít számomra Gragger megnyerő viselkedése.” Arról is értesülünk leveléből, hogy január elején Graggerrel együtt töltötte 14 napos szabadságát a svájci Sankt Moritzban, ami megintcsak mély és bensőséges barátságukról tanúskodik.⁴⁶²

Nem sokkal ezután Becker az 50. születésnapjára küldött üdvözlőlevelét köszönte meg Klebelsbergnek, egyben biztosította őt, hogy a vele való személyes kapcsolat miniszteri működésének egyik legörömtelibb fejezete. Ugyanakkor ismét Gragger ügybuzgalmát dicsérte. Úgy vélte, Gragger talán túlságosan is elmélyült az új épület körüli munkálatokban, friss és élénk szellemét teljesen lekötötte az újabb és újabb tervezési lehetőségek vizsgálata, a minél

⁴⁶⁰ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1926. március 5.

⁴⁶¹ GStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 1316 (Denkspruch anlässlich der Einweihung des ungarischen Staatsinstitut für den „Pester Lloyd“, 1926. März 29).

⁴⁶² GStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1926. március 30.

tökéletesebb megoldás keresése. Rendkívül nagy terhet cipel a hátán, és az egészsége sem a legjobb, ráadásul az utóbbi hetekben némi idegesség is látszott rajta. Ezért örült neki Becker, hogy elfogadta a javaslatát, pihenjen néhány napot a végleges átépítési terv elkészülte előtt. Ő is meg fogja látogatni, és együtt térnek majd vissza Berlinbe.⁴⁶³

A palota megvétele tehát a porosz és a német birodalmi hivataloknál hihetetlen leleményességgel és diplomáciai érzékkel eljáró Graggernek és a porosz kultuszminiszteri befolyását is érvényesítő Beckernek, valamint a Magyarországon a nem kis összeggel járó befektetéshez a jóváhagyást szívósságával és meggyőző képességével kiharcoló Klebelsbergnek volt köszönhető. Gragger személyesen intézkedett az építkezéssel kapcsolatos teendőkről, lett legyen szó a tervek elkészítéséről, az engedélyek kéréséről vagy akár az építőanyagok beszerzéséről. 1926. április 6-án Klebelsberg ezt így köszönte meg: „A terveket és fényképeket megkaptam, pár perc múlva ülünk neki azok gondos áttekintésének. Sokat fáradozol, mivel a haza őszinte hálját érdemled ki. Az Isten tartson meg a közügy javára!”⁴⁶⁴

„A Collegium átépítése valóságos művészeti esemény lesz – jelentette ezután három nappal Gragger Klebelsbergnek –, amennyiben a belváros egyik legérdekesebb és legszembetűnőbb helyén ezt a ma meglehetősen kihalt sarkot a Knobelsdorff-palotával együtt elevenné teszi és bekapcsolja az egyetem és a múzeumok életébe. Megoldásként a szemem előtt egy szép chiostro lebeg, tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel, melynek öreg fái alatt a nap nyugodt óráit olvasással és szemlélődéssel tölthetik el a kollégisták. Az épület [...] egy itt felejtett csendes sziget [...] a nagyváros kellős közepén.”⁴⁶⁵

Gragger abban reménykedett, hogy a berlini magyar tanszék alapításának tíz éves évfordulójára új otthonába költözhet a Collegium Hungaricum. Miután a pénzügyi feltételek tisztázódtak (végül is 1 200 000 aranymárkának megfelelő, kb. 20 milliárd koronányi összeget fordíthattak a vásárlásra, a renoválásra és a berendezésre),⁴⁶⁶ 1926 nyarán megkezdődtek az átalakítási munkálatok.⁴⁶⁷ Ezzel párhuzamosan – régi jó szokás szerint – rögtön megindultak a sajtótámadások is, amelyek a porosz kormány segítőkészségét

⁴⁶³ GStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1926. április 20.

⁴⁶⁴ BUI, Klebelsberg Kuno levelei, 1924–1929, Klebelsberg Kuno levele Gragger Róbertnek, 1926. április 6.

⁴⁶⁵ BUI, Klebelsberg Kuno levelei, 1924–1929, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1926. április 9.

⁴⁶⁶ OSZKK Levelestár, Magyary Zoltán levele Gragger Róbertnek, 1926. április 28.

⁴⁶⁷ Lásd a Debreceni Szemle visszatekintését, mely szerint ezek 1926 augusztusában indultak: *A berlini Collegium Hungaricum*, Debreceni Szemle 1929/6., 266–268.

is megkérdőjelezték. A Pesti Napló – amelyben egyébként Klebelsberg rendszeresen publikált – azt állította, hogy részükről csupán „reklámozott ajándék”-ról és „színészi gesztusról” van szó. Mindez nem sokkal Carl Heinrich Becker magyarországi látogatása után történt, így a magyarbarát minisztert újabb méltatlan vádakkal illették.⁴⁶⁸ A hamis és bántó állítások cáfolatára a magyar külügyminisztérium – a kultuszminisztérium útján – Graggert kérte föl. Gragger kijelentette: a csatolt kommunikében a cikk adatai „közül a porosz kormányra vonatkozó valótlan állítást, mint sértőt, kénytelen vagyok a leghatározottabban megcáfolni és visszautasítani. A hivatkozott cikk szerint »a porosz állam visszavonta telekajándékát« s így e »gyönyörű és német lapktól kellőképpen reklámozott ajándék megmaradt egyszerű színészi gesztusnak«. Ezzel szemben a valóság az, hogy a porosz állam még ma is fenntartja ajánlatát a Dahlemben fekvő telek ajándékozására nézve, a magyar kormány volt az, mely ezt az ajánlatot nem vette igénybe, minthogy a város kellős közepében, az egyetem és a tudományos gyűjtemények tőszomszédságában a szerencsés véletlen folytán egy oly ritka alkalom kínálkozott, mely a Collegium Hungaricum elhelyezésére a legideálisabb.” Ugyancsak ebben az aktában a következő – végül el nem küldött, első fogalmazványbéli – sorok egészítik ki az előbbieket: „A porosz kormány az új megoldásnál is hathatósan támogatta e magyar kulturális ügyet, amennyiben az új Collegium kertjével összefüggő gyönyörű kerttel kapcsolatos palotát bocsátott nagylelkű áldozatkészséggel a Magyar Intézet céljára, s ezzel megvalósította azt a magyar kultúrszigetet, melyről Becker porosz kultuszminiszter úr budapesti tartózkodása idején a sajtó előtt nyilatkozott. Ezen kívül a porosz kormány oly értékes telekadományozással tette lehetővé a Collegiumnak a belvárosban való kiépítését, amely értékben a dahlemi telket sokszorosan felülmúlja.”⁴⁶⁹

Gragger 1926. október 18-án már azt jelentette, hogy „Most földjük a harmadik emeletet, rakjuk a központi fűtést, szereljük a villany- és vízvezetékét, közben vívjuk titáni harcunkat a 48 hatósággal. Mert építési engedélyünk máig sincs, mivel a város, mint más országokban is, itt is harcban áll az állammal és a kollégium építési engedélye fejében lehetőleg sokat akar kivásalni a kultusz- és a pénzügyminisztériumból különböző céljaira. [...] Mialatt azonban folynak a papíros-viták, mi építünk vígan tovább. Most vittem Késhegyre a Reinhardt kitelepítési ügyét is, ami itt szintén erősen foglalkoztat kormányt, várost, lakáshivatalt és – közeletet. Így lépésről-lépésre közeledünk

⁴⁶⁸ *Megindul az új Collegium Hungaricum építkezése Berlinben*, Pesti Napló 1926. július 29.

⁴⁶⁹ BUI, CH, Épület (1926–1927), Gragger reagálása a Pesti Napló cikkére. (1926. október 19-én a Magyar Hírlap is bírálta a Collegium építkezését. Gragger erre is válaszolt: OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Magyary Zoltánnak, 1926. október 21.)

kitűzött célunk felé, amelynek nagyságát szerencsére csak most kezdik felfogni az eddig be nem avatott szélesebb körök, [...] az egész porosz kultusz- és pénzügyminisztériumban sokszor egész napon át nem foglalkoznak egyébbel, mint a kollégium építkezésével. Mondották is már, hogy a kormány egy építkezése sem adott annyi munkát nekik, mint a magyar kollégium háza.”⁴⁷⁰

Néhány nappal később, egyik – talán az – utolsó levelében pedig arról tudósított: „Az építkezés programszerűen halad. A hátsó ház már tető alatt van, a főépületre pedig most rakják a tetőgerendákat. Ádáz harcokat folytatok napról-napra az egyes cégekkel, hogy a megrendeléseknél ne csak a nagybani árat kapjam meg, hanem még jóval alája szorítsam az árakat. Képzelted, mily nagy szemeket mereszt építészünk, mikor látja, hogy az énáltalam elért árak jóval alatta vannak az általa bevont árajánlatoknak, mert összeköttetésem révén mindenütt kivételes engedményeket tudok elérni. Ez persze idegörlő munka, mert nemcsak futkosással jár, hanem hosszadalmas tárgyalásokkal, alkudozásokkal, de szívesen teszem ezt, mert így elérem azt, hogy a leszámolásnál ki tudjam mutatni, hogy a házépítést a képzelhető legkedvezőbb körülmények között hajtottuk végre. A kiírásoknál mindenütt itteni magyar munkásokat és cégeket részesítünk előnyben, természetesen, amennyiben versenyképesek.”⁴⁷¹

Az átalakítási munkálatokat irányító Gragger 1926. november 10-én bekövetkezett, váratlan halála komoly gondokat okozott. Ugyanis szinte minden, az építkezéssel kapcsolatos dolog az ő kezében összpontosult. Munkatársai alig tudtak valamit az írásban, de néha csak szóban megkötött egyezségekről, az addig kifizetett vagy még fedezetlen számlákról. A Collegium Hungaricumot mindvégig támogató Becker kultuszminiszter azonban azal is megőrizte felejtethetlen barátja emlékét, hogy átvállalta az építkezés fölötti felügyeletet. Ez hivatalban lévő minisztertől meglehetősen szokatlan, a magyarság és Gragger iránti szeretetét bizonyító gesztus volt. Az új, akkor még csak részben lakható palotába végül 1927. április 1-jén költöztek be az első ösztöndíjasok. A Collegium előző, marienstrahei házát 1927 októberében adták el.⁴⁷²

A Collegium 1927. évi működéséről szóló, Tamedly Mihály igazgató aláírásával jegyzett jelentés szerint: „Az eredetileg egyemeletes palotára 2 új emelet ráépítése vétett tervbe és az építkezés 1926 nyarán Jessen építőmester tervei szerint megkezdődött. Az új ház, mely a kollégium célja szem-

⁴⁷⁰ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Magyar Zoltánnak, 1926. október 18.

⁴⁷¹ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Magyar Zoltánnak, 1926. október 22.

⁴⁷² Az értékesítésről: MNL MOL K 726 – 1927-312, 1926. május 28. és június 3.; MNL MOL K 726 – 1927-668, Tamedly Mihály levele Petrovics Eleknek, 1926. október 24.

pontjából a lehető legkedvezőbb helyen, közvetlenül az egyetem, a könyvtár, a múzeumok és a főbb kórházak közelében fekszik, nemcsak a ráépítés által növekedett értékében, hanem a porosz kormány előzékeny és áldozatkész támogatása révén is. Így megengedték, hogy az épület hosszú, keleti (kerti) frontján az addigi tűzfal helyett ablakok nyitassanak, s ennek engedélyeztetése céljából a szomszéd porosz állami telekre betábláztatott, hogy az a kollégium falától számított 17 méter területen sohasem lesz beépíthető. Ebből az állami telekből egy 5 méteres sávot örök használatra a kollégium részére ingyen átengedtek. Miután a megvett új épületet kisajátítási vonal metszette (az utca kiszélesítése a ház rovására volt tervbe véve), hogy az új épület a kisajátítás veszedelmétől megszabaduljon, a szemközti porosz pénzügyminisztérium kertjéből ajánlott föl a porosz kormány a város számára az utca kiszélesítéséhez szükséges területet, minek következtében telekkönyvünkől a kisajátítási vonal töröltetett. A birodalmi pénzügyminiszter az értékelkedési adók elengedésével mutatta ki előzékenységet. A birodalmi külügyminiszter pedig egy díszterem berendezéséhez 10000 márkát adományozott. [...] Az egész épület csak 1927 őszen adatott át rendeltetésének.”⁴⁷³

A Debreceni Szemle 1929-ben – nyilván Tamedly információi alapján – hasonlóképpen tudósított minderről:

„1926 augusztusában megkezdődött az átalakítás: az épületre két új emeletet húztak és az 1926–27. tanévre kiküldött 30 kollégista 1927. április 1-én beköltözhetett az új otthonba.

A kollégistaszobák az újonnan épített részekben vannak elhelyezve. A szobák mindazt a luxust nyújtják, amire egy intelligens középosztálybeli ember joggal igényt tarthat: napfényt (valamennyi szoba vagy reggeli vagy déli napot kap, és nagyobb részük a kertre nyílik), tisztaságot, egyszerű, de ízléses berendezést: mindegyik szobában van egy mosdófülke folyóvízzel, beépített szekrény, íróasztal és egy könyvszekrény. Magyar háziipar szötte függönyök, ágytakarók és falvédők visznek a szobákba hazai levegőt. A padlót mindenütt linóleum takarja. Minden emeleten két fürdőszoba áll a kollégisták rendelkezésére.

A második emeleten a tornaterem nemcsak a kollégisták részére nyújt testedzési lehetőséget [...] Az első emeleten vannak a vendégszobák, itt van elhelyezve a kollégium könyvtára (Gragger Róbert és Weber Artúr értékes hagyatékai) a kertre nyíló kedves balkonnal. Mellette van a kollégisták társalgóterme és zeneszobája. A földszinten két tágas étkezőszoba felvonóval van összekötve az alatta elhelyezett konyhával, mely a legmodernebb berendezésű, éppúgy, mint a gépüzemű mosókonyha. Két tanulószobában a nyelv-

⁴⁷³ MNL MOL K 726 – 1929-176-134, Tamedly Mihály jelentése 1929. február 9-én a Collegium Hungaricum 1927. évi működéséről.

tanítás folyik, napi 3 óra német tanítás [...], azonkívül rendszeres angol és francia nyelvkurzusok is tartatnak.

Az első emeleten van még a régi tulajdonos által berendezett márvány díszterem és mellette az úgynevezett »német terem«, melyet a német külügyminisztérium által e célra adományozott 10 000 márkából rendeztek be. A két terem lehetővé teszi előadások és koncertek rendezését és azt, hogy a kollégium a berlini társaséletben is szerepet játszasson. E termekkel összefüggésben van még egy csinosabb ebédlő, mely egyúttal tanácskozó helyiségül is szolgál és a berlini magyar kolónia összetartását is nagyban elősegíti [...].⁴⁷⁴

Korányi András, a híres orvosdinasztia sarja – később szintén neves professzor – nem sokkal a Debreceni Szemle beszámolójának születése előtt, 1929 januárjában érkezett – fizető vendégként – a Collegium Hungaricum-ba. „A titkárnő – miután elintéztük a hivatalos teendőket – hívatta a portást, ki csomagjaimat megfogva liften felkísért a harmadik emeletre, és szobámba vezetett – idézte föl. – Számos praktikus tanáccsal látott el. Mindaz, amit láttam, igen jó benyomást tett rám. Örömmel állapítottam meg magamban, hogy jó helyre kerültem. Kinéztem az ablakon: hatalmas, gondozott park s benne óriási emeletes épületek. (Mint utóbb megtudtam, a bölcsészegyetem épületeit láttam.) A szobám is kedves, otthonos, jól berendezett volt. A bútorzat egy heverőből, egy ágyból, éjjeliszekrényből – rajta kis lámpával –, egy igen nagy íróasztalból, amihez egy nagy karosszék tartozott, egy asztalból – a hozzávaló két karosszékkal – és egy könyvállványból állott. Az útításkák elhelyezésére egy kis állvány egészítette ki a kényelmesen berendezett szoba bútorzatát. A szobából nyílt a zuhanyozó, ahol egy mosdó és egy WC is volt. A szobába előtérben – belépőn – keresztül vezetett az út. Minden nagyon tetszett. [...] Elkezdtem a bőröndjeimet kicsomagolni, kivettem öltönyeim, mikor kopogtak szobám ajtaján. Egy inas kinézésű férfi lépett be, és magyarul köszönt. Bemutatkozott, elmondta, hogy ő látja el a szobámat. Megkérdezte miben segíthetne. Közölte azt is, hogy este hat órakor, mikor a csengő megszólal, fájradjak le a társalgóba, mert az »Abendessen« [vacsora] ebben az időben van.”

Vacsorakor egy inas „Udvariasan vezetett először egy nagy terembe, ahol számos asztal és körülötte több karosszék volt ízléssel, gonddal elhelyezve. Az asztalokon több újság, folyóirat. Továbbmentünk, és egy hasonlóan berendezett tágas helyiségbe léptünk. Ezután egy olyan terembe érkeztünk,

⁴⁷⁴ *A berlini Collegium Hungaricum*, Debreceni Szemle 1929/6., 267–268. A Külügyi Hivatal 10 000 márkás adományáról: AA PA, R 64 483, VI B 9912, 122 884.; AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 8, Hans von Schoen Freytag Ministerialdirektornak a Külügyi Hivatalba 1927. november 7. és Freytag válasza november 24.

melynek a kertre néző oldala üveg volt. A helyiségben a sok asztal és ülőalkalmatosság között szebbnél-szebb zöld növényeket helyeztek el. [...] Megmutatta a könyvtárszobát. Itt hatalmas könyvállványokon sorakoztak a könyvek, az asztalokon különféle folyóiratok heverték. A könyvtár melletti kisebb szobában két íróasztal és egy írógép volt. A következő szobában egy pianínó, mellette a falhoz támasztva egy gordonka, egy asztalon hegedű és kottatartó. Ez tehát a zeneszoba. [...] Az [eredeti] épületre még két emeletet húztak, így 25 egy- és kétágyas szobában helyezték el a kollégistákat. Ezek az ifjú lakók napjaik legnagyobb részét munkahelyükön töltötték. Reggeli után mind-egyik eltávozott, és késő délután, vagy csak este, munkájuk végeztével, 6 órára jöttek vissza a kollégiumba. Akkor szolgálták fel az estebédet. [...] Ebéd ugyanúgy nem volt, mint a nyugati államokban, vagy akár az USA-ban sem. [...] A Collegium Hungaricum-nak óriási előnye volt, hogy a kollégistáknak semmi gondjuk nem volt saját ellátásukra, élelmet és igen kényelmes lakást biztosítottak számukra, így teljesen tanulmányaiknak élhettek, mégpedig – ahogyan leírtam – igen jó körülmények között” – írta Korányi.⁴⁷⁵

„A Collegium szép épület volt és ideális helyen feküdt, a Dorotheenstrasséban, szép fás udvarral, az Unter den Linden mögött, közel a múzeumokhoz és főleg a könyvtárhoz, a Preussische Staatsbibliothekhoz” – így emlékezett a helyre Sinor Dénes.⁴⁷⁶

Török Béla – rövid megszakítással – 1937 és 1939 között volt a Collegium stipendistája. Szerinte az épület „Impozáns, kétemeletes, neoklasszikus épület volt, amelyre még egy harmadik emeletet is ráhúztak, mert kellett a hely az ösztöndíjasok számára.

A földszinten voltak az irodahelyiségek, a bejáratnál a portásfülke. Az idős Herr Schaeffer volt a portás, az első ember, akitől a berlini dialektust hallottuk. Az előtérből indult az első emeletre a széles, nagyon mutatós márványlépcsőzet. Ezen az emeleten volt a bálterem, az étkező és a nappali, ahol a kényelmes bőr karosszékek kaszinószerű jelleget adtak a nagy és tágas szobának.

Az ösztöndíjasok elhelyezése elsőrangú volt. Mindenki saját szobát kapott, nem túl tágasat, de elégségeset a személyes dolgok tárolására. Minden emeleten kellő számú mellékhelyiség és egészen modern tusoló berendezés volt. Annyi tusoló állott rendelkezésünkre, hogy még a reggeli órákban sem kellett sorban állni.

Az éttermet egy német hölgy vezette és takarítónők tartották rendben a szobáinkat. Sokszor panaszkodtak a rendetlen fiatal tudósokra, akik rend-

⁴⁷⁵ KORÁNYI András, *Emléktöredékek*, Littera Nova, Budapest, 1995, 155–156.

⁴⁷⁶ SINOR Dénes, *Szubjektív emlékezések: a berlini Collegium Hungaricum és a párizsi Centre d'Etudes Hongroises a harmincas években = Régi és új peregrináció*, II., 891.

szeresen szétszórták a cigarettahamut. Az élelmezést elégségesnek mondhattuk, bár a német konyha nem tudott igazán imponálni nekünk, elkényeztetett magyaroknak.⁴⁷⁷

Az 1941-ben az ott lakó Horváth Róbert szerint a Collegium – központi fekvésének, kiváló felszereltségének és az ottani kitűnő atmoszférának köszönhetően – igazi kis sziget volt a háborús Berlinben. Nagy, elvadult, a Spreieg húzóódó és impozáns kőfallal körbevett kertjében magas fák nőttek. Az utcáról díszes főkapun át lehetett bejutni. A földszintről (ahol a házmeister lakása és az óvóhely volt) csodálatos márványlépcső vezetett a félemeletre, ahol az előcsarnokot, az irodahelyiségeket, az étkezőt és az igazgatói lakást lehetett találni. Még az előzőnél is impozánsabb márványlépcsőn juthattak az első emeletre. Itt voltak a reprezentációs célokat szolgáló szobák, a ruhatár, a kis- és a nagyszalon, a bál- és a zeneterem. A második emeleten pedig angol típusú kollégiumi apartmanokat alakítottak ki.⁴⁷⁸

E néhány emlékezés egyértelműen arról mesél, hogy a Collegium Hungaricum mindvégig kiváló körülmények között, a magyar állami támogatás biztos tudatában, az ösztöndíjasok minél zavartalanabb munkáját segítve működött – ami így is volt.

Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet arra, hogy – mint már utaltam rá – az 1930-as évek elejétől az ösztöndíjasok számának csökkenése miatt komoly megszorításokra került itt is sor. Nem sokkal a teljes üzem 1927 őszi beindulása után ugyanis, Klebelsberg 1931-ben történt lemondása, valamint a gazdasági világválság és ezekből adódóan a külföldi magyar intézetek addigi támogatásának tetemes csökkentése miatt már komoly gondot okozott a Collegium Hungaricum épületének nagysága. A fenntartási költségek megtakarítása céljából 1932-ben 12 helyiséget bérbe adtak a porosz kormánynak, amelyekbe a berlini egyetem sémi és iszlám intézete költözött be (később pedig más egyetemi egységek is használták e szobákat).⁴⁷⁹ Mivel a Collegium

⁴⁷⁷ TÖRÖK Béla, *A XX. század sodrában. Élettörténet*, Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár, 2012, 82.

⁴⁷⁸ Horváth Róbert emlékezése megjelent: *Julius von Farkas zum 100. Geburtstag*, szerk. István FUTAKY – Wolfgang VEENKER, Harfassowitz, Wiesbaden, 1994, 44; illetve magyarul, ugyanezen kötet kibővített magyar változatában: *A hazatérő Farkas Gyula*, 47–48.

⁴⁷⁹ MOL K 726 – 1933-940. Dátum és aláírás nélküli jelentés 1933 elejéről, a Collegium 1932/33. évi működéséről: „A megtakarítás lehetőségét elősegítette az, hogy az épület hátsó részét a porosz kormány térítés ellenében használatba vette s az ottani 12 helyiségbe az Institut für Semitistik und Islammkunde-t költöztette be. Ezért havi 300 márka költségmegtérítést kötöttünk ki, melynek ellenében mi nem csak helyiségeket s azok fűtését nyújtjuk, de a takarítást is vállaltuk. [...] A porosz kormány térítése tehát nem nevezhető bérnek, ami adómentességünk megvédése miatt fontos.” Lásd még: BUI, CH, CH-VKM, 1931–1937, Farkas Gyula levele Szily Kálmánnak, 1931. december 3. Farkas e levelében számolt be róla, hogy „meghívtam az egyetem Verwaltungs-direktorát [ez a titulus a mai gyakorlatban az egyetemi kancellárnak felel meg] terepszemlére,

gazdasági helyzete ezáltal alig változott, az ösztöndíjasok száma pedig egyharmadára csökkent, 1933–1934 fordulóján – Tamedly Mihály javaslata nyomán – komolyan fölmerült az épület eladásának a lehetősége is.⁴⁸⁰ Bár ehhez, pontosabban – mivel a berlini Collegium Hungaricum szűkebb keretek közötti fenntartását „okvetlenül fontosnak” tartották – a kisebb épületre való kicseréléshez mind a kultusz-, mind a külügyminiszter hozzájárult, 1934 nyarán Szily Kálmán kultuszállamtitkár ad acta tette az ügyet, mivel „az újabb információk és a közvetlen úton, Berlinben szerzett tapasztalatom szerint a Collegium épületének eladása jelenleg sem politikai, sem kulturpolitikai, sem anyagi szempontból nem volna előnyös”.⁴⁸¹ Hasonló tervek többször szóba sem kerültek.

A Collegium Hungaricum épülete 1943 novemberében, majd 1944 decemberében újra fontos szerepet kapott. A mindaddig a kultusztárcához tartozó Collegiumba 1943. november végén a november 22-i légitámadáskor teljesen leégett berlini magyar követség költözött be.⁴⁸² Ekkor azonban még ösztöndíjasok is laktak benne. 1944 júliusában a már többször emlegetett Hildegard Grosche Breslauból írta Szent-Iványi Bélának, hogy három hete, amikor Berlinben járt, látta, mekkora károkat szenvedett a Dorotheenstrasse

aki a nagyszalonon túl kezdődőleg való helyiségeket, valamint a hátsó rész 2. emeletét, mint egy magában teljesen elkülöníthető, a kollégiumtól független, külön feljártatú egységet készséggel kivenné a Keleti Intézet számára, melynek élén Becker volt kultuszminiszter áll. Ezt a megoldást nagyon szerencsésnek tartanám, mert egyrészt a bérleti összeg valószínűleg fedezné az épület összes fenntartási költségeit [...], másrészt Becker miniszter egyénisége belső kapcsolatot is jelentene.” BArch, R 4901, 1677 állag (Anmietung von Räumen im Hause Dorotheenstr. 2 [Collegium Hungaricum] Apr. 1932—Jan. 1943).

⁴⁸⁰ MNL, MOL K 636 – 57 (12.098/1934.) Tamedly 1933. december 20-án Hóman Bálinthoz írott jelentése szerint: „a 35 bennlakóval megindult üzem számára kezdettől fogva teherterhelés volt e túl-méretezés, amit növelt a csak ünnepi használatra szánt és közös helyiségek bősége, de különösen az állami ösztöndíjasok számának 30-ról 10-re való leszállítása. Az üzem racionálissá tétele végett több eszközt foganasítottunk”. A fürdőszobák számát csökkentették, a kádak helyett zuhanyzókat építettek be, leállították a liftet, az egyetem sémi és iszlám intézetének 12 helyiséget adtak bérbe. „De az épület nagysága és az üzem csökkenése közti aránytalanságot mindez nem küszöbölte ki [...], félni kell attól, hogy ez az állapot nem lesz soká fönntartható. [...] Mindez okok miatt a ház eladását kell javasolnom. Úgy látszik, hogy erre most alkalom nyílik.” Az egyetemnek történő eladás ekkor került szóba.

Hóman 1934. január 11-én, végül nem postázott válasza, illetve külügyminiszternek küldött átirata szerint (január 18-án írták az aktára: „Függőben tartandó”): „[...] a magam részéről hozzájárulok a berlini Collegium Hungaricum épületének a felterjesztésben foglaltak értelmében való eladásához, illetőleg egy kisebb épülettel való kicseréléséhez. [...] jelen esetben is mindenben magamévá teszem a kollégium igazgatójának előterjesztését, mert az ország gazdasági helyzetére való tekintettel az egészen más államháztartási keretekre méretezett jelenlegi épületet fenntartani magam sem kívánom.”

⁴⁸¹ MNL MOL K 636 – 57 (13.979/1934.) 1934. február 7. és 21., március 10.

⁴⁸² MNL MOL K 639 – 1943-1-17.039. Farkas Gyula jelentése Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszternek, 1943. december 1.

környéke. „Valóságos csoda, hogy a Collegium és az Intézet épülete még áll! Erősen kívánom, hogy mindkét épület megmaradjon, habár még el sem tudom képzelni, hogyan is lehet majd később ebben a lerombolt városban élni!”⁴⁸³

1944 októberétől, a magyarországi nyilas hatalomátvételtől viszont már kizárólag politikai rendeltetése volt a palotának. A nyilas külügyminisztérium elnöki osztályának vezetője emiatt még Mecsér András berlini követet is figyelmeztette arra, „hogy a Collegium Hungaricum épülete és személyzete tulajdonképpen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium főhatósága alá tartozik és a mindenkor berlini magyar követ ezzel az intézménnyel csak a kultusztárcával egyetértőleg rendelkezik. Kérlek ezért, hogy a teljes összhang és a minél nagyobb munkaeredmény biztosítása céljából a Collegium Hungaricumot érintő minden egyes kérdésben a jövőben a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal egyetértőleg, előzetes megállapodás alapján szíveskedj eljárni. Kitartás! Éljen Szálasi!” Mecsér válaszfogalmazványa szerint azonban a követség „a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter beleegyezésével tett előterjesztése után foglalta el a berlini Collegium Hungaricum épületének egyes részeit 1943 december [valójában november] végén. [...] Berlini követté történt kinevezésem után pedig a m. kir. kormányzattól kaptam irányelv alapján teljes felelősség mellett vettem át az egész épületet.”⁴⁸⁴

Az eredeti, azaz tudományos rendeltetésétől 1944 őszére már teljesen megfosztott, alantas politikai célokra használt Herz-palota a berlini harcok során súlyosan megrongálódott, a világháború végére pedig szinte teljesen megsemmisült. 1946 nyarán Keresztury Dezső kultuszminiszter, a berlini Magyar Intézet egykori lektora a németországi magyar tudományos és kulturális intézményekkel kapcsolatban a külügyminiszterhez intézett átiratában kijelentette: „A mostani körülmények között a magyar kultuskormányzat feladata az, hogy a Németországban megmaradt magyar kulturális értékeket számba vegye s további intézkedésekig megőrzésükről gondoskodjék. [...] Kérem Miniszter Urat, szíveskedjék megtenni a szükséges diplomáciai lépéseket, hogy a berlini Collegium Hungaricum épülete és berendezése magától értetődően továbbra is magyar tulajdon maradhasson, továbbá, hogy a Berlinben fellelhető magyar könyvtári anyag sértetlenül megőriztessék.” A külügyminiszter a Szövetséges Ellenőrző Bizottság útján lépéseket tett a németországi magyar kulturális javak megóvása érdekében, s tudatta: „ami a berlini Collegium Hungaricumnak magyar tulajdonban való megmaradását illeti, nincs tudomásom olyan – a potsdami határozathoz hasonló ér-

⁴⁸³ BUI, Szent-Iványi Béla levelezése, 1939–1944. Hildegard Grosche levele Szent-Iványi Bélának, 1944. július 8.

⁴⁸⁴ MNL MOL K 83 – 7.482/1944.

telmű – nemzetközi döntésről, amely a külföldön lévő magyar vagyontártyak feletti tulajdonjogunkat megszüntetné”.

Azt azonban Keresztury is tudta, a Collegium Hungaricum egykori ott-hona romokban hever, s jól látta azt is: „magától értetődő, hogy a fent ismertett mértékű szervezet újbóli felépítése a jövőben nem képzelhető el. [...] kérem Miniszter Urat, hogy a Berlinben tudomásom szerint az ottani egyetem megbízásából tovább működő volt magyar lektorunk, Dr. Szentiványi Béla, aki a berlini Collegium Hungaricum igazgatóhelyetteseként helyén maradt megfelelő igazolás végett, diplomáciai közvetítéssel a vezetés alatt álló minisztérium illetékes ügyosztályával kapcsolatba léphessen és ügyének rendezésével a további utasításokat megkaphassa.” Szent-Iványi ugyanebben az aktában található, Lotz Jánosnak Stockholmba címzett 1946. augusztus 10-i levele szerint a Collegium épülete szinte teljesen romokban állt, de legalább a pincében sértetlenül megmaradt könyvtárát sikerült megmentenie. A Magyar Intézet viszonylag jó állapotban lévő palotáját a szovjet megszálló hatóságok használták, bibliotékáját viszont sikerült a tudományegyetem könyvtárába elhelyeznie. Annak már korábban biztonságba helyezett részét – amely Berlintől északra, egy kis faluban vészelte át a háborút – a település polgármesterének felügyeletére bízta. Szent-Iványi jelezte, hogy a két könyvtárat megkísérli egyesíteni az intézet a régivel szemközti új otthonának – amely aztán majd fél évszázadon át székhelye is maradt az immár nem magyar, hanem finnugor intézetnek (Am Kupfergraben 1.) – szobáiban.⁴⁸⁵

Bár 1949 szeptemberében a Kulturális Kapcsolatok Intézete már „a Németország keleti zónájával kötendő kulturális megállapodás tartalmáról” készített előterjesztést, de abban nem szerepelt az egyébként Berlin keleti szovjet megszállási övezetében lévő Collegium Hungaricum újraindítása.⁴⁸⁶ Erre hosszú ideig nem is gondolt senki – hiszen az épület helye üresen állt. Csak miután – néhány évnyi huzavonát követően – 1997. szeptember 19-i hatállyal a német hatóságok véglegesen a magyar állam tulajdonaként jegyezték be a Collegium Hungaricum egykori telkét, születtek ismét tervek az intézmény újjáalakítására.⁴⁸⁷ A régi helyén 2007 végén avatták föl az új, neo-Bauhaus stílusban épült Collegium Hungaricumot. Reménykedjünk benne,

⁴⁸⁵ MNL MOL XIX-I-1-e (67.046/1946.).

⁴⁸⁶ MNL MOL XIX-I-1-e (270.966/1949. – 151/b-2.).

⁴⁸⁷ 1997 szeptemberében több magyar napilap is tudósított arról, hogy „a német hatóságok döntése értelmében szeptember 19-i hatállyal véglegesen a magyar állam tulajdonaként jegyzi be a Dorotheenstrasse 12. szám alatti telket Berlinben, ahol a II. világháború előtt a Collegium Hungaricum állt. [...] Az új berlini Collegium Hungaricum létrehozásának több lehetőségét is meg kell vizsgálni. Felmerült a Humboldt Egyetemmel való együttműködés eshetősége is.” *Lesz-e új Collegium Berlinben?*, Magyar Nemzet 1997. szeptember 2.

hogy az intézmény az Európa egyik kulturális-tudományos fővárosává vált Berlinben mindkét területen egyaránt képes lesz olyan fontos és meghatározó szerepet betölteni, mint valamikor, a két világháború között...

10.2. A Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum vezetői

Gragger Róbert, mindkét intézmény első vezetője és „mindenesé”: tanár, tudós, tudományszervező, menedzser s nehéz lenne felsorolni, még mi minden volt egy személyben. Porosz állami hivatalnokként tevékenykedett a Magyar Intézetben, magyar állami vezetőként a Collegium Hungaricumban. Utóbbiban az igazgatással járó ügyek egy részét az 1926/27. tanév elején átadta Tamedly Mihálynak. Ezzel, Becker tanácsát is követve, „kurátor” lett, de az új Collegium épületébe már nem tudott beköltözni...⁴⁸⁸

Gragger halála után Tamedly Mihály, a bécsi Theresianum korábbi tanára (1926 októberétől a Collegium főiskolai részlegének vezetője) lett a Collegium Hungaricum igazgatója.⁴⁸⁹ „Emberséges érzületű pedagógus volt – emlékezett rá Szegedy-Maszák Aladár –, talán csak néhány őrmesteri tehetség hiányzott belőle, hogy a kollégisták teljesen elégedettek legyenek. Nagyon megértő volt irántuk, ezzel nem váltott ki mindegyikükből megbecsülést és köszönetet, amit nem neki kell felróni. A berlini magyar egyetnek ő volt a lelke, ő rendezte az előadásokat, ő tartotta össze a meglehetősen heterogén magyar kolóniát akkor is, amikor a náciizmus következtében egyre nehezebb helyzetbe kerültek a tekintélyes zsidó vagy zsidó eredetű tagok.”⁴⁹⁰ Tamedly Korányi András szerint „Nagy általános műveltségű úr, aki véleményem szerint igen jól vezette az intézetet. Évek óta élt már Berlinben, így jó összeköttetésekkel rendelkezett a különböző egyetemek, főiskolák és egyéb intézmények vezetőivel. Nagy gyakorlata is volt, így igen hasznos tanácsokkal segítette az újonnan érkezett kollégistákat. [...] Az igazgatónak elvileg kötelessége lett volna a kollégisták munkájának bizonyos fokú ellenőrzése. Tudtommal erre soha nem került sor, hiszen a kollégisták kiválasztása többszörös, erős szelekció alapján történt hivatali főnökeik ajánlása és az Ösztöndíj Tanács ellenőrzése révén. A kollégisták – meg kell mondani – a diplomások elitjét képezték, akik tudományos ambíciótól hajtva kerültek külföldre a magyar állam jóvoltából és annak gondoskodása révén.”⁴⁹¹

⁴⁸⁸ *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1926/27. tanévben*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929, 15.

⁴⁸⁹ MOL K 27 – 1927. november 25-i ülés, 14. napirendi pont. Lásd még: MOL K 726 – 1927-745.

⁴⁹⁰ SZEGEDY-MASZÁK Aladár, *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*, I., vál., s. a. r., jegyz. CSORBA László, Európa-História, Budapest, 1996, 28.

⁴⁹¹ KORÁNYI, I. m., 157.

1930 augusztusában a kormányzó – a berlini egyetem Magyar Intézetét már 1928 áprilisától vezető – Farkas Gyulát a Collegium kurátorává, ezzel lényegében Tamedly főnökévé nevezte ki.⁴⁹² 1935 végén pedig, amikor Hóman Bálint kultuszminiszter utasításainak megfelelően egyszerűsítették a külföldi magyar intézetek adminisztrációját, megszüntették a kurátori tisztséget, és a Collegium Hungaricum irányításával is Farkas Gyulát – 1932-től már mint berlini nyilvános rendes egyetemi tanárt – bízták meg.⁴⁹³ Így Farkas, Graggerhez hasonlóan, egy személyben lett a berlini egyetem magyar tanszékének és a Collegium Hungaricumnak a vezetője.

Gragger és Farkas életútjában az is közös volt, hogy mindketten kétnyelvű, német–magyar környezetben nőttek fel: Gragger Körmöcbányán és Nyitrán, Farkas Kismartonban és Sopronban. Ráadásul mindketten tagjai voltak a korszak legszínvonalasabb elitképző intézetének, az Eötvös-Collegiumnak, ahol irodalomtörténetet és német filológiát is tanultak. Nem csoda, hogy 1922-ben Gragger Farkast hívta meg a Magyar Intézetbe lektornak. Farkas – írta Gragger 1925 áprilisában – „nemcsak jobbkezem, hanem igen jó barátom”.⁴⁹⁴ Akárcsak Gragger, Farkas is igen közeli kapcsolatba került Becker porosz kultuszminiszterrel, aki, miután 1930-ban távozott bársonyszékéből, 1933-ban bekövetkezett haláláig a Magyar Intézet korábbi hírlap-olvasójában kapott dolgozószobát.⁴⁹⁵

Farkas Gyula az egyetem Magyar Intézetét – ahol 1925-ig lektorként tevékenykedett – 1928 márciusának végétől vezette.⁴⁹⁶ Kinevezése sokáig húzó-dott, hiszen Gragger halála után tekintélyes, komoly irodalmi munkássággal rendelkező tudóst szerettek volna a tanszék élére megnyerni. Felmerült Melich János, Thienemann Tivadar és Gombocz Zoltán neve, de volt, aki Horváth Jánost, Szekfű Gyulát vagy Teleki Pált ajánlotta. Klebelsberg és Becker levelezéséből viszont úgy tűnik, hogy Becker már a kezdetektől Farkast szerette volna Gragger utódjául, de joggal gondolta, hogy akaratát – mivel Farkas ekkor még elég szerény, elsősorban magyar nyelvű publikációs listával rendelkezett – nehezen tudná az egyetemmel szemben érvényesíteni.

⁴⁹² Az 1930. augusztus 21-i kormányzói kinevezésről: MNL MOL K 726 – 755/1930. A tanszék vezetésének átvételéről: OSZKK Levelestár, Klebelsberg Kuno levele Carl Heinrich Beckernek, 1928 áprilisa (pontos dátum hiányzik).

⁴⁹³ A miniszter nyilatkozatát közölte: Dr. V. F., „Hóman kultuszminiszter nyilatkozik...”, Pesti Napló 1935. november 3., 4.

⁴⁹⁴ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1925. április 18.

⁴⁹⁵ KERESZTURY, *Carl Heinrich Becker...*, 242.

⁴⁹⁶ BArch 4901, 1439. UI 5596., Berlin, 1928. március 23. Becker miniszterként rendkívüli professzornak, egyben a Magyar Intézet igazgatójának nevezte ki Farkast, és megbízta azzal, hogy az egyetemen magyar nyelvészetből és irodalomtörténetből előadásokat tartson és szemináriumokat vezessen. Lásd még Farkas személyi kartonját 1944-ből: BArch 4901, 13 262: Farkas, von Julius (Kartei aller Hochschullehrer).

Végül Gombocz Zoltán egy évre vállalta a vendégprofesszorságot – ekkor a Collegium Hungaricum kurátora is volt⁴⁹⁷ –, és ezután Becker – Klebelsberg támogatását élvezve, ügyesen taktikázva – elérte, amit kívánt: addigra a bölcsészkar is áldását adta Farkas kinevezéséhez, amelyet egyébként maga Gombocz is – Melich János, Szekfű Gyula, Császár Elemér és Horváth János pártfogó soraival megerősítve kérését – határozottan ajánlott.⁴⁹⁸

Farkas Gragger barátjaként 1922-től aktívan részt vett az intézet életében, az igazgató gyakori távollétei idején – levelezésük tanúsága alapján – ő helyettesítte főnökét. Magyary Zoltán 1924. augusztusi emlékirata szerint „lektori teendőit nagyon jól látja el, még különösen két irányban végez magyar szempontból kiválóan hasznos munkát.

Az egyik a német cserkészettel való szoros kapcsolata. Ez oly intim, hogy a német cserkészmozgalom vezetésébe teljesen be van avatva, azoknak minden fontos gyűlésén részt vesz, és különösen mutatja befolyását az a körülmény, hogy a két táborra oszlott német cserkészetet, amely táborok egymással szemben teljesen elzárkóztak, összehozta. [...] Ez a kapcsolat természetesen nagyon hozzájárult a magyar ügynek a mai német ifjúság körében való helyes megismertetéséhez és megértéséhez és összes gyümölcseit csak évek múlva fogja megteremni. [...] Farkasnak másik nagy fontosságú munkássága az, hogy a Ludwig Voggenreiter berlini kiadót” magyar osztály föllállítására vette rá. „A művek részben pozsonyi nyomdában, de Voggenreiter cége alatt készülnek 2000-3000 példányban és a cseh, román és szerb megszállott területekre akadálytalanul eljutnak [...], és ezáltal az elszakított területek magyar ifjúsága legalább jó magyar könyvekhez jut. [...] Farkas egyébként a megszállott területeken személyesen is gyakran megfordul, és az ottani magyar írók nagy részével állandó érintkezést és levelezést tart fenn.”⁴⁹⁹ Magyary viszonylag új fejleményekről számolt be jelentésében, hiszen Farkas éppen ebben az esztendőben, 1924-ben indította a jelzett sorozat kötetait. Cserkészként került kapcsolatba a német társmozgalom egyik vezetőjével, az 1919-ben kiadót alapító Ludwig Voggenreiterrel, akit sikerült rábeszélnie egy Magyar Osztály létrehozására. Ennek mintegy 70 kiadvá-

⁴⁹⁷ MNL MOL K 27, 1927. november 25-i ülés, 14. napirendi pont.

⁴⁹⁸ Számos német és magyar újsághír foglalkozott a tanszék betöltése körüli huzavonával. Igen sok levéltári forrást is találtam e bonyodalmakkal kapcsolatban. Az előző jegyzet mellett lásd még: GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2, Nr. 67., Bd. I., Bl. 76–87., 113–125., 129–138. (Berlin, 1927. január 25. június 17., 1928. február 24. és 25.); VI. HA, NI. C. H. Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1926. december 18., 1927. február 11., február 28., szeptember 2., 1928. április [nap nélkül] és május 15. Gombocz ajánlásáról: GStA PK, I. HA, 76 Va Kultusministerium, Sektion 2, Nr. 67., Bd. I. Bl. 112–125. Gombocz Zoltán levele Carl Heinrich Beckernek, 1928. február 24. és e levél mellékletei.

⁴⁹⁹ BUI, a CH iratai, Magyary Zoltán 16 gépelt oldalas emlékirata Klebelsberg Kuno miniszternek a berlini Collegiumról, 1924. augusztus 8.

nyából egy-egy kötet 1923-ban és 1929-ben, a többi 1924 és 1928 között jelent meg, néhány kivételtől eltekintve felvidéki magyar írók tollából, hat csoportban: antológiák; önálló szépirodalmi művek; irodalomtudomány; ifjúsági és cserkész irodalom; magyar szerzők egyéb művei; fordítások. A sorozatban Farkas Gyulának két kötet is napvilágot látott (*A tábornász üzen* [elbeszélések], 1924.; *Forrongó lelkek* [regény], 1923 és 1924²), s mellette olyan szerzőket adtak ki, mint Áprily Lajos, Bárd Oszkár, Berde Mária, Egri Viktor, Falu Tamás, Gyallay Domokos, Györy Dezső, Mécs László, Sík Sándor, Sziklay Ferenc.⁵⁰⁰

Közben Gragger 1925-ben kezdetben azért lobbizott, hogy Farkas legyen az Eötvös Collegiumban a legendás igazgató, „BG úr”, azaz Bartoniek Géza utódja, hamarosan azonban a Collegium Hungaricum igazgatását szerette volna rábízni.⁵⁰¹ Farkas végül 1926-tól 1928-ig, Magyar Intézet-beli kinevezéséig az Eötvös Collegium tanáraként dolgozott, majd – mint már írtam róla – 1930-tól a Collegium Hungaricum kurátora,⁵⁰² e minőségében Tamedly Mihály igazgató előjárója, 1935 végén pedig a Collegium Hungaricum vezetője is lett. 1932-ben – mikor Farkast nyilvános rendes egyetemi tanárrá nevezték ki Berlinben⁵⁰³ –, szóba került ugyan, hogy Thienemann Tivadar kerül a helyére, végül azonban mégis megtartotta a pozícióját.⁵⁰⁴

1934-ben aztán – miután az év elején maga Farkas jelezte a hazatérési szándékát – ismét felmerült, hogy a Magyar Intézet élén Thienemann váltja, de ez a terv is meghiúsult, ugyanis közben Farkas meggondolta magát, és mégis maradni szeretett volna.⁵⁰⁵ Mint kettejük levelezéséből kiderül, Farkas is kiváló kapcsolatban állt Becker porosz kultuszminiszterrel – 1930 után már „csak” egyetemi professzorral –, akinek 1933-ban bekövetkezett

⁵⁰⁰ „Szlovenszkói gondolat” és berlini magyar könyvkiadás. Krammer Jenő levelei Farkas Gyulához (1924–27), közléteszi KÁRPÁTI Pál, Berliner Beiträge zur Hungarologie 9. (1996), 241–275; FUTAKY ISTVÁN, Farkas Gyula és a Trianon utáni kisebbségi könyvkiadás – Adalékok a „Ludwig Voggenreiter Verlag – Magyar Osztály” történetéhez = *A hazatérő Farkas Gyula*, 189–194.

⁵⁰¹ BUI, Gragger Róbert levelezése, 1921–1927. Gragger Róbert levele Farkas Gyulának, 1925. augusztus 31., szeptember 12. és október 3.

⁵⁰² MNL MOL K 726, 755/1930. Farkas a Kormányzó augusztus 21-i elhatározásával lett a Collegium kurátora.

⁵⁰³ Kinevezéséről: GStA PK, I. HA, 76 Va Kultusministerium, Sektion 2, Nr. 67., Bd. I. Bl. 191–192.; GStA PK VI. HA, NI C. H. Becker, 5754, Carl Heinrich Becker levele Klebelsberg Kunónak, 1932. július 18. Becker beszámolt róla, hogy Farkas jelölését egyhangúlag szavazta meg a bölcsészkar, és örömmel nyugtázta: „Neked és nekem is utólagos igazságtételül szolgál, hogy annak idején egy a szakirodalomban még keveset teljesített fiatalembert kértünk föl e posztra, akinek – mivel személyesen ismertük őt – mindketten szép jövőt jósoltunk.”

⁵⁰⁴ BUI, CH, CH-VKM, 1931–1937, Farkas Gyula levele Szily Kálmánnak, 1932. július 15.

⁵⁰⁵ BArch, R 4901, 1439, UI 7245 és 8688/1934. Bernhard Rust levele Hóman Bálintnak, 1934. május 31. és Hóman válasza július 12-én; BArch, R 4901, 1439, UI 8657 és 8654/1934.; AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 9, Hanns Jobst levele Hans Georg von Mackensennek, 1934. április 26.; Hans Georg von Mackensen levele Legationsrat Osternek (Külgügyi Hivatal), 1934. június 13., június 15. és június 25.

haláláig bizalmi embere maradt. Szoros barátságot ápoltak, ez azonban nem volt olyan mélységű, mint Becker és Gragger viszonya.⁵⁰⁶

A rá emlékezők többsége úgy vélekedett, hogy az irodalomtörténészként mindmáig sokat vitatott – ám éppen ezért megkerülhetetlen vitákra serkentő – műveket alkotó Farkas a nemzetiszocialista hatalomátvétel után is távol tartotta a Collegiumtól és a Magyar Intézettől a napi politikát, s igyekezett saját függetlenségét is megőrizni. Ez egyáltalán nem lehetett könnyű feladat, hiszen a hivatalos, a trianoni békeszerződés revíziójának szükségességét minden politikai erő egyetértésével hirdető magyar külpolitika egyre inkább az I. világháború utáni rendezést következetesen elítélő és annak felülvizsgálatát igen határozottan követelő nemzetiszocialista Német Birodalom vonzáskörébe került, annak ellenére, hogy a konzervatív magyar politikai vezetőréteg jó része megdöbbenéssel, néha kifejezetten ellenségesen szemlélte a Harmadik Birodalom politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális törekvéseit, a nemzetiszocialista párt irányította, igen ellentmondásos modernizáció német modelljét.

A környezet – Berlin mint főváros – is meglehetősen „átpolitizált” volt, Farkas pedig – miután 1928-ban, a Magyar Intézet élére történt kinevezésével automatikusan német állampolgár lett⁵⁰⁷ – kettős: magyar és német állampolgársággal bírt. Úgy tűnik, hogy 1939-ben, amikor a Német Birodalomban megszűnt a kettős állampolgárság intézménye, a magyar kormányzat – valószínűleg a cserkészmozgalom révén vele barátságba került Teleki Pál miniszterelnök – kifejezett kérésére mondott le magyar állampolgárságáról.⁵⁰⁸ Ügyét állítólag még a magyar minisztertanács is tárgyalta (aminek azonban nem találtam nyomát a minisztertanácsi jegyzőkönyvekben). Bár Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternél kérvényezte, hogy kivételesen megtarthassa magyar állampolgárságát, erre valószínűleg nem kapott – a német rendelkezések következtében nem is kaphatott – engedélyt.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ Kettejük levelezése: GStA PK, VI HA NI C. H. Becker, 614. állag.

⁵⁰⁷ BArch, R 4901, 1439, UI 5596/1928. Becker 1928. március 23-án értesítette Farkast, hogy kinevezte a berlini egyetem bölcsészkarának rendkívüli professzorává és a Magyar Intézet igazgatójává.

⁵⁰⁸ Minderről lásd Sándor István emlékezését: *A hazatérő Farkas Gyula*, 28.

⁵⁰⁹ BUI, Farkas Gyula levelei másolatban, betűrendben. Farkas Gyula levele Keresztes-Fischer Ferencnek, 1939. augusztus 21.: „Mély tisztelettel kérem, hogy német állampolgárságom mellett kivételesen magyar állampolgárságomat is megtarthassam. / Amikor a német kormány 1928-ban a berlini egyetem magyar nyelv és irodalmi tanszékére meghívott és egyetemi tanárnak kinevezett, a német állampolgársági törvény értelmében automatikusan német állampolgárrá is lettem. A kormányzó úr Ófőméltósága viszont, mint magyar állampolgárt, a berlini Collegium Hungaricum vezetésével bízott meg. Egyéni érzelmi okaimtól eltekintve, nem lehet kétséges, miszerint elvi magyar érdek fűződik ahhoz, hogy a berlini egyetem magyar tanszékének birtokosa, az egyetemi Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum vezetője a magyar állam kötelekéhez tartozék. / Mivel a jelenlegi német törvények értelmében nincs arra mód, hogy német állampolgár-

Ennek ellenére a németek egy része némi gyanakvással közeledett feléje, hiszen – egyébként joggal – a magyar érdekek képviselőjének tartották. Amikor 1940 februárjától – jó két hónapon át – német vendégprofesszorként tartózkodott Magyarországon, Erdmannsdorff követ az egyik jelentésében megjegyezte: Farkas magyarnak született, és szokatlanul tartja, hogy a háborús helyzetben a nagy felelősséggel járó vendéglőadások tartásával éppen egy „pszeudonémetet” bíznak meg. Nem kételkedett ugyan Farkas németbarát beállítottságában, de nem hitt benne, hogy a régi magyar (a kultuszminisztériumhoz is fűződő) kapcsolatokkal rendelkező Farkas képes lenne a német érdekek igazi képviselőjére. Sőt meg volt róla győződve, hogy Farkas már régóta a belső német ügyekről tájékoztatja az ez iránt érdeklődő magyar tárcákat – így kimondatlanul is kémkedéssel vádolta őt.

Erdmannsdorff ezt azért is veszélyesnek tartotta, mert szerinte a magyarok már jó ideje bizalmatlanok a német kulturális törekvésekkel szemben. Egy oldalvágással – nem meglepően, hiszen a korabeli Német Birodalomban a tárcák közötti rivalizálás meglehetősen gyakori volt – még azt is megjegyezte, hogy úgy tűnik, mindezt egyedül a Rust vezette nevelésügyi minisztérium nem veszi észre. (Jelentésének csak a fogalmazványa maradt meg, amelyből végül kihúzta az utóbbi passzust.) Erdmannsdorff külön kifogásolta, hogy Farkas az előadásait magyarul fogja tartani, és kijelentette, ha a követség időben értesült volna Farkas kiküldetésének tervéről, azt mindenképpen ellenezte volna. Továbbá helytelenítette, hogy Szily Kálmán magyar kultuszállamtitkár kívánságára a németek szakértőként delegálták Farkast az ez évben Budapesten rendezendő, a szellemi együttműködésről kötött kétoldalú megállapodás végrehajtására létrehozott kulturális vegyesbizottsági ülésre. Egyben kérte, hogy „a birodalmi nevelésügyi miniszternek hozák tudomására: a követség német–magyar kulturális kapcsolatokról alkotott véleménye minden bizonnyal helyesebb, mint Farkas professzoré, és legalább attól tekintsenek el, hogy a vegyesbizottság német tagjainak belső megbeszéléseibe bevonják Farkast”.⁵¹⁰

Farkas német állampolgárságának további, igen kellemetlen következménye lett, hogy a háború folyamán többször behívták, és a Wehrmacht kötelekében teljesített szolgálatot, 1944-ben (már a német megszállás után)

ságomról lemondjak, mert ez a lemondás állásom, vagyis egy magyar kultúrpozíció elvesztésével járna, mély tisztelettel kérem Nagyméltóságod és a magyar királyi kormány bölcs döntését. Mondanom sem kell, hogy egyéni választás elé állítva, inkább vállalnám 11 év óta nemzeti hűséggel betöltött állásom, mint magyar állampolgárságom elvesztését.” Nem tudni, Keresztes-Fischer válaszolt-e Farkas levelére, mivel ennek nyomát nem találtam.

⁵¹⁰ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 174, Otto von Erdmannsdorff a Külügyi Hivatalnak, 1940. február 2. A követ még azt is kérte, hogy a jelzett kérdéseket szóban közöjék a nevelésügyi minisztérium referensével, és – „érthető okokból” – tekintsenek el annak szokásos továbbításától.

Magyarországon is. Itthon állítólag teljesen visszavonult a Vadászkiürt Hotelben lévő szállására, és csak két régi barátjával tartott rendszeres kapcsolatot: az idősebb Waldapfel Józseffel és Gálos Rezsővel – akik egyébként mindketten zsidó származásúak voltak.⁵¹¹

Keresztury Dezső – Farkas vezetése alatt a Magyar Intézet lektora – szerint „Farkasban megvolt minden menedzserképesség, a rábízott szerepeket aztán jól be is töltötte; néhány érdemes tudós művet írt, s később is, a háború után, más körülmények közt, más egyetemen, s főként nyelvészeti témakörben miniszteri támogatás nélkül is igen jól megállta a helyét. De akkor [1928-ban] még az ismeretlenbe vágott bele; olyan feladatokra vállalkozott, amelyeket Gragger is csak a maga kicsit szerencsejátékos módján mert kitervelni.”⁵¹²

Sinor Dénes „sokat irigylte” Farkast, aki „szép szál, elegáns úriember volt, szép feleséggel, egy irigylésre méltó BMW kocsival és nagy befolyással. Mint erről alkalmam volt meggyőződni, nagyon beépült volt a német életbe. Mint berlini egyetemi tanár, német állampolgár, aktív kultúrdiplomata, Julius von Farkas sok mindent el tudott intézni. Sokakat segített, így engem is, ha kellett, egy kis elnéző mosollyal. [...] Annyi biztos, hogy érzelmileg magyar volt és nem német, és a nemzetiszocializmus iránt oly kevés szimpátiát érzett, mint maga Horthy.”⁵¹³

Hildegard Grosche úgy emlékezett rá az Ungarische Jahrbücherről szólva, hogy „a szerkesztő Julius von Farkas távol tudta tartani folyóiratát a nemzetiszocialista ideológia befolyásától. Az átvészelésnek e halálos korszakában okos és diplomatikus magatartással tanítványait és munkatársait is meg tudta védeni politikai represszáliáktól, egy esetben még hozzá a Nürnbergi Törvények következményei elől. A Centrum Párt egy prominens náciellenes képviselőjének, [Georg] Schreiber prelátusnak nála tett látogatása arra enged következtetni – akkor mint egyetemi alkalmazott von Farkas professzor asszisztenseként előszobájában ültem –, hogy kapcsolatban állt a rendszer ellenfeivel.”⁵¹⁴

⁵¹¹ Farkas életútjáról és tudományos működéséről: Emil ÖHMANN, *Julius von Farkas (27. 9.1894 – 12. 7. 1958)*, Ural-Altaiische Jahrbücher XXXI. (Gedenkband Julius von Farkas, Wiesbaden, 1959), 1–6. Újabb, a Farkasról szóló emlékezéseket és fontosabb dokumentumokat egy kötetben hozta: *A hazatérő Farkas Gyula. A Wehrmachtba történő behívásáról lásd még Gyula DÉCSY, Julius von Farkas in der Deutschen Wehrmacht*, Eurasian Studies Yearbook 65. (1993), 136–138. Az utóbbi cikk hitelesen cáfolja – az egyébként gyakran (s valószínűleg tudatosan) tévedő – Bóka László máig élő, hamis legendává vált állítását, miszerint Farkas 1944 nyarán „csizmában, horogkeresztes karszalaggal” járkált volna Budapesten (vö. BÓKA László, *Archépuázlatok és tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 1962, 51).

⁵¹² KERESZTURY, *Emlékezéseim*, 162.

⁵¹³ SINOR, *I. m.*, 891–892.

⁵¹⁴ *A hazatérő Farkas Gyula*, 37.

Török Béla szerint Farkas „Német állampolgár, felesége is német asszony, és a kollégium igazgatóságát csak mellékesen töltötte be. A palota földszintjén szép magánlakásban élt. Magyar–német közös megbízatásban működött tehát, amihez kellett bizonyos diplomáciai érzék, nehogy akár a magyar, akár a német érzékenységet megsértse. Farkas Gyula párttag volt, a hivatalos megmozdulásokon viselte is pártjelvényét. Mi persze tudtuk róla, hogy a politikától távol álló nyelvtudós, valójában nem is volt a német rendszer híve. De ezekben az években a párttagság kitüntetésnek számított, és ő is, anélkül hogy kérelmezte volna, elnyerte, mint aki komoly szolgálatoakat tett a kultúrának a berlini egyetem egyik tanszékén.”⁵¹⁵

Cs. Szabó László viszont – aki nem tartotta igazán nagyra Farkas emberi vonásait és tudományos tevékenységét, ám neki köszönhető, hogy a birodalmi kancellária egyébként szinte megközelíthetetlen épületébe is bejuthatott – 1943-ban szeretni való, a körülményekhez fanyalagva bár, de kiválóan idomuló, mindig többre és többre törekvő s emellett a rá vonatkozó kritikát is elviselő embernek látta. „Farkas Gyula, a berlini Magyar Intézet igazgatója német tisztí egyenruhát viselt, már nem emlékszem, milyen rangban. [...] valamikor állampolgárságot cserélt. Valószínűleg barátságos német nyomásra, amit csöndes fejbőlintással tudomásul vett a magyar kormány. [...] Felkért egy magyar irodalmi előadásra a Humboldt egyetemen; így kerültem a háborús Berlinbe. [...] Farkas Gyula jó fiú volt, az a fajta kedveskedő, simulékony, de lankadatlan törtető, akit időnként goromba rászólás nélkül, akaratlanul egy-egy lépéssel előbbre engednek a többiek. Nem értettem egyet az írásaival; a magyar egyetemeken akkor divatozó szellemtörténeti szemlélet tetszetős, nacionalista felhígításai voltak. De jól bírta bírálatomat, s a meghívásnál föltehetőleg azért esett rám az egyik választás (hármunkat hívtak), mert kiszámította, hogy a berlini hallgatóknak nem tálalom fel fordításban házi főztjük provinciális változatát. Ebéd után német felesége kiment a konyhába. Ő már nem tudott uralkodni szorongásán és bűnben élt: naponta többször behallgatott külföldi rádiókba.”⁵¹⁶

Mások úgy jellemezték, mint aki igazi diplomataként sohasem mutatta ki érzelmeit, nem beszélt a saját véleményéről; ennek ellenére is nyilvánvaló volt, hogy a Teleki vagy a Kállay nevével fémjelezhető, a Német Birodalommal szemben a magyar érdekeket védő politikát támogatja. A források is ezt a vélekedést támasztják alá. Emiatt lehetett feszült a viszonya a berlini magyar követtel, Sztójay Dömével is. A feltétlenül nácibarát Sztójay Farkas német állampolgárságára hivatkozva javasolta 1942-ben, hogy a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum igazgatását válasszák ketté, az utóbbi

⁵¹⁵ TÖRÖK, *I. m.*, 82.

⁵¹⁶ CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, Gondolat, Budapest, 1991, 191–192.

pedig inkább a kulturális propagandával, s ne a tiszta tudományossággal foglalkozzon. Farkas Gyula ezt arra hivatkozva utasította vissza, hogy a Collegium Hungaricum tudósképző intézetként vált ismertté Németországban, s szerinte ez a lehető legkiválóbb propaganda, a Magyar Intézet és a Collegium mint egymást mindenben segítő és kiegészítő intézmények pedig kizárólag egységes vezetéssel működhetnek továbbra is sikeresen.⁵¹⁷

Valószínűleg a Sztójay és a Farkas közötti súrlódások következtében – illetve a neves filozófus, Hans Freyer vezette budapesti Német Tudományos Intézet (Deutsches Wissenschaftliches Institut) 1941. februári megnyitására is reagálva –, Sztójay elképzeléseire támaszkodva született az az 1942 nyaráról származó ötlet is, miszerint a Collegium keretében egy berlini „magyar kultúrintézetet” kellene szervezni. Ezt az indokolta volna, hogy szükség van egy olyan intézetre, „mely szervezetének ruganyosságánál, valamint minden irányban kiterjedő figyelménél és összeköttetéseinél fogva a kifejezett kulturális felvilágosító munka szolgálatába állítható. Az intézet feladatköre a következő: 1.) Népszerű, nem kifejezetten szakemberek számára tudományos előadások rendezése, 2.) irodalmi előadások, felolvasások, hangversenyek, film [...] bemutatók rendezése, 3.) a német tudományos és szakfolyóirat [...] irodalom figyelemmel kísérése. [...] 4.) A magyar és német irodalom, valamint művészetek közötti kapcsolatok létesítése, illetőleg ily meglévő kapcsolatok további biztosítása. [...] 5.) [...] a magyar–német film-egyezmény keretén belül, a legértékesebb magyar filmek megvásárlását és németországi bemutatását kieszközölje, illetőleg elősegítse. [...] 6.) Különleges feladata lesz az intézetnek, hogy a német szellemi élet tényezőivel [...] a kapcsolatokat társadalmi úton is felvegye és kimélyítse. Ezért az intézet által rendezett előadások, hangversenyek kisebb fogadással, baráti együttléttel egészíthetők ki, melyeken a megjelent német vendégek dohányneművel, itallal s szerényebb keretek között néhány szendviccsel kínálnak majd meg. [...] A kultúrintézet a Collegium Hungaricumban nyer elhelyezést, mégpedig a berlini tudományegyetem által eddig igénybevett és most kiürített helyiségekben [...] ez az 1943-as év a kultúrintézet próbaéve lesz, ha nem váltja be a hozzá fűzött reményeket úgy [...] feltétlenül le fogjuk építeni.”

Az intézet így részben a Collegium Hungaricum addigi feladatait vette volna át, illetve tudományos profiljának meghagyása mellett, egy kifejezetten a kulturális propagandát szolgáló társintézményt hozott volna létre mellette. Létesítését Szinyei Merse Jenő kultuszminiszter – mintegy Sztójay érveit ismételve – egyenesen azzal indokolta, hogy „ily kulturális intézetre azért is szükség volna, mert a berlini Collegium Hungaricum és egyetemi

⁵¹⁷ MNL MOL K 639 – 1942-1-35.114.

intézet igazgatója, dr. Farkas Gyula egy[etemi]. ny[ilvános]. r[endes]. tanár német állampolgár, német köztisztviselő, s így a vezetése alatt álló intézmények nem mindenben képesek a németországi magyar kulturális felvilágosító munka intézésére és irányítására”. Élére először Nékám Sándort, a külügyminisztérium állományában dolgozó jogászt, majd egy korábbi berlini ösztöndíjast, a neves nyelvészt, [Trem] Tamás Lajost – aki azonban 1933-as „névmagyarosítása és egyéb gestioja [hivatalos ügyei] miatt a németek felé bizonyos mértékben impossibilis [elfogadhatatlan]” lett –, aztán az ismert, magyar–német kapcsolatokkal foglalkozó irodalomtörténészt, Pukánszky Bélát szemelték ki, ám miután ő sem vállalta e feladatot, Haubert Kamillót, a berlini magyar követség 1928 óta hivatalban lévő diplomatáját, sajtó- és kulturális előadóját jelölték.⁵¹⁸

Végül is a „magyar kultúrintézet” alapításának terve lekerült a napirendről. Az ezzel kapcsolatos iratokból mégis érdemes idéznem, hiszen kiválóan érzékeltetik azt a légkört, amelyben ekkoriban a berlini Collegium Hungaricum működött. A már hosszú évek óta külpolitikai kényszerpályán mozgó, vonakodó csatlós Magyarország éppen ebben az időben – Kállay Miklós miniszterelnök vezetésével – igyekezett még megmaradt függetlenségéből minél többet megőrizni. A háború közeljövőbeni elvesztését felismerve a felelős magyar politikusok – a rendelkezésükre álló, felettebb szerény lehetőségek minél teljesebb kihasználásával – a nemrégiben megszakadt angolszász kapcsolatok felújításáért, hazájuk egyre szűkülő mozgásterének bővítéséért tevékenykedtek. Ez – jórészt elődeik hibájából – igencsak nehéz és kényes feladat volt a kultúr- és a tudománypolitikában is.

Egy 1943. február végi feljegyzés szerint, amely néhány nappal azután született, hogy Goebbels meghirdette a totális háborút, „Magától értetődik, hogy akárhogyan végződjen is a mostani háború, egy németországi Magyar Kultúrintézetre mindig szükség lesz, hogy a mindenkori Németországot a mindenkori Magyarországról megfelelően tájékoztathassuk. Az ez idő szerinti politikai helyzet szintén magától értetődővé teszi, hogy ez a Kultúrintézet [...] a megvalósulás stádiumába lépjen. Alig található azonban indok arra, hogy a szóban forgó intézet éppen most olyan keretek között induljon meg, amilyent berlini követségünk javasol. Egy ilyen irányú berendezkedés határozott demonstráció, amelynek már nemcsak kulturális, de erős és félreérthetetlen politikai színezete is van.” Ezért „lényegesen szerényebb ke-

⁵¹⁸ Az idézet Paikert Géának valószínűleg a külügyminiszterhez intézett, 1942. december 24-i felterjesztéséből való: MNL MOL K 639 – 1943-1-17.707 és 12.825/Eln. C. Res. – 1942 júniusában, a magyar–német kulturális vegyesbizottsági tárgyalásokon közölték először a német kormánybizottsággal a „magyar kultúrintézet” föllállításának tervét, illetve a lehetséges igazgató személyét is megnevezték: MNL MOL K 639 – 1942-1-37.693. (Nékám Sándor és Tamás Lajos jelöléséről lásd a következő jegyzetet.)

reték mellett” lehetne csak egy olyan kultúrintézetet megszervezni, „amely a dolgok kialakulásától függően bármely pillanatban feltűnés nélkül, tetszés szerint felnagyítható vagy esetleg kicsinyíthető. [...] Politikai és kulturális sikerekért sohasem áldozhatunk eleget. [...] Felmerül azonban a kérdés, hogy Németországban, ahol a legmagasabb államvezetés éppen a közelmúltban drákói és spártai rendszabályokat hozott be, ahol a Birodalmat a hivatalos államvezetés egyetlen »fegyverkovács-műhelynek« nyilvánította, ahol a tudományos élet aktív és passzív tagjai, működésükre való tekintet nélkül, hatalmas százalékban harctéri szolgálatot vagy háborús munkálatokat végeznek, ahol tehát az a közönség, amely felé a szóbanlévő Kultúrintézet gesztióit gyakorolni óhajtaná, 80 százalékban elaggottakból, kiskorúakból és asszonyokból, tehát magasabb szempontokból ítélve értéktelen elemekből áll – célszerű-e ilyen hatalmas összeget nagyrészt a látszat kedvéért feláldozni? [...] éppen a legnagyobb összegeket költő [és Magyarországgal szemben] ellenséges államok is rájöttek arra, hogy azok a problémák amelyekért ez idő szerint az úgynevezett »kulturális propagandát« folytatják, a háború kialakulásától függnnek, s ezért mostani gesztiójuk ennek megfelelően tartózkodóbb s a várakozás álláspontjára helyezettebb.”⁵¹⁹ Bár 1943 tavaszán már a „kulturintézet” céljait szolgáló póthitel igényléséről is szó volt,⁵²⁰ mielőtt az erre irányuló „tárgyalások érdemben megkezdődhetek volna, bekövetkezett Németországnak totális háborúra való átállítása, majd a német birodalmi főváros erőteljesebb légi bombázása”, így annak szervezését elhalasztották.⁵²¹

Sztójajnak tehát nem sikerült megvalósítania elképzeléseit. Ellenlábasa, Farkas Gyula 1945 tavaszán – miután lakását, könyvtárát és ingóságait is elveszítette – családjával Alsó-Bajorországba menekült. Bár vissza szeretett volna térni Berlinbe, hogy újra elfoglalja legalább korábbi tanszékét (azt nyilván sejtette, hogy a lebombázott Collegium Hungaricum jó ideig nem indulhat újra), de a szovjet emigrációból érkező korábbi munkatársa, Wolfgang Steinitz is erre a posztra pályázott. Így a szovjet hatóságok támogatását élvezve, természetesen ő nyerte el az állást...⁵²² Farkas Gyulát 1946 decemberében a göttingeni egyetem finnugor szemináriuma tanárának nevezték ki. 1947 nyaratól oktathatott, s 1953-ban lett ismét professzor. 1958 júliusában hunyt el.

⁵¹⁹ MNL MOL K 639 – 1943-1-17.707. (12.825/1942.)

⁵²⁰ MNL MOL K 639 – 1943-1-13.595.

⁵²¹ MNL MOL K 639 – 1943-1-17.054.

⁵²² Minderről bővebben lásd még: HUArch, Universitätskurator (UK), Arch. Signatur 871 – Sächliche Angelegenheiten, Januar 1928 – Januar 1947.

10.3. A Collegium Hungaricum anyagi alapja, szervezete és a „haszonélvezők”: az ösztöndíjasok

Természetes, hogy a lehető legszorosabb volt az összefüggés a Collegium Hungaricum költségvetésbéli támogatása és az ott lakó állami ösztöndíjasok száma között. Az épület megvásárlása kapcsán már utaltam rá, hogy a kezdeti időkben a Collegium igen komoly összegeket kapott otthona megvétele, átalakítására és berendezésére. Ehhez persze a körülmények is kedvezőek voltak, hiszen a Magyarországnak nyújtott, szigorú feltételekhez kötött népszövetségi kölcsönből katonai fejlesztéseket nem, ám tudományos, kulturális programokat lehetett finanszírozni.

Gragger 1926. novemberi halálát követően hosszú éveket vett igénybe a meglehetősen összekuszált pénzügyek rendezése. Mint kiderült, a Collegium épületének vásárlására és az átalakításra szánt összegek három különböző bankban, ráadásul Gragger magánvagyonával összekeverve, Gragger nevén voltak elhelyezve. Tamedly Mihály igazgató csak 1929-ben tudta lezárni az elszámolást: e szerint a ház megvétele, átalakítása és berendezése összesen csaknem 1 400 000 márkába került a tervezett 1 200 000-rel szemben.⁵²³ Az 1927-es átadás után azonban a Herz-palota fenntartási költségei – ellentétben a bécsi és a római Collegium-ingatlanokkal – mindvégig alacsonyok maradtak, éppen a korszerű átépítés következtében.

A berlini Collegiumnak juttatott támogatások pontosan tükrözik az állami ösztöndíjkiadások és a Collegium Hungaricumok megítélésében bekövetkezett változásokat. 1929/30-ig töretlen volt az emelkedés (1928/29 és 1929/30: évi 110 000 pengő), a rendszer teljes kiépülése után a későbbiekre is tervezett állandó összeg (1930/31: 100 000 pengő) jelent meg, majd a gazdasági világválságnak és a Klebelsberg 1931-es lemondásával megváltozott tudománypolitikai koncepciónak „köszönhetően” radikális visszaesést figyelhetünk meg (1931/32: 42 000, 1932/33: 35 000, 1933/34: 34 000 pengő). 1934/35-től 1938/39-ig 32 300 pengőben állandósult a támogatás. 1939/40-től áttértek a tárgyévenkénti költségvetésre, s ekkortól az egyes Collegium Hungaricumokra szánt összegeket nem is különítették már el, így nem tudjuk, pontosan mennyi jutott a berlinire.

Az mindenesetre megállapítható, hogy – paradox módon – éppen a háború idején 1940-től emelkedett ismét a Collegium Hungaricumok támogatása. 1941-ben az előző évi szinten maradt ugyan, de 1942-ben és 1943-ban tovább növekedett.⁵²⁴ A kimutatások szerint a berlini Collegium Hungari-

⁵²³ SCHNEIDER, *A Berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum*, 94.

⁵²⁴ A kultusköltségvetésen belüli adatokat az alábbi, évente megjelent kiadvány alapján közlöm: *A magyar állam költségvetése az 1921/22–1944. számadási évre. Sommázat + Állami költségvetés az*

cumban az összes támogatásnak átlagosan egytizedét a személyi kiadások tették ki (ebbe nem beleértve az igazgató és az adminisztratív személyzet fizetését, amit külön költségvetési tételekből finanszíroztak), a megmaradó részt a dologi kiadásokra (élelmezés, mosás, takarítás, ösztöndíjasok elhelyezése, tanulmányi kirándulások, reprezentáció) fordították. Kezdetben még zsebpénzt is adtak az ösztöndíjasoknak, a harmincas évek elejétől azonban ez már nem volt szokás. Az évet kilenc avagy tíz hónappal számolva – azaz annyival, amennyit az ösztöndíjasok Berlinben tartózkodtak – és a teljes költségvetési támogatást az állami ösztöndíjasok számával elosztva arra az eredményre jutunk, hogy egy-egy ösztöndíjas átlagosan valamivel több mint 3000 pengőbe került évente. (Ez körülbelül egy egyéves középszintűbeli átlagfizetés összegének felelt meg.⁵²⁵)

A legnagyobb viták – érthetően – akkor folytak a Collegium Hungaricumok és az állami ösztöndíjak költségvetési támogatásáról, amikor a drasztikus csökkentés bekövetkezett, azaz 1931 és 1933 között. A Collegium Hungaricumok rendszerét egyre többen és egyre hevesebben támadták – főleg a kultusztárca költségvetési vitáinak az alkalmából –, sokan követelték, szüntessék meg ezeket az intézményeket. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem – 1934-ig ennek joghatósága alá tartoztak a Collegiumok – igazgatótanácsa még 1934 januárjában is „sajnálattal állapította meg, hogy a külföldi ösztöndíjak keretei évről-évre szűkítettnek, holott az akció jelentősége a megindítás óta nemhogy csökkent volna, hanem ellenkezőleg, még emelkedett. Közép-Európa politikai helyzetének kialakulásában Magyarországra igen fontos szerep vár és új helyzetében az országnak rendkívül nagy érdekei fűződnek ahhoz, hogy minél több megfelelően képzett, a külföldi viszonyokkal ismerős és külföldi összeköttetésekkel bíró szakférfiú szolgálja a magyar jövő megalapozásának munkáját.”⁵²⁶

A berlini Collegium Hungaricum a Gyűjteményegyetem, majd ennek 1934-es átalakításától a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának igazgatása alatt állt, 1935-ben aztán függetlenedett ettől. Bár a berlini tudományegyetem Magyar Intézete porosz, majd német birodalmi fenntartású volt, magyar „felügyeletét” ugyanezen intézmények gyakorolták. A tanszék egyébként meglehetősen sok támogatást – könyvadományokat, újság-előfizetéseket, komoly hozzájárulást az Ungarische Jahrbücher és az Ungarische Bibliothek

1921/22–1944. évre. *Részletezés*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1921–1943. Lásd még: MNL MOL K 636 – 440-05-13-1930, 57 (24.329/1936); K 726 – 1929-187, 1929-593, 624/1930, 1930-897, 460/1931, 707/1931, 1931-767, 707-1931, 1931-164, 1932-107, 526/1932, 1932-684, 1933-710, 1933-930. Ezek mellett rengeteg adatot tartalmaz a költségvetésre vonatkozóan is: BUI, Magyary Zoltán levelei, 1924–1929. állag anyaga.

⁵²⁵ SCHNEIDER, *Magyar ösztöndíjasok külföldön*, 882.

⁵²⁶ MNL MOL K 726 – 1934–34.

kiadásához,⁵²⁷ illetve a lektorok fizetésének (részbeni) fedezetét stb. – kapott Magyarországtól. A külföldi kulturális és tudományos kapcsolatok összehangolásával, a külföldi magyar intézetekkel, tanszékekkel, lektorátusokkal és könyvtárakkal, valamint az állami ösztöndíj-akkcióval a minisztériumon belül az egész korszakban önálló ügyosztály foglalkozott. Ennek Klebelsberg alatt Magyary Zoltán, Hóman Bálint minisztersége idején pedig Haász Aladár és Paikert Géza voltak a meghatározó vezetői.⁵²⁸

A Collegium Hungaricumok ösztöndíjasainak kiküldéséről az 1927: XIII. törvénycikkkel megalakított Országos Ösztöndíjtanács döntött. A szabályrendelet szerint a berlini Collegium „rendeltesen: A tagul felvett, tudományos pályára készülő, avagy ily pályán működő ifjak berlini tudományos kutatásainak, szaktanulmányainak, általános művelődésének, német nyelvi ismereteinek és a német szakkörökkel való tudományos összeköttetéseinek céltudatos előmozdítása; kutatás céljából, vagy a német–magyar kulturális kapcsolatok mélyítésére irányuló céllal Berlinbe jövő magyar tudósok vendégül fogadása; a német–magyar kulturális kapcsolatok ápolása és elmélyítése társadalmi érintkezések, előadások, tanfolyamok, kiállítások, hangversenyek, kiadványok stb. által.” A Collegium tagjai lehetnek: „1. a magyar állam által rendelkezésre bocsátott vagy más ösztöndíjat élvező, továbbá a megállapított teljes vagy féldíjat fizető, tudományos pályán működő, avagy ily pályára készülő magyar állampolgárok; 2. az Intézetbe hasonló feltételek mellett kivételesen felvett külföldiek.” Emellett természetesen tudományos vagy kulturális céllal Berlinben tartózkodó magyar vendégek fogadására is volt lehetőség.⁵²⁹

A berlini Collegium Hungaricumba pályázat útján lehetett bejutni. A pályázati hirdetések szerint az ösztöndíjasok október közepétől július végéig (1933-tól november elejétől július közepéig) „teljes ellátást (lakás, fűtés, világítás, kiszolgálás, napi háromszori étkezés, mosás és orvosi kezelés) kapnak

⁵²⁷ Gragger 1926. június 14-én írta Magyary Zoltánnak az igényelt tekintélyes összegű magyar állami segítségről (BUI, CH, Magyary Zoltán levelei 1924–1929): „Együttal megújítom a fent hivatkozott levelemben bejelentett kéresem a Magyar Intézet kiadványainak állami támogatását illetőleg. [...] 18.000 márkát kértem az Intézet kiadványainak előállítási költségeire. Nem volna helyes dolog, ha most a Collegium és az Intézet kiépítésével egyidejűleg mérsékelnők azt a sokat ígérő tempót, amellyel az Intézet kiadványai most megindultak. Mint tudod, igen sok forró vas van most az üllőn, amit ütni kell, s kár volna akármelyikért is, ha engednének kihűlni. [...] Természetesen nem várok mindent az állami támogatástól, a költségek nagyobb részét a Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts tagjaitól és előfizetések útján hajtom be. Mindkét pénzforrást erősen megszorítottam az utóbbi időben, s az eddigi eredmények minden jóval kecsegtetnek, úgy hogy a Magyar Intézet kiadói vállalkozása évről-évre tekintélyesebb lesz.” Magyary 1929. március 4-én tudósította Farkas Gyulát, hogy 2000 pengőt utaltak át a két kiadvány támogatására (Uo.).

⁵²⁸ Minderről lásd a *Magyarország tisztai cím- és névtára* két világháború között megjelent kötetét.

⁵²⁹ *A külföldi magyar intézetek működése ... 1927*, 106–108.

a kollégiumban [...] és tanulmányi kiadásaikat is a kollégium fizeti. Az ösztöndíjak a következő tudományágak között oszlanak meg: jog- és állam-, közgazdaságtudomány, bölcsészet-, nyelv-, természettudomány, orvostudomány, műegyetem.” Kizárólag német nyelvtudásukat igazoló, 35 év alatti diplomás férfiak vagy legalább négy félévet végzett egyetemi hallgatók jelentkezhetnek, 1933-tól pedig már csak azok a diplomások, akik „szaktanulmányaikban különleges irányban magukat tovább akarják képezni, avagy valamely tudományos intézetben kutatómunkát akarnak végezni”.⁵³⁰

Az első nyolc magyar állami ösztöndíjat kapott kollégista 1924 őszén érkezett a Collegiumba. Érdemes őket név szerint is megemlíteni, hiszen szinte valamennyien „vitték valamire”.⁵³¹ Kossányi Béla 28 éves korától, 1922-től 1950-es nyugalomba vonulásáig az Országos Levéltárban dolgozott, az intézmény főigazgatóhelyettese, a Magyar Történelmi Társulat főtítkára, a magyar archiváriusok közösségének megbecsült tagja volt. Rásonyi Nagy Lászlóól neves turkológus lett, aki két alkalommal is – 1935 és 1942, majd 1963 és 1971 között – az ankarai egyetem Hungarológiai Tanszékén oktatott, így maga is aktív szerepet játszott a magyar kulturális külpolitika alakításában.⁵³² Moór Elemér nyelvészé vált ismertté. Mint már szó volt róla, nem sokkal stipendiuma letöltése után a berlini egyetem Magyar Intézetének lektora (1926–1929), majd a szegedi polgári iskolai tanárképző főiskola német tanszékének professzora lett. Az 1980-as évektől ismét fölfedezett Prohászka Lajos kultúrfilozófusként és a neveléstudomány egyetemi tanáráként vált nagy hatású tudóssá. Pályáját a magyar tudományos élet 1949-ben lezáruló, teljes átalakítása és szovjetizálása törte derékba. A szintén filozófus Brandenstein Béla már 33 évesen professzori címet kapott, 1945 után Németország nyugati felében, a saarbrückeni egyetemen professzoraként német nyelvű könyvek sorát írta. Muzsnay Dénes pszichológus a pesterzsébeti polgári iskola igazgatóhelyettese volt az 1930-as évek elején, további adatokat sajnos nem találtam róla. A 43 évesen elhunyt Gál János irodalomtörténész – aki egyben a Collegium titkára is volt 1924/25-ben – Moórhoz hasonlóan szintén a budapesti, majd átköltözése után a szegedi

⁵³⁰ A pályázati hirdetményekről: ELTE Lt., 8/b, 1802/1925–26., 1489/1927–28., 1262/1929–30., 1432/1930–31., 1164/1932–33., 1140/1933–34., 1237/1934–35., 1141/1935–36., 900/1937–38., 1672/1943–44. A hirdetmények többnyire a kultuszminisztérium hivatalos lapjában, a Hivatalos Közlönyben s gyakran napilapokban is megjelentek.

⁵³¹ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1924. december 29. Hozzáteszem, hogy *A külföldi magyar intézetek működése ... 1924/25* 27–29. oldala alapján 10 ösztöndíjas kapott helyet a Collegiumban. Valószínűbb azonban, hogy a magyar állami stipendistákra vonatkozóan a Gragger leveleiben többször előforduló 8 fő a helyes adat, a hivatalos jelentések ugyanis gyakran az egyéb ösztöndíjakkal kint tartózkodó és a fizető vendégeket is felsorolták.

⁵³² Rásonyi ankarai tevékenységéről: Naciye GÜNGÖRMÜŞ, *Hungarológia Törökországban*, *Hungarologische Beiträge* 4. (1995), 23–34, elsősorban 26–28 és 30–31.

tanárképzőben oktatott. Koch Ferenc – Teleki Pál kedves tanítványa – 23 esztendősen lett a Collegium tagja, majd középiskolai tanárként, a világháború után az MTA Földrajztudományi Kutatócsoportjának vezetőjeként, később az ELTE tanszékvezető professzoraként dolgozott. Jelentős szerepe volt mestere földrajztudományi munkásságának újbóli felfedezésében, szakszerű értelmezésében.

1925-től a legalább három hónapon át kint tartózkodó magyar állami ösztöndíjasok száma fokozatosan emelkedett (1925/26: 16; 1926/27: 32; 1927/28: 34; 1928/29: 32; 1929/30: 31; 1930/31: 29 fő). Évi 30 fő körül állandósult tehát, majd 1931/32-ben radikálisan csökkent (18 fő), aztán 10–14 fő között állapodott meg (1932/33: 13; 1933/34: 11; 1934/35: 12; 1935/36: 13; 1936/37: 13; 1937/38: 11; 1938/39: 10; 1939/40: 12; 1940/41: 14; 1941/42: 11 fő).⁵³³ A háború közepén visszaállt a régi helyzet: 1942/43-ban 31-en, 1943/44-ben 21-en laktak magyar állami ösztöndíjjal a Collegiumban. 1944/45-ben is öten jöttek volna, ők azonban már nem tudták elfoglalni helyüket, mivel a Collegium épületét a berlini magyar követség sajátította ki.⁵³⁴ Ebből az adatsorból azonban hiányoznak a magyar városok, törvényhatóságok és testületek kiküldöttei, a német alapítványok segítségével (1926/27-től a Humboldt-Stiftung,⁵³⁵ 1931/32-től a Német Akadémiai Csereszolgálat [DAAD; önállóságát megőrizve a Humboldt-Stiftung is ebbe tagolódott be],⁵³⁶ 1936/37-től pedig a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag⁵³⁷ stb.) vagy a „szellemi együttműködésről” kötött egyezmény értelmében kiutazók.

A volt tagokról 1932/33-ig készített összesítés szerint addig összesen 159 (közülük 3 „soron kívüli”) állami, 10 törvényhatósági és testületi ösztöndíjas, 26 (közülük 13 főiskolásként fizető) tagja és 16 „huzamosabb időre beutalt vendége” volt a berlini Collegium Hungaricumnak; a felmérés időpontjában

⁵³³ Az ösztöndíjasok számáról lásd *A külföldi magyar intézetek működése...*, 1925–1944 adatait. Ezek mellett – és a továbbiakban még idézett forrásokon is túl – a következő jelentéseket használtam: BUI: elsősorban a CH-jelentések, 1927–1943., illetve a CH és az Országos Ösztöndíjtanács közötti iratváltás (ösztöndíjas ügyek) (1936–1944) állagok, de számos egyéb iratanyag is; OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1924. szeptember 2., 1925. április 18., 1926. július 29.; MNL MOL K 726 – 1929-176-134., 1929-441-416., 1930-266-21., 1931-384-52., 1931-707., 1931-902., 1931-164., 1933-335-60., 1934-280.; MNL MOL K 636 – 24.934/1932., 57-16.443/1933., 57-22.183/1933.; MNL MOL K 639 – 1941-29.828/Eln. C-1., 3-1943-12.507. (35.246/1942. eln. C.); MNL MOL K 639 – 1-1943-15.065 (36.539/1942).

⁵³⁴ MNL MOL K 639 – 3-1943-12.507, 1-1943-15.065, 1-1943-17.707, 2-1944-71.915.; Hivatalos Közlöny 1943/14., 350.

⁵³⁵ Például AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 121 és K. 185, a Humboldt-Stiftung (1925–1932, illetve 1933–1939) aktái az ösztöndíjasok névsorával.

⁵³⁶ Például AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 185, DAAD, Zweigstelle Budapest (1936–1942) iratai az ösztöndíjasok megnevezésével.

⁵³⁷ Például AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 184, Stipendien des Mitteleuropäischen Wirtschaftstages (1936–1938) iratai az ösztöndíjasok névsorával.

több mint háromnegyedük doktori címmel rendelkezett. A döntő többségükben húszas éveik végén, harmincas éveik elején járó állami ösztöndíjasok között 5 nyilvános rendkívüli egyetemi tanárt, 19 egyetemi magántanárt, 25 egyetemi tanársegédet, 4 főiskolai tanárt, 3 főiskolai tanársegédet, 15 középiskolai tanárt, 1 egyetemi lektort tartottak nyilván. 13-an orvosként, 9-en könyvtárosként, 12-en lelkészként, segédlelkészként vagy egyházi alkalmazottként, 3-an csillagászként, 2-en múzeológusként, 7-en gépész-, 4-en vegyészmérnökként, 3-an építészként dolgoztak. Ez összesen 125 fő a 159-ből, ami jelzi, hogy a stipendisták 80%-a a hazatérte után hamarosan vezető állásba került a magyar tudományos (esetleg az egyházi) életben.

Néhányukat foglalkozásuk és szolgálati helyük jelzésével emelek ki: Antos Kálmán egyházi karnagy, Szeged; dr. Asztalos Miklós könyvtári I. o. segéd-tiszt, Nemzeti Múzeum; dr. Barta János tanár, Kereskedelmi Akadémia; dr. Bay Zoltán nyilvános rendkívüli egyetemi tanár, Szeged; dr. Binder-Kotrba Géza műegyetemi nyilvános rendkívüli tanár, Budapest; ifj. dr. Boér Elek főiskolai tanár, Kecskemét; dr. Bogyay Tamás egyetemi gyakornok, Budapest, Művészettörténeti Intézet; Boronkay Antal középiskolai tanár, Budapest; dr. báró Brandenstein Béla egyetemi nyilvános rendkívüli tanár, Budapest; dr. Bruckner Győző egyetemi tanársegéd, Szeged, I. sz. Vegytani Intézet; dr. Bulla Béla egyetemi tanársegéd, Budapest, Földrajzi Intézet; dr. Csik Lajos orvos, Tihany, Biológiai Kutató Intézet; dr. Dunst László asszisztens-csillagász, Budapest, Svábhegy, Csillagvizsgáló Intézet; dr. vitéz Duzár József egyetemi nyilvános rendkívüli tanár, Pécs; dr. Erdey Grúz Tibor egyetemi tanársegéd, Budapest, III. sz. Kémiai Intézet; dr. Fekete Lajos egyetemi magántanár, orsz. alleltárnok, Budapest; dr. Fettich Nándor egyetemi magántanár, múzeumi őr, Nemzeti Múzeum; dr. Fitz József könyvtárigazgató, Pécs, Egyetemi Könyvtár; dr. Gál János főiskolai tanár, Szeged, Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola; dr. Gárdonyi Zoltán zenetörténész, Sopron, Evangélikus Tanítóképző Intézet; dr. Imre Lajos egyetemi tanársegéd, Budapest, Radiológiai Int.; dr. Jancsó Miklós egyetemi magántanár, Szeged, Gyógyszertani Intézet; Kákay-Szabó György képre Restaurátor, Szépművészeti Múzeum; dr. Keresztury Dezső egyetemi lektor, Berlin; dr. Kesselyák Adorján egyetemi tanársegéd, Budapest, Zoológiai Intézet; dr. Kniezsa István könyvtári segéd-tiszt, Nemzeti Múzeum; dr. Koch Ferenc egyetemi tanársegéd, Budapest, Földrajzi Intézet; dr. Kossányi Béla országos levéltárnok, Országos Levéltár; dr. Körmöczy László középiskolai tanár, Nagykőrös; dr. Krbek Ferenc csillagász, Budapest; dr. Kuthy Sándor egyetemi tanársegéd, Debrecen, Kórtani Int.; dr. Lajti István, Párizs; dr. Matolcsy Mátyás, a Gazdaságkutató Intézet titkára, Budapest; dr. Mihalik Sándor I. o. múzeumi segéd-tiszt, Iparművészeti Múzeum; dr. Moór Elemér főiskolai tanár, Szeged, Polgári

Iskolai Tanárképző; dr. Móra Károly asszisztens-csillagász, svábhegyi Csillagvizsgáló Intézet; dr. Müller Sándor adjunktus, Tihany, Biológiai Kutató Intézet; dr. Náray-Szabó István [a forrásban tévesen Sándor] egyetemi magántanár, Szeged, Horthy-kollégium; dr. Németh Antal színházrendező, Budapest; dr. Oroszlán Zoltán I. o. múzeumi őr, Szépművészeti Múzeum; dr. Otlík László egyetemi magántanár, miniszteri osztálytanácsos, Budapest; dr. Prohászka Lajos egyetemi magántanár, Budapest, Egyetemi Könyvtár; dr. Puky Pál orvos, Budapest; dr. Rásonyi Nagy László akadémiai alkönyvtárnok; dr. Schay Géza egyetemi magántanár, Budapest, az Országos Kémiai Intézet vegyész; dr. Harkai Schiller Pál egyetemi tanársegéd; dr. Soó Rezső egyetemi nyilvános rendkívüli tanár, Debrecen; dr. Szakáts Kálmán, a Külügyi Társaság titkára, Budapest; dr. Szébellédy László egyetemi tanársegéd, Budapest, Kémiai Intézet; dr. Szent-Iványi Béla középiskolai tanár, Budapest; dr. Tankó Béla egyetemi tanársegéd, Debrecen, Orvosekémiai Intézet; dr. Tremel [később Tamás] Lajos I. o. könyvtári segéd-tiszt, Nemzeti Múzeum; dr. Trócsányi György parlamenti könyvtárnok; Waigand Ferenc műegyetemi gyakornok, Budapest; dr. Wiczian Dezső mb. előadó, Erzsébet Tudományegyetem Hittudományi Kara, Sopron; Zempléni Imre titkár, Berlin, Ungarisches Institut.⁵³⁸

Nagy Iván tanulmánya szerint fennállásától 1934/35-ig „236 ösztöndíjat adott ki a kultuszminisztérium Berlinbe, ideirányítva főképp a természettudományi szakos kutatókat. A berlini ösztöndíjasok közül immár négyen kerültek egyetemi katedrára, ketten lettek jogakadémiai, illetve főiskolai tanárok, és 13-an habilitáltak. Berlini ösztöndíjas volt az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója [Fitz József], a szegedi báró Eötvös Loránd Kollégium igazgatója [Náray-Szabó István] és innét került a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézetének titkáráként Párizsba Lajti István dr. is.”⁵³⁹

Schneider Mártának a nyomtatásban megjelent jelentésekre támaszkodó, és az összes stipendistára vonatkozó – ideértve a magyar állami ösztöndíjon kívüli és a Berlin mellett más német egyetemi városokba szóló juttatásokat is – kimutatása szerint 1924-től 1941/42-ig összesen 619 ösztöndíjat osztottak ki Németországba.⁵⁴⁰

Kutatásaim szerint a berlini Collegiumba 1944-ig kb. 370 esetben mintegy 270 személy kapott magyar állami ösztöndíjat. (Sokan több esetben nyerték el a stipendiumot, ezért jóval kevesebb a személyek, mint az ösztöndíj esetek száma.) Természetesen más lakói is voltak a Collegiumnak. Így pél-

⁵³⁸ BUI, CH, Vegyes, 1920–1944. A berlini Collegium Hungaricum volt tagjainak névjegyzéke az 1932–33. tanévig bezárólag (nyomtatvány).

⁵³⁹ NAGY Iván, *A magyar diák külföldön egykor és most = A franciaországi magyarság. Egy fejezet a külföldi magyarok életéből*, szerk. BARÁTH Tibor, Studium, Budapest, [1935], 86.

⁵⁴⁰ SCHNEIDER, *Magyar ösztöndíjasok külföldön*, 885–889.

dául a magyar vármegyék vagy a törvényhatósági jogú városok ösztöndíjaisai, a „félfizető” és fizető tagok, a tanulmányi segéllyel beutaltak, 1936-tól a Német Birodalommal a „szellemi együttműködésről” kötött egyezmény értelmében (1937.V. tc.) kiküldött csereösztöndíjasok, a Német Akadémiai Csereszolgálat (DAAD), a Humboldt Alapítvány, illetve a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag stipendistái (ez utóbbi három ösztöndíj-fajtát a Német Birodalom pénzelte). De további lehetőségek is adódtak a tapasztalatszerzésre.

A pozitív propagandára sokat adó és költő Német Birodalom az 1930-as évek közepétől ugyanis számos olyan, egy-két hetes, gazdag programmal kísért tanfolyamot szervezett, amelyek többnyire elkápráztatták az ezeken részt vevő, a Collegium Hungaricumban is ingyenes helyet kapó magyar ösztöndíjasokat. Így például 1935. június 21-étől július 2-ig a Deutsche Hochschule für Politik (a Német Politikai Főiskola) és a DAAD közösen indította a *Das neue Deutschland* (Az új Németország) című kurzust, amelynek kilenc magyar ösztöndíjasa is volt. Tamedly Mihály, a Collegium igazgatója Hóman Bálint miniszternek a következőket jelentette erről: „A rendező két német intézmény nagy vendégszeretettel fogadta a magyar kiküldötteket, akik nemcsak a mai német államról, művészetről, tudományról, nevelésügyről és az új szociális fölfogásról tartottak előadásokat hallgatták, de ingyenesen részt vehettek a tanfolyammal kapcsolatos vezetéseken és kirándulásokban is. Így hivatalosak voltak jún. 21-én a [Albrecht von] Massow tábornok által adott megnyitó fogadásra. 22-én autó körutazással ismertették meg velük Berlint, 23-án Potsdamba, 25-én Spandauba és Dahlembe [utóbbi kettő Berlin városrésze] vitték őket, megmutatván az ottani politikai jellegű iskolákat és a tudományos kutatóintézeteket. 26-án jegyet kaptak az állami operaelőadásra, 28-án pedig egy berlini nagy moziba. 27-én megtekinthették a Siemens műveket. 29-én egy munkatábor meglátogatása után részt vehettek a tempelhofi mezőn [szintén Berlin városrésze] tartott hatalmas pártgyűlésen, melyen Goebbels miniszter beszélt. 30-án egész napos autókirándulást tettek a Werbellini tóhoz [Werbellinsee: Berlintonól északra, Brandenburg tartományban fekvő tó] és a niederfinowi hajóátemelőműhöz [ezt 1934-ben helyezték üzembe, szintén Berlintonól északra, Brandenburgban található]. Július 1-én a Völkischer Beobachter szerkesztőséget és nyomdáját nézték meg, 2-án pedig kisebb hajókirándulás után a bucsúestélyen vettek részt.

A hallottak és látottak mély benyomást tettek a magyar ifjakra, azonban nem álltak kritikátlanul e benyomásokkal szemben.”⁵⁴¹

⁵⁴¹ BUI, CH-jelentések 1934–1943. Tamedly Mihály 1935. augusztus 29-i jelentése Hóman Bálintnak a Deutsche Hochschule für Politik és a DAAD 1935. június 21. és július 2. között rendezett nyári tanfolyamáról.

Matheovits Ferenc 21 esztendősi pécsi joghallgató – 1947-től 1949-ig Demokratá Néppárt-i, majd független országgyűlési képviselő, akit politikai nézetei miatt 1949 és 1956, illetve 1964 és 1974 között is börtönbüntetésre ítélték, 1957–1958-ban internáltak, majd 1989-ben a Kereszténydemokrata Néppárt egyik újjáalakítója volt – nem rejtette véka alá az aggályait részletes beszámolójában. A számos pozitívum mellett így összegezte mondandóját: „Általában [a németek] azonban nem sokat törődnek semmivel, fölényes lenézéssel nyilatkoznak mindenről, ami nem német. Meglehetősen nyersegek, zárkóztak és beképzelték nemzeti és faji kiválóságaikra.

Egész berendezkedésüket, lelki struktúrájukat s talán legközelebbi céljait is híven jellemzi egyik nótájuk refrénje, amit az Arbeitslager-ban [munkatáborban] hallottam: »... denn uns gehört jetzt Deutschland und morgen die ganze Welt!« [már a mienk Németország, és holnap az egész világ].”⁵⁴²

A tanfolyam vendégeinek többségénél azonban elérték a szervezők, amit akartak. Többnyire a magyar fiatalokat is lenyűgözte az akkoriban egész Németországban tapasztalható gazdasági fellendülés, az építkezési láz, a társadalom radikális átalakításának kísérlete és szellemisége. Még olyanok is ennek hatása alá kerültek, akiket végképpen nem vádolhatunk nemzetiszocialista szimpátiákkal. Közéjük tartozott a későbbi kiváló történész, Benda Kálmán is, aki ugyanerről az útról – Matheovitscsal szemben, de másokhoz hasonlóan – lelkes összegzést készített. (Ennek kapcsán azonban figyelmeztetnem kell rá, hogy Németország megítélése a hitleri hatalomátvételtől 1938-ig még egészen más volt, mint a II. világháború kitörése után vagy éppen napjainkban. Az 1939-től történtek alapján a korábbi időszakra visszavetítve hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy a Birodalmat még 1938 őszén is – a müncheni konferencia idején – partnernek és legalább részben, ha tévesen is, a nyugati nagyhatalmak, Nagy-Britannia és Franciaország miniszterelnökei megbízható tárgyalófélnek tartották. Másként nem is ültek volna le egy asztalhoz Hitlerrel és Mussolinivel, hogy a német nyomásnak engedve arról döntsenek, hogy szövetségesük, Csehszlovákia területének egy részét, a szinte tisztán német anyanyelvű Szudéta-vidéket a Német Birodalomhoz csatolják.)

Erre gondolva kevésbé meglepő, hogy több mint három évvel a müncheni konferencia és az igazán kemény zsidóüldözések kezdete, az 1938. november 9–10-i „kristályéjszaka” előtt a mindössze 22 esztendősi Benda Kálmán első sorban a pozitívumokat vette észre és regisztrálta: „Most, a nemzeti szocializmus uralomra jutása után – írta 1935 júliusában –, mikor az eddigi csak történelmi beállításokhoz a politikai félelem, a »mindent letaposó porosz

⁵⁴² BUI, CH, Ösztöndíjas ügyek, 1934–1935. Matheovits Ferenc jelentése [dátum nélkül, 1935].

csizmáktól» való remegés járult, s szinte mindenki kötelességének érzi, akár ért a dolgokhoz, akár nem – és rendesen nem ért hozzá –, hogy megbírálja Hitler Adolf és pártja működését, leadja lesújtó vagy felemelő véleményét eszméikről, céljaikról, [...] én sem jöhettek előítélet nélkül, tabula rasa-képpen ide, bár erős szándékom volt mindent objektíven, elfogultság nélkül szemlélni. És mindjárt itt, szembeszállva minden hazai és külföldi tendenciózus és rosszakaratú híradással, kijelentem – jóllehet félek a németsegtől, mint a pár milliós magyarság tagjának félnem kell tőle, de tagadhatatlan –, a németiség átélte egyik legnagyobb nemzeti renaissancéját, a német állam rettegett hatalommá kezd válni ismét, s belső problémái, bár nagy számmal vannak, de pillanatnyilag nagyon egészséges irányban halad.

Mindig érdekelt a német kérdés, s már évekkkel ezelőtt olvastam Hitler: Mein Kampf-ját, Rosenberg, Darré és Günther könyveit. Bár sok értelmes dolgot találtam ezekben, mégis levegőben lógó, megvalósíthatatlan teóriának tűnt fel előttem az egész, nem ismertem s nem tudtam hinni a gyakorlati megvalósítás lehetőségében. Mostan pedig éppen erről volt alkalmam meggyőződni, s ha szabad párhuzamot vonnom Magyarország és a Harmadik Birodalom között, a mienket a szó, a fecsegés, emezt pedig a tett, a munka országának nevezném.

Németországba kellett jönnöm, hogy megérthessem azt az óriási rajongást, amivel Hitler Adolf személyét minden német körülveszi. Mert beszéltem németekkel, kik a munkáspárt uralmát nem helyeslik, sajnálják a régi magasabb társadalmi, társasági és talán mondhatjuk kulturális életet, találkozik sok, ki a kormány egyházellenes, sőt felekezeti különbség nélkül keresztény ellenes irányzatát végzetesen elítélik, kik a nemzeti szocializmust lenézik, megvetik – de olyan némettel, aki Hitler Adolf személyének mindenek fölött álló nagyságát el nem ismerte volna, sőt, ne tisztelte volna, nem találtam. Egy nép évszázados álmának megtestesítője és megvalósítója, Nagy Frigyes és Bismarck művének befejezője, minden németnek egy államban, egy egységes, hatalmas Német Birodalomban való egyesítője – ez Hitler Adolf, ez az egyesítés az ő történelmi missziója. [Ismételten, a félreértések elkerülése végett jelzem: az 1980-as évekig a történészek többsége is egyetértett abban, hogy ha Hitler 1938 nyarán meghalt volna, a német történelem akár egyik legnagyobb alakjaként tartaná számon. Nem róható tehát föl a fiatal Bendának, hogy 1935-ben nem láthatta előre, milyen rettenetes dolgok fognak történni néhány év múlva – U. G.]

Minden, ami ennek az egységesítésnek a szolgálatában történik, az minztaszerű. [...] – folytatta Benda. – »A köz haszna az egyén előtt kell, hogy járjon« és a »csak a munka adhat megbecsülést« – a nemzeti szocializmus világnézetének két alaptétele mutatja az irányt. Mindenkinek joga van munkát

követelni, s amelyik állam nem ad módot a munkára, nem áll erkölcsi alapon, mert nem a nép van az államért, hanem a világon minden a népért van. S talán itt rejlik, ebben a Volkstum gondolatban az óriási különbség a fasizmus és a nemz. szocializmus között. Németországban ma a munka és a munkás nem megvetett, lenézett valami – mindenki egyenrangú s annyit ér, amennyit a munkája. [...] az északi típus különleges rosenbergi miszsiója, a vér mítosza valóban tudomány nélküli, megalapozatlan nevetséges valami, de el kell ismerni, ha valamivel, ezzel a gondolattal lehet fanatizálni, s ha egy nemzet szentül tud hinni a maga egyedüli kiválasztottságában, ez olyan erőt, belső energiát jelent, amivel szembeszállni – főleg lelki síkon – szinte lehetetlen.”

Ugyanakkor Benda a kifogásait sem hallgatta el. „Meg kell azonban emlékezni az ifjúság neveléséről és az egyház kérdéséről, mely végzetesen hibás vágányon halad – jelentette ki. – Már maga a Führertum gondolata, de az egész külső berendezés egy emberre rak minden terhet, ez az ember Hitler Adolf. Az emberi élet véges – s nem tehetek róla, az a meggyőződésem, maga a párt nem fogja túlélni vezérét és megalapítóját. A szociális különbségek talán csökkennek, a Birodalom egységes lesz, de a párt szétbomlik, mert nem lesz meg az ember, aki összetartsa. Az ifjúság nevelésének gondolata a mens sana in corpore sana [ép testben ép lélek] elv alapján csak elméletben történik, a gyakorlatban már 10-12 kortól kezdve éjjeli gyakorlatok, kivonulások a lelki fejlődést nagyon háttérbe szorítják. Az ifjúság fanatikus, de végzetesen egyoldalú. S bár tudatosan nemzeti szocialista, ezt nem maga vívta ki, választotta ki, hanem mint egyetlen lehetőséget készen kapta. S míg talán sokak szerint helyes a fiú ifjúság ily katonás nevelése, ugyanez a lányoknál végzetes lehet. A nőiesség nem ideál ma Németországban – nem tévesztendő össze azzal, hogy az anyaságban látják a nő életcélját –, s határozott nívósüllyedés, óriási erkölcsi és kulturális eldurvulás várható. [...] A második ilyen kérdés a kereszténység helyzete. A nemzeti szocializmusnak kétségtelenül nagyon sokszor igaza van – s meg kell gondolnunk azt is, hogy 10 éven át a katolikus Centrum Párt uralma megmutatta, mit tudnak az egyházak. Mindenesetre Hitler a döntő szót még nem mondotta ki – annál sokkal jobb diplomata –, s addig a kérdés végleg eldöntöttnek nem tekinthető. Hitet elvenni mindig veszélyes, még akkor is, ha az illető azt hiszi, tud helyette mást adni.”

Benda végkövetkeztetése tehát nem tért el lényegesen az előrelátás nagyon ritka tulajdonságával nála sokkal inkább rendelkező – a rendszer viszásságait, sőt bűneit már ekkor is élesen látó – Matheovitsétől: „az itt töltött rövid idő alatt megtanultam tisztelni és csodálni a német népet és annak mai vezetőségét – írta –, ami nem jelenti korántsem azt, hogy magyar viszony-

latban bármelyik eszméjüket egyrészt helyesnek, másrészt megvalósíthatónak tartanám. Egy gondolat, egy eszme és cél állja meg minden viszonylatban a helyét, amire nálunk még nem akarnak rájönni – mindennek, eszmének és gyakorlati megvalósításnak egyaránt a nemzetből, a nemzeti lélekből kell kinőni; idegen gondolatok majmolása csak a romlásba vezethet. Az út a nemzetből a nemzethez, mint célhoz kell hogy vezessen!”⁵⁴³

Benda kissé magasztosan végződő jelentését amiatt idéztem ilyen hosszasan, mert nagyon jól tükrözi, hogy – Európa lakosainak nem elhanyagolható részéhez hasonlóan – az 1933 után kikerülő ösztöndíjasok többsége 1939-ig, részben pedig egészen 1942-ig, a német háborús győzelem esélyének megletéig, Berlin bombázások által jelentősen még nem sérült, korábbi arculatának megőrzéséig miként vélekedett a németországi változásokról és megnyiben tartotta azokat előremutatóknak illetve elutasítandóknak.

Számos ösztöndíjas beszámolóját olvasva állíthatom, hogy Benda sokak véleményét adta vissza: a Német Birodalom részbeni csodálatát, illetve az azzal szembeni, megalapozott – elsősorban az ifjúság nevelésére és a keresztény egyházak háttérbe szorítására, néhol üldözésére vonatkozó – kritikát. Benda szavai abból a szempontból is jellemzőnek tekinthetőek, mert összehasonlították a német és a magyar társadalmi és politikai viszonyokat, amit szinte minden ösztöndíjas megtett. S míg legtöbbüknél az előbbieket tekintében általában a Német Birodalom kapott jobb osztályzatot, a politikai berendezkedés kérdésében Magyarország autoriter vonásokkal színezett parlamenti demokráciáját hozták ki győztesnek a német diktatúrával szemben.

Furcsa módon – bármennyire is és egyre inkább sulykolta azt a német propaganda – a „zsidókérdés” sokkal kevésbé foglalkoztatta az ösztöndíjasokat. Többségük nem volt antiszemita – ha volt köztük egyáltalán –, és inkább magyar vonatkozásban gondolkodtak el a kérdéstről. A zsidóság aránya ugyanis eleve jóval alacsonyabb volt Berlinben, mint Budapesten vagy a vidéki magyar városokban. Azt természetesen észlelték, hogy Berlinben a zsidó származású tudósok többségét az 1930-as évek közepére eltávolították a munkahelyükről illetve emigrálásra kényszerítették, ezt vagy ennek arányát azonban ide érkező idegenként jóval kevésbé érzékelték, hiszen még így is nagyon sok világhírű professzor és kutató maradt Berlinben, akitől tanulni reméltek és tudtak.

Amúgy pedig többen voltak a Collegium lakói között, akik – Bendához hasonlóan – jóval inkább a társadalom átalakításának, a munkásság és a parasztság felemelésének, azaz a tömegek szociális felemelkedésének lehetőségét és – a nemzetiszocializmusban is fontos szerepet játszó – szándékát

⁵⁴³ BUI, CH, Ösztöndíjas ügyek, 1934–1935. Benda Kálmán jelentése, 1935. július 22.

vették észre és helyeselték, sőt azt magyar vonatkozásban is kívánatos példának tartották. Ők azt vallották, hogy az állam szociális szerepvállalásának növelése Magyarországon két irányban valósulhat meg: a nagybirtokok és a nagytőke javainak újrafelosztása révén. Sokan – miként egyébként Benda is – kívánatosnak tartották vagy követelték a földosztást, ezáltal a nagybirtokosok és részben az egyházak (mindenekelőtt a katolikus egyház) vagyonának, illetve a nagybankok és a nagyipar javainak – nagy részben zsidó származásúak tulajdonában lévő – újrafelosztását. Másrészt pedig 1944 tavaszáig – amikor már amúgy is csak elvétve fordult meg egy-egy stipendista a Collegiumban – valójában nem volt, nem lehetett tudomásuk arról, hogy mi is történik a zsidósággal. Hogy az állampolgári jogok nagy részétől való megfosztásuk után a deportálás következik, amelyet – s ezt már végképp nem hitték, csak 1944 végén vagy 1945 tavaszán szembesültek vele Magyarországon – a végső megoldás, több százezer magyar állampolgár életének kioltása, a holokauszt követ.

Mindezt persze nem felmentésként írom, hiszen Magyarországon már 1938-ban is sokan felemelték a szavukat a jogegyenlőséget durván sértő első zsidótörvénnyel szemben (1938:XV. tc.), s még inkább így volt ez a már faji alapokra helyezkedő második (1939:IV. tc.), majd harmadik (1941:XV. tc.), illetve az ezeket követő korlátozó rendelkezések esetében. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy 1944 tavaszáig a Magyarországon élő zsidóság élete – amennyire ez egy háborúban egyáltalán lehetséges volt – és részben a vagyona is relatív biztonságban maradhatott, ami a Német Birodalommal szövetséges országok gyakorlatában kivételesnek számított. Az is tény, hogy a berlini magyar követség – élén az egyébként a nemzetiszocialista Német Birodalommal erősen rokonszenvező Sztójay Dömével, a német megszállás utáni magyar miniszterelnökkel – az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején is számos alkalommal, erélyesen emelt szót a Németországban élő, magyar állampolgárságú zsidók védelme érdekében. A követség a német Külügyi Hivatalhoz intézett jegyzékeinek döntő többségében emiatt emelt panaszt és kért kárpótlást számos németországi magyar zsidó ügyében, így például a kristályéjszaka után a vagyonukban okozott károk megtérítését is követelték.⁵⁴⁴

Visszatérve a berlini Collegium Hungaricum magyar állami ösztöndíjasaira, az említett mintegy 370 esetben stipendiumot nyert 270 fő kb. 70 százaléka egész esztendőre, 30 százaléka egy szemeszterre kapta az ösztöndíjat. A legkülönbözőbb szakterületekről érkeztek, többnyire azonban természettudósok, műszaki szakemberek, közgazdászok, orvosok, germanisták és

⁵⁴⁴ Például az AA PA, R 100 288–100 290. állagok (Interventionen: Ungarn, 1938–1943) iratai.

bölcsészek, valamint református és lutheránus teológusok voltak. A kleberbergi ösztöndíjpolitikai koncepció szellemében ugyanis minden Collegiumnak megvolt a saját tudományos profilja, amely az illető fővárosban a kutatni leginkább érdemes tudományágakat fedte le. Bécsbe így elsősorban a legtágabb értelemben vett történeti stúdiumokkal foglalkozó fiatalokat, Rómába művészeket, művészettörténészeket és történészeket, Berlinbe pedig a „gyakorlati szakmák” és a természettudományok képviselőit küldték ki.

A kollégisták a már jelzett szolgáltatásokon túl további kedvezményekben is részesültek: színház-, illetve hangversenyjegyeket, a múzeumokban vezetést kaphattak, kirándulásokon vehettek részt, a Collegiumban németül és angolul tanulhattak stb. Keresztury Dezső emlékezése szerint még némi zsebpénzhez is juthattak, amennyiben segítettek a berlini egyetem Magyar Intézete értékes könyvtárának rendezésében.⁵⁴⁵

Gragger másoknál korábban ismerte föl az angol nyelv szerepének erősödését is, egyben a finnugor nyelvrokonokkal való kapcsolattartást is szorgalmazta. 1925-ben írta Bartoniek Gézának: „Az École Normale-lal való csereviszony a bécsi Collegiumban nagyon örvendetes. Berlinben ez még egyelőre nehézségekbe ütköznék, mert a franciák nem szívesen jönnek ide, nem is volna kellemes helyzetük itt, amíg a Rajna, Ruhr, Saar vidékét megszállva tartják, de meg aztán a Collegium számára sem volna most előnyös. Helyesebbnek tartom a két Collegium között a munkamegosztást: a berlini amerikai–angol kapcsolatokat létesít, így már legközelebb egy oxfordi történész jön ide. A kollégistáknak naponta angol órájuk van s így megismerkednek az angol kultúrkörrel. A berlini Collegiumnak azon kívül még egy másik fontos hivatása is van: közvetítenie kell az új nemzeti életre ébredt finnugor népek és a nyugati kultúra között. A nyári félévben egy zürjént vettem fel, aki itt a permi nyelveket fogja tanulmányozni. Igen fontos ez, mert nyelvrokonaink politikai okok miatt sem Helsinkibe, sem Budapestre nem mehetnek, mert kormányuk erre engedélyt nem ad. Erősen nemzeti érzésűek és bizonyára fiatal népük apostolai lesznek.”⁵⁴⁶

Gragger idejében az ösztöndíjasok minden csütörtökön összejöttek, hogy beszámoljanak egymásnak berlini kutatásaikról. Az ezt követő ebédre sokszor vendégül látták a berlini egyetem magyar ösztöndíjasokat fogadó, illetve az egyetem Magyar Intézetével kapcsolatban álló professzorokat is.⁵⁴⁷ Tamedly Mihály igazgatósága idején pedig – annak érdekében, hogy a kollégisták számára társadalmi kapcsolatokat is teremtsenek Berlinben – havonta fogadással egybekötött táncestélyeket rendeztek, amelyeken német értelmiségi

⁵⁴⁵ KERESZTURY, *Emlékezéseim*, 189.

⁵⁴⁶ EC, MKL, Gragger személyi anyaga. Gragger Róbert levele Bartoniek Gézának, 1925. május 8.

⁵⁴⁷ BARTA, *I. m.*, 12–13.

családokból származó fiatalok is szép számmal vettek részt.⁵⁴⁸ De még ezután is jellemző volt, hogy – immár megfordítva a dolgot – az ösztöndíjasokat a Collegium közbenjárására neves berlini professzorok hívták meg teapartikra. És az is, hogy – mint más iratokból is kiderül, már hagyományokra visszatekintő eseményként – 1938-ban a magyar követség kérésére az előkelő Esplanade Hotelben olyan bált rendeztek, amelyen a vezető német politikusok lányaival a magyar ösztöndíjasok – köztük Csík Ferenc, a 100 méteres gyorsúszás 1936-os berlini olimpia bajnoka – táncoltak az akkoriban Berlinben rendkívül kedvelt Géczy Barnabás zenekarának kíséretével.⁵⁴⁹

Az emlékezések szerint a Collegium légköre kiváló volt, amihez a mindenkori, a fiatal ösztöndíjasokat megértő és segítő igazgatók is nagyban hozzájárultak. Különösen kezdetben gyakoriak voltak a környékbeli vagy akár távolabbi vidékekre vezető közös kirándulások. A Collegiumnak a Potsdamtól délnyugatra lévő – a többi népszerű berlini tóval, köztük a Großer Wannseevel (sőt akár a Keleti-tengerrel) is összeköttetésben álló – Schiellowsee egyik csónakházában két kajakja is volt, amelyeket tavasztól őszig gyakran használtak az ösztöndíjasok.⁵⁵⁰ Nyilván egymással is sokat évdtek, amiről több kedves dokumentum tanúskodik. Az 1926/27. tanévben például Tamedly Mihálynak ajánlva írtak egy „Kollégiumi Hú iz hú”-t, amelyben szellemes jellemzéseket adtak egymásról. A 26 esztendő Bartha János, a később Debrecenben iskolát teremtő irodalomtörténész professzor életrajza így hangzott: „Bartha, János műtész, világnézeti kutató. Szül. Szentesen, mely város keserű homokíze aggkori munkáin is érzik. Legismertebb műve a Prahlné [a Collegium szakácsnője] konyhaművészetét analizáló alapvető kritikai tanulmány, mely hosszú helyszíni kutatás férgesen fanyar gyümölcse. Fenomenológiai és karakterológiai módszereken köszörült kiskését bús kéjjel mártogatta az Ungarische Jahrbücher könyvszemle rovatában a gyanútlan költők fölfelőlő szívébe. A Nyugatról szóló cikke, melyet délutáni alvási közben fogalmazott, nagy föltűnést keltett az idevonatkozó nyomdászok körében. 1926-ban geológiai–irodalomtörténeti munkaközösségre lépett

⁵⁴⁸ KERESZTURY, *Emlékezéseim*, 236. Egy Kereszturyval 1995-ben megjelent interjú szerint hetente szervezték a táncestélyeket: „A nagy rendezvényen kívül a Collegium Hungaricumban Tamedly Mihály [!] igazgató minden héten rendezett egy kis táncestélyt, már csak azért is, hogy a kollégisták ne csak könyvtárakba járjanak, s aztán otthon magyarul beszélgessenek. Rengeteg német kislányt »szállítottam« ide, hogy ismerkedjenek egy kicsit a magyarokkal. Beszédgyakorlat meg emberismeret szempontjából ez nagyon fontos volt. És egy ilyen kosztümös művészbulin, ahogy ma neveznék, ismerkedtem meg Déry Tiborral, aki kínainak öltözve jelent meg.” (*Déry Tibor berlini évei. Keresztury Dezsővel beszélget Botha Ferenc*, Új Horizont 1995. január–február, 44–48.)

⁵⁴⁹ TÖRÖK, *I. m.*, 85, 89–91.

⁵⁵⁰ KORÁNYI, *I. m.*, 201–202. A BUI fényképei között is sok olyan található, amely kajakozáskor készült.

dr. Strausszal (l. ott) [Strausz László Kossuth-díjas olajkutató geológus lett], kinek aludtjej humora kedvező hatással volt további visszafejlődésére. Epés homályba burkolt privátéletéről legendák keringenek, melyeknek csak egy része nyert feldolgozást Madách Imrének: »Bartha tragédiája« című ötkötetes könyvdramájában.”

Az 1927 és 1930 között Berlinben dolgozó Bay Zoltán a 20. század nemzetközileg is egyik legismertebb – 1948-ban emigrációba kényszerült – magyar fizikusa volt. Róla a következőt írták: „Bay, dr. Zoltán, fizikus és fényképész. Gyulaváriban született 1900-ban. Az iskolában eleinte alexponátnak mutatkozott, de aztán belátta, hogy »Non vitae sed scholae discimus« [nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk], és ezzel megérett. Mint érett gyümölcs szottyant az Eötvös Collegium kertjébe, ahol matematikai, fizikai tanulmányokkal és a fiatalság megrontásával töltötte idejét. Így Fröhlich [Izidor] professzor is a hálójába jutott és csakhamar tanársegédévé jegyezte el. Berlinbe kerülve a Physikalisch-Technische-Reichsanstaltban végzett korszakalkotó kísérleteket arra vonatkozólag, hogy a pesti fizetését Berlinben is hiánytalanul megkapja. Továbbá a fémeknek, különösen az ezüst és papírmárkák elpárolgási viszonyait vette vizsgálat alá. Hogy ezen munkáknál jobban lásson, egy újfajta Aladin-lámpást szerkesztett, melyet egyszersmind az egyetlen igaz kollégista felkutatására is lehet használni, de hiába, mert ezt mint jelentésében írja, nem tudta megtalálni. Sajnos az értékes tudospéldány nem teljesen egészséges, minthogy állandó erős görcsei vannak, melyek onnan származnak, hogy görcsösen ragaszkodik ahhoz, hogy másodszor is megkapja az ösztöndíjat. Privátélete nem teljesen felderített, csupán annyi ismeretes, hogy titkárnoje távozásakor kolostorba vonult.”

A már említett Prohászka Lajos a következő értékelést kapta: „a pesti egyetemi könyvtárban őrzött pedagógus. Bonyolult életének nehezen érthető szakaszait brassói születésével vezette be. Már gyermekkorában kialakult renaissance-stílusú fejformáját konzervatív ragaszkodással őrizte meg élete folyamán, melyet egy Leopold Ziegler nevű teljesen félreismert filozófus rehabilitálására fordított. Az utóbbiról szóló több kötetes könyvének kiadásától csak veleszületett szeméremérzete tartotta vissza. A népek és egyedek kultúrképességét Hegel nyomán férfiaságuk foka szerint kezdte már korán osztályozni ez a nőiesen finomlelkű filozófus, amint azt pesszimiztikus életrajzában, melyet (sit venia verbo!) [bocsánat a szóért] »Az életem e tetves mű« címen adott ki, részletesen ki is fejtette. Újabban egy a tárgyokról szóló geometriai munkája hagyta el a sajtót, melyben sikerült a mindennapi élet egyszerű fogalmait meglepően művészi körökbe burkolnia. Prohász Lajoska nyári vakációit rendszeresen a Rajnán való fel- és aláhajózással tölti, mikor is a hajó himbálódzásának kedélyére gyakorolt hatását a vulgáris introspec-

tióknak (a) és a jelenségtudományi módszernek kombinatív egybevetésével (b)analizálja.”

De a közismert sportbarát igazgató, Tamedly Mihályt sem kímélték: „Tamedly, dr. Mihály, történész, a Teréz jányom [a bécsi Theresianum] volt tanára, a C[ollegium]. H[ungaricum]. B[erlinense]. igazgatója. Szül. 1884-ben Budapesten, amit azonban csakhamar tökéletesen elfelejtett. Írói készsége igen korán kifejlődött; már 15 éves korában kiadta az »Egy kis sportróka panaszai« című verseskötetét [utalás Tamedly *Egy vén sportróka emlékiratai. Sportlexikon* című művére], melyben először egyesülnek izomlázasan vergődő érzések és tornászó kínok magasan lengő gondolatok hűvös eleganciájával. Mint a Teréz jányom tanára lefordította Wieland: »Óberonda« [Christoph Martin Wieland *Oberon* című drámáját Tamedly fordította magyarra] c. époszát. E mű – kiadása után néhány hónappal – T. kezeibe is eljutott, olvasni kezdte és a gyönyörű verselés annyira megnyerte tetszését, hogy meg akart ismerkedni a fordítóval. Berlinbe való érkezése után az Ungarisches Institut rabságában sínylődött és óriási iratcsomók ide-odahurcolásával igyekezett a zárda nyomasztó egyhangúságát enyhíteni. Innen kiszabadulván egyeteméről és intézetekből kiszökött fegyencek segítségével gyarmatot alapított Dorotheenstadtban, hol utóbbiak csakhamar igazgatóvá választották [ez Tamedly Collegium Hungaricum vezetésére utal]. Pályája innen kezdve merész ívben lendült fölfelé. Őt bízták meg a Sakrow-i expedíció [a Sakrower See a Großer Wannsee nyugati szomszédja, nyilván ide is jártak az ösztöndíjasok kajakozni] vezetésével, hol több veszedelmes szúnyogfajt sikerült saját bőréen megfigyelnie. Ő lett a CHB. Einfaltbootflotilla [összehajtható kajak] legfelsőbb hadura. T. a gyarmatain felmerülő konfliktusok fehérkesztyűs kézzel való kiegyenlítésének híve. Az ő konciliáns [békítő] szelleme lebeg a durva, mosdatlan páncélinges férfiak és szúrósszavú nők morajló tábora felett. [...] T. gyarmatainak felvirágzását liberális regimejének köszönheti. Vezető kormányzati elve, hogy szívesen elnézi, ha a gyarmati fiatalság az elvégzett napi munka után decens szórakozottságokat keres, s ebben ő maga jár elől jó példával.”⁵⁵¹

Emellett állandósultak a különböző, a Magyar Intézet 1916-os megalakulásától szervezett magyar kulturális programok és szakelőadások. Ezek szervezésében az intézet és a Berlini Magyar Intézet Barátainak Egyesülete mellett a Collegium Hungaricum, később pedig az 1940-ben létrehozott Német–Magyar Társaság – amelybe 1941-ben a Becker halála (1933) után már csak látszattervekenységet folytató intézeti baráti egyesület is beleolvadt – szintén közreműködött. Ezekben többnyire a legkitűnőbb magyar mű-

⁵⁵¹ BUI, CHB évkönyv 1926/27.

vészek – csak a költők-írók közül szemelgetve: Áprily Lajos, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Mécs László, Cs. Szabó László és Szabó Lőrinc – valamint tudósok, politikusok – például Asztalos Miklós, (zenetudósként) Bartók Béla, Brandenstein Béla, Deér József, Erdey-Grúz Tibor, Gratz Gusztáv, Hankiss János, Hekler Antal, Hóman Bálint, Kerék Mihály, Keresztury Dezső, Magyary Zoltán, Malán Mihály, Surányi-Unger Tivadar, Szabó Árpád, Tamedly Mihály, Teleki Pál – szerepeltek. Igen gyakoriak voltak az ösztöndíjasokkal csaknem mindig egyenként is elbeszélgető hivatalos látogatók, köztük gyakran miniszterek is. 1930 novemberében Bethlen István, 1937 novemberében Darányi Kálmán, 1939 áprilisában Teleki Pál, 1941 novemberében Bárdossy László miniszterelnök, 1938-ban Horthy Miklós kormányzó is járt a Collegium Hungaricumban.⁵⁵²

Az állami ösztöndíjasok között olyan, a korabeli nemzetközi tudományosságban is jól csengő – ám mára sokszor már Magyarországon sem ismert – neveket találhatunk, mint az ókorkutató Alföldi András, a történész-zsurnaliszta Asztalos Miklós, az irodalomtörténész Barta János, az elméleti és a kísérleti fizikában rendkívüli eredményeket felmutató Bay Zoltán, a középkorász Bogyay Tamás, a filozófus Brandenstein Béla, a földrajztudós Bulla Béla, a fizikai kémiában alkotó Erdey Grúz Tibor, a régész Fettich Nándor, a turkológus Fekete Lajos, a könyvtáros-nyomdászattörténész Fitz József, a pszichológus Harkai Schiller Pál, a fizikai kémikus Imre Lajos, a gyógyszerész Issekutz Béla, az irodalmár Julow Viktor, a festő-restaurátor Kákay Szabó György, az agrárszociológus Kerék Mihály, az irodalomtörténész, költő, 1945–1947 között kultuszminiszter Keresztury Dezső, a zoológus Kesselyák Adorján, a nyelvész Kniezsa István, a geográfus Koch Ferenc, az antropológus Malán Mihály, a csillagász Móra Károly, a szervetlen kémia szaktekintélye, Náray-Szabó István, a színházrendező Németh Antal, a régész-művészettörténész Oroszlán Zoltán, a szintén régész Párducz Mihály, a magyar-német szellemi sorsközösséget hirdető filozófus, Prohászka Lajos, a geobotanikus Soó Rezső, az analitikai kémiával foglalkozó Szebellédy László, a berlini magyar tanszék későbbi vezetője, Szent-Iványi Béla, az ásványtanász Sztróky Kálmán, a biokémikus Tankó Béla, a román-neolatin nyelvek fejlődésének kiváló ismerője, Tremel [Tamás] Lajos, az evangélikus teológus Wiczian Dezső. Az ösztöndíjakció – ahogy a bécsi és a római intézeteknél is – a berlini Collegium esetében szintén komoly eredményekkel járt, hiszen az itt időztek döntő többsége is bekerült később a magyar „értelmiségi elitbe”.⁵⁵³

⁵⁵² Minderről bővebben: BUI, CH-jelentések, 1927–1934. és 1934–1943., illetve a BUI, MI, Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts, Rendezvények, 1917–1936 állagok, valamint a *Külföldi magyar intézetek működése...*, 1924/25–1941/42.

⁵⁵³ Az ösztöndíjasok személyéről lásd az előbbi jegyzeteket; legegyszerűbb a *Külföldi magyar intézetek működése...*, 1924/25–1941/42. köteteit használni. Ezen kívül rövidke ugyan, de rendkívül infor-

A különböző kimutatások arról tanúskodnak, hogy a két világháború közötti időszakban Németországba utazott ki a legtöbb (minden negyedik) magyar ösztöndíjas. (Persze ehhez az is hozzájárul, hogy az Anschluss után a volt Ausztriába érkezetteket is ide sorolták. Egyébként Ausztria állna az első helyen: Bécs volt a legnépszerűbb helyszín a magyar ösztöndíjasok körében.⁵⁵⁴) Németország vezető helyének nem kizárólag politikai okai voltak, hiszen a német tudományosság, különösen a hadiiparban is hasznosítható természet- és műszaki, valamint az orvostudományok területén még a harmincas évek második felében is világszínvonalon állt – ezért mindenképpen érdemes volt itt is továbbtanulni és tapasztalatokat szerezni. Nem is beszélve a berlini kulturális piacról, amely különösen a „húszas aranyévekben” volt rendkívül sokszínű, stílusokban, áramlatokban, művészi csoportosulásokban kimagaslóan gazdag. Ekkoriban 49 színház (közülük 23-ban ezernél is több volt a férőhelyek száma), három – de volt, hogy négy – operaház, több mint 20 koncertterem, rengeteg kabaré és kisszínpad, három óriási revüszínház és ugyanannyi varieté, 37 filmgyártó cég s csaknem kereken 1000 kiadó működött egy időben. Rengeteg nagy állami múzeum és közgyűjtemény hihetetlenül tekintélyes gyűjteményekkel várta a látogatókat. A húszas évek végén már több mint 2000 folyóirat és 40 napilap (köztük 2 déli és 14 esti kiadású), illetve naponta több mint 30 elővárosi újság jelent meg. Számos művész érkezett Bécsből, Prágából és Budapestről, mindenekelőtt rendezők, színészek és muzsikuskok. Lehár Ferenc új operettjei, mint a *Paganini* (1925.) vagy *A mosoly országa* (1929) már nem Bécsből vagy Budapestről, hanem Berlinből indultak a világsiker felé. Alpár Gitta a Theater des Westens ünnepelt sztárja volt, de rajta kívül is rengeteg magyar kapott lehetőséget tehetsége kibontakoztatására.

Tudományos és kulturális szempontból is igazi világvárosnak számított tehát Berlin – számarányánál sokkal jelentősebb magyar befolyással –, elsősorban a húszas, de részben még a harmincas években is, egészen a II. világháború kitöréséig. 1920-ban, Nagy-Berlin létrehozásával a lakosság létszáma már 3,8 millióra emelkedett, s ezzel New York és London után a világ harmadik legnagyobb metropoliszává nőtt.⁵⁵⁵ Ahogy az 1921-ben Berlinben letelepedő Márai Sándor emlékezett: „Valamilyen óriási, beláthatatlan vidéki városba érkeztem meg huszonegy éves koromban, s ebben a városban négymillió ember élt vidékies életet, ebben a városban már akkor felhókar-

matívák az ösztöndíjasok többségéről felvett – személyi adataikat, addigi tudományos munkásságukat és berlini tevékenységüket bemutató – adatlapok: BUI, CH-ösztöndíjasok adatlapjai.

⁵⁵⁴ SCHNEIDER, *Magyar ösztöndíjasok külföldön*, 886.

⁵⁵⁵ *Berlin zur Weimarer Zeit. Panorama einer Metropole 1919–1933*, szerk. Ruth GLATZER, Siedler, Berlin, 2000, 75, 253, 255, 286, 299, 318, 324, 330–331, 359. Lásd még: MAI, *I. m.*

colókat kezdtek építeni, itt játszották a legtökéletesebb színházat, itt hallottam először olyan zenét, mely megrendített, ez a város tele volt a metropolisok minden építészeti nagyszerűségével, csodálatos gyárakban és laboratóriumokban idegen zenék kísérleteztek, s lelkiismeretes, okos németek foglalták rendszerbe és tökéletesítették azt, amit valahol a világban nyugtalan és ideges lelkek megéreztek – ez a város egészen olyan volt, mint egy világváros, minden ott volt és együtt volt hozzá: tömeg, alkatrész és vezérelv, s én huszonegy évesen, fejbe kólintva és szédelegve a benyomásoktól, mégis úgy éreztem magam első este Berlinben, hogy valamilyen soha nem sejtett, felfoghatatlan méretű vidékiesség központjába kerültem. Nemcsak én éreztem így. Berlin tele volt akkor, a háború veszét követő harmadik, negyedik esztendőben idegenekkel, s mikor délután végigsétáltunk az Unter den Lindenen vagy a Kurfürstendammon, úgy köszöntünk egymásnak, mintha fatornyos hazánkban flangérozva lödörögnénk odahaza, a vidéki korzón [...] Aki odahaza csak tengett-lengett, Berlinben harmadnapra »karriert csinált« ezekben az években. Mi, akik ismertük a németeket és ismertük egymást, külföldre szakadt, háború utáni, műveltségben és hozzáértésben oly kevésbé megalapozott, ráutaltságunkban annál fürgébb és elszántabb honfitársainkat, ismertük e »karrierek« valódi értékét is. Tudjuk, hogy semmi sem könnyebb egy-egy jó svádájú magyar fiú számára, mint eredményesen »föllélni« a németek között. [...] Elszántak voltunk, háború utáni nemzedék, idegeinkben a pusztulás pánikjával, kételyek nélkül, éhesen és olyan rámenősen vágunk neki a kimerült, alélt s oly jóhiszemű Németországnak. [...] Úgy járkáltunk az alélt Berlinben, mint akik majd móresre tanítják a derék, nehézkezü és lassúfejű németeket. [...] Egy pillanatig sem volt unalmas fiatalnak lenni Berlinben. Soha, sehol nem találkoztam annyi jóindulatú emberrel, mint a berlini esztendőben, a németek között. Olyan elveszettek voltak, a lelkek telítve zavarral, félelemmel és bosszúvágygal. S olyan éhes volt a város, éhes életörömrre, stílusra, új kifejezési formákra. [...] A nemek pártokra szakadtak; előbb csak divat volt, később járvány a homoszexualitás. Óriási üzemek alakultak e szenvedélyek mesterséges csíráztatására.”⁵⁵⁶

Berlinben egyébként hat magyar egyesület működött a harmincas évek elején, többségük – a Berliini Magyar Egyesület, a Berliini Magyar Iskolaszék, a Magyar Vöröskereszt Egyesület berlini delegációja és a Bund Ungarischer Hochschüler, 1842. – székhelye a Collegium Hungaricum volt. A Magyar Kereskedők és Iparosok Egyesülete az Unter den Lindenen a Kaffee Königenben, a szocialista munkások szervezete, a Petőfi Egylet pedig a Kommandantenstraßen, a Horváth-vendéglőben tartották összejöveteleiket.

⁵⁵⁶ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Akadémiai – Helikon, Budapest, 1990, 194–196, 247.

Magyary Zoltán 1926-os emlékirata szerint Gragger az ő munkájukat is komolyan segítette: „Berlinben kb. 15 000 főnyi magyar kolónia van, nagyrészt gyári munkásokból vagy zsidó kereskedőkből és vállalkozókból. Pontos összeállítás és nyilvántartás róluk nincs, ezt követségünk és konzulátusunk egyebek közt szintén nem tekintette feladatának. Ezek a magyarok részben évtizedek óta kint laknak, s nagyrésztük nem is szándékozik hazajönni, sőt, nem egy német nőt vett feleségül. Gyermekük német iskolába járnak és sokan magyarul otthon sem tanulnak. Hogy a magyarság számára el ne vesszenek, Gragger a különböző magyar egyesületekben tömörült és egymással ősi szokás szerint veszekedő berlini magyarságnak néhány higgadt és nem exponált tagjával két év előtt megalakította a Berliini Magyar Iskolaszéket, melynek elnöke Mezei vezérigazgató, kolozsvári származású, áldozatkész, jól szervező ember. [...] Az iskolaszék Berliini városától annak négy különböző ponton fekvő iskolájában kapott helyiséget, és ott délutánonként összegyűjti az egyébként iskolakötelezettségüket német iskolában teljesítő magyar származású gyermekeket. [...] Természetesen a munka nem könnyű, mert a gyermekeknek a rendes iskolán kívül való további elfoglaltságát jelenti, s részben azért, mert sajnos nem minden magyar szülőben elég erős a hazafiság arra, hogy gyermekeinek magyar tanulással törődjék.” Magyary javasolta, hogy az egykor Klebelsberg bábáskodásával alakult Julián Egyesület is támogassa az iskolaszéket, ami egy későbbi újságcikk szerint végül meg is valósult.⁵⁵⁷

1929-ben komoly vitákat okozott ugyan a berlini magyar üzletemberek, tanárok és tudósok vezetésével működő legnagyobb szervezet, a Berliini Magyar Egyesület feloszlásának híre – ekkoriban azt írták az erről cikkező lapok, hogy mintegy 40 000 magyar él Berlinben –, ám miután a Collegium Hungaricum vezetője, Tamedly Mihály átvette annak elnökségét, továbbra is működött. A jórészt zsidó származású magyarokból álló szervezetek 1933-ig folytathatták zavartalanul munkájukat.⁵⁵⁸ Akárcsak a Berlinben élő magyar tudósok és művészek döntő többsége, akik szintén származásuk miatt voltak kénytelenek távozni a birodalom fővárosából, a – közelgő veszélyt

⁵⁵⁷ A berlini magyar egyesületekről például: BUI, CH, Klebelsberg levelei, 1924–1929, Magyar egyesületek Németországban (jegyzék, dátum nélkül, valószínűleg 1930 körül). Magyary Zoltán 16 gépelt oldalas emlékirata Klebelsberg Kuno miniszternek a berlini Collegiumról, 1924. augusztus 8.: BUI, a CH iratai. A hivatkozott cikk: Emil MEZEY, *Von der Berliner ungarischen Kolonie*, Pester Lloyd 1929. október 23.

⁵⁵⁸ Sós Endre, *Feloszlik a Berliini Magyar Egyesület, amelynek egész vezetőségét elkedvetlenítette a magyar követség egyoldalú politikája*, Ujság, 1929. október 10.; *A Berliini Magyar Egyesület feloszlik*, Magyar Hírlap 1929. október 11.; *Magyarok Berlinben*, Ujság 1929. október 11.; *A berlini magyar egyesület ügye*, Ujság, 1929. november 17. Tamedly elnökségéről: a berlini magyar egyesületekről például BUI, CH, Klebelsberg levelei, 1924–1929, Magyar egyesületek Németországban (jegyzék, dátum nélkül, valószínűleg 1930 körül).

érezve már a – nemzetiszocialista hatalomátvétel előtt vagy közvetlenül azután (Balázs Béla, Balogh Elemér, Farkas Adalbert, Farkas László, Friedmann Endre [Robert Capa], Gábor Dénes, Hevesy György, Kármán Tódor, Kürti Miklós, Lengyel József, Lukács György, Mannheim Károly, Moholy-Nagy László, Neumann János, Polányi Mihály, Scheiber Hugó, Szegő Gábor, Szenkár Jenő, Szilárd Leó, Szily Aurél, Teller Ede, Tolnay Károly, Wigner Jenő és mások).⁵⁵⁹ Ennek kapcsán azonban azt is ismételtelen meg kell említeni, hogy még az egyébként nemzetiszocialista érzelműként számon tartott berlini magyar követ, a magyarországi zsidók deportálása idején miniszterelnöki pozíciót betöltő Sztójay Döme is számos alkalommal intézett jegyzéket a német Külügyi Hivatalhoz a birodalomban élő magyar zsidók tulajdonának megőrzése, munkájuk zavartalan továbbfolytatása érdekében.

Nyilvánvaló, hogy Berlin nyüzsgő élete és kulturális kínálata mit is jelenthetett ez egy magyar kisvárosból – de még akár Budapestről is – érkező ösztöndíjasnak... Még a nagypolgári környezetben felnövő Korányi András is úgy vélte, 1929-es élményeit felidézve: „Számomra felejthetetlen élmény, sok új ismeretet, más szempontokat és összefüggéseket jelentett ennyi magas intellektusú ember megismerése, a velük való társalgás, vitatkozás, véleménycsere. [...] Németország ekkor élte át utolsó, egész Európa, sőt az egész világ számára produktív éveit a tudományok terén. [...] El kell azt is mondanom, hogy akkor, a sokat emlegetett »Horthy-fasizmus-ban, kollégista társaim a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerültek ki: értelmiségi, paraszti, proletár származású éppen úgy volt közöttünk, mint néhány arisztokrata ivadék is. Mindannyian egy szoros közösségnek voltunk tagjai. Egyetlen téma volt, amiről soha nem beszéltünk: az antiszemizmus kérdése. [...] Kerültük ezt a témakört, mert – ebben a »fasiszta Horthy-rendszer«-ben – állami ösztöndíjban részesült két-három zsidó kollégánk is, akikkel a legnagyobb egyetértésben, barátságban voltunk. [...] Szakmai gyarapodásom szempontjából életem egyik legfontosabb időszaka volt ez.”⁵⁶⁰

1933-ig Berlin politikai sokszínűsége, felsőoktatásának magyar viszonyoktól eltérő jellege is érdekes és vonzó lehetett egy magyar fiatalnak. (Bár a magyar stipendisták döntő többsége nem hallgatóként, hanem fiatal ku-

⁵⁵⁹ Frank Tibor és Palló Gábor ezirányú kutatásait összefoglalja: SINDELYES Dóra, *Paprika és horogkereszt. Magyar sorsok a hitleri Németországban*, HVG 2003. december 17. A kérdéskör egy részének – korábbi tanulmányain alapuló – szintézise: FRANK Tibor, *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945*, Gondolat, Budapest, 2012. Emellett biztosan eligazítóak a Rockefeller Alapítvány által készített listák azon személyekről, akik politikai okokból vagy (és főleg) zsidó származásuk miatt emigráltak a Német Birodalomból: *List of displaced German scholars* (sokszorosított nyomtatvány), London, Autumn, 1936 és ennek 1937-es kiegészítése. Mindkét dokumentumot a budapesti német követség aktái között találtam: AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 184.

⁵⁶⁰ KORÁNYI, I. m., 158–159, 204.

tatóként tartózkodott Berlinben, sokszor ők is részt vettek egy-egy szeminárium munkájában.) Az 1929/30. tanév egyik állami ösztöndíjasa, Asztalos Miklós így tudósította erről a Magyar Szemlét: „A birodalom székhelyén minden politikai irány életmegnyilvánulása a legélesebb és ez visszatükröződik az egyetem ifjúságán is, amely ennél fogva politikai érzelem és frakciók dolgában éppoly megosztott arculatot mutat, mint maga a „Dem Deutschen Volke” [a német népnek] ajánlott parlamentépület politikusainak gyűlékezete. A magyar szemlélő előtt ez a szokatlanul nagy politikai érdeklődés tehát szintén figyelemreméltó momentum.” Az oktatási rendről pedig azt írta: „míg még a budapesti egyetemen is vannak tárgykörök, amelyről csak egy professzortól lehet előadásokat hallgatni s nem egy fontos tárgykörnek önálló előadója sincs és a magántanári kar nem kapcsolódik bele berlini mértékben az egyetemi nevelésbe, addig a berlini diák úgyszólván a résztárgykörökig menően párhuzamos előadások között választhat, aminek eredménye egy-két egyetemi félév után már céltudatos tanárkiválasztásban jelentkezik nála. [...] Amíg a magyarországi hallgatóság részvétele passzív szokott lenni, a berlini diák aktíven is bekapcsolódik a tanár felolvasásába, előadásába a maga kritikanyilvánító jogával. [...] a szemináriumi munkaközösségben a hallgatót már szigorú ellenőrzés és kényszer fogadja. A szemináriumi munkában résztvevők száma a számos párhuzamos szeminárium miatt egy-egy szemináriumban lehetőleg alig több annál, ahányat a szeminárium félévi munkaprogramja foglalkoztatni tud. Miután egy szeminárium lehetőleg félévenként egy tárgykörből veszi tárgyat szolgáló részletkérdéseit, a végzett munka mindvégig közös marad. Itt mulasztani nem lehet, mert egyetlen igazolatlan elmaradás a szemináriumból való kizárást vonja maga után. [...] A berlini student [egyetemi hallgató] gondolkodási és véleménynyilvánítási szabadsága a szemináriumokban korlátlan. A tanár nem érzi bántva magát, ha a hallgató végül sem fogadja el a tanár ellenérvelését, viszont a vitának is teljesen közös jellege kizár minden oktalan szélsőségeskedést, végig megőrzi a vita komolyságát. [...] Németország a belső tekintélyek országa! Valóban külső tekintélyekkel, amik címeiben, tehát formákban jelentkeznek s amelyek belsőjükben nem mindig fedezik a forma adta tekintélyüket, Németországban nem igen találkozunk. És ez magyar szemnek sajnos, valóban idegen. Németország mégis tele van tekintélyekkel, de azoknál ez nem külső formájukból, de belső lényegükből ered; nem ráaggatott, de kisugárzó tulajdonság.”

A magyar hallgatók egyesületéről – amely egyébként a legrégebbi, 1842-től működő berlini külföldi diákegyesület volt (Bund Ungarischer Hochschüler, 1842) – a következőképpen nyilatkozott Asztalos: „Egyike a legnagyobb taglétszámú külföldi diákegyesületnek [...]. Tagjainak több mint 50%-a

zsidó, akik a numerus clausus következtében tanulnak Berlinben. Újabbán élénk részt vesznek a Bund [egyesület, szövetség] életében a Collegium Hungaricum humanista tagjai is, de mivel számuk kevés s aránylag rövid ideig tartózkodnak Berlinben, a Bundot külső vonatkozásban inkább a többségben levő és hosszabb időt Berlinben töltő zsidók képviselik, akiknek működése mindig a magyar nemzeti gondolat jegyében marad s a Bund működése hasznos a berlini magyar diákságra s a magyar ügyre nézve egyaránt. A Bund két év óta felelevenített báljai a szezon egyik legkiemelkedőbb báli eseménye szokott lenni, ami a négy milliós Berlinben nagy szó.”⁵⁶¹

Mondandóját pedig így összegezte: „A német diák korán jut el szellemi önállóságához s ezt az egyetemi tanulmányi életben is megőrzi. Erősen hajlandó lévén a kollektívizmusra, élénk diáktársadalmi életet él, amelynek a legkülönbözőbb szellemi megnyilvánulásában részt vesz. Érdeklődése nagymértékben lépést tart a napi élettel s politikai állásfoglalása s véleménynyilvánítása erős. Megosztottsága tükörképe a mai német társadalomnak. A külföldi diákság nem férhet hozzá a politikai vonatkozású német diákszervezetekhez, saját szervezeteiben pedig csak kulturális munka folyik. Belső kulturális munkájuk mellett azonban úgyszólván kulturális csereviszonyban élnek a német diákszervezetekkel. A Collegium Hungaricum tagjai csak a külföldi diákok kulturális mozgalmában vesznek részt, de már inkább a komoly tudós-nemzedékkel tartanak fenn kapcsolatokat, mint sem az ifjúsággal.”⁵⁶²

Az igazgatók jelentései azt bizonyítják, hogy sokat és intenzíven foglalkoztak a kollégistákkal. Különösen Gragger esetében volt ez így. Ahogy Magyary Zoltán 1924 augusztusában Klebelsbergnek jelentette: „Magam is tapasztaltam, hogy Gragger tudományos körökben mindenütt a legjobb ajánlólevél, és ezért ha magyar fiatal tudósok Berlinben óhajtanak tanulmányokat végezni, Gragger bármely szakma professzoránál különlegesen gondos bánásmódot és minden tudományos kérdésben általában a legjobb irányítást tudja nekik biztosítani.”⁵⁶³

⁵⁶¹ Hogy Asztalos ebben nem túlzott, azt jelzi a Der Tag egyik 1929-es tudósítása is: „Még azok az öreg báli rókáik is, akik a saját bevallásuk szerint 80 estén át táncoltak ezen a télen, kijelentették, hogy a Magyar Akadémikusok Bálja [itt a Bund Ungarischer Hochschüler, 1842-ről van szó] volt a legszebb ünnepély e télen. És nem ok nélkül vélekednek így. Nem volt semmi szemfényvesztés, csak nagyszerű hangulat, ami csak a szívből és a vérből jön. Hol táncolnának egyébként Berlinben olyan magával ragadóan a csárdást, mint ezek a boldog emberek, akik hirtelen a magyarság ősi szellemét hozták az Esplanade Hotelbe.” Arról is beszámoltak, hogy rengeteg prominens személy jelent meg ezen az estén a szállodában, s a magyar társaság élén Kánya Kálmán követ állt. (*Ungarischer Akademikerball*, Der Tag 1929. március 6.)

⁵⁶² ASZTALOS Miklós, *A berlini diákság szellemi élete*, Magyar Szemle 1930. október, 164–175, az idézetek: 164–168, 174–175.

⁵⁶³ BUI, a CH iratai, Magyary Zoltán 16 gépelt oldalas emlékirata Klebelsberg Kuno miniszternek a berlini Collegiumról, 1924. augusztus 8.

Gragger pedig így fogalmazta meg a célját: „A Collegium fejlődése az elmélyülés felé nagy örömmel tölt el. Nem reklámot akarunk, hanem intenzivitást, hogy embereink egy-egy téren s egy-egy problémában lehetőleg a belső kamráig hatoljanak be s azon igazán megbízható, európai látókörű és igazi emberek legyenek.”⁵⁶⁴ Néhány további leveléből idézek. 1924 decemberében arról számolt be Klebelsbergnek, hogy „A kollégisták hallgatják az egyetemen a szakjukba vágó előadásokat. Azonkívül minden ebéd után a Collegiumban angol órát kapnak és már igen szépen haladtak. [...] Ennek a nyelvnek jelentősége évről-évre növekedik. [...] Emellett igen fontosnak tartanám, hogy a bennünket környező ellenséges népeknek nyelvére és kultúrájára nézve képeznénk ki szakembereket.”⁵⁶⁵ „A kollégistákban örömed lesz – írta Magyary Zoltánnak néhány hónappal később. – Olyan erőfeszítéssel dolgoznak, hogy némelyikük alig alszik. A carpe diem [itt: használd ki az időt] náluk carpe horam [itt: használd ki a pillanatot] lett. Hetenkint beszámolnak nekem levelben. Már szépen gagyognak angolul, olvasnak s képzelheted hogyan tágult látókörük, mióta beelátnak az angol–amerikai kultúrkörbe és az angol szakirodalmat is elövtették.”⁵⁶⁶

„Központi problémánk a Führerproblem kell hogy legyen – javasolta Klebelsbergnek 1925 októberében. – Ahogy a katolikus egyháznak megvan a maga nagyszerűen bevált intézetei [...], ahol a jövő egyházfejedelmét nevelik, ahogy a katonaság a speciális iskolák hierarchiáján keresztül választja ki magának azt a Generalstabot [vezérkar], amely méltó lesz arra, hogy hadműveleteket irányítson, úgy az egész állami élet számára is feltétlenül gondoskodni kell vezető férfiak kiképzéséről. A nehéz áron megszerzett függetlenség új problémák elő állította Magyarországot. Míg előbb az Ausztriával való közösségünk folytán állami életünk javarészből Ausztriáé után igazodott, a kezdeményező és vezető szerep legnagyobb részben ennél volt, addig most magunkra hagyatva égető szükséggel nehezedik ránk az új helyzetbe illeszkedni tudó, önálló és felelős vezetők képzésének feladata. Az állami élet minden ágához, a vám-, adó- és közgazdaságügyek irányításához éppúgy, mint a közigazgatáshoz, magasabb látókörű szakértőkre van szükség. De nem szabad egyoldalúan csupán az intellektuális kiképzésre, a tudásra helyeznünk a súlyt. Az új vezérideálban egyesülnie kell az athéni és spártai ideálnak. Jellemsszilárdság és erkölcsi erő nélkül a tudás lenyűgöző erő vagy az önzés veszedelmes eszköze. Ezt az erkölcsi öntudatot és akaratot kell tehát kifejlesztelnünk, a közösség szolgálatába állítva az erősebb-

⁵⁶⁴ BUI, Gragger Róbert levelezése, 1921–1927 Gragger Róbert levele Farkas Gyulának, 1924. február 24.

⁵⁶⁵ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1924. december 29.

⁵⁶⁶ OSZKK Levelestár, Gragger Róbert levele Magyary Zoltánnak, 1925. március 4.

bet, az izoláltságból kiszabadítva a kevésbé ügyeset. [...] A közösség tudatát, az összetartozás érzését kell tehát a japán gondolat értelmében kifejlesztenünk a céltudatos kiképzésen és gondos kiválogatáson kívül. [...] Jól kiválasztott emberanyaggal ez a kollégium egyesíteni fogja a kolostori és a katonai kiképzés összes előnyeit, és hozzá az angol élet egészséges derűségét a német lélek rendszeres elmélyültségével.”⁵⁶⁷

Öt hónappal ezután már annak örült, hogy amennyiben „a jövőben is sikerül ilyen elsőrangú anyagot és ilyen pompás együttest kapni, akkor igazán minden tekintetben meg lehetünk elégedve. A különböző tudományzajokból való kollégisták együttléte igen gyümölcsöző, mivel olyan dolgokat tudnak meg egymástól, részint a határos, sőt, a távol eső tudományzajok területéről is, amiket egyébként sohase tudtak volna meg. Őszintén szólva, amíg futja emberből, sokkal gazdaságosabbnak tartom, ha végzett fiatal emberek jönnek ki konkrét programmal, mint ha egészen kezdő egyetemi hallgatók. Berlin egy óriási enciklopédia, amelyet csak az tud igazán felhasználni, akinek már kellő előképzettsége van s valami speciális problémában akar mélyebbre hatolni.” Gragger ez irányú javaslatát Klebelsberg is megfogadta, azzal a megjegyzéssel, hogy „Vannak azonban szakok, mint a csillagászat, zenetörténet és sajnos a klasszika-filológia is, amelyekben itthon nincs mit keresni, s embereinket [...] már tanulmányaik elején ki kell küldeni”.⁵⁶⁸

Klebelsbergnek azt az 1925 téli, 1926 tavaszi tervét, miszerint a jövőben 60 kollégistát kíván Berlinbe kiküldeni, Gragger kritikusan szemlélte. Többször is figyelmeztetett: „ajánlatos volna, ha a Collegium Hungaricum és a Kutató Intézet üzeme a jövő évben nem indulna meg mindjárt a legszélesebb keretekben, hanem csak legfeljebb 30-40 taggal. Egyáltalában, mikor évről-évre megszámlálhatatlan milliókat ad ki a magyar állam a külföldi intézeteire, súlyos lelkiismereti kérdés az emberanyag lehető legjobb kiválasztása.”⁵⁶⁹ „Csak a berlini kollégisták közül itt van Szakács [Kálmán], Brunner [Vilmos], Soó [Rezső] és Strausz [László geológus, paleontológus], akik közül különösen a két utóbbi legelső rangú szakember – valamennyi reménytelenül és kilátástalanul áll itt a jövőt illetőleg. Viszont ha nem postgraduáté számára adunk itt egyetem feletti képzést, hanem egyetemi hallgatókat hozunk ki, akkor meg a hazai egyetemokről vonjuk el a legjobb anyagot, s akkor felvetődhet az a kérdés, minek a négy egyetem, ha egye-

⁵⁶⁷ BUI, CH, Klebelsberg Kuno levelei, 1924–1929. Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1925. október 6.

⁵⁶⁸ OSZKK, Levelestár, Gragger Róbert levele Magyar Zoltánnak, 1926. március 9. és Klebelsberg Kuno levele Gragger Róbertnek, 1926. június 30. Lásd még: BUI, CH, Magyar Zoltán levelei, 1924–1929. Gragger Róbert levele Magyar Zoltánnak, 1926. május 14.; BUI, CH, Klebelsberg Kuno levelei, 1924–1929. Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1926. június 19.

⁵⁶⁹ OSZKK, Levelestár, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunónak, 1926. április 9.

temi hallgatóink javát a külföldre visszük? Nézetem szerint 30, legfeljebb 40 a legmagasabb szám, ha nem akarjuk az üzemet demokratizálni, ami a szellemi szelekciónál óriási veszélyt rejt magában, mert a mélyebben álló tömegek természetszerűleg magukhoz vonják le a magasabbra lendülőket.”⁵⁷⁰ Ahogy láttuk, végül is Gragger elképzeléseinek megfelelően alakultak a dolgok, hiszen 34 volt az állami ösztöndíjasok legmagasabb száma (1927/28-ban), és általában – 1933/34-től pedig már kizárólag – diplomás szakembereket fogadtak. Mindenesetre Gragger fél esztendővel a halála előtt – a berlini egyetem Magyar Intézete és a Collegium Hungaricum sikereire utalva – teljesen jogosan büszkélkedett: „Mindaz amit 1916-ban tíz évre tervezett programnak tűztem ki, megvalósult. A keretek teljesen megvannak. Most már a folytatást Töletek reménylem, [...] hogy komoly ifjúságot toboroztok. Valóságos forradalom ez, olyan regenerálási folyamat, hogy már szinte láz.”⁵⁷¹

Hogy miként is hasznosult az a tudás, amelyet a külföldi tapasztalatokkal felvértezett fiatalok hazahoztak, illetve mennyiben befolyásolta őket az a szélesebb horizont, amelyet idegenben tartózkodásuk, mások álláspontjának és közelítésének megismerése, az európai nézőpont elsajátítása jelentett, s hogy mindezt milyen jól érzékelte Klebelsberg, azt jól tükrözi Korányi András emlékirata. Bár nem a saját szavaival adta vissza ennek a hatásnak erejét, de nyilvánvalóan saját élményeire és benyomásaira is támaszkodott, amikor nagybátyját, a nemzetközi hírű orvosprofesszort Korányi Sándort idézte. Ő – egykori hasonló indíttatása okán – András berlini útjának jelentőségét és Klebelsberg kulturális külpolitikájának a lényegét a következőképpen méltatta: „Örülök, hogy sokat látsz és tanulsz! Hidd el, sok mindent nem tudtam volna itthon megvalósítani a kint – Német- és Franciaországban – tanultak nélkül. Ezt hangoztatom idehaza szüntelenül a minisztériumban. Klebelsberg meg is ígérte, megfogadja, hogy fiatalokat küld a nyugati országokba megtanulni, elsajátítani új metodikájukat; ez a fejlődés útja. Nemzetközi kapcsolatok nélkül minden tudomány egy helyben topogás, különösen ilyen kis országban, mint a mienk. Sajnos ezt nem értik meg nálunk. [...] Kultúrfejléről beszélünk, de keveset áldozunk a tudományért. [...] Szerencse – de ezt csak Neked mondom –, hogy ilyen magas kultúrájú miniszterünk van, aki még barátom is – gróf Klebelsberg Kuno –, és aki méltó utódja báró Eötvös Józsefnek. [...] Eddigi szavaidból – úgy érzem – a külföldön tapasztaltak, látottak elkápráztattak. Ezt egyáltalán nem csodálom! Az összehasonlítás leverő, lehangoló. Kacérkodtál vagy legalábbis megfordult benned a kint maradás gondolata. Ha visszagondolok, velem is ez történt.

⁵⁷⁰ OSZKK, Levelestár, Gragger Róbert levele Magyar Zoltánnak, 1926. április 12.

⁵⁷¹ BUI, Gragger Róbert levelezése, 1921–1927 Gragger Róbert levele Farkas Gyulának, 1926. március 10.

Bennem is felmerült az akkori hazai adottságok és a gazdag nyugati országok közötti összehasonlítás. Én is elkeseredtem. [...] Nem könnyű egy kis és szegény nép fiának lenni!»

Mindezt pedig – immár a maga gondolatait tolmácsolva – Korányi András így összegezte: „Szakmámra, hivatásomra visszatérve meg kell állapítanom, hogy Németországban igen sokat tanultam, sok újat láttam és gyakoroltam. Ugyanakkor nem titkolt büszkeséggel kell megállapítanom, hogy a német orvosok szakmai felkészültségben nem múlták felül lényegesen a magyarokat. Jelentős lemaradás volt azonban a modern vizsgálati metodikák területén. Legnagyobb hátrányban a gépi felszerelések területén voltunk [...]. Éppen ezért kell hálával és köszönettel üdvözölni azokat a lehetőségeket, melyeket a Collegium Hungaricumok rendszere biztosított a magyar orvostudomány fejlődéséhez.”⁵⁷²

Más szempontból is érdekesek azonban Korányi András emlékezései. Tanúskodnak ugyanis arról, hogy a tehetősebb családok gyermekei közül többen is – Korányi mellett például gróf Kendeffy Elek, báró Radvánszky Antal, báró Schell István, herceg Windisch-Graetz Vince vagy gróf Zichy Nándor – csak fizetős helyet fogadtak el, az alábbi indokkal: „Nagybátyámnak egyetlen kikötése volt, hogy nem mehetek ösztöndíjas helyre, csak fizetőként a Collegium Hungaricumba. Az ösztöndíjas helyekre olyan fiatalok kerülhettek, akik bár kiváló képességűek voltak, de a költségeket nem tudták volna állni. Tekintetbe véve családunk jó anyagi körülményeit, Sándor bátyám nem tartotta volna korrektnek, ha elveszek egy lehetőséget a tehetőseges, de szegény fiatalok elől.

Nagybátyám beszélt Domanovszky professzorral, az Ösztöndíj Tanács elnökével [valójában ügyvezető igazgatójával], és a meghallgatás után elnyertem a Collegium Hungaricum-i tagságot.

Szakmai gyarapodásom szempontjából életem egyik legfontosabb időszak volt ez [...].⁵⁷³

A kollégiumi rendszert többféle, egymásnak is gyakran ellentmondó szempontból támadták, nemegyszer a szélsőségig vitt érvekkel. 1927-ig, az Országos Ösztöndíjtanács megalakításáig elsősorban amiatt, hogy nem mindig vették figyelembe az egyetemek ajánlásait az ösztöndíjak odaítélésekor. A kiváló zoológus, az I. világháború után azonban mindinkább a fajbiológia és a fajvédelem szolgálatába szegődő Méhelő Lajos azonban más érvekkel is szolgált. 1926 novemberében a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsész-kari tanácsülésén kijelentette, hogy „ő már az egyik, a miniszter elnökle

⁵⁷² KORÁNYI, I. m., 189–190, 212.

⁵⁷³ *Uo.*, 203–204. A főúri családok fiainak fizetős helyéről: *A berlini Collegium Hungaricum volt tagjainak névjegyzéke az 1932–33. tanévig bezárólag* (nyomtatvány), BUI, CH, Vegyes iratok, 1920–1944.

alatt tartott ülésen ellenezte a collegiumok felállítását. Szerinte a hallgatóság kiképzésére a magyarországi egyetemek szolgálnak. Különb kiképzést a külföld sem nyújthat, amennyiben a külföldi szakemberek nálunk nem különbek. Tudja azonban, hogy meglevő intézményeket nem lehet hirtelen felborítani, csak sajnálja, hogy a miniszter ez ügyben rosszul van informálva és a hallgatókat a berlini, ha nem is skarlátvörös, de legalább sötét téglavörös egyetemre küldi ki, ahol pl. a szociálpatológiának zsidó tanára, Grotjahn A. [Alfred Grotjahnról van szó, aki a szociális higiénia alapítója és első nyilvános rendes tanára volt Németországban] öt más zsidóval együtt könyvet írt, amely már harmadik kiadást ért és e könyvben három emberfajnak megóvását ajánlja. Első helyen a zsidó, azután a román, azután a germán fajtáét. Ugyancsak ez a könyv írja, hogy az emberiség egész kultúráját a zsidóságnak köszöni [...] Mindezek eléggé jellemzik, hogy milyen hatások alá kerül a fiatalság az erősen téglavörös színű berlini egyetemen, holott hazafias szempontból sokkal hasznosabb lett volna a kis német városok (Freiburg, Tübinga, Jéna, Würzburg stb.) erős hazafias érzésű egyetemei mellé helyezni a kollégiumokat. Minthogy ezek az intézmények rengeteg pénzbe kerülnek, anélkül, hogy a magyar tudományosság igazi érdekeit előmozdítanák, kéri a kar ama tagjait, akik a miniszter személyéhez közelebb állanak [...], hogy iparkodjanak a miniszter lelkére hatni és ezt a helyzetet megváltoztatni.”⁵⁷⁴

Nem sokkal ezután a kultusztárca 1928-as költségvetési vitájában a szociáldemokrata képviselő, Malasits Géza Méhelő vádjainak éppen az ellenkezőjét állította: „[...] a berlini Collegium Hungaricum szellemét illetőleg nagyon keserű csalódás ért – jelentette ki. – Azt hittem, hogy az új német irodalom, ipar, művészet és mindaz, amit a német köztársaság alkotott, hatni fog az ott tanuló magyar ifjakra, megtelíti őket a haldás és fejlődés szellemével. Egy pillanatig sem vártam, hogy szocialisták legyenek, vagy hogy felforgató eszmékkel jöjjenek haza. [...] ennek az egy Collegium Hungaricumnak a szelleme meglehetősen retrográd. Azokkal az eszmékkel, amelyeket ma még mint távoli mennydörgés visszhangját halljuk meg néha, és amelyek 1919-ben a kommunizmus bukása után és 1920-ban voltak divatosak, ezekkel megtelítve mennek ki az ifjak, és ott még csak megkövesednek bennük az eszmék; a horogkeresztesekkel és a német szélső nacionalista diákokkal való érintkezés folytán megkövesedik bennük a meg nem értő szellem. [...] véleményem szerint semmi szükség nincs arra, hogy ezek [mármint a Collegium Hungaricumok] a szélső nacionalista eszméknek a melegágyai legyenek, hogy ott az ifjakba a Hitler-féle horogkeresztes eszmét belepántálják. A magyar ifjaknak a berlini magyar egylettel szemben tanúsított

⁵⁷⁴ ELTE Lt., 8/a. 32. köt., 1926. november 10-i I. rendes ülés, 15. napirendi pont.

viselkedése legalább is arra enged következtetni, hogy ezekkel az eszmékkel vannak telítve [...], amelynek folytán újabban 1848. március 15-ében is destrukciót látnak.”⁵⁷⁵

A gazdasági világválság idején azonban elsősorban arról vitatkoztak a szakemberek, vajon a szabadon felhasználható „kézi ösztöndíjak” avagy a Collegiumokhoz kötöttek a hasznosabbak-e. 1931-ben sokat támadták a „luxus-kiadásokkal” vádolt kollégiumi rendszert, természetesen a berlini Collegiumot is. Így a nagy hatású magyar író, Móricz Zsigmondot „mélyen elcsüggesztette” az, amit Berlinben látott. „Ott voltam és álmélkodva néztem a főúri palotát – írta –, a csupa márvány és csupa arany épületet, amelyben harminc vagy talán negyven szegény diák van elhelyezve”, akik „kénytelenek a ragyogó termekben a templom egerei módjára élni”. Móricz egy „berlini magyarral” mondatja ki ellenérzéseit kifejező mondatait: „Ez a Collegium Hungaricum teljesen eltévesztett dolog. Először is nemzetközi relációban igen hamis színben tünteti fel a magyarság erőviszonyát. Sem a franciáknak, sem az angoloknak, sem Amerikának ilyen fényes egyetemi képviselése nincs, úgyhogy egészen ferde dolog, mikor a szétdarabolt s megcsonkított és elszegényített Magyarországról beszélünk a berliniek vagy idegenek előtt. De a nagyobb baj az, hogy nem érhetünk el vele semmi célt. Ha az állam – mondja – fiúkat akar nevelni a jövőre, adjon nekik háromszáz márkát, vagy ha bőkezű akar lenni, négyszáz márkát havonta s küldje ki, hogy éljenek a maguk lábán. [...] ha az épület vásárlási, renoválási s fenntartási költségeit tőkésítjük, minden diák ezer márkába kerül havonta.”⁵⁷⁶

Domanovszky Sándor az Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatójaként viszont cáfolta Móricz Zsigmond állításait. Megállapította: „az állam alkalmi vételként” szerezte meg az épületet. Az ösztöndíjasok tanulmányi kiadásait a Collegium téríti, „nekik ingyen színházi és hangversenyjegyeket is szerez. [...] gazdag ország nem szorul úgy rá az ösztöndíjakra, mint a megnyomorított Magyarország, [...] ezek az országok másfelé orientálódnak ösztöndíjasaikkal.” Egyben adatokkal bizonyította, mennyire téves az az állítás, hogy egy-egy ösztöndíjas havonta 1000 márkába kerül.⁵⁷⁷

Ugyanekkor a kiváló történész, Deér József – bár a klebelsbergi ösztöndíjakciót összességében pozitívnak ítélte – a Magyar Szemlében szintén kritikusan szólt a Collegium Hungaricumokról: „Megvallhatjuk, hogy a közvélemény ítélete ezekről az intézményekről mindennek nevezhető, csak kedvezőnek nem, mert sajnos, ma sem látja tisztán azok érdemeit és jelen-

⁵⁷⁵ KN 1927–32, XII., 82 (1928. május 3.).

⁵⁷⁶ MÓRICZ ZSIGMOND, *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége*, Nyugat 1931/6., 361.

⁵⁷⁷ DOMANOVSKY SÁNDOR, *A berlini Collegium Hungaricum*, Nyugat 1931/8., 563. (A *Disputa* rovatban közzétett nyílt levélben az Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatójaként válaszolt Móricz Zsigmond vádjaira.)

tőségét. Hajlandó bennük gyökértelen kulturális »felépítményt«, protekciós ifjak üdültető akcióját látni. [...] Az ösztöndíjak hirtelen beszüntetése a fennálló kinevezési tilalom következtében azt eredményezné, hogy ezek a viszonylag nagy tömegek, éppen a fiatal magyarságnak az a része, mely tanulmányainak során kiválik, a gazdasági válság nehéz idejére minden támogatás nélkül maradna. De felettébb kedvezőtlen hatása lenne az ösztöndíjakció azonnali beszüntetésének a külföldi, elsősorban a német és olasz közvéleményre is. Tíz év munkájával kiépült kapcsolatok omlanának össze egyik napról a másikra és ennek az összeomlásnak háttérében sokan külpolitikai irányváltást szimatolnának.” Deér ezért a költségvetés ösztöndíjakra fordított tételeinek „racionális reformok útján” történő csökkentését, ennek érdekében az egyetemisták helyett inkább a már végzett, kutató fiatalok támogatását javasolta, s a kollégiumi ösztöndíjakkal szemben a kézi ösztöndíjakat vette védelmébe. Egyben felvetette a római és a berlini épületek „rentábilis értékesítése és a hozzájuk tapadó állások egy részének megszüntetése, továbbá új, kisebb méretekhez szabott egyszerű, de célszerűen berendezett ingatlanok szerzése” szükségességét.⁵⁷⁸

A berlini Collegium Hungaricum elleni támadásokat észelve Farkas Gyula már 1931 decemberében jelentette, hogy Berlinben: „német részről is erős mozgolódás indult meg a kollégium megmentése érdekében. Német részről jogosan hivatkoznak arra, hogy a porosz kormány súlyos áldozatokat hozott a kollégium megteremtése érdekében, és azonkívül ellenszolgáltatásként megteremtette többszáz ezernyi márka költséggel a magyar intézet jelenlegi elhelyezését. Német részről úgy érzik tehát, hogy bár távol áll tőlük magyar ügyekbe való beavatkozás, a kollégium sorsához nekik is jelentős közük van.”⁵⁷⁹ 1932 februárjában pedig a Német Birodalom kormánya nevében a budapesti német követ, Hans von Schoen kérte a magyar külügyminisztert, ne szűkítsék tovább a Collegium Hungaricum tevékenységét, hiszen a két ország közötti kulturális és tudományos kapcsolatokért ez az intézmény tesz a legtöbbet, ráadásul mind a porosz, mind pedig a birodalmi kormány komolyan segítette annak létrejöttét. Az erről szóló jegyzéket személyesen adta át Walko Lajos külügyminiszternek, aki ekkor és válaszlevelében is biztosította Schoent, hogy senki sem gondol a Collegium Hungaricum megszüntetésére, de a gazdasági nehézségek miatt ideiglenesen kénytelenek az ösztöndíjasok számát csökkenteni.⁵⁸⁰ Walko szavait Karafiáth Jenő kultuszminiszter is megerősítette.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ DEÉR, *I. m.*, 116–117, 120.

⁵⁷⁹ BUI, CH, CH–VKM, 1931–1937. Farkas Gyula levele Haász Aladárnak, 1931. december 9.

⁵⁸⁰ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 8, a Külügyi Hivatal a budapesti német követségnek, 1932. febr. 2. Hans von Schoen levele Walko Lajosnak, 1932. február 5. és Walko válasza, február 29.

⁵⁸¹ MNL MOL K 636 – 57-13.623-1932.

Csánki Dezső, a kiváló történész, a Magyar Országos Levéltár államtitkári rangú főigazgatója – közvetlenül nyugdíjazása előtt, 1931–1932-ben az Országos Magyar Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnöke – 1932 áprilisában arról értesítette Farkas Gyulát, hogy Karafiáth „a közelebbi jövőben is csak kevés számú ösztöndíjast tud kiküldeni” Berlinbe. Ugyanakkor szeretné, ha az épületeket mégis kihasználnák. A nélkülözhető helyiségek bérbeadását megtiltotta, mivel „az intézetek kultúrintézmény jellegét nem lehet feladni. Az érdekelt külföldi államok kormányainál ugyanis visszatetszést szülhetne, ha a magyar kultúrintézmények – amelyek minden esetben a külföldi ország kormányának közbejöttével és nagyfokú támogatásával létesültek, s amelyeknek rendeltetése kezdettől fogva magasabb tanulmányokra irányult s ezen az alapon különféle kedvezményekben részesültek – a kedvezőtlen gazdasági viszonyok folytán egyszerű diákszállóvá vagy tápintézzetté degradálódnának.” Ugyanakkor nem kifogásolta volna, „ha a magyar intézet céljaival és rendeltetésével rokon intézmény (pl. a berlini egyetem magyar szeminárium) az intézet épületében elhelyezést nyer, avagy szintén magasabb tanulmányokat folytató vendégtagok fogadtatnak be az étkezési, fűtési, mosási stb. és tanulmányi költségek megtérítése ellenében. Semmi esetre sem tekinthetők bérbeadásnak, mert ily módon csak az intézetre háruló önköltségek megtérítéséről van szó.”⁵⁸² Mint láttuk, e probléma végül úgy oldódott meg, hogy a porosz kormány segítségével a berlini tudományegyetem sémi és iszlám intézete 12 helyiséget bérbe vett a Collegium Hungaricum épületében.

Farkas Gyula ezen kedvezőtlen fejlemények miatt is mondhatta keserűen az egyik ösztöndíjasnak, Sándor Istvánnak 1935 nyarán: azok a kultúrpolitikusok, akik a külföldi magyar kollégiumok jelentőségével tisztában voltak, egymás után távoztak el az élők sorából. Név szerint Klebelsberg Kunót, Gombocz Zoltánt, Bleyer Jakabot és Carl Heinrich Beckert említette. 1935-ben már csak egyedül Teleki Pált tartotta érzékenynek az ügy megértésére.⁵⁸³ Arról azonban számos emlékezése tanúskodik, hogy Farkas Gyula is igen figyelmes volt az ösztöndíjasokkal, kiváló kapcsolatai mozgósításával igyekezett őket a munkájukban segíteni. Még karácsonykor is gondolt rájuk. Török Béla ezt így idézte föl: „Az akadémiai év a karácsony közeledtével szünetet is jelentett a számunkra. Az egyetemek és könyvtárak bezártak, mi is megünnepeltük a karácsonyt a kollégiumban. Szentestén a mi régi hagyományaink szerint kigyúltak a karácsonyfa gyertyái, és Farkas Gyula kívánt kellemes karácsonyt mindannyiunknak. A kollégium igazgatóságának nevé-

⁵⁸² BUI, CH, CH-VKM, 1931–1937. Csánki Dezső levele Farkas Gyulának, 1932. április 23.

⁵⁸³ Julius von Farkas..., 33; *A hazatérő Farkas Gyula*, 33.

ben egy-egy könyvajándékot adtak át nekünk. Az ünnepi vacsoránál jól éreztük magunkat, csak a család hiányzott nagyon.”⁵⁸⁴

A gazdasági gondok a harmincas évek közepére megszűntek ugyan, de az évtized végétől a háborús viszonyok miatti problémák jelentkeztek. Az 1941/42. évi működésről szóló beszámoló szerint: „Az állami ösztöndíjasok részben katonai szolgálatuk, részben a beutazási engedély megszerzésének nehézségei miatt az idén sem foglalhatták el teljes számban a tanév elején kollégiumi helyeiket. [...] Az adminisztrációt nagymértékben megnövelte a beutazási engedélyek kieszközlésével, illetőleg sürgetésével, az élelmiszerjegyek beszerzésével és szétosztásával, a fűtőanyag pontos elszámolásokat igénylő igénylésével és az év folyamán többször megváltoztatott adók és személyzeti szociális díjak kiszámításával és befizetésével járó munkálatok. [...] Csak a legnagyobb utánjárással lehetett elérni a legszükségesebb vízcsap-, zuhany-, toilette-, lámpa-, elsötétítő-függöny stb. javításokat. [...] Az ösztöndíjasok tudományos helyeiken ismét vendégszerető fogadtatásban részesültek és munkájukat általában zavartalanul végezheték. Néhány esetben eredeti tudományos terveik végrehajtásától el kellett tekinteniük a szakprofesszorok hadba vonulása, vagy egyéb nehézségek miatt. [...] Ösztöndíjasaink munkájáról a szakkörök és vezetőtanárok az idén is a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak. [...] A Collegium a Német Munkafront [1933. május 10-én az erőszakosan feloszlott szakszervezetek helyett a nemzetiszocialisták alapította, a párt alárendeltségében működő intézmény] kulturális közössége segítségével az idén is biztosította tagjai számára a legjobb berlini színházak megismerésének lehetőségét és gondoskodott róla, hogy az ösztöndíjasok minden nevezetesebb berlini kulturális eseménynek tanúi lehessenek. [...] A kizárólag vendéglői étkezésre utalt ösztöndíjasok egészségi állapota nem volt teljesen kielégítő. A tanév folyamán átlag 3–6 kilót fogytak és télen a rosszul táplált test csökkent ellenállása miatt gyakori volt az influenza.”⁵⁸⁵ Volt ösztöndíjasok emlékezései is hasonló gondokról valamint a rendkívül gyakori, kényszerű óvóhelyi tartózkodásról panaszkodnak.⁵⁸⁶

A Collegium ügyeibe többször is durván beavatkozó, Farkas Gyulát kritizáló magyar követ, Sztójay Döme 1943 nyarán ismét sürgette a szerinte korszerűtlen ösztöndíjpolitika megváltoztatását: „A propagandamunka szempontjából azok az ösztöndíjasok váltak be a legjobban, akiknek a gyakorlati élettel közvetlen kapcsolataik voltak, akik megfelelően tudtak mozogni a társadalmi körökben és határozott, jó fellépésük volt. [...] Főleg a jogász,

⁵⁸⁴ TÖRÖK, I. m., 88.

⁵⁸⁵ MNL MOL K 639 – 1-1943-15.065 (36.539/1942).

⁵⁸⁶ Például Horváth Róbert emlékezése: *Julius von Farkas...*, 44; *A hazatérő Farkas Gyula*, 48–49.

közgazdász, mérnök, orvos és művész emberek bizonyultak a leghasználhatóbbaknak, viszont a teljesen csak elvont tudománynak élő [...] ún. »tudósok« a propaganda-kérdések iránt meglehetősen érzéketlenek voltak. [...] Ma azonban, midőn a totális háború gondolatának jegyében élünk, s lehetőleg minden erőt és energiát a háborús célok érdekében kell bevetnünk, nem tartom célszerűnek, hogy olyan emberek nyerjenek külföldre drága pénzen kiküldetést, akik a teljesen elvont [...] kérdésekkel foglalkoznak. A magyar nemzeti célok érdekében beállított prop[aganda]munkát feltétlenül előnyben kell részesíteni mindennemű elvont tudomány ápolásával szemben.”⁵⁸⁷

Az ösztöndíjtanács elnöke, Bakay Lajos azonban kemény válaszban utasította vissza Sztójay érvelését, és ragaszkodott addigi módszereik megtartásához: „A propagandához azonban nem elég a jó kiállítás, a könnyű forgás a társadalomban és a gyakorlati élettel való kapcsolat: ahhoz mindenekelőtt kétségtelenül egyéni rátermettség kell és ezenkívül megfelelő tárgyi ismeret is. [...] Nem is az elmélet emberei azok, akik erre nem használhatók, hanem a szűkebb körben elmélyedt specialisták, akiknek ereje azonban éppen a specializálódásban van. Azonban az ő munkájukról sem mondhatunk le, még háború idejében sem, hiszen bizonyos új eredmények megismerésére és átültetésére reájuk is feltétlenül szükségünk van. Éppen ezért az ösztöndíjasok kiválasztásában az Ösztöndíjtanács részére előírt szabályokhoz és a gyakorlatban már jól bevált elveinkhez továbbra is ragaszkodnunk kell. [...] Mindenütt vannak egyéni különbségek, ezért nem tehető a Tanácsnak szemrehányás és nem kívánható, hogy a Tanács most már szabályait és elveit félretéve, kizárólag propagandaképzővé alakuljon át, ami nem is feladata.”⁵⁸⁸

Végül is ez ügyben sem történ(hetet)t már változás. A Németország oldalán végigharcolt világháború végén elpusztult a berlini Collegium Hungaricum is. A Magyar Intézet pedig 1945 után már finnugor tanszékként működött, jelenleg a Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének Hungarológiai Szemináriuma – s így mára jóval szerényebb a megbecsültsége, mint egykori alapításakor...

Mégis remélem, hogy a két intézményt létrehozó beckeri, klebelsbergi és graggeri gondolat nem merül örökre feledésbe, hanem hamarosan – az új korhoz, a megváltozott körülményekhez és elvárásokhoz igazodva, modernizálva – újjáéled. A berlini Collegiumhoz hasonló „tudós kolostorra, csöndes kolostori kerttel” és a vele együtt mennyiségében és minőségében is komoly tudományos teljesítményeket produkáló berlini magyar tanszékre

⁵⁸⁷ MNL MOL K 639 – 1-1943-15.065.

⁵⁸⁸ MNL MOL K 639 – 3-1943-15.983.

Magyarországnak és Németországnak ugyanis mindig szüksége lesz. A gazdaságilag egységesülő, ám kulturális területen a különbözőségekre joggal figyelő és vigyázó Európában még inkább, mint valamikori fénykorában, a két világháború között.

NÉVMUTATÓ

- Aba-Novák Vilmos 101
Ábel Jenő 34
II. Abdülhamid török szultán 46
Ablonczy Balázs 26
Ábrahám Pál 106
Achelis német nevelésügyi miniszteri tanácsos 165
Ágoston Gábor 45
Ahlquist, August 62
Ahrens, Georg 202
Albrecht, Günter 181
Áldásy Antal 202
Alexander Bernát 34
Alföldi András 100–101, 146, 274
Alpár Gitta 275
Althoff, Friedrich 75, 126–127, 187–188
Ambrózy Lajos 191
Andrássy Gyula 29
Angelescu, Constantin 68
Angyal Dávid 34, 58, 87, 99, 142
Antos Kálmán 262
Apáthy István 34
Apponyi Albert 33, 59–61, 215
Áprily Lajos 249, 274
Aradi Nóra 40
Arany János 148, 200, 215
Arendt, Otto 134
Árkay Bertalan 101
Artner Edgár 101
Asbóth Oszkár 47
Asztalos Miklós 101, 262, 274, 279–280
- Babinger, Franz Carl Heinrich 146, 186
Babits Mihály 204, 274
Bajcsy-Zsilinszky Endre 161–163, 168
Bakács István János 100
Bakay Lajos 34, 97, 290
Balázs Béla 278
Balogh Elemér 278
- Balogh Jenő 110
Bánffy Miklós
Bang-Kaup, Wilhelm 159
Baranyai Béla 100
Baráth Tibor 35, 100, 263
Bárd Oszkár 249
Bárdi Nándor 82
Bardoly István 53
Bardon Alfréd 101
Bárdossy László 274
Bartha János *lásd* Barta János
Barta István 100, 122
Barta János 101, 140, 188, 262, 270–272, 274
Bartók Béla 97, 106, 110, 146, 150, 274
Bartók János 150
Bartonek Géza 33, 130–131, 201, 249, 270
Bartucz Lajos 146
Basilides Barna 101
Bassola Zoltán 120
Batthyány Ignác 38
Bay Zoltán 99, 101, 262, 272, 274
Beck Károly (Karl Beck) 136
Becker, Carl Heinrich 27, 75, 82, 102–104, 126–127, 136–140, 147–149, 151, 157, 160, 183–212, 214–216, 218–222, 232–238, 243, 246–250, 273, 288, 290
Becker Fülöp Ágost 184
Becker, Hellmut 185
Beke Antal 40
Békési Imre 100
III. Béla 11
Benda Kálmán 100, 174, 265–269
Benedek Marcell 119
Beneš, Edvard 64, 192
Berde Mária 249
Berlász Jenő 100
Bernát István, B. 78
Bernolák Nándor 34

- Berzeviczy Albert (1853–1936) 33, 42–43, 97, 199
 Bessenyei Ákos 35, 139
 Bethlen István 18, 67–68, 72, 74, 82, 102, 108–109, 173, 184, 191–192, 232, 274
 Bethmann-Hollweg, Theobald Theodor Friedrich Alfred von 135
 Bibó István 100
 Binder-Kotrba Géza 262
 Bisztray Gyula 173
 Bitskey István 18
 Bleyer Jakab 92, 146, 148, 165, 182, 184, 196, 198, 201–203, 288
 Bloch, Marc 171
 Blomstedt, Oskar 62
 Bobula Ida 100
 Boér Elek 262
 Bogoly József Ágoston 66
 Bogsch László 100
 Bogyay Tamás 101, 262, 274
 Bóka László 252
 Bolte, Johannes 131–132, 214
 Bolvary, Géza von (Bolváry Géza) 106, 156
 Boronkay Antal 262
 Botka Ferenc 271
 Bouda, Karl 160
 Brábek, František 62
 Brackmann, Albert 155, 160
 Brandenstein Béla 99, 101, 260, 262, 274
 Brandl, Alois 216
 Brandt Györgyi 138
 Brassai Sámuel 150
 Braun, Otto 197
 Brentjes, Burchard 181
 Breznay József 101
 Broszat, Martin 181
 Bruch, Rüdiger vom 75
 Bruckner Győző 262
 Brunner, Otto 170–171
 Brunner Vilmos 282
 Buchböck Gusztáv 34
 Bucsay Mihály 151
 Bud János 68
 Buday György 101
 Bulla Béla 99, 101, 262, 274
 Burmeister, Wilhelm 167–168, 180–182
 Bussenius, Arno 146
 Buza Barnabás 101
 Bülow, Bernhard Wilhelm von 175
 Capa, Robert 278
 Cassai, Georg Michael *lásd* Kassai György Mihály
 Cholnoky Jenő 34, 47, 72
 Conze, Eckart 181
 Czaich Gilbert 40
 Czebe Gyula 34
 Czeglédy Károly 100
 Czettler Jenő 97
 Csánki Dénes 34
 Csánki Dezső 43, 47, 50, 288
 Csapodi Csaba 100, 173
 Császár Elemér 184, 248
 Császtvay Tünde 8, 46
 Cseles Márton 38
 Csernoch János 191
 Csík Ferenc 271
 Csik Lajos 262
 Csitáry G. Emil 60–61
 Csók István 97
 Csóka Lajos 100
 Csorba László 37–39, 246
 Csurgai Horváth József 84
 Damjanich János 73
 Damkó József 40
 Dániel Imre 38
 Dankó József 38
 Darányi Kálmán 103, 274
 Darkó Jenő 50
 Darré, Walther 266
 De Chatel Andor 100
 Décsy Gyula 139, 252
 Deér József 35, 100, 170–174, 274, 286–287
 Dercsényi Dezső 101
 Déry Tibor 179, 271
 Dibelius, Helmut 178–179
 Diels, Otto Paul Hermann 131
 Dietz Sándor 34
 Divéky Adorján 44, 118
 Dluhosch, Barbara 129
 Dobossy László 122
 Dohnányi Ernő 97, 106
 Doleschall Alfréd 34
 Domanovszky Sándor 97, 99–100, 142, 171, 284, 286
 Dunst László 262
 Duzár József 262
 Düwell, Kurt 75

- Eckhardt Sándor 35, 174
 Eckhart Ferenc 34, 44, 84, 87, 109, 146, 199–200
 Eggerth Márta 106
 Egri Viktor 249
 Egry Gyula 99
 Egyed István 34
 Egyed Orsolya 62
 Eisenmann, Louis 64
 Ember Győző 100
 Eötvös József 30–31, 35, 149, 283
 Eötvös Loránd 35
 Eperjesy Kálmán 100
 Erdely Grúz Tibor 99, 101, 262, 274
 Erdmann, Karl Dietrich 180
 Erdmannsdorff, Otto von 171, 251
 Erkel Ferenc 73
 Essner, Cornelia 188
 Esterházy Márta 106
 Euklidész 53
 Fábrián Béla 93
 Fabinyi Tihamér 35
 Falu Tamás 249
 Farkas Adalbert 278
 Farkas Ferenc 101
 Farkas Gábor 84
 Farkas Gyula (Julius von Farkas) 25, 87, 103, 107, 122, 129, 137, 145–147, 149, 152–158, 162–170, 175–177, 179–182, 185, 221, 232, 242–243, 247–256, 259, 281, 283, 287–289
 Farkas László 120, 278
 Farkas Mária 174
 Fazekas István 8, 18
 Fehér Géza 53, 117
 Fejér György 51
 Fejér Lipót 34
 Fejérpataky László 43, 50
 Fekete Lajos 99–101, 262, 274
 Fekete Nagy Antal 100
 Fél Edith 100
 Fellner Frigyes 146
 Ferdinandy Mihály 101
 Fettich Nándor 99, 101, 262, 274
 Fischer, Joschka 181
 Fischer, Rudolf 169
 Fischer von Erlach, Johann 86
 Fittbogen, Gottfried 146, 155, 182
 Fitz József 101, 152, 154, 262–263, 274
 Fleischer Gyula 100, 122
 Fodor Ilona 64
 Fodor Pál 55
 Fogarasi Miklós 122
 Fögel József 44
 Forster Gyula 43
 Fournier, August 144
 Fraknói Vilmos 17, 36, 38–44, 50
 Frank Tibor 121–122, 174, 278
 Fráter Jánosné 43
 Frei, Norbert 181
 Freyer, Hans 254
 Fried Ilona 60
 Friedmann Endre *lásd* Capa, Robert II. Frigyes porosz király, Nagy 171, 266
 Fröhlich Izidor 272
 Futaky István 25, 242, 249
 Fülep Lajos 161
 Fürsberg gróf 214
 Gaál Gaszton 92–93
 Gábor Dénes 278
 Gál István 100
 Gál János 260, 262
 Galla Ferenc 101
 Gálos Rezső 252
 Gárdonyi Albert 99
 Gárdonyi Zoltán 262
 Géczy Barnabás 271
 Genthon István 87, 100–101, 122
 Gerevich Tibor 34, 44, 84, 87, 97, 109, 147
 Gergely Jenő 84
 Gerhauser, Albert von 164
 Germanus Gyula 34
 Giay Béla 61–62
 Glatz Ferenc 25, 66, 84, 142
 Glatzer, Ruth 275
 Glück, Henrik 57
 Goebbels, Joseph 181, 222, 224, 228, 255, 264
 Gogolák Lajos 177–178
 Goldziher Ignác 34, 47, 50, 200–201
 Gombocz Zoltán 50, 87, 97, 146, 159, 247–248, 288
 Gooss/Gooß, Roderich 145
 Gömbös Gyula 92–93, 162, 175
 Gönyei Antal 25
 Göring, Hermann 175
 Gragger Róbert 25, 34–35, 38, 87, 89–90, 102–103, 125, 129–132,

- 134–154, 156–157, 159–160, 183–189, 191, 196–205, 209–222, 231–240, 246–250, 252, 257, 259–261, 270, 277, 280–283, 290
- Gratz Gusztáv 274
- Greguss Ágost 150
- Grillparzer, Franz 62
- Grimm, Jacob 149
- Grosche, Hildegard 169, 179, 243–244, 252
- Grotjahn, Alfred 285
- Grünwald Béla *lásd* Iványi Grünwald Béla
- Gusti, Dimitrie 165
- Güngörmüş, Naciye 260
- Günther, Hans Friedrich Karl 266
- Gyallay (Gyallay Pap) Domokos 100, 249
- Gyergyai Albert 64
- Gyóni Mátyás 100
- Győry Dezső 249
- Győry Tibor 34
- Gyulai Pál 150, 158
- Haász Aladár 259, 287
- Hadnagy Albert 100
- Hahn, Max 164
- Hajdú Zoltán 47
- Hajnal István 97, 100
- Halácsy Dezső 112
- Halmay Tibor 106
- Hámori József 19
- Hanák Gábor 8
- Hankiss János 35, 82–83, 155, 274
- Harkaí Schiller Pál 101, 263, 274
- Harmsen, Hans 178
- Harnack, Adolf von 75, 77, 126–129, 187, 216
- Harsányi András 153
- Hartung, Fritz 155
- Hatvany Lajos 131
- Haubert Kamilló 255
- Hayes, Peter 181
- Haynald Lajos 38
- Házi Jenő 100
- Hegedüs Géza 120
- Hegedüs László 40
- Hegedüs Lászlóné 40
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 272
- Heilbron, Friedrich 201–202
- Heim Pál 97
- Hekler Antal 34, 51, 53–58, 274
- Henszlmann Imre 51
- Herczeg Ferenc 106
- Hermann Egyed 100
- Herner János 15
- Herz, Wilhelm 86, 190, 233–234, 244, 257
- Hevesy György 278
- Hincz Gyula 101
- Hindenburg, Paul von 102, 198
- Hitler, Adolf 172, 222, 265–267, 278, 285
- Hodinka Antal 40, 47
- Hoehne, Gottfried 159
- Hoitsy Pál 93
- Holub József 142
- Hóman Bálint 66, 81, 84, 87–88, 97, 103, 109–121, 141–142, 146, 151, 158, 162–164, 167–174, 176, 207–208, 222–224, 243, 247, 249, 259, 264, 274
- Hornig Károly 40
- Hornyánszky Gyula 34
- Horthy Miklós 8, 19, 72, 103, 112, 182, 189, 191, 232, 252, 274, 278
- Horusitszky Ferenc 99
- Horváth Barna 99–100
- Horváth Henrik 99
- Horváth János 34, 247–248
- Horváth Jenő 99
- Horváth László Béla 84
- Horváth Márton 15
- Horváth Mihály 51
- Horváth Róbert 242, 289
- Hory András 119
- Hubay Jenő 106
- Humboldt, Wilhelm von 75, 126–128, 149, 159, 187–188
- Huss Richárd 182
- Husztí József 35, 66, 77, 97, 101
- Hutyra Ferenc 97
- Ignotus 217–218
- Ila Bálint 100
- Illyés Gyula 161
- Imre Lajos 99, 262, 274
- Inchofer Menyhért 38
- Ipolyi Arnold 38–39, 109
- Isbert, Otto-Albrecht 155, 160–167, 175, 180, 182
- Issekutz Béla 101, 274
- I. István, Szent 13, 85, 170, 178

- Iván Szilárd 101
- Iványi Grünwald Béla 40
- Jacobini, Ludovico 38
- Jakó Zsigmond 100
- Jakovlev, P. 215
- Jalava, Antti 62
- Jancsó Miklós (farmakológus) 262
- Jankovich Béla 50, 134, 209–210
- Jankovics József 8, 38, 100
- Jánossy Dénes 100
- Japikse, Nicolas 201
- Jászi Oszkár 34
- Jeges Ernő 101
- Jessen német építőmester 238
- Jobst, Hanns 164, 249
- Jókai Mór 150
- József Ferenc főherceg, Habsburg-Lotaringiai 50–51, 55
- József nádor, Habsburg 76
- Juhász Gyula 145
- Julow Viktor 101, 274
- Kaderas, Brigitte 75
- Kákay-Szabó György 101, 262, 274
- Kalek, Heinrich 167–168, 179
- Kállay Miklós 122, 253, 255
- Kálmán Imre 106
- Kalmár János 100
- Kánya Kálmán 119, 163–164, 175–176, 280
- Kapossy János 99
- Kapronczay Katalin 174
- Karácson Imre 48–50
- Karafiáth Jenő 287–288
- Kardos József 120
- Kardos Tibor 101
- Kármán Mór 35
- Kármán Tódor 278
- Károlyi Árpád 84, 87, 109, 146
- Károlyi Mihály 47, 64
- Kárpáti Pál 109
- Kassai György Mihály 151–152
- Kastner Jenő *lásd* Koltay-Kastner Jenő
- Katona István 51
- Katona Jenő 100
- Kelényi Béla Ottó 100
- Kendeffy Elek 284
- Kerek Mihály 101, 274
- Kerékjártó Béla 110
- Kerényi Frigyes 150
- Kerényi Jenő 101
- Kerényi Károly 99
- Keresztes-Fischer Ferenc 110, 250–251
- Keresztury Dezső 25, 81, 100–101, 137–138, 157, 179–180, 185, 222, 244–245, 247, 252, 262, 270–271, 274
- Kertbeny Károly 150
- Kertész K. Róbert 50
- Keserű Bálint 14–15
- Kesselheim, Isabella 157
- Kesselyák Adorján 99, 101, 262, 274
- Kesztyűs Tibor 25
- Kéthly Anna 93
- Kibédi Varga Sándor 116
- Kiss István, R. 142
- Kiss Istvánné 35
- Kiss János 18
- Kiss József Mihály 13, 32
- Kiss Sándor 63
- Kiss Tamás, T. 25, 66
- Kissné Bognár Krisztina 13
- Klebersberg Kuno 18, 25, 35–36, 42, 45, 48–53, 55–56, 66–93, 96–97, 101–104, 106–116, 125–130, 134, 138, 141, 146–148, 157, 183–184, 186–201, 203, 205–208, 212, 214, 216, 219–222, 228, 231–237, 242, 247–249, 257, 259–261, 270, 277, 280–283, 286, 288, 290
- Klocke, Helmut 164–169, 175–180, 182
- Klupathy Jenő 34
- Knauz Nándor 38
- Knieszsa István 101, 262, 274
- Knob Sándor 136
- Knobelsdorff, Georg Wenzeslaus von 205, 233–234, 236
- Koch Ferenc 101, 261–262, 274
- Koch Sándor 99–100
- Kócsán Károly 92–93
- Kodály Zoltán 97, 106, 164
- Koerfer, Daniel 181
- Koi Gyula 77
- Kollányi Ferenc 40
- Kollarits Krisztina 71
- Kolosváry Bálint 34
- Koltay-Kastner Jenő 35, 37, 87, 101
- Komjáthy Miklós 100
- Komoróczy György 100

- Koncz Lajos 186
 Kont Ignác 62–64
 Kontuly Béla 101
 Koppitz, Hans-Joachim 179
 Korányi András 240–241, 246, 271, 278, 283–284
 Korányi Sándor 97, 283
 Kornis Gyula 23, 34, 45, 79, 97, 146, 188, 206–207
 Kornya László 25, 137
 Kós Károly 53–55, 57
 Kósa Kálmán 164
 Kósa László 100, 140
 Kosáry Domokos 8, 14, 84, 100, 172–174
 Kosch/Kósch Károly *lásd* Kós Károly
 Kossalka János 34
 Kossányi Béla 260, 262
 Kossuth Ferenc 68
 Kossuth Lajos 37, 46, 67–68, 148, 150, 158, 172
 Koszó János 137, 214
 Kosztolányi Dezső 179, 274
 Kovács Kálmán 38
 Kovács M. Mária 14, 194
 Kovács Péter 8
 Körmöczy László 262
 Kövesligethy Radó 34
 Krammer Jenő 249
 Krbek Ferenc 262
 Kristóf György 118
 Kuckhoff, Josef 146
 Kumorovitz Bernát Lajos 100
 Kurucz Dezső 101
 Kuthy Dezső 153
 Kuthy Sándor 262
 Kuzmik Lívía 101
 Kürti Miklós 278
- Lábán Antal 87
 Laczkó Géza 34
 Ladányi Andor 66, 84
 Lajos Iván 100
 Lajti István 219, 262–263
 Laky Dezső 14, 32
 Lammers, Hans Heinrich 223
 Lamprecht, Karl 74–75
 Láng Nándor 44
 Larsson, Lars-Gunnar 62
 I. László, Szent 13, 57
 Lázár Andor 120
- Lázár István Dávid 18
 Lederer Emma 101
 Lehár Ferenc 106
 Lendvai Károly 40
 Lengyel Béla 99, 101
 Lengyel József 278
 Lengyel Zsolt, K. 8, 13, 19, 140, 178
 XIII. Leó pápa 38, 42
 Lewy, Ernst 159
 Liebig, Justus von 130
 Lindner Ernő 48, 52
 Liszt Ferenc 150, 158
 Litván György 64
 Lóczy Lajos 47
 Lotz János 122, 245
 Lukács György 278
 Lukcsics József 40
 Lukinich Imre 34, 52–53, 99–100
 Lundgreen, Peter 180
 Luther Márton (Martin Luther) 151
 Luttor Ferenc 53, 57, 122
- Mackensen, Hans Georg von 164, 175, 222–224, 249
 Mádl Antal 157
 Magyary Zoltán 14, 23, 35, 76–81, 87, 94–97, 117–118, 128–129, 146, 164, 188–189, 191, 198–199, 206, 212–213, 231–234, 236–238, 248, 258–259, 274, 277, 280–283
 Mahler Ede 201–202
 Maksai Ferenc 101
 Malán Mihály 101, 274
 Malasits Géza 285
 Mályusz Elemér 99–100, 161, 163, 175
 Mándy Iván 179
 Mándy Samu 191
 Mann Miklós 30
 Mannheim Károly 278
 Márai Sándor 275–276
 Marczali Henrik 34, 142
 Mária Terézia, Habsburg 18, 29
 Markója Csilla 53
 Márton József 61
 Mártonffy Károly 81, 110
 Martonyi János (1910–1981) 24
 Masaryk, Jan 64
 Masirevich Szilárd 175–176
 Matheovits Ferenc 265, 267
 Matlekovics Sándor 47

- Matolcsy Mátyás 262
 I. Mátyás, Hunyadi 12, 37, 46, 48, 177
 Mazzini, Giuseppe 37
 Mécs László 249, 274
 Mecser András 244
 Medveczky Jenő 101
 Méhélly Lajos 284–285
 Méhes Gyula 99
 Meissner, Otto 223
 Melich János 34, 47, 202, 247–248
 Mendöl Tibor 101
 Mérei Gyula 100
 Merkel, Angela 156
 Mészáros László 101
 Meszlényi Antal 99, 101
 Meyer, Eduard 201
 Mezei Márta 30
 Mezei/Mezey Emil 277
 Mihalik Sándor 262
 Mihelics Vid 150, 158, 160
 Mikecs László 122
 Miklós Péter 66
 Mikó Pálné 61
 Miskolczy Gyula 84, 87, 99–100, 110, 118, 122, 171
 Mittelstädt/Mittelstaedt, Isolde 155, 179
 Moholy-Nagy László 278
 Mollay Károly 100–101
 Molnár Aladár 31
 Molnár C. Pál 101
 Molnár Ferenc 106
 Molnár János 179
 Molnos (Molnos-Müller) Lipót 119
 Monok István 8, 38
 Monti, Alessandro 37
 Moór Elemér 101, 137, 260, 262
 Moór Gyula 35
 Móra Ferenc 207
 Móra Károly 101, 263, 274
 Moravcsik Gyula 44, 57, 99, 101
 Mordtmann, Johannes Heinrich 57, 149, 215
 Móricz Zsigmond 179, 286
 Morlin Zoltán 121
 Motzan, Peter 157
 Munkácsy Mihály 73
 Murber Ibolya 25
 Mussolini, Benito 76, 102, 265
 Muzsnay Dénes 260
- Mühlberger, Kurt 13
 Müller, Guido 188, 209
 Müller, Karl Alexander von 142
 Müller Lipót *lásd* Molnos Lipót
 Müller Sándor 263
- Nadas Péter 179
 Nádor Orsolya 61–62
 Nagy Árpád Miklós 53
 Nagy Iván, vitéz 35, 47–48, 51, 53, 57, 98, 263
 Nagy József Zsigmond 8, 13, 175
 Nagy Katalin 106
 Nagy Lajos 99
 Nagy Norbert 45
 Nagy Péter Tibor 66, 84
 Nagy Virgil 50
 Náray-Szabó István 101, 263, 274
 Naumann, Friedrich 211
 Naumann, Otto 131–132, 135
 Négyesy László 34
 Nékám Sándor 255
 Nemessányi-Kontuly Béla *lásd* Kontuly Béla
 Németh Antal 101, 263, 274
 Németh Gyula 99
 Németh Imre 161
 Németh László 179
 Némethy Géza 34
 Neugeboren, Emil 164
 Neumann János 278
 Neurath, Konstantin von 175
 Nitsch Árpád 18
- Nyerges Judit 38, 100
- Oldenburg professzor 215
 Ormos Mária 84
 Orosz László 163–164
 Orszlán Zoltán 51, 53, 56, 101, 263, 274
 Ország László 121
 Ortutay Gyula 120
 Oster német követségi tanácsos 249
 Otlet, Paul 14
 Ottlik László 263
 III. Ottó német-római császár 155
 Óváry Lipót 38
- Öhmann, Emil 252

P. mester (Anonymus) 11
 Paczka József 129
 Paikert Alajos 72
 Paikert Géza 23, 120–122, 151–152,
 255, 259
 Pál József 19
 Pálffy Ilona 101
 Pálincás László 122
 Palló Gábor 278
 Pallós Lajos 142
 Párducz Mihály 274
 Pasteiner Gyula 34
 Pásztor Lajos 101
 Pataky Tibor 82
 Patkó Károly 101
 Patthy Károly 44
 Pátzay Pál 101
 Patyi Gábor 13
 Pauler Ákos 34
 Pauler Gyula 51
 Pauler Tivadar 30
 Paulinyi Oszkár 100, 122
 Pázmány Péter 17
 Péczely László 101
 Pekár Gyula 72, 148
 Pelles Tamás 60
 Perényi József 100
 Petőfi Sándor 63, 73, 148, 150, 215
 Petrovics Elek 50, 110, 238
 Petz Gedeon 97, 201–202
 Pfister, Josef 182
 Pfothenhauer, Max 179
 Pigler Andor 99
 Pintér Jenő 63
 Pintér László 92
 Pleidell Ambrus 100
 Polányi Mihály 278
 Polner Ödön 34
 Pólya György 34
 Poór János 18
 Potó János 174
 Prahlné (a berlini Collegium Hungaricum
 szakácsnöje) 271
 Pray György 51
 Pražák, Richard 62
 Previté-Orton, Charles William 171
 Pritz Pál 26, 88, 112, 116, 175
 Prohászka Lajos 99, 101, 260, 263,
 272, 274
 Prohászka Ottokár 18
 Pukánszky Béla 75, 255
 Puky Pál 263
 Pusztay János 112
 Radó János Polikárp 101
 Radvánszky Antal 284
 Raichle, Walter 146
 II. Rákóczi Ferenc 46, 48, 172
 Rákosi Mátyás 189
 Ralbovszky Péter 53
 Rásonyi (Rásonyi Nagy) László 101, 118
 260, 263
 Ravasz Borbála 100
 Redlich, Oswald 144
 Reguly Antal 150
 Reimesch, Fritz-Heinz 156
 Reinhardt, Max 156–157, 234–235, 237
 Reischl Richárd 68
 Ress Imre 109
 Réti György 37
 Réti István 40
 Richter Aladár 34
 Richter, Werner 191, 197
 Riedl Ferenc 34
 Riedl Frigyes 148
 Riedl Szende 62
 Riesz Marcell 34
 Rjazanov, David 215
 Roediger, Max 131–132, 214
 Rohringer Sándor 97
 Rolland, Romain 139
 Rómer Flóris 38
 Romsics Ignác 18, 66, 82, 222
 Rónay László 101
 Roos/Rooß, Hildegard von *lásd*
 Grosche, Hildegard
 Rosenberg, Alfred 266–267
 Rosensteinné (Carl Heinrich Becker
 titkárnője) 219
 Rotarides Mihály 152–153, 215
 Rottler Ferenc 38
 Rust, Bernhard 162–163, 167–169,
 222–224, 249, 251
 Saád József 78, 173
 Salacz Gábor 100
 Sándor István 250, 288
 Sappok, Gerhard 155
 Sárközy Péter 8, 38
 Sas Andor 62

Sashegyi Oszkár 100–101
 Schaare, Horst 179
 Schaefer, Hans Heinrich 188
 Schaeffer (a berlini Collegium
 Hungaricum portása) 241
 Schay Géza 99, 263
 Scheel, Klaus 181
 Scheiber Hugó 278
 Schell István 284
 Schlauch Lőrinc 39
 Schmidt Henrik 33
 Schmidt-Ott, Friedrich 75, 78, 102, 104,
 126–127, 187, 215, 220, 234
 Schmitt, Erich 159
 Schneider Márta 25, 99–100, 139, 233,
 257–258, 263, 275
 Schoen, Hans von 108, 191, 197, 203,
 205–206, 240, 287
 Schönherr Gyula 40
 Schreiber, Georg 106, 252
 Schünemann, Konrad 146, 158–160, 219
 Schvarcz Gyula 67
 Schwabe, Klaus 181
 Schwerin-Löwitz, Hans von 214
 Seeckt, Hans von 164
 Semmelweis Ignác 73
 Seton-Watson, Robert William 64
 Severing, Carl 197
 Sickel, Theodor von 39
 Sík Sándor 97, 249
 Siklós Péter 8
 Simonyi Zsigmond 34
 Sindelyes Dóra 278
 Sinkovics István 100
 Sinor Dénes 241, 252
 Sinz, Josef 146
 Sípos Balázs 26
 Smith, Jeremias 232
 Soehring német külügyi tanácsos 201
 Somló Bódog 34
 Somogyi Éva 29
 Soó Rezső 99, 101, 263, 274, 282
 Soós István 174
 Sós Endre 277
 Sörös Pongrác 40
 Spohr, Ludwig 146
 Steier Lajos 100
 Stein Aurél 34
 Steinitz, Klaus 159
 Steinitz, Wolfgang 156, 159, 256
 Strausz László 272, 282
 Stresemann, Gustav 197
 Surányi-Unger Tivadar 274
 Szabó Árpád 274
 Szabó Dezső 32–34, 63–64
 Szabó István 100
 Szabó József, N. 25
 Szabó Károly 154
 Szabó László, Cs. 253, 274
 Szabó Lőrinc 274
 Szabó Miklós 15
 Szabó Vladimír 101
 Szabolcsi Bence 101
 Szádeczky Lajos 34
 Szakács Kálmán 282
 Szakály Ferenc 8
 Szakáts Kálmán 263
 Szalay László 51
 Szathmári István 62
 Szébellédy László 101, 263, 274
 Széchenyi István 148
 Szegedy-Maszák Aladár 246
 Szegő Gábor 278
 Szekfű Gyula 58, 84, 97, 99, 109, 142–147,
 163, 167–174, 218–219, 247–248
 Személyi Kálmán 34
 Szenczi Miklós 121
 Szendrey Ákos 101
 Szenkár Jenő 278
 Szent-Györgyi Albert 97
 Szentgyörgyi Kornél 101
 Szent-Iványi Béla 122, 137, 152–153, 155,
 158–159, 164, 243–245, 263, 274
 Szent-Iványi Domokos 88, 172
 Szentpéteri Imre 34
 Sziklay Ferenc 249
 Sziklay János 18
 Szilágyi Ferenc 150
 Szilágyi Lóránd 101
 Szilágyi Sándor 39
 Szilárd Leó 278
 II. Szilveszter pápa 40
 Szily Aurél 278
 Szily Kálmán 120, 164, 242–243, 249, 251
 Szinyei Merse Jenő 243, 254
 Szinnyei József 35
 Szinnyei József, ifj. 34, 146, 148
 Szladics Károly 34
 Szmrecsányi Lajos 191

- Szögi László 12–13, 15–16, 126
 Szónyi István 97, 101
 Sztójay Döme 176–177, 253–254, 256,
 269, 278, 289–290
 Sztróky Kálmán 101, 274
 Szűcs Julianna, P. 87
- Tafferner, Anton 160
 Tagányi Károly 146
 Takács Olga, R. 38–39
 Takáts Sándor 55
 Tamás (Tremml) Lajos 101, 255, 263, 274
 Tamedly Mihály 107, 157, 218–219,
 238–239, 243, 246–247, 249, 257,
 264, 270–271, 273–274, 277
 Tankó Béla 263, 274
 Tárkányi Béla 38
 Tarnói László 25, 139
 Teleki Pál 47, 72, 93, 97, 110, 247, 250,
 253, 261, 274, 288
 Teleki Sándor 37
 Teller Ede 278
 Térfy Gyula 97
 Thallóczy Lajos 47–49, 52
 Theiner, Augustin 38
 Thienemann Tivadar 34, 146, 184, 186,
 203, 205–206, 221, 247, 249
 Thierfelder, Franz 163
 Thököly Imre 46
 Thun-Hohenstein, Leo von 62
 Timon Ákos 34
 Tisza István 33, 55–56, 132, 150
 Tisza István, ifj. 33
 Tisza Istvánné Tisza Ilona 33
 Tokody László 99
 Tolnay Károly 278
 Tomcsányi Móric 34
 Tonk Sándor 15
 Tormay Cécile 71, 110
 Tóth Gábor 45
 Tóth László (nyelvész) 122
 Tóth László (történész) 99, 101
 Tóth Sándor 118
 Tóth Zoltán 99
 Tóth-Szabó Pál 40
 Tökéczki László 25, 66, 84
 Török Béla 241–242, 253, 271, 288–289
 Török Pál 100
 Traub, Gottfried 133–134
 Trefort Ágoston 30
- Tremml Lajos *lásd* Tamás Lajos
 Trikál József 34
 Trócsányi György 263
 Trostler József 35
 Trott zu Solz, August Bodo Wilhelm
 Klemens Paul Freiherr von 133
 Tschirschky, Heinrich von 135, 214
 Tulok Magdolna 41
 Tusor Péter 38
 Tuzson János 47, 101
 Tüköry Lajos 37
 Türr István 37
- Ujváry Anna 9
 Ujváry Dezső 101
 Ujváry Gábor 13, 66, 71, 75, 84, 86, 100,
 102, 104, 109, 111, 113, 138, 156, 175,
 184, 187, 222
 Ullein-Reviczky Antal
- Váczy Péter 100–101
 Vadász Elemér 34
 Valjavec, Fritz 155, 163
 Vámbéry Ármin 34, 46–47, 55
 Vándor Kálmán 171
 Vanyó Tihamér 101
 Várady Imre 101
 Várdy Béla 142
 Vári Rezső 34, 38, 43–44
 Vaszary Kolos 41
 Végh Gyula 50
 Végh Ilona 101
 Veres Pál 99
 Veress Endre 34, 40
 Villani Lajos 88
 Villányi Szaniszló 40
 II. Vilmos német császár 126–127
 Vilt Tibor 101
 Vincze Zoltán 54
 Voggenreiter, Ludwig 248–249
 Voit Pál 101
 Vörösmarty Mihály 148, 150, 158
- Wagner, Adolf 75, 126, 129–130
 Wagner, Richard 130
 Waigand Ferenc 263
 Waldapfel Eszter 101
 Waldapfel József 252
 Walko Lajos 191, 287
 Walter, Otto 53–54

- Walter, Raichle 146
 Weber Artúr 239
 Weis István 164
 Weizsäcker, Ernst 185
 Weizsäcker, Richard von 185
 Welczek, Johannes (Hanno) Graf von
 102, 104, 199, 201–202, 232
 Wiczián Dezső 101, 263, 274
 Wieland, Christoph Martin 273
 Wigner Jenő 278
 Wiklund, Karl Bernhard 62
 Wilamowitz-Moellendorf, Ulrich von
 131, 216
 Windisch-Graetz Vince 284
 Winkelhane, Gerd 188
 Winkler, Arno 146
 Winkler, Heinrich 216
 Wlassics Gyula 43, 58, 67, 200–201
 Wlassics Gyula, ifj. 50–51
- Ybl Ervin 164
- Zádor Anna 100
 Zambra Alajos 99
 Zarek, Otto 174
 Zeidler Miklós 26
 Zemplén Béla 101
 Zemplén Győző 34
 Zempléni Imre 263
 Zichy János 42–43
 Zichy Margit 191
 Zichy Mihály (könyvtáros) 173
 Zichy Nándor 284
 Ziegler, Leopold 272
 Zillich, Heinrich 156
 Zimmermann, Klaus W. 129
 Zimmermann, Moshe 181
 Zolnay Béla 35
 Zombori István 18, 40
 Zschintzsch, Werner 224
- Zsidi Vilmos 32
 Zsinka Ferenc 53, 100

A KJF Történeti Műhelyének Kiadványai 6.
Sorozatszerkesztők: Ujváry Gábor és Csurgai Horváth József
Sorozatterv: Arany Imre
ISSN 2062-0764

Kiadja a Ráció Kiadó
www.racio.hu
Kiadványszám: 173
Felelős kiadó: Lajtai L. László
Felelős szerkesztő: Császtvay Tünde
Munkatárs: Csillag István
Nyomdai előkészítés: Layout Factory Grafikai Stúdió
Nyomdai munkák: *mondAt Kft.*, www.mondat.hu
ISBN 978-615-5047-51-0

Modern értelemben vett magyar kulturális külpolitikáról az első világháború utáni időszakról beszélhetünk. Ez kezdetben az igencsak szűk mozgásterű klasszikus diplomácia egyik pótlékeként, a későbbiekben pedig annak hatékony segítőjeként fontos szerepet játszott és játszik a magyar kultúra külföldi megismertetésében és a tehetséges fiatalok külföldi továbbképzésének szervezésében. Két fő területe a magyar állam által alapított külföldi magyar intézetek, illetve a külföldi országok egyetemlein létrehozott magyar (vonatkozású tárgyakat is oktató) tanszékek és lektorátusok hálózata.

Ujváry Gábor magyar, osztrák és német levéltárak és kéziratárak anyagait is fölhasználva kutatja e napjainkban is komoly érdeklődést kiváltó intézményrendszer múltját. Összefoglalójának első kötetében a magyar kulturális külpolitika előzményeit, két világháború közötti fontosabb eseményeit, a római, a konstantinápolyi magyar intézetek, a berlini egyetem magyar tanszékének és az ottani Collegium Hungaricumnak a történetét mutatja be.

ISBN 978-615-5047-51-0

3125 Ft